

ПИРИМҚУЛ
ҚОДИРОВ

ҚОРА
КЎЗЛАР

РОМАН

ЭРК

ҚИССА

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

Қодиров, Пиримқул.

Қора кўзлар. Роман. Эрк. Қисса. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
416 б.

Қўлингиздаги ушбу китобга таниқли ёзувчи Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» романи ва «Эрк» қиссаси киритилган. Муаллиф романда чўпонларнинг ниҳоятда машаққатли, аммо шарафли меҳнатлари самарасини, давр талабини ва инсонпарварлиқ буриларини шараф билан бажарганликларини моҳирона тасвирлайди. «Эрк» қиссасида ёзувчи қурувчилар ҳаётини қаламга олади, уларнинг жўшқин ҳаётини малҳ этади.

Кадыров, Пиримқул. Черные глаза. Роман. Вольность. Повесть.

Уз2

К $\frac{70303-74}{352(06)-78}$ 132-78

ҚОРА КҮЗЛАР

Майнинг охирлари. Водийларда барвақт хазон бўлган лолақизғалдоқлар Туркистон тизма тоғининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қарши-сидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чиқди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ён бағирларни беки-тиб, чўққиларга тиралиб, бурқсиб ётар эди. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю, булутлар тарқаб, тоғларда ҳам ҳаво очилиб кетди.

Текисликка ёққан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чўққилар аввалгидан ҳам оқроқ ва силлиқроқ. Улардан пастдаги арчазор ён бағирларга қор жуда ола тушибди: бир жой қашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмаклари учрайди. Гилдираклардан сачраган сув борт тахтасига шатир-шутур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизғалдоқларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, яғриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини ҳилпиратиб, унинг кирза этигига қайрилиб уради, чакмонининг этакларини тортиқилайди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли пичоқ, чарм попукли қин ва шим чўнтагига учи тикиб қўйилган мис пойнак кўриниб кетади.

Осмондан қалдирғочлар ўқдай учиб ўтади. Тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб гужурлашади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора қушлар ниманидир мўлжалга олиб шошилмай айланишади.

Йигит қора қушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди. Урнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув қўй элас-элас кўзга ташланди.

Йигит тез ўгирилиб, ҳалиги қора қушларга кўз югуртирди. Улар пастқамликда ниманидир аниқ кўришди шекилли, бирдан пастлай бошлашди.

Йигит кабина тепасини қаттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга сакради. Унинг бўйи баланд эди — кўлини борт тахтасидан олар-олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушлар пастлаётган томонга қараб чопди. Будённийга ҳавас қилиб шолдай мўйлов қўйган шофер кабинадан бошини чиқариб, норози товуш билан:

— Нима гап?— деди.

Йигит югуриб кетаётган кўйича орқага бир ўгирилди-ю:

— Ҳозир!— деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир қийқиринқ ҳавони қиличдай кесиб атрофга таралди. Йигит гапирганда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқиринғи эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди:

— И-и-и-ҳий! И-и-и-ихй!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига қўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди.

Йигит пастқам жойда буталар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита ҳисорий қўзичоқни ердан кўтарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қора-ю, қулоқлари оқиш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшуқчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир қидириб кўрди, иккинчиси безовталашиб қисқагина маъради.

Йигит қўзиларни ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Ҳали юришга унча ўрганмаган қўзичоқлар тетапоя қадам ташлашиб, думбалари силкиниб ва нозик гавдалари хиёл тебраниб, қаёққадир кетмоқчи бўлишарди.

Йигит маъсум гўдаклардай завқлангандай кулиб икковини чакмонининг икки енгига солди. Бошларини қўлтиқ томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмонининг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Қўзичоқлар бошларини «хуржундан» чиқариб жим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит шундай қилганини ўзлари ҳам энди билгандай эликиб қолишган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояғи қўй сурувини кўзлари билан қидирди. Аммо сурув олислаб кўзга кўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шопмўйлов шофер капотни қарсиллатиб ёпди-ю:

— Ҳей, Аваз, бўл тезроқ!— деб қичқирди.

Аваз яқин борганда шофер унинг елкасидаги қўзиларни кўриб:

— Ё тавба!— деб ёқасини ушлади.— Дўнгнинг бери ёғидан қандай кўрдинг? Ё тугиб келдингми, нима бало?

— Кўрганим йўқ. Қора қушлар айланганига бирорта чўлоқ қўй уялаб қолиб кетганими деган эдим.

— Омадинг келган экан-да, бирпасда иккита қўзилик бўлибсан!

— Эгаси чиқади бунинг.

— Чиқмаса... қизиталоқнинг биттасини менга бер, бир-икки ой боқай, ўзинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз қўзининг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

— Эгаси чиқади,— деди Аваз яна ва мадинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. Тиниқ ҳаво ранг барилар орасига тўпланиб қолган оппоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди.

2

Бояғи юки устига иккита қўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовлилик Ойкўл қишлоғига кириб борди.

Узоқдан қараганда силлиқ туюладиган тоғларнинг ғадир-будур тошлари, қорамтир арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совуқ шабада эсиб турарди.

Авазга ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди.

7

Ен бағирлардан сой бўйинга зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теграсига тош қаланган ҳовлилар ҳам, текис томларга босилган пичан ғарамлари ҳам, сувалмаган томларда гиламдай бўлиб очилган лолақизгалдоқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товуқ молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон»ини келтириб сув ичишарди: бўйинларини чўзишиб, тумшуқларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиққан беш-олтита ҳўкиз кутилмаганда шу товуқларнинг устига бостириб келди. Бечора товуқлар қақолаб, қанотларини ёйиб қочишди. Ҳўкизлар эса тиззаларигача ҳовузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлашди.

Аваз машина устидан бунни кўриб кулиб ўтди. Сўнг шу сўқим ҳўкизлар учун олинган ва биқинига ботиб турган тахта кунжара эсига тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортгунча роса терлаган эди. Ҳозир бориб бунни омборга тушириб бериши керак. Шу ташвишни ўйлаганда шабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжиктирди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинлашди. Аваз уларга қаради-ю, кунжарани яна унутди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлақчан бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йнгитча тўнининг енгларини чаппа кийиб, этакларини ёйиб, осмонда учаётган чиллакни тутишга тиришар эди. Аммо у ёқдан-бу ёққа ҳаллослаб югургани билан ҳеч туголмас эди. Томоша қилиб турганлар нуқул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада бунни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга қўшилиб кулди-да, ўзининг шунақа ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошларининг ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига уқуви йўқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан қулоғининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир

кун Авазнинг бугун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди, Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман»,— деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтакларини силки-тиб, ошиқларини шақирлатди.

Улардан беш-олти қадам наридаги сангзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулкар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юқорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битталаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдай эгилиб, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Бунни кўрган қизчалар ойиларидан эшитган гапларини эслашиб:

— Чевар бўласан, Хулкар!— дейишарди.

Аваз ҳеч қаердан ошиқ тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттар қиздирди:

— Энди сан ошиқни қўй, Аваз, яхшиси тўптош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурларни орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулкар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшитиб турган экан, Аваз илож қидириб уйларига қараб кетаётганда Хулкар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшиттирмай шивирлаб:

— Сизга ошиқ керакми?— деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишларининг ҳали ўсиб текисланмаган кемтикларини очиб, сирдошларча кулимсиради:

— Бугун тоғамла қўй сўймоқчила. Сўйсала ошиғини сизга бераман. Хўпми?

— Қачон?

— Қўй бостирмада турибди. Кечқурун сўймоқчила.

— Бўпти. Бор, ўйинингдан қолма.

Хулкарлар Авазлардан бир ҳовли нарида туришар эди. Хулкарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ҳовлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тоғалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Уша кунн Норбой ота далада, Хулкарнинг онаси билан холаси қаёққадир қидириб кетишган эди. Семизгина тўқли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю, армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичоғини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оилада ўсиб, мол сўйишларни кичиклигидан кўп кўрган эди. Еши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсиқ, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси ҳали ҳам қулоғи остида жэранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У қўйни қийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир беҳузур бўлди. Ташлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб кетиш қилаётган ишидан ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фаҳми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Хулкарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, қўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиғи олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?»— деб қўшниларикига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, қўйдан олган ошиқларини ўша қилич-пичоқ билан йўниб, кўпроқ олчи турадиган «қирпи» қилган, буни ойиси кўрган эди. Пичоқнинг эгаси — Ортиқ сопнинг зеҳидан қўйнинг янги қилини топди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлаган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ солган ва унинг шикирлашидан қувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

— Қўйни сен сўйдингми?!

Авазнинг ранги қув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмай елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккинчи-учинчи мушtidан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бировнинг қўйини сўйиб қўйибди!»— деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетишда каллакесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўғлини урмади, сўкмади-ю, лекин бирикки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшнининг қизчаси Хулкар эса энди Аваздан кўрқадиган ва ундан узоқроқ юрадиган бўлиб қолди.

Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўкишлар, ўқитувчиларнинг панд-насиҳатлари ҳам бир бўлди-ю, отаси билан мана шу қизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечиришди. Аваз, Хулкар ва Холбекларнинг ора-ларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз фақат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бировнинг қўйини ярим кун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақачонларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бировнинг қўзичоқларини қутқариб келаётганини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг кўнглига шу гап келди-ю, «сен ҳам иззатпараст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойкўл илгари алоҳида колхоз эди-ю, каттагина идораси бор эди. Кейин қишлоқ чорвадор совхознинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмай қолди, уни омбор қилиб қўйишди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очиқ турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширар эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлиқ ётган қўзичоқлар ўтган-кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшанишарди. Улар жуда оч қолган. Тезроқ бир қўй ёки эчки топиб эмизилмаса, ҳолдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб шошилади.

Таёғини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

— Қўтиларни тотатанми?— дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «з» билан «с»ни «т»га ўхшатиб чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атта» дейишар эди.

— Э, Атта, буларнинг қандай топилганини сўра!— деди шопмўйлов шофер.

Ғарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтагига қимматбаҳо авторучка билан автоқалам қистирган омборчи

Йигит Турди ҳам шофернинг гапига қизиқиб қулоқ сола бошлади.

— Бир вақт бу,— деб шофер Авазга ишора қилди,— машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарса еган экан-да» деб ўйладим. Кейин қийқиргани эшитилди. «Шўрликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, мана бу қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оғзим очилиб қолибди. «Буларни туғиб келдингми?» дебман.

Ҳаммалари хохолаб кулишар, шофер билан Тўйчи Ата Аваз томонга қараб қўйишар эди.

Тўғридан патпатлаб уч гилдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва клеёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжаларидан бирида олтита бармоқ бор — чап қўлидаги бош бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ қўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёқларини ерга тираб, мотоциклини Авазнинг олдида тўхтатди-ю, энг аввал ерга тўкилган кунжара майдаларига қаради.

— Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да,— деди жеркиган товуш билан.— Ўтган куни гўнгни ҳам тўкиб-сочиб ташибсан. Қўлинг тешикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

— Ундоқ бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор,— деди Аваз ҳазил оҳангида,— бекорчиликдан зерикканда супуриб олади-қўяди-да.

Қўзиларни томоша қилиб, қўлини белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавқеи униқидан баланд омборчи эканини намойиш қилиб, пиджагининг чўнтагидаги қизил авторучкасини олди.

— Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан!— деди Ортиқ укасига.— Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

— Аввал кунжарани тушириб берай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойкўл ҳозир йирик бир бригада бўлгани учун қишлоқда ундан катта бошлиқ йўқ эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атар эди.

Ортиқ девор тагидаги қўзиларни кўриб қолди. Қаердан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Шофер

воқеани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

— Ким билади,— деди Турди,— бирорта чўпондан арзон-гаровга сотиб олишганми? Тўл пайтида совхознинг қўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

— Ҳаммани ўзингга ўхшатасан-а!— деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганда шунақа ишларни қилганини Тўйчи Атта ҳам билар эди. Авазнинг гапини маъқуллаб кулди.

— Ҳа, нима далага қўзи экиб қўйиптими бўлмаса?— гижинди Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Ҳар йили эгиз туғадиган тусоқ совлиқ бор эди. Лекин бунақа кеч туғмас эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлик қилиб қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, қишда қочиришган эди. Шуларнинг энди қўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— Оббол— деди,— айнаган чол, қўзиларни йўқотиб юрибди, дегин!

Катта кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарақ бўлиб қолди.

— Директор билса балога қоламиз. Бир эмас, икки қўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани супуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Шофер чакмонга ўроғлиқ қўзиларни кабинага киритиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини супуриб улгура олмаслигини сизди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Совхозга яқинда директор бўлиб келган Муталлиб Мансуров бошдан-оёқ бир хил кийинган эди: кул ранг трикоддан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, юзи рангпарроқ, «газик» тўхтаб Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўришди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнғайсизланиб бир қизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди.

Қалин ва узун ёли қизларнинг сочидай бўйнидан пастга осилиб тушган чиройли қора йўрға отда совхознинг

бўлим бошлиғи Давлатбеков етиб келди. Отдан тушиб
жиловни Ортиққа берди-да, ўзи директорни молхоналар
томонга бошлаб кетди.

Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиш
юзли, хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагональ ки-
тели эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида
кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўр-
ни билиниб турар эди.

Совхознинг эски директори ишдан олинганда, кўп
одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрар эди.
Лекин область бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишла-
ган Мансуровни директор қилиб юборди.

Ҳозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар
экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қарич баланд эка-
нини сезди-да, бундан ўзича мамнун бўлиб қўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди. Учов-
лари молхоналарни кўриб чиқишди, сут соғувчилар билан
гаплашишди. Директор машинасига қайтиб келаётганда
Аваз унинг:

— Лекин молхона кўп йилга кетадиган қилиб қурил-
ган экан,— деганини эшитди.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганмиз-да!
Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўх-
тади, «ҳорма, бор бўл» қилишди. Сўнг Ортиққа қараб:

— Техника кўринмайди-ку,— деди.— Қўшни қишлоқ-
ларда мана бунақа кунжарани молларнинг охуригача
электр элтиб қўяди.

— Қани энди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам
стиб келса!— деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашди:

— Ҳа, зора молхонанинг шарофати билан уйларга
электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб турар
эдик.

— Бу қанақа пичинг?— деди Давлатбеков.

— Нима, бу ерга электр келгани йўқми?— сўради
Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшуғингни тиқма» дегандек за-
ҳарханда билан қаради-да, директорга мулойим товуш
билан изоҳ берди:

— Энди... бизнинг қишлоғимиз линиядан узоқ...

— Бу ер Ойкўлми ўзи?— деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг қўзғалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

— Ҳа, Ойкўл,— деди.

— Қўшни қишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёғоч ажратилган экан-ку. Хужжатини мен ўзим кўрдим.

Давлатбеков елка қисди ва Ортиққа «жавобини ўзинг бер» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлғон баҳона тўқимоқчи эканини Аваз унинг авзойидан сизди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

— Симёғочларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қараш аввал кўрқувни, сўнг чексиз бир ғазабни билдирарди.

— Қим шундай қилган?— деб Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўкиб юборар эди. Давлатбеков Ортиққа «укангни эп-лаб юролмасанг, баттар бўл» дегандай истеҳзоли кўз ташлаб:

— Нега шундай қилганингизни айтнинг,— деди.

— Аввалги директоримиз...— Ортиқ «рухсат берди» демоқчи эди, аммо бунинг етарли эмаслигини вақтида сезиб қолди:— Аввалги директоримиз буюрган эди. Қишда моллар кўчада қоладиган бўлди. Ноилож...

— Электр билан келадиган маданиятни ҳам молга едирибсизлар-да,— деди Мансуров ҳеч кимга қарамай.— Кошки шунга яраша даромад берган бўлсаларнинг. Икки йилдан бери киримларингдан чиқимларинг кўп.

Мансуров бу гапни Давлатбековга ҳам тегизиб гапирганини ҳамма сизди.

— Чорвадан даромад олиш ўзи жуда қийин, ўртоқ Мансуров,— деди Давлатбеков. Шу билан у бутун совхоз даромад планини бажармаганини эслатмоқчи бўлди. Директор яшиланишининг бош сабаби шу эди.

Мансуров одамларнинг олдида бу гапни давом этказгиси келмади-ю, бир четда қўлини чўнтагига солиб турган Турдини кўрсатиб:

— Бу йиғит нима иш қилади?— деди. Ортиқ Турдининг ем-хашак бўйича омборчи эканини айтган эди, ди-

ректор киноя қилди:— Мункайган чоллар далада қўй боқиб юрипти-ю, қирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посанги бўлиб ўтириптими?

Шофер билан подачи кулиб қўйишди.

— Турдини вақтинча бу ишга қўйганмиз,— деди Давлатбеков босиқ товуш билан. Шу билан у Турдиннинг отини ҳам билишнини, Мансуров оддий кишиларга жуда баланддан келиб муомала қилаётганини кўрсатмоқчи бўлди.

Ортиқ дадилланди:

— Турдини эрта-индин қўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юрди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишни билмай бир лаҳза иккиланди. Кейин қўрқа-писа директорнинг ортидан кетди.

4

Ёғингарчиликдан сўнг ҳаво янада тиниқлашиб, тоғ чўққилари қишлоққа гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ён бағирларнинг у ер-бу ерида эрталаб кўзга ташланган қор урвоқлари ҳозир эриб кўринмай кетган. Шамол ғуж-ғуж арчаларнинг ҳидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улуғвор тоғлару, чакмонидаги бежирим қўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акэсининг аввал қўрқиб, кейин ғазабланиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб додираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими?— Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтадиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди.— Ахир бири-бирини тарбиялаб, суяб, етаклаб ўсган оға-инилар кўп-ку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинг ўзи ўша симёғоч воқеасини эшитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Аваз ҳам симёғочларнинг арраланишига қарши эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ,— деди.— Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечирешади. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю, ишдан ҳайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгари-

дан тушмайди. Эгардан тушса умри барбод бўладиган-дек кўрқади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совуганини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб боряпти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган бошқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб тақалади.

Холбекнинг отаси Исмат бобо илгари қишлоқнинг мартабали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишни яхши кўрадиган Ортиқ Исмат бобонинг Суюма деган қизига уйланди. Шундан кейин яна бир ҳодиса бўлди: қўшнининг қизчаси Хулқарни ўн яшарлигида Ортиқнинг ўн уч яшар қайниси Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйишди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди. Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулқарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулқар бўй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди. «Фотиҳа»нинг машъум маъноси ҳам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу вайдан ака-укасининг орасида ёмон бир тўқнашув бўлди.

Ойкўлга ўхшаган узоқ қишлоқларга ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса ҳам, қайнатаси Исмат бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулқар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар камлигини баҳона қилар, педагогика қоида-сига хилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қилса, баттар асабийлашади. Қўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулқар Авазга қоғоздан қуш ясаб учирган эди, Ортиқ буни кўриб қолди. Қайниси Холбекка унашти-

рилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиққа хиёнатдай кўринар эди. Қоғоз қушча баҳона бўлди-да, Ортиқ Хулкарнинг қўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган қиз эди. «Нега урасиз?!» — деб аччиқланиб, линейкани Ортиқнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлди.

Ортиқ ғазабланиб, линейка билан унинг иккинчи қўлига ҳам урди.

Буни нариги қатордаги партадан кўриб қолган Аваз чопиб келди-ю, линейкани акасининг қўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортиқни чақиб олгандай бўлди. У қулочкашлаб акасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари оқариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини ҳам унутмаган эди. Ортиқнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Аваз бор кучи билан акасининг қорнига бир мушт урди. Буни кутмаган Ортиқ гандираклаб бориб полга ўтириб қолди.

Ортиқнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шов-шув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Қамбарнинг кичик ўғли акасини урибди». «Ҳамма айб акасида, мактаб болаларини урар экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон демовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унутиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У тоққа, чўпонларнинг олдига чиқиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига муҳтож эди. Хулкарнинг тоғаси Норбой ота Авазга қўй боқишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизиқишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортиқ ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмаи ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинини олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи бугунгига ўлашаб кунжара ташиб юрганини ўйлаганда, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканинг кўнгли ҳам шундан бери бир-биридан ҳеч илимайди.

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ҳовлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак қурган, ранг-баранг жун ипларни бир-бирига тўғрилаб, гоҳ қайчини, гоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, патгилам тўқияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажин тушмаган. Эғнида нафармон тусли далагай. Бошини қора дурра билан танғиб, устидан оқ дока рўмол ўраб олган. Аваз қўзичаларни ойсига кўрса-тиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

— Ажали етмаган экан-да,— деб қўзиларга қараб кулимсиради. Шунда унинг тишқолидан қорайган ва ейлиб қисқа бўлиб қолган тишлари кўринди.

— Хулкар уйдами?

Санам хола бирдан қовоғини солиб:

— Йўқ!— деди.

— Қаёққа кетди?

— Билмайман.

Аваз қайнана-келинининг орасидан яна бир гап ўтганини сизди. Оғир тин олиб, ҳовлининг тўрига қараб кетди.

Бу ерда четан билан ўралган мол қўраси бор эди. Қўрага иккита соғин эчки кўканлаб¹ қўйилган эди.

Аваз қўзичоқларни қўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмоқчи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини иплар орасидан олаётиб, Авазни уришди:

— Тегма, энг серсут эчкимни сутдан қолдирасан!

— Савоб иш-ку бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю, лекин эчкиларнинг сути унга жуда керак — қатигини кувида пишади, мойини йиғиб бозорга чиқаради, тўқиётган патгилами учун бўёқ, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун қўранинг орқасида боғлоқлик турган улоқчани бўшатмоқчи бўлган эди, Санам хола унга бақариб берди:

— Бўшатма! Топган пулинг ўзингга етмайди-ю, яна менинг оғзимдагини олмоқчимсан!

¹ Кўкан — ушоқ моллар қатор қилиб боғланадиган махсус арқон.

— Бу қўзилар очдан ўлади. Қаранг, сулайиб қолди. Уволидан қўрқмайсизми?..

— Ҳе, уволи бошидан қолсин! Қўнғир эчкини ийдир, ювошроқ.

Аваз онасининг айтганини қилиб қўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутни ундан кам бегадиган қўнғир эчки улоқчасини таниб, қувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, қўнғир эчкининг кўзини секин боғлаб қўйди. Кейин чўккалаб эмаётган улоқчани олди-да, ўрнига кўзининг биттасини қўйди.

Бу ҳийладан беҳабар эчки ҳар иккала кўзини ҳам ийиб, думини ликиллатиб эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошларигача оқариб кетган бир мўйсафид кирди. Безовта товуш билан:

— Аваз! Санам буви!— деб чақирди. Санам хола ўрмагини қўйиб ўрнидан турди. Қишлоқча одат билан чолнинг ўнг елкасига қўлини қўйиб кўришди.

— Келинг,— деб совуққина сўрашди.

Аваз қўрадан қўзиларни кўтариб чиқар экан:

— Э, Норбой ота-ку,— деди.

Аваз бу мўйсафид билан кўп йил бирга қўй боққан, кейин унинг жиянига уйланган эди.

Санам хола келинини суймас, шунинг учун Норбой отани ҳам хушламас эди.

Мўйсафид қўзиларни таниб, биттасини Авазнинг қўлидан олиб қаради. Тўйиб эмган кўзича энтикиб нафас олар, отанинг қўлида юракчаси гурсиллаб урар эди.

— Умрингдан барака топ, Авазжон. Мени бир жанжалдан қутқаздинг.

— Яна қанақа жанжал?

— Ҳе, бу Ортиқ аканг тоза жонимни олди. «Миянғиз айниб қопти!» дейди-я. Мия-ку, жойидадир. Кўз қурғур узоқни кўрмайдиган бўлиб қолди. Қаридик-да энди, ўғлим, етмиш бирга кирдик. Шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бу қўзилар учта туққан совлиқнинг учамларидан эди. Онаси қурғур ҳам биттасини эргаштириб кетавербди.

— «Қўймисан» деганлари шу-да... Қани ота, уйга кириб. Қўзилар сўрида туради. Чакмонга ўраб қўямиз.

Норбой ота айвонга чиққанда Авазга жиддий кўз ташлаб:

— Сен ҳам мени доғда қолдириб кетдинг-а?— деди.

— Нега энди?

— Қариганимда чўпонликни қўлимдан оларсан дедим. Уйландингу чимилдиққа бекиниб олдинг.

— Жиянчаңгиз-ку, буни хонаки қилиб олган!— деди Санам хола. У ҳам тўлиб юрган эди, энди гап келиб қолгандан фойдаланди.

Аваз ҳазил қилиб қутулишга уринди:

— Менга қарангизлар! Аввал бу қўзиларнинг суюнчисини олай, кейин ҳар қанча сўкиш бўлса белни бақувват қилиб эшитай.

Аммо Норбой отага ҳам ҳозир ҳазил кетмас эди:

— Сен менга бир нарсани айт. Ҳулкар сенга шарт қўйиб текканмиш. Шу ростми?

— Қанақа шарт?— деб энди Аваз ҳам жиддийлашди.

— Чўпонликни ташламасанг тегмайман деганмиш-ку.

— Қизиқ экансиз, Норбой ота. Биз тўғримизда озмунча иғво бўлдими? Бу ҳам шуларнинг биридир-да.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди,— деди Санам хола.— Чўпон халқи кечаю кундуз қўйнинг кетидан юради, ҳафталаб, ойлаб уй бетини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўрмасаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишқ-муҳаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўғлининг бу «иллатидан» куйиб-ёниб гапирар эди.

— Ё тавба!— деб у Норбой отага юзланди:— Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чақчақлашади. Иккови ҳиринг-ҳиринг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

— Мени жуда мақтаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил қилган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва ғашини келтирар эди.

— Шарм-ҳаё йўқ санларда!— деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «бўз бола йигит эдинг, хотиннинг измига тушиб қолибсан» дегандай ачиниб қараб турар эди.

Энди Авазнинг ҳам ғаши келди.

— Қани, ойи, қолганини кейин гапирарсиз, ҳозир чойпой қўйинг,— деб Норбой отани чол-камфирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой ота-

га кўрпача тўшаб берди. Майда-чуйда гапни суймайдиган Норбой ота она-боланинг орасидаги губорни кўтармоқчи бўлди. Яхшилаб фотиҳа қилгач:

— Энди, Санам буви,— деди,— буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

— Э, гап замонасида эмас!— деди.— Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст. Хстинини «гаҳ» деса қўлига қўндиради. Бояқиш хотини...

— Улар билан ҳам муроса қилолмаган эдингиз-ку,— деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ҳовлиси ёнига уй қуриб, бу ҳовлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балого қолди:

— Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотиҳани бузиб орага совуқлик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантиқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю, лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртурушидан» бир оз бsr эди. Мана шу уни ҳам бехосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйини ва чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Ё қулоғимни тинч қўйинг, ё биз ҳам шу уйдан кетиб қутулайлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

— «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Ҳали кўрасан! Холбекдай йигитга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

— Э, бунақа бекорчи жанжаллардан кўра маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

— Маймун дарахтда юради, унга пул керак эмас! Сеннинг отанг ҳали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу исқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди.— Санам хола Норбой отага юзланди:— Чўпонлигида балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ўн беш сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сезди-ю, эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё кўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сиғадиган ғариб бир қушча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортиқ акаси-

га ўхшаб кетди. «Ҳа, она-бола бир-бирига тортган!— дерди у нафрат билан.— Кетиш керак, бир ёққа кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган даҳлиздан ўтиб, рангдор вассали сертокча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Ҳулкарнинг тўйга тиктирган шоҳи кўйлаги осиглиқ турар, каравот устида оқ билагузук кулча бўлиб ётар ва бунинг ҳаммаси Авазга мунгайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши ҳали Ҳулкар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига таҳлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тепада бир парча оқ булут сузиб юрипти. Унинг теграсида осмон бениҳоя тиниқ ва кўк кўринади. Қуёш пайсийиб оппоқ чўққилар устига қўна бошлаган, тоғнинг қорни кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари қишлоқ кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойкўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ. Фақат қишлоқнинг ўртасидан бир булоқ чиққан. Бу булоқнинг суви тоғнинг нариги ёғидаги Ойкўлнинг сувига ўхшаб кўм-кўк ва ширин. Ойкўлга баланд Сунбул чўққидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану, ҳеч қаеридан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув тоғнинг тирқишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор: эмиш, тоғда қўй боқиб юрган бир чўпоннинг таёғи кўлга тушиб чўкиб кетибди. Таёғининг ичига олтин яширилган экан. Кейин шу таёғ мана шу булоқдан чиққанмиш...

Шунинг учун булоққа ҳам, қишлоққа ҳам Ойкўл номи берилган экан. Булоқ бутун қишлоқни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали дарахтларнинг томирига ҳаёт бағишлайди.

Ойкўл учун булоқнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, ҳали ҳеч ким унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб лой бўлган. Одам-

лар беҳабар қолганда мол кўриб булғаб кетади. Қишда сув тўнгиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаётган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазнинг отаси уста Қамбар ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булоқнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хунук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, беш-олти қоп цемент, уч кубометр тахта ундирди. Ўрмон қоровулидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этакларини белбоғига қистириб, пойтеша билан арча йўняпти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга иззат-икром билан салом берар, «ҳорманг, отахон» деяр эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

— Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да!— деб кўярди.

У ўзига ёққан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол меҳнаткашларни — кўзлари қўнғир ёки кўк бўлса ҳам — қора кўзлар деб атар эди. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунардилар.

Ёнига чўнтак приёмнигини осган, соч қўйган ва свитер кийган йигит иккита бўш челақни бир қўлига олиб, майин бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

— Бери кел-чи, Замонали ўғлим,— деди.

Замонали Аваз билан бирга ўсган бола эди, яқинда институтни битириб келган, ҳозир совхоз марказида иқтисодчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг куйлаб келаётган жажжи приёмнигини, чарм ғилофи билан бирга олиб, боладай қизиқиб айлантириб кўрди.

— Ҳукуматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясайди-я!

Унингча, бунақа янги нарсаларнинг ҳаммаси завод-фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. Замонали кулиб приёмникни қайси завод чиқарганини айтди.

— Уша завод ҳам ҳукуматники-да,— деди ота.— Қани қулоғини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замонали унинг овозини баландлатар экан:

— Хў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўғли шуда,— деди.

— Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман...

Робертино «О, қуёшим» деган майин, соф бир қўшиқни айтар экан, хаёл Қамбар отани узоқларга олиб кетди. Қора денгиз бўйлари, қорли Эльбрус чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф деган ғалати бир тошдан бино бўлган арман шаҳарлари, уни ўша ерларга олиб борган катта ўғли Акмал кўзи олдидан бир-бир ўтар эди.

— Бу дунё кенг дунёку-я!— деб қўйди ота.— Дунё кўрганга етмас экан-да, Замонали ўғлим.

— Кавказдан гапиринг, ота,— деди Замонали уста Қамбарнинг суйган мавзуини эсига солиб.

— Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан қолишмайди-ю, лекин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, жуволдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийпон қуриб қўйишаркан-да. Шуни кўрдиму, ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан бери шу қишлоқда уй қурибман, молхона қурибману, шу булоқ... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан оққани учун қадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булоқнинг бир четига тош бостирилиб, ёғоч новача ўрнатилган, ундан шилдираб сув тушиб турар эди. Замонали қўлидаги челақлардан бирини шу новачанинг тагига қўйди.

Орқадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўгирилиб қаради. Рулда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

— Хў, Ортиқ!— деб Қамбар ота ўғлига қўл силкиди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак таққан, ўсиқ мўйлови оппоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соқоли ҳали унча узаймаган Исмат бобо ўтирибди. Ортиқнинг қайнатаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, ҳассасиз юролмайдиган бўлиб қолган. Ҳозир у қизил ирғай ҳассасини қўлтиғига қисиб келар эди.

Қамбар ота қудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортиққа қараб:

— Уғлим, бу тахтангдан молга охур ҳам қилиб бўлмайди-ку,— деди.— Мен шийпон қураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фанер қани? Тунука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ кўринар эди.

— Дада, энди шу ишларни қўя туринг.

— Ҳа, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддудланди.

— Директор ўзгарибди, уста,— деди Исмат бобо.— Эскиси дуруст эди. Буниси Ортиқнинг жонини олаётган эмиш.

— Нимага?

— «Бригаданг қолоқ, қишлоғинг даромад бермайди» деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сергакляниб кўз ташлади. Замоналининг приёمنيги ҳали ҳам оҳиста куйлаб турар эди.

Муюлишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб қўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортиқни кўриб, отини булоқ бўйига қараб ҳайдади. Қамбар ота ўғлидан секин сўради.

— Бу одам ўрнидами?

— Ҳа,— деб Ортиқ мотоциклидан тушди.

Салом-аликдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз қилди:

— Мулла Усмон, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шу шийпон битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли гаш эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни совхоз директорлигига тавсия қилганини ишончли бир одамдан эшитиб, қувониб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламапти... Утган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига енгиб чиққан рақибдай кўриниб, гашини келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўғли Аваз симёғочларнинг сириши очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг мавқеини яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовоғини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим,— деди.— Лекин ян-

ги директор ҳар бир тийинга тузоқ қўйиб юрипти. Совхоз даромад бериши керак. Шийпон нима даромад беради?— Давлатбеков ичида Мансуровга киноя қилиб ва ўзини ундан баланд олиб деди:— Бизга энди даромад берадиган нарсалардан гапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челақни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товуш билан куйлаб турган приёмнигини «чуқ» этказиб ўчирди-да:

— Энди, Усмон ака,— деди,— даромад тўғрисида гапирамиз десак гап кўп.

Кўзи ожиз Исмаилов бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсдан қўрққандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергакляниб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойкўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга қулайроқ ўрнашиб:

— Қани, ўртоқ Сайфиддинов, гапингиз бўлса эшитайлик,— деди.

Замонали кўнглига тугиб юрган гапларини каттароқ йиғинда айтмоқчи эди. Аммо ҳозир Давлатбеков унинг фикрини билишга чиндан қизиқаётганини сизди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб, жим турибди. Давлатбеков ўгли тенги йигитга «Ўртоқ палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирар эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?»— деди Замонали ичида. «Эҳтимол, ўз хатоларини тузатмоқчи бўлиб юргандир?»

— Узингиз биласиз, Усмон ака,— деди Замонали,— биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.

— Албатта-да, энди, даромад сизнинг касбингиз-ку!— деди Давлатбеков.

— Ҳа, мана шу Ойкўл... илгари бир колхоз эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берар эди. Нега ўша лалмикорликлар ҳозир қўриқ бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга қаттиқ тегмасин деб, бу гапни Ортиққа қараб айтди. Ортиққа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

— Сен ўқишда юриб баъзи нарсалардан беҳабар қилибсан, ука; мен хабардор қилиб қўяй: биз — чорвадор совхозмиз. Сен айтган лалмикорликлар ҳозир яйлов!

Замонали Давлатбековга қаради, Ортиқнинг пичинги унга ёққанини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сезд.

— Қизиқ,— деб Замонали мийғида кулди.— Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

— Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз?— деди Давлатбеков от устидан Замоналига қисқа бир назар ташлаб.

Унинг тагидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани қувиб, орқа оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

— Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам,— деди Замонали,— бир нарса менинг эсимда турибди: Ойкўл ғаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам ҳозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда колхознинг олти минг қўйи бормиди? Қани ҳозир ўша сурувлар?

Қамбар ота Замоналининг гапига қўшилса, ўғлига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга қаради.

— Чорва билан ғалладан келган даромадга колхоз қанча янги уй қурган эди, Қамбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

— Ҳа, Замонали ўғлим, ўшанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам- олтмишта уй қурган эдик.

— Шунча хўжалик янги уйларга кўчиб кириб, Ойкўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар ҳали ҳам турибди. Лекин ўшандаги даромадлар қани?

Қамбар ота Давлатбеков билан Ортиққа тил теккизмасликка тиришиб:

— Ҳа, энди,— деди,— Ойкўлни Қаттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмат бобо бир чўчиб тушди: у Қаттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон кўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

— Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик,— де-

ди.— Сен унутилиб кетган эски гапларни кўтариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини билдириш учун жавоб кутмай мотоциклига минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди. Унинг кўзлари нохуш йилтилла, лаби лабига ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо қоматини аввалгидай тик тутиб гапнинг давомини кутар эди. Замонали ҳали ҳам бўлса унинг олдида ўз фикрини ўтказишга умид қилиб:

— Усмон ака,— деди, — ёшликда сиз менинг отам билан комсомолга бирга кирган экансиз. Бирга колхоз тузган экансизлар. Шундай бир одам жонини фидо қилган ишларни наҳотки унутиш мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини энди сезди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага ўхшаб, Ойкўлдаги колхознинг Бодомзор қишлоғига мажбуран қўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чақирим пастда. Азалдан унинг ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда боғларга дуруст қаралмай, даромад пасайиб кетган, Бодомзордаги колхоз жуда заифлашиб қолган эди.

Бироқ бу колхознинг раиси ўша пайтдаги райком секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб, улфат бўлиб юрар эди. Эллик биринчи йилда колхозлар йириклаштирилаётган пайтда Каттаев районнинг энг бақувват хўжаликларидан бўлган Ойкўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор, ғаллакор қишлоқларни Бодомзордаги колхозга қўшмоқчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Кўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклаштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини ойкўлликлар пайқаб қолишди. Чунки олти минг қўйи бор Ойкўл шу бирлаштирилаётган колхозларнинг энг бақуввати эди. Райондан узоқроқда бўлса ҳам ўзига ўхшаш чорвадор, ғаллакор колхозларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор колхозга қўшилиши керак эди. Йириклаштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака кўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ушанда Исмат бобо колхознинг ҳосилоти эди, атрофига уч-тўрт кишини йиғиб, Сайфиддин акани раисликдан

туширишга зимдан ҳаракат қилиб юрар эди. Каттаев сўзини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз,— деди,— райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чиқяпти, кўпчиликни чалғитяпти».

Каттаев махсус бюро чақирди, Сайфиддин акани «партиянинг колхозларни йириклаштириш сиёсатига қарши»,— деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик ойкўлликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас»,— деб бунга ҳам қарши чиқишди. Йигирма-ўттиз киши тўпланиб, областъ марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чиқиб кетган, одамларнинг бу ишдан беҳабар эди. Исмат бобо киши билмас отланиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг одамлари райкомнинг устидан областга арз қилгани кетяпти»,— деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлаптирипти, чора кўриш керак!»— деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойкўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чақирилди-ю, шу кетганича қайтиб келмади. «Гуноҳи зўр экан, қамалибди» деган гап тарқалди. Ойкўл ноилож Бодомзорга қўшилди. Исмат бобо йириклашган колхознинг раисига муовин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Қишлоқ анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик қилиб қўлга тушди ва қамалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг бегуноҳлиги тўғрисида қоғоз келди — бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Шундан кейин ойкўлликлардан уч-тўрт киши ўз қишлоқларининг Бодомзор билан қўшилгани нотўғри бўлганини айтиб райкомга чиқди. Масала қайта кўрилади, деб турганларида бу район қўшни район билан бирлашиб, марказ бошқа жойга кўчди. Райком секретари: ҳам ўзгариб, Фиёсиддинов деган янги одам бўлди.

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги колхозга раис

бўлган эди. Баъзи ойкўлликлар яна қўшилиш, айрилиш тўғрисида гап қўзгаганда, Давлатбеков уларни: «Иш ёқмаслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларнинг йўқ!»— деб қаттиқ уришди. Унинг Ғиёсиддиновга яқинлигини кўп одам билар эди, гапига қарши чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг қовланишини шунинг учун истамайдики, Ойкўлнинг минглаб қўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўғри, чорванинг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учириб кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу қолган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизғин қўшиламыз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчилик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишга интилиб, эллик тўққизинчи йилда гўшт топшириш ланини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Уша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш барабар камайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорваси бутунлай ўтириб қолди. Қўшни колхозларнинг аҳволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўрттасини давлат ўз қарамоғига олиб, совхозга айлантирди. Давлатбеков раис бўлган колхоз шу совхозга бир бўлим бўлиб кирди. Ғиёсиддиновнинг ёрдами билан Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Ҳозир ҳам у Ғиёсиддиновнинг кўмагига ишонгани учун Мансуровни унча писанд қилмайди. Бироқ мана бу Замонали қўзғаетган гаплар яна кўпчиликнинг оғзига тушса-ю, янги директор унга ён босса, аҳвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиғи билан гапирди:

— Биладан, отангиз жуда ғайратли одам эди. Ойкўлда кўп яхши ишлар қилган эди... Лекин анча қизиққон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттаев билан олишиб, бир чеккаси ўзи ҳам ўзига жабр қилди. Сиз менга бир оз... отангизнинг йиғитлик пайтини эслатяпсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли!»— деб ичида ғижиниб қўйди Замон-

али.— Отам ўзига ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!»

— Ўртоқ Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хатоларнинг ёмон оқибати ҳали ҳам бор. Ойкўл яна қаддини тиклаши учун шуни таг-томири билан йўқ қилиш керак.

— Яъни, нимани? — ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков. Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақилдиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

— Орденлар қишлоқларни кўтарганларга ярашади,— деди.— Қамбар ота, бу қишлоқни каттаевлар чўқтирган бўлса, уни яна кўтарган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истехзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортиқ Замоналига ўшқирди:

— Сен отангинг қасдини оламан деб, ҳаммага тил теккизаверма лекин!..

Замоналининг отаси тўғрисида ҳар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмат бобо:

— Ортиқжон,— деди.— Ҳайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тенг бўлманг!

— Майли, қочинг,— деди Замонали Исмат бобога нафрат билан кўз ташлаб.— Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

— Ўзингиз чаёндан ҳам заҳарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит!— деди Давлатбеков.— Кўзи ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайдди?

— Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб қаматишга қандай юзи чидаганикин?!

— Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

— Хўп, бу-ку, отангизнинг алами экан,— деди Давлатбеков Замоналига.— Менинг орденимга нега осиласиз?

— Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен қишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан куйяпман.

— «Қишлоғимиз» деб, Ойкўлни нуқул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа қишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

— Гап бошқа қишлоқларда эмас, Ойкўлнинг Бодомзорга зўрлик билан қўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки қишлоқнинг ҳам иқтисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойкўл Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю, Давлатбековнинг ишдан олиниши ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни ўйлаганда кўзлари ғазаб билан чақнаб кетди:

— «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаёлмайсиз! Хўжаликларни йириклаштиришга қарши қаратилган даҳанапарастлик бу!

Замонали унинг ғазабига мос бўлмаган осойишта товуш билан:

— Бу янги гап эмас,— деди.— Каттаев ҳам шундай деб дўқ қилар эди.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтаришини кутмаган эди. Бу билан курашиш қийин бўлишини ўйлади. Юқорида турган Мансуровни кўз олдига келтирди. Мансуровга қарши қаратилган бояги рақиблик туйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортиқча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак!— деди у ичиди.— Бошқармада Фиёсиддинов бор, шу иккови қўйиб берса, буни пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни қовлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирсам бас!»

Давлатбеков яна аввалгидай босиқ бўлишга тиришиб:

— Майли,— деди.— Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошқармада кўрамиз.

— Мен сиз билан Ортиқ аканинг олдидан бир ўтиб қўйдим. Энди бошқармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапирманми, бу ёғини ўзимга қўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

— Жуда соз!— деб Давлатбеков отининг юганини жаҳл билан силтаб тортиди.

Қичиган тумшугини тиззасига ишқаётган қора йўрға чўчиб жойидан қўзғалди.

Ортиқ Давлатбековни шу аҳволда жўнатгиси келмас эди. Мотоциклни отнинг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмат бобо ялинган товуш билан:

— Уртоқ Давлатбеков, илоҳим барака топинг, Ортиқдан ёрдамингизни аяманг,— деди.

— Ердамга арзирмикин бу одам?— деди Давлатбеков Ортиққа қаҳр билан кўз ташлаб.— Ақалли укасини эплаб юролмайди-ю?

— Авазми? Э, у билан Замонали иккови бир!

— Ҳамма бузуқилар шу қишлоқдан чиқади,— деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди:— Билиб қўйинглар, ҳозир бошқармага кўчириш бўлимидан одам келган. Агар бузуқиларинг гап ковлайверса, Гие-сиддиновга айтаман, Ойкўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди, ёппасига чўлга кўчасанлар!

7

Қишлоқдан бир қир нарида — беҳисоб қизғалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Ҳулкар ўт ўрарди.

Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қарашда у айтган гўзал ҳам эмас. Бўйи ўртадан тикроқ. Сарик кўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи ўйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ қизғиш тиниқлик, ингичка қошларидаги қоралик бсшқа тоғ қизларида ҳам кўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъеридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашида, қадди-қоматида, ҳар бир ҳаракатида соғломликдан, етилганликдан, ёш жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозиба бор эдики, одамни беихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай запт билан ўт ўрар, ҳар ўроқ солганда, очилган қизғалдоқларнинг аллақанчаси қўлига бош эгиб тушар эди.

Ҳулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю, ўроқчасини боғнинг устига санчиб қўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларида териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Авазни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Ҳоҳлаганингга тегсанг айб қилмайдиган жойлар ози? Нега биз ўша ёқларда туғилмаган эканмиз? Ҳа, хўп, қайнанам ўз вақтида муҳаббатни уят деб ўрганган, келинчаклигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келини ўғлини яхши кўрса фахр қилладиган қайнаналар ҳам бор-ку!»

Бугун Ҳулкар Санам холага:

«— Ойижон, яхши кўрсам сизнинг ўғлингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?»— деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола:

«— Сен ўғлимнинг хотинига ўхшайсан, ўйнашига ўхшайсан!»— деди.

Ҳулкар ҳовлидан йиғлаб чиқиб кетди-ю, шу далага келди.

У эсини танигандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир хаёлида яна такрорланяпти.

Ҳулкар ўн яшарлигида «фотиҳа» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Таомилга биноан у ўзининг бўлажак куёви Холбекдан ҳам, унинг ота-онаси ва ҳатто опасидан ҳам қочиши, тўй-гача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Ҳулкарга бир ўйиндай қизиқ туюлди. Ҳулкар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фаҳмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирмай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмайди. Аваз ҳам, Ҳулкарга ўхшаб, эркин ва мустақил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўқиган китобларида эркин, хушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гаплашишар эди.

Аваз мактабда Ҳулкар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин, Ҳулкар уни кўп ўйлайдиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Онлада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам, Ҳулкарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн уч-ўн тўрт ёшларида тоғда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг қўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик айниқса қишда жуда ҳам қийин касб эканини Ҳулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланиб қор ёки ёмғир ёғаверса Ҳулкар қишлоқда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпинча Авазни мақтаб келар эди: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунақа мол танийдиган одамни кам кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, «ана» деб кўрсатади. «Шунча қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни кўзикмасин деб қўрқаман».

...Ҳулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келган-

да ўн олти ёшда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг қишлоқларида ахлоқ, орият бобида жуда қаттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиккертини» бузиб, ёки эридан чиқиб, хоҳлаганига тегиш дунёдаги энг даҳшатли номус ҳисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар қишлоқдан йироққа кетган, баъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам, бу қишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чиқди бўлган эмас. «Ойкўлда палончининг қаллиғи ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшитгани йўқ. Бу ҳаммаси кўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли эди. Эркаклар шаҳарга тушганда ёки армияга борганда қилган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю, аёллар ҳатто ўз эрлари билан гоҳида жўн ҳазиллашиб ўйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси қизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун уни бўй етган сайин қаттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди, «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут қилма, қарғишимга қолма!»— деб ялинар, ҳатто йиғлар эди. Баъзан Хулкар шу мушфиқ онаси учун ўзини қурбон қилгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман» дегиси келар эди.

Аммо Авазни кўрганда, «бунинг аҳволи нима бўлади?— деган ўй борлигини зирқиратиб ўтарди:— Мен-чи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўпич бераман?»

Бир кун Аваз унга:

«— Ойкўлдан кетамиз!»— деб қолди.

«— Қочиб кетамизми?— деди Хулкар қўрқиб.— Йўқ, етти пуштимга етадиган иснод бўлади!..»

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиламиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси, касали оғирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан яқин одами қолмаган эди. Аваз «нима қиламиз» деб, Тошкентда ишлайдиган катта акасига маслаҳатга борди. Акаси унга:

«Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр,— деди.— Қизни олиб қочси сенга муносиб иш эмас. Қўрқиб қочгандай бўласан. Ҳозир тошбўрон қиладиган замонлар ўтиб кетган. Сен ўзининг ҳақлигингни ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг керак. Ахир бу бемаъни одатларини

қачондир бир вақт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чиқса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, от минган Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй ҳайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланяпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳозироқ гаплашмаса, кейин жуда қийин бўлади...

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю, бор гапни айтиб берди.

— Қишлоқда яхши қизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар,— деди.

Холбек Хулкарни унаштирилгандан бери бирор марта яқиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп ўйлар, таърифини кўп эшитар эди. «Шундай қизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қақшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай кўзлари жавдираб, ишонч билан қараб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга қараб, товуши олиниб:

«Кўрамиз», деди-ю, қўйларини бозорга ҳайдаб кетаверди.

Исмат бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиламан деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «Қиз Авазга кўнгил берган экан» деган гапни эшитиб сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари ҳам бу ҳодисани чидаб бўлмайдиган бир иснод деб билишар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб:— «Энди сен отангга ўхшама, эскича ориятни қўй,— дейишди.— Қизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Фақат бизнинг қишлоққа бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенгли қиз — Терешкова юлдузларга учиб чиққан бир даврда отанг «бешиккерт»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сиғади?»

Қишлоқ нуқул шундай деб ўйлайдиган одамлардангина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи етмаганлар дув-дув гап қилар, Холбек уларнинг сўзида номусга қолиб ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кўчадан ўтиб қолса болалар ҳам уйга ачиниб қараётгандай кўринар эди.

Уша пайтда каникулда юрган Замонали бир кун Холбекни дарвозаларининг олдида учратиб қолди. «— Сен «гап-сўз»га эътибор берма,— деб ўқиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтирди:— Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи «гап-сўз» этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса «лой» ўзидан-ўзи қуриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Қизнинг муҳаббатига тан бериш ҳам танти йигитларнинг қўлидан келишини, бу ҳам ор-номусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Уша пайтда ҳосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшитиб қолиб, уни чапараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

— Аҳмоқсан!— деди.— Булар қаллиғингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю, сен ёлғон «агитацияга» лаққа тушяпсан!

Рихси хола ўғлининг аҳволига ачиниб:

— Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса иложи қанча!— дерди.

Холбек кимнинг гапига қулоқ солишини билмай ганиб, кўчага чиқишга ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўшашиб ўтирганини кўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

— Зардаси йўқ, орияти йўқ, лапашанг! Булар бизни оёқ ости қилиб теляпти, орқаси билан куляпти-ю, сен уйда бақрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кунингдан!

Холбек сапчиб ўрнидан турди. Кўнглининг тубида зимдан тўпланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиб юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кўчадан ўтаётган Хулкарни кўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чиқди. Иккёви юзма-юз туриб, сирли бир тусда гаплашиб қолишди.

Холбек буни кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кет-

ди. У ҳовлига сакраб тушди-ю, уйдаи оз милтиғини ўқлаб чиқди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тўпланганда мис кўза қорни пачоқланиб тупроқда ағанаб ётар, ундан тўкилган сув ерни қсрайтириб кўллаб турар эди. Авазнинг ўнг қўли шилқиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сирқиб чиққан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга том-япти. Ҳулкар йиғлаб уни суяб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтиғини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

— Қолганига қарздорман!— деярди.— Иккалангни қўшмозор қиламан!

— Жим бўл-е, аблаҳ!— деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри уйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйга олиб кириб кетишди.

Ҳулкар не аҳволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган баъзи кампирлар:

— Ҳамма бало мана шу мегажиндан чиқди!— дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавfli эмас эди. Уйга олиб кириб дори-дармон қилишди.

Воқеадан кечроқ хабар топган Исмат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Қудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришди.

— Айтиб қўйма, қарғага отган экан, менга тегиб кетди дегин,— деб Аваздан илтимос қилишди. Аввал Холбекни, кейин «касофат қизни» сўкишди.

Яраси оғриб, иситмалай бошлаган Аваз:

— Агар шу қизга яна тил теккизсаларинг,— деди,— ота-бола икковингни қаматаману, Ҳулкарни олиб, қишлоқдан чиқиб кетаман!

— Авазжон!— деб ялинди Исмат бобо.— Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Ҳулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган бўлар эди. Чунки Холбекни отаси тезлагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Ҳулкарга тўғрилаб отган, Аваз Ҳулкарни елкаси билан уриб четланишга аранг улгурган, шундан кейин ўқ унинг би-

лагидан юқорисига тегиб, гўшти оралаб ўтган эди. «Агар Хулқарга бир нарса бўлганда кўрар эди!»— деди Аваз ичида. У Хулқарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулқар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар ҳам «танглик қилишипти» дейишди. Авазларнинг қулоғи шундан кейин сал тинчиди. Аммо районнинг катталари воқеанинг бир четини эшитиб, Исмат бобони ҳосилотликдан, Холбекни бош чўпонликдан бўшатишди. Шунинг ўзи ҳам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлат каравот, диван, батареяли приёмник, китоб қўядиган этажерка совға қилди.

Исмат боболар илгари Хулқарга берган «тўққиз»ларини қайтиб олишди-да, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишди. Хулқарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришди.

Ортиқ катта акасидан ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулқарни кўрарга кўзи йўқ эди. «Укамни номусга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!»— деяверди. Ортиқнинг ўзи ҳам: «Укам менга ёмонлик қилганда қайнатам яхшилик қилган»,— дер эди.

Охири улар рўзгор ажратиб чиқиб кетишди.

Санам хола Хулқарни мана шу сабабларга кўра суймас, бошқа майда-чуйдалар шунинг устига қўшилар эди...

* * *

Хулқар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю, «энди охири нима бўлади?» деб ўйланар эди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, ҳозир бориб у билан қандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулқар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ қилиб қўйган ўтини чамбар устидан бошига қўндирди ва марза бўйлаб юриб кетди.

Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоқлар ҳар қадамда мулойим силкиниб қўяди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам қийғос очилган лолақизғалдоқлар қизариб кўринади.

Ҳулкар тоғли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтни ушламай бўйнида тутиб боради. Бояги чамбар безак эмас — юкни қўл билан тутмай боришга хизмат қилади.

8

Ҳулкар марзадан бориб, ёлғиз оёқ йўлга чиққанда орқадан от дупури эшитилди.

Чавкар от минган, белига пичоқ, чақмоқ ва яна аллақанақа чўпонлик анжомларини осган йигит Ҳулкарга ортдан тикилиб қаради.

Ҳулкарнинг узун сочига тақилган кумуш сочпопук сариқ кўйлагининг этақларига урилиб майин жиринглар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ортдан танигандай бўлди.

Ҳулкар отга йўл бермоқчи бўлиб четга чиқди. Йигит эса отини унга яқинлаштирди. Чавандозча чаққон бир ҳаракат билан қизнинг бошидаги ўтни олди-ю, отининг ёли устига қўйиб ўнгарди.

Ҳулкар «ялт» этиб йигитга қаради. Унинг ўнг кўзи билан қулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Холбек! Ҳулкарга шунча йил қаллиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор қилиб тинчиган Холбек... Ҳулкар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда ҳозир маъносини тушуниш қийин бўлган бир жилмайиш бор. Эҳтимол у Ҳулкарни кўрқитиб юборганидан мамнун бўлиб кулимсираётгандир?

— Нега ундай қиласиз? — деди Ҳулкар норози бўлиб. Холбек нега шундай қилганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Ҳар ҳолда, кўнглида ғазаб ёки интиқом туйғуси йўқ.

— Нима қилибман? — деди дўриллаган йўғон товуш билан.

— Беринг бу ёққа! Йўлингиздан қолманг...

— Шошаётганим йўқ, — деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Хол-

бек ҳам таомилга риоя қилиб, Ҳулкарни бирор марта яқиндан кўрмаган эди. Холбекнинг уйдагилар Ҳулкарни беҳаёдан олиб, бузуққа солишар, «яхшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Ҳулкар деганда кўзлари ўйноқлаган, эркак кишини хилватда кўрса дарров илжаядиган бир жувонни тасаввур қилар эди.

Бироқ ҳозир унинг ёнида бораётган Ҳулкар бутунлай бошқа. Оқиш ёнқларига ичдан уриб турган қизиллик ниҳоятда тиниқ. Қора кўзлари сесканганда ҳам, норози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

— Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келдида,— деди уялинқираб.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Ҳулкар ўзини тез ўнглаб олди ва майинроқ гапирди:

— Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку?

— Нега?

— Қўшни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойкўлда-ку» демоқчи эди, аммо ўзининг бошиқа бўлимга кетишига ҳам Ҳулкар ва Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Ҳулкарга зугум қилиб сўради:

— Сенга ўт кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб юрибди?

Ҳулкар Авазнинг кунжара ташишга кетганини билар эди, шу эсига тушиб:

— У киши ҳам ўз аравасини тортиб юргандирлар,— деди.

Ҳулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка галати таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулойимлашиб:

— Ҳулкар, энди ростини айт,— деди.— Ушанда нега фотиҳани буздинг?

— Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.

— Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?

— Аваз акам унақа одам эмас.

— Бўлмаса нега шундай бўлди?

— Шуни ҳам тушуниш қийинми?

— Мен учун жуда қийин,— деди Холбек жиддий. Унинг ўзини тутиши ва гап оҳанги муҳаббатни ҳали ҳам тан олмаслигидан далолат берар эди.

Ҳулкар шуни сезиб гапни бошқа ёққа бурди:

— Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек қўл силтади:

— Э, қўй, нимаси яхши ўша кўк кўзнинг?

— Вой, Жаннатхон ўртоғим сизни гапирса оғзидан бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хотинини писанд қилмаган бўлиб:

— Э, ўшанинг гапи ҳам гапми?— деди.

— Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси қизда йўқ. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.

Бу гап Холбекни хавотирлантириб қўйди:

— Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?

Холбек хотинини қизғанаётганини сезиб Хулкар ми-йиғида кулди:

— Ғалати экансиз. Бир жуфт қўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жиловини ҳам қўли-дан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

— Бутун қишлоқ эшитгандир қўшиғини?

Хулкар бир нарсани энди аниқ сезди: ўшанда Холбек-нинг изтироб чеккани, кейин орийат қилиб қўшни қишлоқ-қа кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нима-ю, Жаннатхон нима — ҳаммаси бир аёл,— ўйлади у.— Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани — хотинини ўзига жуда яқин олгани-дан, унга кўнгил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:

— Келинчак нарса уялмайдими?— деди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу тарзда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, йўлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутун-лай унутиб қўйган эди.

Қутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бутадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшугига те-гиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтти ўнгараман деб эгарда ноқулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учиб, ўт билан бирга ерга қулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томон-га ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю, аммо отнинг қо-чиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир

абжирлик билан юганнинг сувлиққа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди, Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар ерга учиб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю, охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

— Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди,— деб ёлини силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрнидан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти бошини ҳам қоқмади. Юзлари оқариб кетган. Қўлидаги қамчисини маҳкам қисиб отига яқинлашди. Юганни индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, қамчи товушини эшитиб, орқага ўгирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмровига устма-уст қамчи урарди. От жон-жаҳди билан орқага ташланар, ҳавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжаларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди.

— Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босиқ товуш билан давом этди:

— Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бўзрайиб қолди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди пайқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб йўлга тушди.

Холбек кўзлари ғазаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лаҳза қараб турди. Сўнг дир-дир титраётган отга бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавақали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақаланган оёғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада

кўзойнак таққан Исмат бобо ҳассасига юзини тираб ўти-
рар эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради,
аммо отлиқни танимай:

— Қимсан?— деди.

— Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб дарров ўрнидан турди
ва кўзи ожиз одамларга хос эҳтиёт билан юриб, ҳасса-
сини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб
чиқди. У оқ-сариқдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, қўн-
ғир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хоти-
ни етиб келиб, жиловни эрининг қўлидан олди. Ёқимли
паст товуш билан:

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз?— деди. Жаннатхоннинг
юзиди, овозиди шуғдай меҳр ва шодлик бор эдики, бу-
нинг таъсирида Холбекнинг ҳам чеҳраси очилди. Ҳулкар-
нинг бояғи совуқ истеҳзосини эслади-ю, «ундан ўзимнинг
хотиним дуруст» деган гап кўнглидан ўтди.

— Қалай, тинчликми?— деди Холбек.

— Беш кундан бери йўлингизга қараймиз.

— Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмат бобо улардан нарироққа келиб тўх-
тади. Унинг кўзи деярли кўрмас, шунинг учун қулоғи
жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, хотинига меҳ-
рибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб ту-
юлди:

— Буни кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса ашула айта-
вериб ҳамма ёқни бузиб юборади.

Отни боғлаётган Жаннатхон елкасига калтак теккан-
дай чўчиб қайнатасига қаради. Сарғиш ози лов этиб қи-
зарди.

— Қачон шунақа ашула айтибман, отажон?

— Мамат полеоннинг тўйида-чи?

Холбек Ҳулкардан эшитган гапини ҳам эслади-ю, хо-
тинига ўқрайиб қаради.

Ўтинхонадан ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси,
семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

— Ҳой, отаси, қизлар базм қилганда ашула айтса
айтибди-да. Ўғлингиз дарвозадан кирар-кирмас «суюнчи»
олмасангиз бўлмасиди!

— Билиб қўйсин-да,— деди Исмат бобо.— Шарм-ҳаё ҳам керак.

Ҳовлининг бир ёнидаги деворда кичкина эшик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю, лекин қоши, кўзи ва пешонаси Исмат бобоникига ўхшаб кетар эди.

— Отамнинг гапида жон бор,— деди Суюма Холбекка.— Хотининг нукул ўша беҳаё Ҳулкар билан пичир-пичир қилиб юради.

— Иккови ўртоқ бўлгандан кейин гаплашади-да,— деди Рихси хола.

— Гаплашмасин, касофати уради!— деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда кўзининг ожизлигини унутиб, ҳамма қатори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров қўшилар эди.

— Менинг битта бошимга шунча хўжайин,— деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Қўшни ҳовлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

— Қирилиб кетгурлар, бирпас тинч қўймайди-я!— деб болаларини қарғади.

— Отасининг ўзи,— деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирар эди.

— Жон болам, кўнглингни кенг қил,— деб Рихси хола уни елкасидан қучди.— Мен ҳам сендайлигимда кўн жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку, ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўлмади. Ушанда тирик қолганидан қувониб тантиқ қилиб қўйган эканмизми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчиси бор эди. Унда Холбек ҳали туғилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳамма ёғи берк, ўзи анча чуқур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бақириб йиғлаганини эшитиб қолади. Қараса, сомонхонанинг эшигидан тутун буруқсиб чиқяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани кўриб бўлмас

эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайпаслаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу куюк изи ҳозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Қўшнилари чақриб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини қутқаргани чопди.

Бу қизча болалик қилиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том қулаши муқаррар эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чопиб кирди... Дод овозига етиб келган қўшнилари унинг ўзини ичкаридан беҳуш аҳволда қутқариб чиқишди, эгнида ёнаётган кўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чиққанда билди... Кейин бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек туғилгандан кейингина ёнгида ўлган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан узоқлашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шижоатини кўп эшитган, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир ҳурмат сезиб ўсган. Рихси холанинг ўшандаги фидокорлиги ҳали ҳам бор. Бу оилада энг бағри кенг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Исмаи ота билан Суюма...

— Ўғлингиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон!— деди Жаннатхон куюниб.

— Билмасам, энди ўғил бола отасига яқин бўлади деганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулангни эшитса яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келинига сирдошларча тикилиб кулимсиради. Фақат очиқ кўнгил оналар билан эрга теккан севимли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «уҳ» тортиб:

— О, онажон,— деди,— бу ҳаммаси уйлангунларича экан...

— Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа гашлик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир қўл солиб кўргин.

— Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Ҳали уриш бўлмаса деб кўрқаман.

— Кўрқма. Бунақа мунгайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўрқиб ўтирганингни кўрса баттар телангга чиқиб кетади.

— Рост айтасиз...

— Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қилавер.

Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини тўғрилаб қўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

10

Холбек ҳовлида отаси билан гаплашиб турар эди.

— Кўзингиз қалай? Ҳалиги докторга учрадингизми?

— Ҳе, учрамаган докторим қолмади...

— Нима дейди?

Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир қоғозни ўглига узатди. Унга «глоукома» деб ёзилган эди.

Докторлар Исмат бобога «бу касаллик сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ кўрқишдан, изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнги йилларда жуда кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни фош қилганман» деб юрар эди, «фош» бўлган киши бегуноҳ чиқди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди. Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди ўзим қамаламан» деб ваҳимага тушди. Ниҳоят, амалидан айрилиб бекорчи бўлиб қолди-ю, бир йил ичида соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски қўйиладиган қазноқнинг сояси кўзига жуда салқин кўринди. Шу ерга кўрпача тўшатди, кейин «ғафлат босиб» ухлаб қолди. Бир вақт келини Жаннатхоннинг «вой-ей, ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйғонди. Қараса, битта қора илон қўйнига кириб, яктагида кулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик кўрққан эмас эди. Жон ҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга шалоπλαб туш-

гани эсида. Кундуз бўлишига қарамай, бирдан ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли кўрмайди...

Холбек отаси берган рецептни ўқиб ҳеч нарсани тушунмади.

— Илондан қўрқиб шунақа бўлганингиз рост эканми, энди?— деди.

Бу орада Холбекларнинг ҳовлисига туташган қўшни уйнинг текис томига Замонали чиқди-да, радио антенна-сига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гапи Замоналига эшитилар эди.

— Рост, қўрқишдан ҳам бўлармиш,— деди Исмат бобо.

Ўғли воқеани билса ҳам, қарилик эзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зимдан эшитишдан ўнғайсизланди.

— Холбек, яхшимисан?— деди.

Холбек шошиб ўгирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болаликдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўтган ишлар кўнгилларига ёмон ғубор солган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқишни битирдингми?

— Анча бўлди.

Исмат бобо Замоналининг овозини эшитган заҳоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр!— деб ўғлининг енгидан тортди.

Холбек бунинг сабабини сезиб, гаши келди. Отасининг гапига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

— Ўзимизда ишляяпсанми?

— Ҳа.

— Холбек, уйга юр, юр дейман!— шипшиди яна Исмат бобо.

Холбек отасининг қилигидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака қўш малганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан кўнгли кўп марталар чўккан Замонали Холбекнинг ҳолатини ичичидан сезиб турарди. У булоқ бўйида Исмат бобога айгадиганини айтиб, Давлатбеков билан курашишни бўйнига олиб қўйгани учун энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка барҳам бергиси келди.

Замонали томнинг четига келиб чўнқайди-ю:

— Холбек, биз бирга ўсган қўшнилармиз,— деди.— Бир нарсани очиқ айтсам хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

— ...Отанг нуқул мени кўрса ўзгариб кетади. Қасд олади деб, ўйлайди чамаси.

— Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам ҳозир касал...

— Мен ҳам айтмоқчиманки, авваламбор, қасд олиш истагим ўзи йўқ. Борди-ю, бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

— Ҳаммасини Каттаев қилган!— деди Исмат бобо.

У ҳали ҳам ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг гашига тегди.

— Энди буни аниқлаш қийин!— деди Замонали.— Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёққа кўчавериб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

— Ҳа, энди...— деди-ю, бошқа гап тополмади. Унғайсиз жимликни яна Замонали бузди:

— Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

— Ҳа, албатта.

— Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктор айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани — бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша таҳлика, ўша ҳадик бўлмаганда, илондан қўрққанлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапираётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соқоли асабий силкинди:

— Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади!

— Яна ҳадик!— деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

— Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўқ!

Замонали ўрнидан турди-да, антеннага уннади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди:

«Энди яна худога сиғинадиган бўлибсан-да! Сиғинмай яшай олмайдиган инсон...»

* * *

Холбек отасини тирсагидан суяб катта, нақшинкор айвонга чиқди.

Бу данғиллама уйни ва айвонни Исмат бобо ўзининг «даври келган» йиллари қурган эди. Холбек ҳозир шуни эслаб кўнгли баттар ғаш бўлди.

Замоналининг гаплари, ундан олдин Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди бу ғашлик ҳам қўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хогини билан ёлғиз қолганда токчада турган қашқарча рубобни қаҳр билан қўлига олди:

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунақа ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг важоҳатини кўрди-ю, ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди.— Бу уйга қўшиқ сиғмайди. Бу уйга рубоб сиғмайди! Ғурбатдан бошқа нарса сиғмайди бу уйга! Синдиринг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб қолди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва дадил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрнини энди ёмон бир хавотирлик ҳисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмат бободай ёмонотлиқ кишининг ўгли. Қўшни ҳовлида Замоналидек ўқимишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхоннинг ҳозирги ҳусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю, хотинидан ажраб қоладигандек ранги «қув» учди.

Қўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат,— деди.— Агар менга хиёнат қилсанг, шуни бошингга ураман. Ушанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмасангиз сиз ҳам билиб қўйинг,— деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб.— Мен хиёнатдан ҳазар қиламан. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб ғурбат қилаверсангиз мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Беқасам камзулини бошига ёпишди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойиникига бориб ётмоқчи эканини пайқади-ю, яна даргазаб бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиққан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошди. Айвонда турган қизил мис кўзанинг тагида қолган сувини челақка бўшатди.

— Ол, айланай болам,— деди келинига.— Сувга бориб кел, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига қаради-ю, сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдоғини билагига солиб, қорнини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагигадаги мис кўзани қатор-қатор болға излари безаб турарди. Кечки қуёшда бу излар олтин тангалар тизимига ўхшаб жилоланар эди.

11

Авазларнинг ҳовлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Ҳулкар бошида кўтариб келган ўтини қўрадаги эчкилар билан бузоқнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Санам хсланинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Беғам эчкилар қизгалдоқ гулларини нштаҳа билан чимдиб ейишар эди.

Яланг оёғига «пучуқ» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётиб, қўрада турган Ҳулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Ҳулкар бошидаги гулчамбарни қўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзғиланган бўлса ҳам, барги тўкилмаган ва кўм-кўк рангини йўқотмаган. Ҳулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

— Ташлама,— деди Аваз.

Ҳулкар орқага ўгирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

— Эрбўтани қуритиб қиём қилса ҳамма дардга даво бўлар эди-ку,— деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вақтлар Ҳулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвонга олиб келиб, устуннинг миҳига илиб қўйди.

— Бўлдими?— деб эрига маъюс жилмайиб қаради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар хо- зир у «нима бўлди?» деб сўраса, Хулкар йиғлаб ҳикоя қилишга тушар эди. Аваз буни сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўхроқ гап қидирди:

— Бугун уйга келсам, яна шамол-тўполон бўлиб тур- ган экан. Мени ҳам варракдай учириб, роса обориб-об- келди.

— Сиз куласиз... Менинг хўрлигим келади...

— Э, кулиш қаёқда, ҳозир ошхонада йиғлагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам қор-бўронларнинг ораси- дан олиб ўтиб келяпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тез ўтар эди. Ҳозир ҳам Хулкарнинг кўзларида ёш қалқиёт- ган бўлса-да, лаблари беихтиёр кулимсиради. Аваз уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

— Бу қўзиларни қара!..

Қулоқларининг оқи ва оёқчаларининг олеси ўзларига жуда ярашган қўзичалар эчкини эмгандан бери сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган қўзи- чоқдай» деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

— Вой, мунча жажжи! Буларни ким олиб келди?

— Акангқарағай!— деб Аваз ўзини кўрсатди.

— Қаёқдан?

— Кейин айтиб бераман. Уйга кир. Норбой ота кел- ган.

Хулкар иссиқ чойнакни Авазнинг қўлидан олди, ай- вонга чиққанда секин шивирлади:

— Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизиқ бўлди.

— Кимни?— қизиқиб сўради Аваз.

— Кейин!..— деди Хулкар.

Тоғаси уни одобсиз демасин учун Хулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан кейин кирди. Норбой отани елка- сидан олиб кўришди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қайтиб чиқди.

Аваз Норбой отага чой қуйиб бериб ўтирар эди.

Хулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювиниб- тарангиси, ўзининг келинлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси келар эди. Аваз меҳмондан бўшаб бу уйга киргунча, Хулкар энг тоза кийимларини кийиб ўти- ришни истар эди.

Аммо ошхона томондан келаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам хо-

ланинг феълени эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга урнайптими, демак, Ҳулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб саранжомлаши керак. Шуни қилмасдан туриб ўзига қараса, қайнанасига яна ёмон кўринади.

Ҳулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнанинг ёруғида айвонда туриб, сирланган челакда кўприб турган сутни катта қизил қовоққа докадан сузиб ўтказа бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла ҳидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Ҳулкар эрталабдан бери ҳеч нарса емаган ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чақар эди, ҳали мен нима қилибманки, бу аразлайди!»— дедирди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтларида қайнанаси арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом қоронғисила унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшанда узоқ бир қишлоқда иморат қурар, уйга кам келар, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бериб қўяр эди. Санам хола аччиқ устида қоронғига ҳам қарамай, тоғ ичкарисидаги ота қишлоғига қараб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю, қайнанасининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олдидан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устма-уст йиғлагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқасидан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан ғарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешикда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермоқда эди. Бола туюлиб йиғласа, кампир унинг онасини қарғаб терватар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешикни Аваз билан бирга даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Ҳулкар иккита гапга шунча қовоқ-тумшуқ қиладими?

Санам хола Хулкарни ошхонага кирар деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдирди. «Оч қолса бориб, ўзи топиб еяр»,— деди ичида.

Еш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастурхондан овқат ейиши одобдан эмас эди. Аваз Хулкарнинг ёлғиз қолганини сезиб турар, аммо меҳмон билан ўз отонасини бу ерда қолдириб, овқатни хотини билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд қўйгандай бўлар эди. «Тавба!— деб Аваз ич-ичидан ғижиниб қўйди.— Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эркин тутай десанг, дарров айбга айланиб кетади!»

12

Чол-кампир турадиган эски уйда ўнинчи осма чироқ тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота юмалоқ лўла болишга ёнбошлаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандиққа суяниб ўтирар эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чоллағга салом бериб уйга кирди. Чойнакни пойгаҳда чордана қуриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғиштириб олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна қизим!» деб қўйгувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортиқ унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетишда Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойкўлнинг кўчишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан қураётган шийпонининг энди керак-сизга ўхшаб қолгани уни баттар хафа қилди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразлашган...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака,— деб қўйди.— Ки-

чиклигида касал бўлиб, бошқа қилиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан қутуламан-ку» деб ўйлар экансиз. Кейин қарасангиз бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тепада тугаб ёнаётган осма чироқ энди Авазинг ғашини келтирди. У ўрнидан туриб, қайчини топди, қизиган шишани латта билан ушлаб тоқчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб текислашга тушди. Қамбар ота булоқ бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю, Давлатбековнинг дўқларини айтиб берди.

— Оббо!— деди Норбой ота безовталаниб.— Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўписа қилган,— деди Аваз.— Давлатга чорва ҳам керак. Чорва учун Ойкўлдан қулай қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков қасд қилса қўлидан ҳар бало келади.

— Ҳа, Каттаев қанча қишлоқларни кўчирган эди...

— Каттаевнинг даври ўтиб кетган,— деди Аваз,— сиз шийпонни қураверинг. Фанер бермаса, васса қиларсиз...

— Даромад бермагандан кейин нима қиламан деса қилади.

Аваз чироқ шишасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўтарган эди, уй бирдан ёришди.

— Норбой ака, бу йил қўзини кўп олибсиз, энди бу ёғини пухта қилин,— деди Қамбар ота.— Агар қўй ҳам дуруст даромад бермаса, қишлоқнинг аҳволи танг.

Аваз латта билан қўлини артар эди.

— Менинг ҳам бошим қотган, уста,— деди Норбой ота.— Текис жойда кўзим ўтмай қўзи йўқотиб юрибману, бу қўй-қўзи тоққа чиққанда нима қиламан?

Аваз пойгаҳга келиб чордана қуриб ўтирди. Қамбар ота унга тикилиб қаради. Отасининг бу қарашида «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «Қўйга чиқмаслигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

— Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар,— деди.

Норбой ота чўккалаб ўтириб, хонтахтага тирсакларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

— Гапнинг пўскалласини айттайми?— деди.— Мен бу қўй-қўзини сендан бошқа одамга ишониб топширолмай-

ман. Бугун Ортиқ аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Улиб-тирилиб ҳисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан¹ қўзи олганман. Қўли эгри одам бир ёзда меҳнатимни «сув» қилади.

Аваз чордана қурганича ўз тиззаларига қараб индамай ўтирар эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил қўзи кўп бўлгани учун Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам қутулишини айтди.

— Кейин, ахир, сендақа чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим!— деди Норбой ота Авазга.— Сенинг мол танишингга ҳамма ҳайрон қолиб ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилиятидан ғурур қилиб, кўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу ғурур етишмагани кўп сезилди. Лекин Хулкар... Аваз Хулкар билан ҳам фахр қилади-ку.

— Нега индамайсан?— деди Қамбар ота ўёлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Хулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмайман», деб ўзини четга олади. Хулкар шундай қийналиб юрганда, Аваз уни ёлғиз ташлаб, қўй билан тоққа чиқиб кетса, ҳафтада, ойда бир келса инсофдан бўладими? Хулкар унга жуда суяниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

— Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

— Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин қўйдан ҳам паст турадими?

— Мен сени хотинингга қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини ҳоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз ўнғайсизланди.

— Мени бошқа нарса қийнаяпти,— деди Қамбар ота.— Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Утган йили элнинг оғзига тушган чўпон эдинг. Ҳозир нима қилиб юрибсан? Кеча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона супурасан.

Авазнинг хаёлига «меҳнатнинг айби йўқ» деган гап

¹ Ҳар юз совлиқдан, демоқчи.

келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътироз ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит уйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булутлар орасига кириб кетар, шунда кишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўринмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи қиз Чўлпоной истиқомат қилади. Унинг онаси — пастаккина серҳаракат кампир — жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шеvasида гапиради:

— Таладан келганимда шатта турган эди-я!— Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, қимиз кадини қидирар эди. «Ҳозиргина» демоқчи бўлиб:— Эндигина кўрган эдим ўлгирни!— дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўлпоной бир дафтарни варақлаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг гапига қулоқ солиб туриб, беихтиёр кулди.

— Онангизнинг тили жуда ғалати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тош чироқни ёқиб, онасининг олдига кўтариб чиқди. Она-бола қимиз кадини қидирар эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришди.

— Замоналижон,— деди кампир,— янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдай қилиб, чироғини ёқиб ўтирган эди. Нафсингга ўт тушгур Давлатбеков «едиргани қўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник қиз эди. Узи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб гапирар эди. «Аҳволингиз қалай?» дейишса, «ёмон йўқ». дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демоқчи бўлиб, «чучунмадим» деб қўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг ғалатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўнаядиган сергўшт ҳисор зотини хиллашга тиришар, қўй-

ларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир қайси бир қишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эшитган эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она,— деди кампирга.— Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, қаранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У ҳали янги директор билан бирор марта ҳамсуҳбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таниқли одамнинг хатоларини гапирса, бировларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Жуда ўрнини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари ҳайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини ҳали билмайди, бўш қолди дегунча гоҳ ундай, гоҳ бундай режа тузиб, ўйланиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасида анча қаттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси ҳали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабоҳатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унутиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарсалар тўғрисида гаплашишни истади.

Қимиз кади ҳовлидаги супадан топилди. Кампир кулиб ва ўзининг «қариб, эсини еб» қўяётганидан нолиб ҳовлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а!— деди.

— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ҳовлисида юм-юм йиғлаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтиҳонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чиққанлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю, қўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Қизнинг узун киприкларни кўз ёшидан намланиб, янада узун кўринар эди. Юзи рангпар, аммо жозибали, йирик-йирик кўзлари «шахло» деган сўзни эсга солади.

— Имтиҳондан «йиқилганда» биз ҳам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана институтни битиряпмиз. Шунақа, синглим,

одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, кулиб-кулиб суғорар экан.

— Йиқилган бўлсам кошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлиғим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юққан экан. Бешинчи синфдан бошлаб далада кўп ишлагани, ёз ойларида шийпонда ҳар хил аёлларнинг орасида тунаб юргани, қишлоқча одат билан соғ-касални унча фарқ қилмагани, ўқишдан ҳам ортда қолмайин деб эрта-ю кеч тинмагани — ҳаммаси бир бўлиб шу оқибатга олиб келган эди.

Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс беришга ҳақи бор.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади. Чўлпонойга «тоғ ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги губорни тез тарқатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёноқларида нафис қизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адо қилолмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мақтаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери уларникига кўп келади.

Ҳозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарпардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бир-бирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чизиб, «2» қўйган бир дафтар стол устида очиқ турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб қўйилган. Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг кафтида.

— Шошманг, оингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

— Қайси гапини?— энгаҳидаги кулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

— «Чучинмади»ни.

— Тушунмадим,— деб кулди Чўлпоной.

— Бўлмаса «ўтик» денг.

— Ҳа, айтаман. Асли тўғриси «ўтик». Сизлар «этик» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

— Бўзак-чи?

— «Бузоқ» тўғрими бўлмаса? Асли «бўзлаш»дан олинган-ку.

— Бўлмаса бақа келинг,— деб Замонали уни ўзига томон тортди.

У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб ҳазиллашгани учун Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талабфузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

— Жўқ!— деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чиқдики, Замонали ўзини туголмай, Чўлпонойни елкасидан қучиб, лабига лабини қўйди.

Чўлпонойнинг юзи қизиб кетган, ҳаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан қўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз» дейди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам ҳозир соғайиб қолганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб қолса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

...Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига қўйди. Замонали бунинг сабабини сезди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

— Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпонхон?

— Бошқа нарсани унутолмайман.

— Нимани?

— Менга қилган шунча яхшилигингиз ҳам етади. Энди яна...

— Мен нима қилган бўлсам, ўзим учун қилганман.

— Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кўрибсиз?

— Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.

— Бу гапни қўйинг, Замонали ака.

— Қўйсам ҳам, бир шарт билан қўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

— Агар,— деди Замонали,— бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёноқлари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

— Борми?— деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни ис-

тайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Қасал кейин қайталаса, мен бу одамга нима бахт бера оламан» деган ўй эса уни тоғ бўлиб босиб турипти.

Ҳовлида қадам товушлари эшитилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўринди. Бошқа вақт бўлганда кампир қизи билан Замоналининг орасида жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир бўш қимиз қаддини ағдариб кўрсатди-ю, Ортиқдан шикоят қилиб кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга қимиз бердирмаган, «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган ўша одамга айтинг, ўзи қимиз топиб беради»,— деган эди.

Замонали бояги гулдай туйғулар таъсиридан чиқиб тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи билан қимизни қанда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди. Бу ноинсоф...

— Узим бориб гаплашай-чи,— деб Замонали ўрнидан турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали қулоқ солмай чиқиб кетди.

* *
*

Толлар тагида қурбақа қуруллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан ташқаридаги ялангликда бирпас турди. У Норбой отанинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг таъби хира бўлган, ҳозир ўзининг кўнгли ҳам ғаш тортиб турар эди.

Кўчадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ой чиқди-ю, Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:

— Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучуқ калишни судраб босиб унга пешвоз чиқди.

— Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

— Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап нимадалигини сўраб билгач:

— Менга қолса қимиз деб бормас эдим,— деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиққа «буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши — шу Замонали. Ҳулкар ҳам Чўлпоной билан борди-келди қилади. Кўп одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай қилган бўлса керак,— деди Аваз.

— Мени ялентирмоқчи бўлибми?

— Ялентириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам соддаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмишми?

— Амалдор одамга кўп нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда дарғазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустроқ айтиб бери-чи?..

Гап катта ва чигал мавзуларга ўтди-ю, Замонали қимиз деб Ортиққа бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сизди. «Эртага врач тўғрилар»,— деди ичида.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлади.

Бу гапларни нақадар усталик билан кўтариш кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин... янги директор бугун менга анча одамшаванда кўринди,— деди у.— Аввал ўшанга бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишяпти-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, раҳбар бўлишдан қийиниш йўқ. Ҳар бир қишлоқда аллақанча муаммо бор. Амалпараст бригадирлару, Давлатбековга ўхшаганлар шуни ўйламайди. Нуқул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай десанг, Мансуров, янги одам, «бу ҳам гуруҳбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

— Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги билиниб қолар эди.

— Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали областда мажлис. Гоҳ у идора қайта

қурилган, гоҳ буниси бунисига қўшилган. Район маркази беш йилда икки марта ўзгарибди.

— Нима бўляпти, ўзи Замонали? Мақтаган бобонг нима қиялпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

— Ҳайронман. Бобомнинг бир ғоясини «ҳазм» қилиб улгурмасимиздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан-бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қоляпти-да. «Шаҳарда ҳам дангиллама ҳовлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир мухбир газетада уриб чиққан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

— Гиёсиддинов суюган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ҳовлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга»сининг филдиракларини олиб, бостирмага киргизиб қўйибди. «Победа»сини сотибди. Айланиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олишиш жуда қийин...

— Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шунлар астойдил бел боғласа... Дарвоқе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб қўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

— Бунисини билмадим.

— Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

— Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

— Албатта-ю, лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинчи йилда шу одам қаҳрамон раис бўламан деб, гўшт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўппи тор келганда сен боқаётган совлиқларни ҳам гўштга топширмақчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узоқ дарага ҳайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшроқ чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю, Ойкўлнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, аини вақтда, отаси билан бўлган бояги нохуш гапларни эслатди. Унинг назарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демоқчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

— Очиғини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман. Чунки гап умуман шу қишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Ҳулкар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойкўлнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўпда... Одам биттасидан қочса, бошқа ундан ёмонроғи орқадан келиб оёқдан олар экан.

— Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Ҳулкарга қийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам юзма-юз олишган маъқул экан... Мен йўғимда Чўлпонхон иккаланг хабар олиб турасизлар, ахир...

— Ҳулкарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

— Ҳа, эртага кетсам керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю, камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб қўйгандай кўринди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда еттинчи чироқ қизғиш нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган бахмал сўзана, тўрдаги токчада қитир-қитир қилиб турган батареяли приёмник, эшикка яқин қўйилган ва китоблардан майишиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пўлат каравот шу хирагина ёруғда алланечук ғамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-таранган ва энг тоза кийимларини кийган Ҳулкар ҳозир дераза яқинидаги қўполгина диванда қўлларини олдига қўйиб, бошини эгиб мунғайиб ўтирибди.

Аваз икки токча оралиғида чарм ўқдони билан осиглиқ турган қўштиғ милтиқни олиб кўрди, сўнг уни деворга суяб қўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясай бошлади.

Бу ишларни у Ҳулкарга кўрсатишдан ўнғайсизлангандай, унга орқа ўгириб қилар эди. У ҳамма гапни Ҳулкарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Ҳулкар ҳам сезар, буни ақли билан

тушунар эди-ю, аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига қараган эди, уларнинг ҳамма ўйлари, истаклари, дардлари бир жойдан чиқаётган эди. Ҳозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб қолган. Уқ ясашга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишни истайди.

Ҳулқарга ўйлари ҳозирданоқ ҳувиллаб қолгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнанасининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшаши керак. «Онам ҳам йўқ. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасмиди?»

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Ҳулқарга ўгирилиб:

— Тўшак солмайсанми?— деди.— Чироққа қара!

Ҳулқар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпаёстиқ олиб каравотга қўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Ҳулқар буни кўриб тўсатдан қаҳри келди.

— Кетадиган бўлсангиз, олинг, тўшагингизни ўзингиз тўшанг,— деб диванга кўрпаёстиқ келтириб қўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. У Аваз учун ўйлаб топган энг оғир жазоси шу эди.

— Хўп,— деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Ҳулқар каравотга ўзи учун тўшак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, қўлини шимига артди, дивандаги кўрпанинг устидан ёстиқни олиб, каравотга, Ҳулқарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

— Мана, топшириғинг бажарилди,— деб ҳазиллашди.

Ҳозир Ҳулқарнинг кўнглига ҳазил сиғмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пирпираб:

— Биламан,— деди.— Сизга қўй бўлса бас. Қўзи маъраса совлиқ бўлиб югурасиз!

— Рост!— кулди Аваз. Сўнг Ҳулқарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди:— Бу чўпонлик ҳам бангиликка ўхшар эканми? Бир ўрганганиндан кейин хумор қилаверар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

— Биз зериктирган бўлсак, майли, кетаверинг!

— Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар сен бўлмасанг олти кун ҳам турмас эдим.

Ҳулқар унга «мен-чи, мен бу уйга сизсиз қандай тураман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзларидаги маънони пайқаб:

— Менга ҳам осон тутма,— деди.— Норбой ота мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон етишмаяпти. Мен сенинг қошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпонлигининг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима фарқим қолади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қоламану сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб қўясан.

— Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

— Мен ҳам йўқотмайман деб кетяпман, Хулкар! Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди... Хулкар унинг қўлидан секин чиқди, ёстиқларни уриб-уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* *
*

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирларанар эди. Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён ётишар эди. Уй бир кўриниб, бир қоронғиликка шўнғир, улар шифтга тикилиб, ўй суришар эди.

Хулкар энди Авазнинг кечаю кундуз қўй билан юриб, қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини ўйлар эди. Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, аллақанча қўй-қўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрга қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишда Аваз боқиб юрган сурувни бўрон қувиб кетган эди. У қўйларни қайтаролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кечаю бир кундуз сурувнинг кетида юриб, аллақадарга кетиб қолган эди. Кейин уни қидириб топишганда юзи совуқдан кўмирдай қорайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдида турибди: Норбой ота Авазнинг оқсаб зўрга қадам қўяётганини кўрди-ю, уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб шишиб кетпти-да» деб ўйлашди. Кигиз этикни қўнжидан тўпиғига-ча кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча ҳафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли ҳамма вақт кечаси этик кийиб ётади, қўйларга бир гап бўлса дарҳол югуриб бориши керак. Аваз «ҳар кунни кийиб-ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай

юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёққа ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидай, ё бу оёқларни, ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ушанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқем бўлиб кетса ҳам чидаб юрган Аваз энди қандоқ қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Пастлатилган чироқ бир мижжа қоққунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопқиллаб ўтди. Сўнг қоронғиликда унинг майин товуши эшитилди:

— Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?

— Албатта.

— Қўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушади, а?

— Навбатма-навбат қиламиз, нимаиди?

— Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.

— Хўш?

— Мени бирга олиб кетинг. Хўпми?

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чироқнинг липиллагани Авазга чақмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чақмоқ ёруғида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

— Чўпонликнинг машаққати кўп, сенга жавр бўлади-да, Хулкар!

Авазнинг ҳаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар бунни пайқади.

— Кемага тушганининг жони бир,— деб шивирлади.— Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эҳтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгги бор липиллади-ю, ўчди.

Деразадан ой нури қўйилаётгани энди аниқ кўринди.

* * *

Эрталаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, коса-товоқ тугар ва бу ишларни хушу хурсанд қилар эди. Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб филофга жойлар, унинг ҳам чехраси очиқ кўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майда-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чиқди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдирар эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлиқ борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон қашқа от миниб келди-ю:

— Дада, мен Хулкарни олиб кетаман,— деди.

— Қаёққа?

— Қўйга-да. Тоққа.

Хулкар бир сидра кўрпа-ёстиқларини, ҳатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга кўтариб чиқди. Санам хола буни кўриб:

— Ҳой, ўйлаб гапиряпсанми?— деди ўғлига.— Бу қишлоқ бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй боққан эмас-а!

— Қўй боқмайди, рўзғор ишларини қилади.

— Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамиз-ку!..

— Сен мунча қизишма, кампир,— деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулойимлик билан тушунтирмақчи бўлди:— Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.

— Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...

— Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўшда бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.

— Қийналса ҳам, офтобнинг тиғида кетмон чопадиган аёлларча қийналар-да,— деди Аваз.— Бу ерда қолса Ортиқ акам буни чопиққа юборади.

— Қачон?— деб Қамбар ота ҳайрон бўлди.

Аваз воқеани айтиб берди.

У симёғочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортиқ «сиримни очди» деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги ғўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойкўл ҳам беш-ўн кишини йигирма-ўттиз кунга чопиққа юборар эди. Йўл узоқ ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эркаклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормоқчи бўлди-ю, Авазнинг кўзини «мошдай очиб» қўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни тоққа олиб кетишни ўйлаб юрар

эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

— Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кунингиз аёлларга қолдими?

— Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

— Қолишмаса, чопиққа менинг шеригимни юборинг. Хулкар унинг ўрнига қўйга чиқади.

— Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

— Жавобини ўзим бераман.

— Йўқ, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз совхоз марказига борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг қўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг қўйда зерикиб юрган шериги чопиққа борадиган бўлди.

— Энди гишт қолипдан кўчган,— деди Аваз отасига.— Хулкарни олиб кетмасам ёлғончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноинноқлигини яна бир марта оғриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб қолди.

— Қанақа отасиз?!— деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди.— Ўғилларингизга бурнидан ошириб гапиролмайсиз! Бўшсиз!

— Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

— Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

— Оғзига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойижон,— деди Хулкар.— Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга қўй боқишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

— Ҳой, ойимча, ундай бўлса сен қозоққа теккин эди-да! Қирғизга теккин эди-да!

— Тилингни тий!— деди Қамбар ота.

Отга юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

— Бўпти!— деди.— Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отга миндириб жўнаб кетди.

15

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ҳовлидаги ўрмагига уннади. Урмак қиличини қарсиллатиб уриб гилам тўқир экан, сўрида ўтирган Қамбар отага зарда қилиб гапира бошлади:

— Ота бўш-бўёв бўлгандан кейин булар бебош бўлмай ким бўлсин! Катта ўгли Тошкентда, тагида машинаси бор, ойда-йилда бир хабар олай демайди!

— Иши кўп-да, ахир. Банд.

— «Бандман» дейди-ю, ҳар йили хотинчаси билан курортга боради! Бу укаси ҳам ўшаларга қараб шундай қияпти! Учта ўғил уйлантириб, биттасининг ҳузурини кўрмасам-а!

— Ҳузурига зор эмасмиз, хотин, доғини кўрмасак бўлди.

— Сиз зор эмассиз-да. Утган йили Қапказларга бориб келдингиз!..

— Сени ҳам юр дедим, ўзинг бормадинг-ку. Акмал бирга олиб кетмоқчи эди.

— Керак эмас менга! «Қарилқда йўрғалик» деб яна тап бўлаймиди? Сизга тушибманки, бошим гапсўздан чиқмайди! Ушанда отам раҳматли «ўлма, болам, завод кўрма-ю, лекин мени шарманда қилдиларинг, болаларингдан қайтсин» деган эди. Мана, шу айтганлари...

— Э, у гаплар ўтди-кетди-да! Қовлаб нима қиласан?

Шундай бўлса ҳам, Қамбар ота сўрида, кампири ўрмак устида бирпас жим қолишди ва ўша қарғишнинг тарихини эслаб кетишди.

Санам хола бу ердан саккиз чақирим нарида, тор орасида жойлашган Кўктош қишлоғидан эди. Отаси ўзига тўқ бир одам эди-ю, тўнғич ўғлини уйлантириш тараддусига тушиб, ҳовлисига тўққиз ёғочлик, вассалик уй қурдирган эди. Уста Қамбар ўшанда йигирма ёшга кирган девқомат, мулойим табиат бир йигит эди. Ун еттига тўлган Санамой ҳам жуда жозибали қиз бўлган бўлиши керак, акс ҳолда ҳовлининг бир четида уй қураётган уста йигит унга ошиқ бўлиб қолмас эди. Қиз ёпинғичини ёпиниб, чой дамлаб келганда, йигит пайт топиб уни гапга тутар эди. Қиз отасидан қўрқиб, ўзини жуда тийиб юрар эди-ю, аммо ўрни келса йигитнинг гапига жавоб берар, «Уста ака, ойим сўрадилар, кечга палов дамлайликми?» деб сўрар ва йигит истаган овқатни дарҳол муҳайё қилар эди. Қизнинг отаси Санамойни шу қишлоқлик бир бойнинг Мамат деган жиянига бермоқчи бўлиб юрар эди. Уста Қамбар буни чолдан эшитган, Санамойни бошқа қишлоқлик йигитга бермасликларини билар, аммо қиздан ҳеч умидини узолмас эди.

У қураётган уй битган кунларда Қўктошда катта бир кўпкарилик тўй бўлди. Уста Қамбарнинг яхши қора оти бор эди, ўзи ҳам чавандоз йигит эди, улоқда бир неча марта соврин олди.

Санамой укалари билан тоғнинг устидан, тошнинг ортидан мўралаб, йигитнинг улоқ чопишини кузатар, бирор киши отдан йиқилса ёки тўдада қолса «ўшаминкин» деб қўрқиб кетар эди. Аммо думи тугилган мумдай қора от тўдани ёриб чиқар, гардишли телпак кийган уста Қамбар улоқни гоҳ у тақимига, гоҳ бу тақимига босиб, маррага элтиб ташлар, Санамой қувонганидан кўзларига ёш келар эди. «Энди бўлди, бас!»— деб шивирлар эди у ўзича, аммо гардишли телпак кийган чавандоз яна тўдага кириб кетарди.

Уша кунни Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландики, одатдаги эҳтиётни ҳам унутиб қўйди. Улоқ тарқагандан кейин тоғдан пода қайтди. Санамой подадаги сигир ва эчкиларини қайириб келишга бораётиб, қишлоқ четида отлич келаётган уста Қамбарга дуч келди. Иккови деворнинг панасида туриб гаплашиб қолишди.

Йигит ҳам кўпкарида қизишиб, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган бўлиб қолган эди.

— Агар отанг бермайдиган бўлса, ҳозир опқочиб кетаман!— деди.

Қиз қўрқиб унамади.

Улар панада гаплашиб турганини кимдир кўрган экан, қизнинг отасига айтибди. У пайтларда бўй етган қизнинг бегона йигит билан овлоқда гаплашиб туришигина эмас, очиқ юз билан кўриниши ҳам даҳшатли гуноҳ ҳисобланар эди. Бир вақт Санамой орқасига ўгирилиб қараса, отаси таёқ кўтариб югуриб келаётибди.

— Вой, мен энди ўлдим!— деб, қочадиган жой қидириб қолди.

Отини жиловидан тутиб ерда турган йигит бир сакраб эгарга минди. Аммо қизни шу аҳволда ташлаб кетса номардлик бўлишини сизди. Йигит уни ҳимоя қилиб, отаси билан таёқлашса... бу ҳам муносиб иш эмас. Қўктошликлар жуда ориятли одамлар, тўйдаги оломон тўпланиб, «Бизнинг қишлоққа иснод келтирди!»— деб, қизни ҳам уста Қамбарга қўшиб тошбўрон қилиб юборишлари мумкин.

Йигит «тавакқал» деди-ю, қизни ердан даст кўтариб, орқасига мингаштирди. «Ҳайт» деб, ўз қишлоғига

қараб от қўйиб кетди. То қизнинг отаси отланиб, яқинларига хабар бериб йўлга чиққунча, уста Қамбарнинг улоқчи оти бир-иккита қирдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди. Уста Қамбар кўктошликларнинг ҳадемай Ойкўлга бостириб келишини билар эди. Уша пайтда Ойкўлда бир юзу етти ёшга кирган, қишлоқнинг энг табарруқ онаси ҳисобланган бир кампир бор эди. Уста Қамбар қизни ўз уйларига эмас, шу кампирнинг олдига олиб келди.

Бу воқеалар бўлаётган пайтларда қишлоқларда ҳали бойлар, муллалар бор эди. Кўктошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди:

— Сен қанақа қиз ўстиргансан? Кўктошнинг номини булғадинг! Биз энди қандай бош кўтариб юрамиз!

Охири жанжал жуда йириклашиб кетди-ю, кўктошликлардан элик-олтмиштаси таёқ кўтариб, пичоқ тақиб, Ойкўлга йўл олишди.

Уста Қамбарнинг ҳам қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари кўп эди, «Кўктошликлар уриб бўпти!»— деб булар ҳам шайлана бошлашди.

Уста Қамбар кераксиз бир уриш чиқишини, кимлардир ўлиши ёки майиб бўлиши мумкинлигини сезиб, яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдига борди. Фоти-ма кампирнинг саксон ва саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. Буларнинг бири хотин томонидан уста Қамбарнинг оталари билан чатишган эди. Бошдан оёқ оқ кийинган, мункайган Фотима кампир бир қўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи қўлини белининг орқасига қайириб қўйиб, икки мўйсафид ўғлини эргаштириб, кўктошликлар билан ойкўлликлар уришамиз деб турган жойга чиқиб борди. Кўктошликлар Фотима кампирни билишар ва унинг қарғишидан қўрқишар эди.

— Она, йигитларингиз уялмай сизни орага солишипти-да!— деди улардан бири.

— Ўзим келдим, болаларим,— деди кампир.— Бу устани васвас босиб, уят иш қилиб қўйибди. Юзимиз шувут ҳаммамизнинг. Энди уришганининг фойдаси йўқ! Қанча қалин десаларинг тўласину қизни никоҳлаб олсин. Шариатда ҳам бошқа йўл йўқ!

— Биздан қалин билан қутулмайди!— деди кўктошликларни бошлаб келган бой.— Синглисини Маматга берсин!

Санамойни олмоқчи бўлиб юрган Мамат ҳам оломоннинг ичида тишини қайраб турар эди.

Уста Қамбарнинг ўн олти ёшлик синглиси шундай гўзал ва чевар қиз эдики, унинг таърифи Ойқўлдан ошиб, кўктошликларга ҳам маълум бўлган эди. Ойиси ҳам қизини ўғилларидан ортиқ суяр эди. Уриш-жам-жалли яхшиликча босолмаганларидан кейин икки қишлоқ мўйсафидлари «Санамойни уста Қамбарга, устанинг синглисини Маматга бериши керак» дедилар.

Уста Қамбар, унинг онаси ва синглиси бунга кўнмасалар, икковарадан чиқарилар эдилар. Шунинг учун ноилож кўндилар.

Санамойни қайнаси ёмон кўриши ана шу қизи туфайли бошланган эди.

— Сени деб паридай қизимдан айрилдим. Шўрлик, бегона юртда майиб бўлди!— деб баъзан келинини қувиб соларди.

Рост, кўктошлик куёв дуруст чиқмади, хотинини уриб бир қўлини майиб қилиб қўйди.

Уша нуроний Фотима кампир ҳам Санамой билан уста Қамбарни кўрганда:

— Тавба қилинглар,— дерди.— Шайтоннинг йўлига юриб, шу балога гирифтор бўлдиларинг, энди тавба қилиб, ота-оналарингдан дуо олинглар!

Кейинчалик уста қамбарлар колхозга кириб, бунақа гаплардан қулоқлари тинчиган бўлса ҳам, ўшангача улар муҳаббатни «бахтсизлик келтирувчи айб иш» деган эътиқодга келиб қолган эдилар. Бундай эътиқодга берилган киши ўзини шунчалик қийнаган «айбни» бошқаларда, хусусан, ўз болаларида кўрса кечира олмайди.

Санам холанинг Аваз билан Хулкарга қаттиқ-қурум гапиришларига туб сабаб мана шу эди. Узи келинчаклигида кўп камситилган, феъли бузилиб, баджаҳл бўлиб қолган қайнана энди келинини ўша эътиқод бўйича тергар эди.

Қамбар ота йигит киши бўлгани учун ойиси уни кўпда уришиб-сўкмас эди. Бироқ синглисининг бахтсизлигига сабаб бўлганлиги унинг ҳам кўнглида доимий бир армон бўлиб қолган эди. У онасининг олдида ўзини доим гуноҳкор сезар, Санамойга ачинса ҳам, «Ойи, сиз менинг хотинимни нега мунча қийнайсиз!» демас эди.

Ўғиллари ўсиб-улғайганда ота-оналарининг машҳур тарихларини ундан-бундан эшитиб, Қамбар отадан

«шундай бўлгани ростми?» деб сўраган пайтлари бўлар эди. Қамбар отага бу савол оғир бир таънадай, мулоҳим табиатли одам бирдан аччиқланиб:

— Бор, ишингни қил, бунақа гапга аралашма!— деб, савол берган ўғлини жеркиб ташлар эди.

Шундан кейин оғлада ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлар эди. Фақат Аваз Хулкар туфайли ўқиб, кўнгилсиз воқеалар юз берганда, баъзи бировлар ўша эски ярани тирнаб, «Бунинг ота-онаси шунақа одамлар эди, таги паст бўлса аслига тортар экан-да!»— деган эди.

Бу оғир гапларни ота-онаси энди унута бошлаганда, мана, Аваз Ойкўлнинг тарихида бўлмаган бир ишни қилиб, хотинини тоққа, қўйга олиб чиқиб кетди.

Қамбар ота ўзи ёшлигида қилган иш билан ҳозир ўғли қилаётган ишнинг бир-бирига алоқадор жойи борлигини сезар ва «аслига тортади» деган гап яна эсига тушар эди. Аммо бунинг учун у аввало ўзини гуноҳкор деб биларди. Чунки ўшанда унинг қон-қонига сингдирилган эътиқод ҳали кўнглидан кетмаган эди. Шунинг учун Санам хола эслатган қарғиш (раҳматли қайнатасининг «болаларингдан қайтсин» дегани) сира узиб бўлмайдиган ёмон бир қарздай, боши устида ҳамон осилиб турган бир хавфдай туюлиб кетди.

— Нима қарғиш бўлса ҳам биздан нарига ўтмасин, хотин,— деди у.— Болаларга умр тила, ишқилиб, орқамизда қолсин.

Санам хола индамай ўрмак тўқир ва бошқа нарсаларни ўйлар эди.

Келаси ойда бўладиган бир тўйнинг эгалари Санам холани таванбошилиққа таклиф қилган эди. Обрули кайвониларга топшириладиган бу нарса ҳақиқатан жуда нозик иш эди. Баъзи аёллар ўзлари келтирган совғалардан пастроқ сарпо олишса гинахонлик қилишар, ҳатто уриш чиқаришар эди. Агар шу тўйда Санам хола сарпо улашадиган бўлса, бунақа аёллардан бадога қолиши аниқ.

«Улсин шу шарманда, келини ҳам ўзига тортган, эрига мингашиб, тоққа кетган. Биз келиб-келиб шунинг қўлига қараб қолдикми?» деган гаплар ҳозирданоқ Санам холанинг қулоғига эшитилаётгандай бўлади.

Қамбар ота жавоб ололмагач, тоғларга кўз ташлади.

Баланд чўққилардан пастки ёналарга булут ўрмалаб тушмоқда эди. Отанинг кўзига тоғлар одатдагидан тундроқ ва баҳайбатроқ кўринди. «Ота-она розилигисиз кетган бу икковининг аҳволи нима кечаркин?— деган гап кўнглидан ўтди-ю, шу заҳоти ичида:— Нима бўлса ҳам, завол кўрмасин, бошлари тошдан бўлсин!»— деб қўйди.

16

Тоғдан шиддат билан оқиб келаётган каттакон сой Ойкўлни анча наридан четлаб ўтади-да, пастдаги боғдор қишлоқларнинг ариқ ва ҳовузларига сув беради, тегирмонларини юргизиб, чархпалакларини айлантиради.

Баландроқ ерлардаги чорбоғ эгалари сойнинг оқимига мослаб ўрнатилган чархпалаклар Давлатбековнинг ҳовлиси атрофида кўп учрайди. Давлатбеков ҳаргал уйдан чиққанда сувда қорайиб қолган ёғоч парраклар тиниқ, шўх оқимнинг кучи билан муттасил айланиб турганини кўради. Чархга боғланган сопол идишлар ёки тунука банкалар сувга тўлиб юқорига кўтарилади, сўнг навбатма-навбат пастга эгилиб, ичидаги ни новага шошилмай тўкади. Сув новадан ариқчага жилдираб ўтиб, бир парча томорқадаги дов-дарахтлар ва сабзавотларнинг чанқоғини босади.

Янги директор келгандан бери иши кўпайиб қолган Давлатбеков кеч ётиб, эрта турганда ва уйқуга тўймай боши оғриб кетаётганда кўзи шу чархпалакларга тушса, «Булар ҳам мендай эртаю кеч тинмайди-я!»— деб қўяди.

Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўхшаб кетадиган бир нарсa бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқимига тутайди-ю, ҳар битирган ишидан тақдирга таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини суғоришга тиришади.

Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқеини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди, аммо бу истакни амалга ошириш кун сайин қийинлашиб боради. Агар Давлатбековнинг бўлими ёзги ишларда бошқа бўлимлардан орқада қолса, тили бу вайдан ҳам қисик бўлади-ю, аҳволи жуда чатоқлашади.

Шунинг учун Давлатбеков гўшт, тухум, жун, ёғ,

сут топшириш, пичан ўриш графигини ошириб бажаришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиляпти. Деярли ҳар куни бўлимидаги беш қишлоқнинг ҳаммасини отда бир-бир айланиб чиқади. Хусусан Ойкўл унинг диққат марказида туради. У Замоналини баъзан Ойкўлда, баъзан совхоз марказидаги идорада арифмометрини шиқиллатиб ишлаб ўтирган пайтларда кўриб қолса тил учидан саломлашади. Давлатбеков у билан аразлашишни ҳам, ҳозирча унга ҳужум қилишни ҳам ўринсиз деб билади. Аввал графикни бажариб, мавқеини мустаҳкамлаб олсин, кейин Замоналини ёнбошга келтириб кўтариб уради.

Шунгача у Замоналига эргашини мумкин бўлган ойкўлликларнинг қўрқоқроқларини яхшилаб «бураб» қўйишга, бошқаларининг кўнглини олишга тиришади.

Ўтган ҳафта Ойкўлда пичан ўроғи сустрлашиб қолди. Давлатбеков бориб, сабабини суриштириб қараса, баъзи одамлар ўзларининг хусусий молларига пичан ўриш билан андармон бўлиб, совхозга кам ишлаётган экан.

Кечки пайт одамлар ишдан қайтгандан кейин Давлатбеков Ойкўлни айланиб, томларда қуритилаётган ва фарам қилинаётган пичанларни кўриб чиқди. Кейин Ортиққа автокачкани қўштириб келишни буюрди.

Эргаш кўса деган кишининг томидаги пичаннинг фарам каттароқ эди. Совхоз учун пичан ўришга чиққанда нормасини бажармаётган ишчилардан бири ҳам шу одам эди. Автокачка келгандан кейин Давлатбеков Ортиққа Эргаш кўсанинг томидаги пичанни кўрсатиб:

— Олинг, автокачкага босинг, совхознинг пичанига элтиб қўшасиз!— деб буюрди.

Ортиқ томга чиқди. Пичан босаётган Эргаш кўса қўлидаги паншахани силкитиб:

— Ҳақларинг йўқ!— деди.— Мен бу пичанни совхознинг пичанзоридан ўрибманми? Хусусий молга ажратилган адирдан ўриб келганман!

Кўчада от устида турган Давлатбеков Эргаш кўсанинг нормани бажармаётганини айтиб сўкинди.

— Сизга ўхшаганлар бутун бўлимга иснод келтиряпти!— деди.— Шахсий манфаатини давлат манфаатидан баланд қўяётган одамларга шафқат йўқ! Норманингни қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингни совхозникига элтиб қўшилади!

— Битта менми нормани бажармаган?

— Кимки нормани бажармай хусусий пичанга зўр берса, томидан олиб совхозникига қўшаверамиз! Қамбаров, босинг пичанни автокачкага! Чиқинг, сиз ёрдамлашинг!— буюрди Давлатбеков аравакашга.

Шу куни Эргаш кўса пичанидан ажради.

Нормани бажармаётган кишилар Давлатбековнинг ҳеч балодан қайтмайдиган қаттиққўл киши эканини яна бир марта сезишиб дурустроқ ишлай бошлади. Беш-олти кун ичида Ортиқнинг бригадаси ҳам графикни қувиб етди.

Дўқдан қўрқмайдиган, Давлатбековнинг ишидан норози бўлиб юрган одамлар план хусусида унга индамаса ҳам:

— Юртга ғамхўрлиги йўқ,— деб тўнғиллашади.— Одамларни фақат ишлатишни билади. Катта мажлисларда «турмуш маданиятини ошириш керак» деб қарор қабул қилинган эди. Ҳаммаси қоғозда қолиб кетяпти.

Ойкўлдаги ўқитувчилар орасида бўлган бу гапларни Давлатбековга Ортиқ келиб айтди. Баҳорда республика Компартиясининг махсус пленуми турмуш маданиятини ошириш бўйича катта қарор қабул қилгани Давлатбековнинг эсига тушди. Район ҳам, область ҳам бу қарорнинг амалга ошишни кўп суриштиради. Газеталар «палон жойда, палон ойдан бери аҳолига маданий хизмат кўрсатилмайди» деб, танқидий мақолалар босади. Ортиқ Давлатбековга шундай мақолалардан бирини кўрсатиб:

— Бир йўлини қилайлик, Усмон ака,— деди.— Бўлмаса тўнғиллаб юрган ўқитувчилар ҳам Замоналига қўшилиб, газетага ёзиб чиқишдан тоймайди.

— Бораверинг, мен ўзим тўғрилайман.

Орадан уч кун ўтгач, Ойкўлга кўчма кино билан Тошкентдан келган бир лектор борадиган бўлди. Давлатбеков буни шахсан ўзи уюштирганини кўрсатиб қўйиш учун қишлоққа олдинроқ келди.

Мактабхонанинг олдида қишлоқ Советининг раисаси Ражабова Сафарова ўқитувчилар билан гаплашиб турган экан. Этик кийган ўрта яшар бу аёлнинг раисалигини Давлатбеков унча писанд қилмаса ҳам, шу кунларда ўзига хайрихоҳ одамларни кўпайтиришга уриниб юргани учун Сафарова билан отдан тушиб кўришди.

Ўқитувчилар орасида оқ кофта ва плиссели қўнғир

юбка кийган Чўлпоной ҳам бор эди. У Давлатбековга аламли бир назар ташлаб қўйди.

Бунинг сабаби Сафарованинг гапидан маълум бўлди:

— Уртоқ Давлатбеков, бу Ортиғингиз жуда ҳаддидан ошиб кетаётганга ўхшайди. Чўлпонхонга доктор буюрган қимизни бердирмай қўйибди.

Давлатбеков бу гапни Ортиқнинг ўзидан эшитганда: «Сайфиддиновнинг севгилисини бошлабсан, майли, бир ялиниб келсин, кўрайлик!»— деган эди. Ҳозир эса ўзини билмаганга солиб:

— Қачон?— деди ва Чўлпоной шунақа иш билан раисанинг вақтини олганидан норози бўлган каби қошини чимирди:— Нега менга айтмадингиз?

— Врач сизга телефон қилиб тополмади. Қамбаровга қоғоз қилиб берган эди, ўқиб ҳам кўрмай қайтарди.

— Жини қўзиб юрган бўлса керак-да!— Давлатбеков раиса билан ўқитувчиларнинг кўзи олдида бригадирнинг хатосини тузатган киши бўлиб:— Қани, ўша қоғозни менга беринг-чи!— деди.

Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўлпонойдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб резолюция қўймоқчи эди. Бироқ дастхати яхши эмаслиги, бир вақтлар араб алифбесида бошланғич маълумот олганича курс-пурслардан бошқа жойда ўқимагани, уйда болалари ҳам ёзувидан хатолар топиб юриши эсига тушди. «Бу қиз ҳам хатомни топиб масхара қилади» деди-ю, резолюция қўйишдан ўзини тутди, врачнинг қоғозини икки буклаб чўнтагига солди.

— Бўлди, бугундан бошлаб яна қимизингизни олаверасиз.— Давлатбеков раисага юзланди:— Кечқурун Ойқўлда катта томоша бўлади, сиз ҳам қатнашасизми?

Давлатбеков турмуш маданиятини ошириш тўғрисида лекция ва «Сен етим эмассан» деган картина бўлишини айтар экан, раиса ҳам, ўқитувчилар ҳам, «янги директор бу одамнинг кўзини очаётганга ўхшайди» дегандек, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Чўлпонойнинг назарида, Давлатбеков Замоналига ҳам муносабатини ўзгартиргандек ва икки орада ҳеч бир адоват қолмагандек туюлди.

— Бугун кечқурун бўлса,— деди Чўлпоной суюнган товуш билан,— эълон-пёлон ёзайлик, ҳамма келсин.

Давлатбеков дарсларини тугатиб китоб-дафтарларини қўлтиқлаб чиқиб келаётган тўп-тўп болаларга қаради.

— Булар бор жойда эълон нима керак!— деди.

Янги кино келганда ҳаммадан ортиқ қувониб, бутун қишлоққа жар соладиганлар болалар эканини Давлатбеков яхши билар эди. У бугунги оқшомнинг мумкин қадар тантанали ўтишини истарди. Давлатбеков болаларни тўхтатиб, кечқурун ажойиб бир кино кўрсатилишини шундай оҳангда айтдики, болалар бирдан:

— Ур-е-е-й!— деб чувуллашди.— Кино-о-о-о!

— Лекин кинодан олдин жуда ғалати лекция бўлади. Бунга ота-оналаринг келишсин. Ойларингга, опаларингга айтинглар, ҳозирдан ўсма-пўсмасини қўйиб, ясан-тусанини боплайверсин. Ўзларинг ҳам кинога яхши кийиниб, галстук тақиб келинглар. Галстуксиз келган пионер кинога киргизилмайди. Тушунарлими?

— Тушунарли-и-и-и!— деб қичқиришди болалар ва хушxabарни ҳаммага айтиш учун қишлоқ бўйлаб елдай югуриб кетишди.

Давлатбеков бу ишни қойиллатганини сезиб, ўзи ҳам бир яйраб олди. Унинг онгида чархпалакка ўхшаб айланиб турган нарса шу пайт ҳамма косаларини қувончга тўлдириб чиққандай бўлди. Тўғри, кечқурун лекциядан кейин тушган саволлар Давлатбековни анча шоширди. Пичанини олдиригандан бери Давлатбековга ўқрайиб юрган ўша Эргаш бўлса лекторга қараб:

— Маданият дейсиз, мулла ака, бизга шу вақтгача электр туширмагани маданиятга кирадими?— деб қолди.

Говур кўтарилди. «Тўғри савол!» деган хитоблар эшитилди. Лектор Эргаш кўсанинг гапини дафтарчасига ёзиб олди, бошқарма парткомида бу масалани кўтаришга сўз берди.

Давлатбеков минбар олдида раислик вазифасини ўтаб турар эди. У симёғочлар туфайли яна гап эшитишдан қўрқиб, Ойкўлга электр тушириш ҳақида юқориларга оғиз очолмас эди. Шундай бўлса ҳам, одамларни тинчитиш учун:

— Бу йил Ойкўлга электр албатта келади,— деди.— Биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз. Агар яна шунақа гапларинг бўлса, майли лекцияни мажлис-

га айлантириб қўя қоламиз. Қани, ким гапиради? Марҳамат, мажлис очиқ.

— Кино нима бўлади?— деди кимдир сабрсизланиб.

— Кинони бугун кўрмасак ҳам бўлаверади,— деди Давлатбеков, ясама бир совуққонлик билан.

Зал норози бўлиб гувиллай бошлади.

Давлатбековнинг айтганини қилиб, галстукларини тақиб келган ва қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган пионерлар кинонинг бошланишини кутаётган бошқа одамларга қўшилиб:

— Йўқ!— деб қичқиришди.— Кино бўлаверсин! Кино!

Қарсак бошланди. Давлатбеков шуни истар эди:

— Хўп, хўп, талабларингга биноан, энди «Сен етим эмассан» деган кино кўрсатилади!— деб лекторни бошлаб тушиб кетгунча тинмади.

Фильмни кўраётганда кўнгли юмшоқроқ аёллар уруш даврининг кўзга ёш келтирадиган воқеаларидан пича йиғлаб олишган бўлса ҳам, картинадан ҳаммаларининг руҳлари кўтарилиб, кўнгиллари яйраб тарқалишди ва бир неча кун шу тўғрида гапириб юришди.

Давлатбеков ёрдамчиларига буюриб, бу фильм билан лекцияни ўз бўлимининг бошқа қишлоқларидан ҳам айлантириб чиқди. Бу орада хўжалик ишлари бўйича қилган ҳаракатлари яхши натижа бериб, бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича биринчи ўринга чиқди.

«Ана энди бирортаси менга осилиб кўрсин-чи!»— деди Давлатбеков.

«Бирортаси» деганда у энг аввал Замоналини назарда тутар эди.

17

Илгари район маркази бўлган катта ва сердарахт қишлоқнинг энг кўркам жойи — сой бўйидаги пушти ранг райком биноси эди. Райком парткомга айланиб, бу ердан олтмиш чақирим наридаги бошқарма ёнига кўчиб кетгач, пушти ранг бино чорвачилик совхозининг идорасига берилди.

Мансуров директор бўлиб келганда совхознинг банкдаги счёти ёпилиб ётар, ишчилар, хизматчилар ойликни ҳам вақтида ололмай хит бўлиб юришар эди.

Область бошқармаси бундан хабардор бўлгани учун янги директорни «қуруқ» юборгиси келмади. Совхозни кўтариш учун анчагина маблағ берди. Мансуров шу маблағнинг катта бир қисмини иш ҳақи фондига ўтказдириб, ойликларни вақтида тўланадиган қилди-ю, одамларнинг чеҳраси очилди.

Кўплар қатори Замонали ҳам янги директорга умид билан қарайди. Мансуровнинг ҳамма қишлоқларни ўзи айланиб чиққани, камчиликларни тез пайқashi, планнинг бажарилишини қаттиқ талаб қилиш билан бирга, даромадга ҳам кўп эътибор бераётгани Замоналига ёқади. Шу тўғрида ўзи ўйлаб юрган муаммоларни директорга кириб айтгиси келади.

Бироқ Мансуровга рўпара бўлганда бунга кўнгли чопмай қолади. Янги директор қишлоқларда мушкул ишлар кўплигини кўриб диққат бўляптими ёки майда-чуйда гапларни «дастурхон» қилиб арзга келувчилар унинг жонига текканми, ё ўзи табиатан бир оз тундроқ ва чўрткесарроқ одамми, хуллас, идора хизматчилари билан унча очилиб гаплашмайди. Кенгашдами, кабинетдами, агар ходимларидан бирортаси хом-хатала фикр айтса, ёки гапни чўзса, устма-уст луқма ташлаб, шарт кесади.

Замонали идорада план ва даромад масалалари билан шуғулланади. Бошқармага Мансуровнинг имзоси билан юбориладиган баъзи ахборотларни тайёрлашга иштирок этади, шу муносабат билан директорнинг кабинетига деярли ҳар куни кириб туради.

Бугун машинкада кўчиртирилган ва таблицалар билан безанган варақларни Мансуров энди Замоналининг қўлидан олиб кўра бошлаганда телефон устма-уст жинглик қолди.

Мансуров қовоғини солиб трубкани олди-ю, кейин бирдан чеҳраси очилиб:

— Э, Абдуманноп Воҳидович, салом алайкум!— деди.

Абдуманноп Воҳидов бошқарма парткомининг биринчи секретари эди. У билан Мансуров университетда бирга ўқиганини, ҳозир ҳам икковининг яқинлиги борлигини Замонали одамлардан эшитган эди. Шунинг учун Мансуровнинг гапига қулоқ солмасликка тиришиб, девордаги катта соатга ва оқ дерматин қопланган эшикка қарай бошлади.

— ...Ҳа, Ойкўл деган қишлоғимизга ҳали электр борган эмас,— деди Мансуров трубкага.

Замонали беихтиёр қулоғини «динг» қилиб тинглашга тушди. «Оббо, Ойкўлга келиб кетган лектор қишлоқнинг талабини Воҳидовга бориб айтибди-да!» деган ўй кўнглига жуда илиқ туюлди.

— ...Бошқа қишлоқларимизнинг кўпига электр борган,— дерди Мансуров.— Ҳа, тўғри, Ойкўлга ажратилган симёғочларни бултурги директор молхонага ишлатириб юборгани рост... Лекин бунинг учун қишлоқни «жазолаш» керакми ахир?.. Албатта!.. Менми?.. Ҳа, ижрокомга икки марта кириб ҳал қилолмадим... Энди ўзингиз сал юшатиб берсангиз, кейин мен... Ҳа, Ойкўлни қолоқликдан чиқаришнинг чоралари... Албатта-да, ахир, электр билан ҳам маданият боради, ҳам... йўқ, мана, масалан, қўй қирқимини олинг... Чўпонлар қирқлиқ ишлатиб, қўллари қаваргани билан ишининг унуми бўлмайди, жун қимматга тушади. Ҳолбуки, қўйнинг жунини электр билан оладиган машиналаримиз бекор турибди. Мана шуни тушунишмайди-да!.. Ўзингиз бир ёрдамлашинг, Абдуманнопжон... Хўп, хўп, эрта-гача!..

Мансуров трубкани қўйиб, Замоналига томон бурилганда чеҳраси одатдагидан хийла очиқ кўринди. Столига ёпилган кўк мовутнинг бир чети сал буришиб турган экан, шуни кафти билан секин текислаб қўйди. Сўнг Замонали тайёрлаган материалларни варақлаб чиқиб:

— Бўпти, раҳмат,— деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. Аммо Замонали стулга яхшироқ ўрнашиб, бир лаҳза жим қолди-да:

— Муталлиб Мансурович, мен ҳам Ойкўлданман,— деди.— Ҳозир телефонда сиз айтган гапларни эшитмайин десам ҳам... эшитиб қолдим. Мени кечиринг. Ойкўлни қолоқликдан чиқариш... менинг ҳам кўнглимда бир дард бўлиб юрибди... Шуни сизга айтиб, маслаҳат сўрамоқчи эдим

— Хўш, қани...

Замонали гапни Ойкўлнинг илгари сердаромад хўжалиги бўлганидан, ғаллани ҳам кўп экиб, яхши ҳосил олганидан бошлади. Сўнг унинг Бодомзорга қандай қўшилганини, отаси билан Каттаевнинг орасида қандай олишувлар бўлганини, Давлатбеков раис бўлиб орден

олган йили чорва қандай ўтириб қолганини, ўшандаги хатоларни ҳозир тузатиш нега қийин бўлаётганини бир-ма-бир айтиб берди.

Муаммонинг бир чети Давлатбеков орқали бошқарма бошлиғи Ғиёсиддиновга ҳам бориб тақалишини, Замоналининг кўнглида отасининг дарди ҳам борлигини сезган Мансуров сукут қилиб ўйланиб турди-да:

— Чигал масала,— деди.— Ўша ёқларда яна ғалла экиш бўлса, биз ўзимиз ўйлашиб кўрармиз. Лекин нотўғри бирлаштирилган қишлоқларни ажратиш... бошқарманинг иши. Ғиёсиддиновнинг қулоғига ҳозир бунақа гап кирмаса керак.

— Мен буни парткомга, ўртоқ Воҳидовга ёзиб бермоқчи эдим,— деди Замонали.— Ё партия мажлисида гапирсаммикан? Унда Давлатбеков «долзарб пайтда одамларни ишдан чалғитяпти» деб айблаши мумкин.

— Йўқ, бўлмайди... Воҳидовга ёзиб берганингизда ҳам... бир нарсани унутманг, биродар. «Давлатбеков ундай, палончи бундай» деб алоҳида шахслар тўғрисидаги гапни кўпайтириш керак эмас. Принципиал баҳс бошқа-ю, «палончини йиқитишим керак» деб қасдма-қасд олишиш бошқа. Хусумат аралашган ишлардан мен ҳам жуда безор бўлганман. Агар сизда ҳам шу сезилса, мендан ёрдам кутмайсиз.

Шу топда Мансуров Замоналига яна бадқовоқ ва тунд кўринди. «Давлатбековга тақилма!» деб огоҳлантирганими бу? «Ё ишни пухта қил» демоқчими? Наҳотки Замоналини хусуматга боради деб ўйласа?

Замонали директорнинг олдидан мана шунақа ўйлар билан чиқиб кетди-ю, бир неча кун нима қилишини билмай юрди. Сўнг директорга айтганларини қисқа ва лўнда қилиб қоғозга туширди-да, Воҳидовга элтиб берди.

* * *

Давлатбеков бугун идорадан анча хурсанд бўлиб чиқди. Ҳозир унинг бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича олдинда бормоқда эди. Бугунги кенгашда Мансуров шуни айтиб, «бошқалар ибрат олиши керак» деган маънода гапирди.

«Тан берди-я, баччағар!— дерди кўчада кетаётган Давлатбеков.— Душманларим мени ёмонлаб юрган бўл-

са ҳам, бу мақтади-я! Танти экан-е. Тил топишиб кетадиганга ўхшаймиз».

Давлатбеков танишининг ҳовлисига боғлаб келган отини олгани борар экан, атрофга мамнун бир назар ташлаб чиқди.

Сойнинг нариги юзидаги сердарахт истироҳатгоҳининг ичида ёзги кинотеатрнинг баланд девори кўриниб турибди. Кинотеатрнинг болохонасида қулоқни қоматга келтирадиган джаз музыка янграйди ва «Сукунат» фильмига одам чорлайди.

Бири чойхона олдида, бири чорраҳада баланд сим-ёғочлар устида турган темир радиокарнайлар джаз музикани босиб кетишга тиришаётгандай қаттиқ-қаттиқ сўйлайди.

Радиокарнайнинг тагидаги магазинда ун ва макарон бериляпти. Ўттиз-қирқ киши сабрсизлик билан навбат кутади, кимлардир навбатсиз олишга уринади, кўпчилик шовқин солиб, бунга йўл бермайди. Идораларда иш куни тамом бўлгани учун одам тобора кўп келиб, магазин олдида оломон улканлашяпти.

Давлатбеков шу магазин олдида бир нарсадан ҳайрон бўлиб тўхтади: макарон олишга турган одамлар орасида Мансуровнинг онаси ҳам бор. Кўп йиллар ўқитувчилик қилиб, бу йил пенсияга чиққан, ингичка олтин гардишли кўзойнак таққан рангпар кекса аёл, қўлида бўш сумка, ёнидаги аёллар билан гаплашиб навбат кутиб турибди.

Давлатбековнинг хаёлига дадил бир фикр келди. У орқага қайтиб, яна идорага, директорнинг кабинетига кирди. Дабдурустан:

— Уртоқ Мансуров,— деди,— бизни синамоқчимисиз ё уялтирмоқчимисиз?

Хирароқ бир ёзувни кўзойнак билан ўқиётган Мансуров кўзойнагини тез қўлига олди:

— Тинчликми ўзи?

— Онангиз макаронга навбатда турибдилар.

Давлатбеков бу гапни шундай куюниб айтдики, гўё Мансуровнинг онаси эмас, унинг ўз онаси чидаб бўлмас даражада қийналиб қолган...

Мансуров оила аъзоларининг ишига ходимларининг аралашини ёмон кўради. Бундан ташқари, онасининг магазинларга кўп чиқишини хушламайди, «нима керак бўлса айтинг, ўзим олдириб бераман» дейди.

Бироқ онаси пенсияга чиққандан бери уйда ўтириб, зерикар, «бировларни ишга солиб олдириб бергаминг керак эмас, ўзим ҳам бўшман, кўпчилик навбат кутганда мен нега кутмас эканман!» дер эди.

Мансуров ҳозир бу гапларни эслаб, «кексалик хар-хашаси», деб яна гаши келди. Аммо Давлатбековга мулоимроқ гапиришга тиришди:

— Хўш, директорнинг онаси магазинда кўп қатори навбат кутса нега бунча эриш кўринади ўзи?

Мансуров бу саволни фақат Давлатбековга эмас, ўзига ҳам бермоқда эди. Онасининг ҳозирги ишини бир кўнгли ёқтирмай турипти. Яна бир кўнгли Давлатбековнинг шу ишга аралашганидан норози бўлиб, онасини ғаразли гапдан ҳимоя қилишга ундайди.

Ундаги иккиланишни сезган Давлатбеков жонкуяр одам қиёфасида яна дадил эътироз қилди:

— Тоғдаги чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнатдирдингиз. Сизнинг оилангизга шу рўйхатдан ўрин топилмасмиди?

— Чўпонлар бу ерга келиб ҳар нарсага навбат кутса, қўйни ким боқади, ўртоқ Давлатбеков?— кулиб сўради Мансуров.

Мансуров «арзимаган гапни бунча жиддий муаммага айлантирмайлик» деган маънода кулар эди. Аммо Давлатбеков бу кулгига бошқача маъно берди. «Жонкуярлигим ёқяпти, фақат ўзини камтар тутиб куляпти» деб ўйлади ва яна бир поғона кўтарилди:

— Э, қўйинг-э! Камтарлик ҳам эви билан-да! Идора хизматчиларингизда ҳам фаросат йўқ экан-е! Ойингизни чақиринг, бу ердагилар эплаёлмаётган бўлса, мен сизга бўлимимизнинг магазинидан бериб юборай шу макарон билан унни. Бу йил бизга Украинанинг бугдойдан тортилган унлар келган!

Мансуров бирдан жиддийлашиб:

— Лекин менга кўп керак-да,— деди.— Бўлимингизда бори етармикан?

Давлатбеков «энди тил топишдик» деб қувониб, паст товуш билан:

— Неча пуд керак?— деди.

«Бу менинг кўнглимга макарондан кўприк солиб ўтиб, ҳамтовоқ бўлмоқчи-ку» деган гап энди Мансуровнинг кўнглига келди. У истеҳзоли жилмайиб деди:

— Ҳар бир ишчи билан хизматчига бир пуддан

бўлганда ҳам салкам уч минг жон... ҳисоблаб кўринг-чи?

Давлатбеков сир бой бериб қўйганидан изза бўлиб:

— Тўғри, сиз бутун совхозни ўйлашингиз керак,— деди.— Лекин шундай нуруний онангиз бор эканлар. Ахир бу танқисликлар вақтинча-ку. Утган йилги қурғоқчиликнинг касофати. Бир йил йиғим-терим яхши олинса ўтади-кетади. Сиз онангизни қийнаганингиз қолади.

— Очигини айтсам, ўртоқ Давлатбеков, мен ҳам онамга худди шуни гапирган эдим. У киши бошқа бир мисол билан мени енгди.

— Оббо, қанақа мисол экан у?— олдиндан Мансуровга ён босиб сўради Давлатбеков.

Мансуров унинг оҳангига мос бўлмаган ўйчан товуш билан гап бошлади:

— Ленин Кремлда ишлаган пайтларида...

— Шу ўзимизнинг... доҳий Ленинми?— шошиб сўради Давлатбеков.

— Ҳа... Ленин кечқурунлари бўш вақт топиб, соқол олдиргани чиқар экан. Революциянинг дастлабки йиллари экану, Кремлнинг ҳовлисида битта сартарошхона бор экан. Бошқа масъул ходимлари ҳам чиқиб, баъзида навбат кутиб қолишар экан. Албатта, улар Ленинни навбатсиз киритишга бажону дил рози бўлишар экан. Лекин бунга Лениннинг ўзи кўнмас экан. Шу сабабли бошқалар ҳам «навбатсиз ўтинг» деб қисташни ўзларига эп кўрмас эканлар. Навбат бақона, Ленин билан аллақанча гаплашиб, чақчақлашиб олишар экан... Онам ўша пайтда ҳам ўқитувчи бўлган, бунақа ҳодисалардан кўпини эшитган. Менга шуни айтиб берганларидан кейин... нима дейман?

Давлатбековнинг лабига соя солиб турган хушбичим мўйлови кудгидан кўтарилди, кўнғир кўзлари «Ленинга ўхшагилари келибди-да, холамнинг!» дегандай шўх йилтиради.

Мансуров унинг мўйлови тагига яширинган киноясини сезиб қолди. «Тавба, ўзинг-ку, макарондан ҳам бир манфаат қидириб, менинг олдимга ғараз билан келган одамсан. Яхши ният билан шундай қилаётган менинг онамдан кулишга нима ҳақинг бор?»— Мансуров унга шундай дегиси келиб қаради.

— Лениндай улуг одам,— деди,— сартарошхонага

навбат кутиб кирса эриш туюлмас экану, сиз билан биздай оддий бошлиқларнинг ўзи эмас, ҳатто оила аъзолари ҳам керакли нарсани магазиндан эл қатори навбат кутиб олса нега бунча эриш туюлар экан? Биз элдан баланд турадиган «олий табақа» бўлиб қолганимиз учунми?

— Йўғ-е, ўртоқ Мансуров! Мен ундай демоқчи эмас эдим... Ҳозирги муваққат қийинчиликлар...

— Муваққатми, бошқами, нима қийинчилик бўлса, шуни биз эл билан баробар тортаммизми, йўқми? Еки ленинча меҳру оқибат бизнинг давримизда унутилиб кетса ҳам майлими?

— Албатта унутилмаслиги керак... Ахир мени ҳам бу ерга меҳру оқибат тортиб келди-ку. Азбаройи сизнинг онангизга кичкина бир ёрдам қилгим келганидан...

Давлатбековнинг риёкорлиги энди Мансуровнинг жаҳлини чиқарди:

— Сиз меҳру оқибат кўрсатаман десангиз, директорнинг онасидан бошқа одам топилмасмиди? Бўлимизда ёрдамга муҳтож одамлар озми? Ёрдам сўраётган қишлоқлар йўқми?

— Мен қўлимдан келган ёрдамни ҳеч кимдан аяган эмасман. Мана, битта факт. Иш қайнаган пайт бўлса ҳам, ўзим югуриб юриб, ҳамма бригадаларга кино кўрсатдим... Лекция ўтказдик...

— Ойда-йилда битта кино!.. Агар электр бўлса, одамлар кинони хоҳлаганида кўрар эди. Мен нуқул сизнинг оғзингизни пойлайман. Ойкўлга электр туширишни талаб қилармикинсиз дейман...

— Энди, сизнинг ташвишингиз бусиз ҳам жуда кўп деб тортиниб юрибман-да...

«Яна йўл топди-я, бунақа маккор одам кам бўлади!»— деди Мансуров ичида.

Давлатбеков симёғочлар важдан гап эшитишни истамай жим юрганини Мансуров аллақачон сезган эди.

— Мана,— деб Мансуров столининг тортмасидан битта қоғоз олиб Давлатбековга узатди.— Сизнинг... «тортинчоқлигингизни» сезиб, биз ўзимиз ҳаракат қилдик. Воҳидов ёрдам берди. Энди сиз бу қарорни олингу, ишни тезлатинг. Ойкўлга шу ойнинг охиригача электр бориши керак.

Давлатбеков ўлганининг кунидан «қувонч» билдирди:

— Жуда яхши бўлипти-да! Бу ёғи албатта бизга таъ.
Лекин... бу ой ичи бошқа долзарб ишлар кўпроқми...

— Бошқа ишлар ўз йўлига. Сиз макаронга сарфла-
моқчи бўлган вақтингизни ҳам шунга сарфланг!

Давлатбеков бу гапни ҳазилга йўйиб, зўрма-зўраки
кулди.

Мансуров деразадан қараб, ташқарида тўхтаб тур-
ган прицепли машинани боя мўлжалга олиб қўйган
эди. Ҳозир шу машинага ортилган тўрт қиррали цемент
«симёғоч»ларни Давлатбековга кўрсатди:

— Илтимос шуки, энди мана бунақа арралаб бўл-
майдиган «симёғочлардан» ўрнаттиринг!..

Давлатбеков «хўп» дейишга мажбур бўлди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, симёғочлар сафи жар-
лардан ва қирлардан «ҳатлаб» ўтиб, Ойкўл томонга ти-
зилиб бора бошлади.

18

Саратон киргандан кейин чилланинг қори баланд
чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булутлар ҳам кўпроқ
ўша баландликларда ҳурпайиб юришади, курк бўлган
товуқларга ўхшаб, оқ чўққиларни узоқ-узоқ босиб ёти-
шади.

Арчазор ўрмон тоғнинг пастидан сийрак бўлиб бош-
ланади-ю, баландга чиққан сари қалинлашиб ва йи-
риклашиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилаган-
дан кейин ўрмон яна сийраклашади. Салқин баланд-
ликларда бугадай яккам-дуккам нимжон арчалар ерга
қапишиб ўсади, қорли чўққиларга яқинлашганда эса
тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тоғнинг бели кўп-
роқ ёқади.

Чўпонлар қўйларини ўрмон сийракроқ жойларда,
тоғнинг белидан юқоридаги ўтлоқларда боқадилар.

Кўкёна деб аталадиган кенг ўтлоқнинг этагида юз
йиллик арчалар, танаси қизил чиройли четанлар, ғуж-
ғуж бўлиб турган кул ранг зирklar, итузумга ўхшаб
мева қиладиган шилби дарахtlари (бу мевани айиқлар
шилиб ейишни яхши кўради)— ҳаммаси бир-бирига
чирмашиб, улкан бир ўрмон яратган.

Қор сувлари ва тоғ булоқлари тошларга урилиб
шалдирайди. Бу шалдираш ўрмондан ақс садо бўлиб
қайтади.

Бир вақт ғазабли йўғон товуш бу шалдирашни бо-
сиб кетди:

— Ча! Ҳаром ўлгир! Ча!

Юнги узун чиройли қора серка арчазорлар ораси-
дан чопиб чиқди-ю, Қўкёнаннинг тик ён бағридан юқори-
га қараб чопди.

Унинг кетидан Холбек югуриб келмоқда эди. У сер-
кани узоқдан қувиб келаётгани қора терга ботиб кет-
ганидан ва оғзини очиб, қийналиб нафас олаётганидан
билиниб турар эди.

У яна бир марта ғазаб билан:

— Ча!— дедию, бор кучини тўплаб, ёнанинг ўнг то-
монидан чопиб кўтарила бошлади. Холбек серканинг
ёни томонидан айланиб ўтмоқчи ва олдидан кесиб чиқ-
моқчи эди. Аммо серка ундан тезроқ ва енгилроқ чо-
пар эди.

Холбек қўлидаги ирғай таёғини серканинг боши
устидан ошириб олдинга отди.

Одатда қўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўт-
майди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайта-
ди. Серка ўз олдига келиб тушган таёқдан ҳатлаб ўт-
мади-ю, аммо ортга ҳам қайтмади. Бир сакраб ўнг то-
монга бурилди-да, аввалгидан ҳам тезроқ чопиб, кийик-
лар юрадиган кўкиш қоятошлар орасига кирди. Тош-
дан тошга сакраб ўтиб, кўринмай кетди.

Холбек тоғда кўп юриб пишиган бақувват йигит
бўлса ҳам, ҳозир жуда ҳолдан тойган эди. Серкани
тутолмаслигига кўзи етгач, ўзини майин кўкатнинг усти-
га ташлади.

Бири ортидан бири мўралаб турган беҳисоб ён ба-
ғирларга, бир-биридан тик қоятошларга, бири бирига
уланиб кетган жилғаларга, қўл етмас чўққиларга Хол-
бек ҳозир ғазаб билан қараб чиқди. Бу улкан, бу ёвво-
йи табиат уни бояги серкадан ҳам ожиз қилиб қўйган
эди. Холбекдан безиб қочган серка шу тоғдан, шу та-
биатдан ҳимоя топган эди. Бу беозор уй ҳайвони энди
ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин—бундай
ҳодисалар тоғда бўлиб туради...

Холбек елкаси билан нафас олиб, ҳансираб ётган
жойдан Қўкёнаннинг тепасида ўтлаб юрган бир сурув
қўй кўринар эди. Холбекнинг кўзи барваста чўпоннинг
ёнидаги аёл кишининг сариқ кўйлагига тушди. Бу Хул-
кар эди. Ҳали аёл кишининг оёғи тегмаган бу баландлик-

да юрган Хулкар эри билан бирга Холбекка тепадан кулиб қараётгандай кўринди. Холбек сакраб ўрнидан турди. Таёғини қўлига олди-ю, қиялаб пахта тушиб кетди.

Катта бир дўнгликнинг икки томонида икки сурув қўй ёйилиб юрар, ёлғизликдан зериккан чўпонлар дўнглик устига тўпланишиб гаплашиб туришар эди.

Қўнғиртоб мўйловлик, қирқ беш ёшлик қисик кўз Суюнбой ака таёғига кўкрагини тираб, тикка турар эди. Юзи ва қулоғига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серқош, серсоқол Эшмурот ака—лақаби «жунбош»—эллик ёшларга бориб қолган. У таёғини тиззасига қўйиб, катта бир тошнинг четида ўтирибди.

Директор ўша куни Турдини «омборнинг тарозисига посангисан» деб уришгандан кейин у ҳам қўйга чиқиб келган. Ҳозир Эшмурот ака билан бирга Ойкўлнинг бўрдоқи қўйларини боқаётган Турди кўкат устида ёнбошлаб, пичоғи билан бир чўпни йўнар эди.

Холбек уларнинг олдига бўшашиб қайтиб келди.

— Ие, ахир, ушлаган эдинг-ку!— деди Эшмурот ака.

— Падарига лаънат, бўйнидаги ипи ночор экан, узилиб кетди.

Серканинг бўйнига осилган сариқ жез қўнғироқча узилган ипи билан Холбекнинг қўлида қолган эди.

— Уриб чатоқ қилдинг-да, ука,— деди Суюнбой ака. У Холбекнинг шериги эди.— Сал нарса бўлса отни ҳам, қўйни ҳам, эчкини ҳам савалайверасан. Бирда эмас, бирда қасдини олади-да.

— Урмай нима!..— Холбек серкани сўқди.— Қўйларни нуқул кийик юрадиган бузук жойга бошлайди!

— Бу зор қолгур ўн кундан бери тутқич бермаяпти, шу кетишда ё бўрига ем бўлади, ё кийикларга қўшилиб кетади,— деди Суюнбой ака.

— Э, сиз мунча қўрқманг, бўри еса товонини ўзим тўлайман.

— Товонидан ҳам уяти ёмон, ука! Серка қўйнинг йўлбошчиси, шунинг учун ҳар сурувда битта бўлади. Серкасини йўқотган чўпон байроғини олдирган аскарга ўхшаб қолади.

Холбекка ҳам шуниси алам қилмоқда эди. У қўлида қолган қўнғироқни ерга аччиқ билан отиб урди.

Қўнғироқча узуқ-юлуқ жиринглаб, бир-икки юмалади-ю, Турдига яқин бориб жим бўлди.

— Э, буни йўқотманг, Холбек ака!— Турди қўнғироқни олиб тилига қаради:— Узилмапти... Менга қаранг! Серкани бўри еди деб акт тузинглару, шу қўнғироққа қўшиб беринглар-қўйинглар.

Эшмурот ака кулди.

— Сенга шу қўнғироқ керакми?— деб Холбек Турдига ўшқирди.— Ол, бўйнингга ос!

— Дарров тажанглигингиз тутмасин, мен тўғриликча маслаҳат бердим.

— Э, бу Холбекнинг тажанг бўлганича бор.— Эшмурот ака ўрнидан туриб пастда ёйилаётган қўйларига бир қараб олди.— Бу йил тоққа бир касофат оралаган. Пастдаги фермадан кечаси айиқ битта бузоқни кўтариб кетибди. Ҳеч ақлга сиғмайдиган иш.

— Гўштга ўрганган айиқ бор битта,— деди Суюнбой ака.

— Гўштга ўрганса тўғри фермага борадими?

— Подачилар ҳам мундай чодирдан чиқиб, ўқ-пўқ отишмапти-да, ўлгудай қўрқоқлик қилишипти.

— Ўқлари ёмғирда қолиб, дориси нам тортган экан дейишади.

— Баҳона.

— Баҳона бўлмаганда ҳам, кечаси иккита айиқни битта ов милтиғи билан эплаб бўладими? Айиқ ярадор бўлиб қутургандан кейин бутун фермани пийпалаб ташлайди-ку.

— Буниси рост.

— Ҳа, мен шуни эшитгандан бери қўрқиб юрган эдим. Мана энди бу серка...

— Сиз ҳар нарсадан қўрқаверасиз,— деди Турди ва Кўкёнадан тушиб келаётган Хулкарни кўрсатди:— Ана уни қаранг. Аёл боши билан ҳеч нарсадан тап тортмайди.

— Мен мана шуни айтяпман-да. Буларнинг касофати бизга уряптими, дейман. Қўй жонивор жуда ҳалол нарса, бехосият одам ораласа бирор фалокат бўлмай қолмайди.

Ҳамма бирпас жим қолди.

Эшмурот ака томоқ қириб олди-да:

— Ё тавбангдан кетай худо!— деб қўйди. Бу иборанинг маъносини унинг ўзи ҳам яхши билмайди, аммо

гуноҳга алоқадор мавзуда гапирса шу сўзларни кўп такрорлашга одатланган.— Уруш вақти... Мен Ховос томондаги бир колхознинг қўйини боқаман. Шеригимнинг ёшгина хотини бор, эрини йўқлаб қўшга кўп келади. Бир хил кунлар ётиб ҳам қолади. Ушанда мен кучга тўлган норгул йигитман... Ё тавбангдан кетай худо, ҳалиги жувонни кўрсам шундай шайтон кўтаради, унга қарамайин десам ҳам шундай тикилиб қарайман!.. Эри қурғур ҳам бўшроқ йигит эди... Бир кун жувон менга жилмайиб қўйгандай бўлди. Шайтоним авж олиб, йўлини пойлашга тушдим. Қиш пайти эди. Жувон қишлоқдан чиқадиган куни сурувни унинг йўлидаги овлоқроқ бир жойга ёйиб чиқдим. Шу атрофдаги пичан ғарамини мўлжалга олиб қўйдим. Ё тавбангдан кетай, худо, хаёлимга шундай нарсалар келадикки, қўйлар ҳам кўзимга кўринмайди, чўпонлигим ҳам эсимга келмайди. Нуқул ҳалиги жувоннинг йўлига қарайман... Бир вақт сал ҳушимни йиғиб атрофга кўз ташласам, бўрон бошланиб шамол қўйларни Ғулдурама жар деган бузуқ жойларга қараб қувиб боряпти. Олдинга чолиб ўтиб, сурувни қайтармоқчи бўлдим. Ё тавбангдан кетай худо, сурув ўзимни жарга суриб олиб бориб ташласа бўладими!.. Жарда қор бор экан, ҳечқатим синмади. Лекин дарров эмаклаб қочмасам қўйларнинг тагида қолиб ўлар эканман... ўша куни ўттиз уч қўй жарга қулаб, бир-бирининг тагида қолиб ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимни айтмаёқ қўя қолай.

Эшмурот ака бунинг ҳаммасига ўзининг бузуқ ниятидан эмас, ўша жувоннинг беҳосиятлигидан кўрар:

— Қўйга аёл ораласа ёмон бўлишини мен ўшанда кўрганман,— дер эди.

— Ўзингиз ҳам бировнинг жуфти ҳалолига кўз олайтирибсиз-да, роса жазосини тортибсиз!— деди Суюнбой ака кулиб.

— Э, мен тинчгина юрган эдим. Ўша жувон келди-ю, бутун ишни худо урди!

— Ҳамма бало одамнинг ўзида,— деб эътироз қилди Суюнбой ака.

Икковлари баҳслашиб кетишди. Холбек Эшмурот аканинг тарафини олди. Чунки у ҳам «касофат» деган нарсадан қўрқади. Бундан ташқари, Эшмурот ака айбни Ҳулкарнинг «беҳосиятлигига» ағдариб, Холбекка бир оз енгиллик берди.

Турди гапга аралашмас, ўрнидан кўтарилиб, Ҳулкар кетган томонга қараб турарди. У Эшмурот акани «қолоқ одам» деб билар, унинг гапларига эътибор бермас эди. Тоғда аёл зотини соғиниб юрган Турди Ҳулкар билан бир учрашиб, гаплашишга иштиёқманд эди.

19

Қўйлар тунайдиган бўзлик қўтонлар қорамтир арчазорлар орасида яшил оролларга ўхшаб кўринади. Денгиз сатҳидан неча минг баланд турган шу қўтонлардан бирида Авазларнинг чодир бор. Тош ўчоқда арча чўғи яллиғланиб турибди. Енглари шимариб олган Ҳулкар чодир олдига супра ёйиб, яхши кўпчиган хамирдан зувала ясапти.

Тоққа чиққандан бери унинг юзи янада тиниқлашган. Кўзининг оқи ниҳоятда тоза. Тоғда ҳаво салқин бўлса ҳам, сийрак, шунинг учун офтоб юзни тез қорайтиради. Аммо Ҳулкарнинг оч жигар ранг ёноқларида ажиб бир қизиллик ўйнайди.

Тўғри, бу ерда ҳам ташвиш оз эмас. Ҳулкар чодирда ёлғиз ўтиргиси келмайди, рўзгор ишларини битиргач, Авазга қўшилиб, ҳар куни аллақанча ёналардан ошади, аллақанча жилғалардан ўтади. Пастга тушиб, юқорига чиқаверишлардан оёғи толиб, нафаси қайтиб кетади. Тунлар ҳам тинч ўтмайди: қўтон очиқ бўлгани учун қўйлар туриб кетиши ёки бирор йиртқиқ оралаб қолиши мумкин. Кечалари Аваз чодирдан ташқарига чиқиб, ечинмай ухлайди. Ҳулкар ҳам чодирда якка ётишни истамайди-ю, ҳаво очиқ бўлса эрининг ёнига чиқади. Кўрпа-тўшак, оқ чойшаб ва оқ ёстиқлар ичкарида қолади, чунки ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ қўйлар бостириб келади, гоҳ кўзичалар қумалоқлаб кетади...

Бугун кечаси эр-хотин юлдузлари парпираган қопқора осмонга қараб ётиб, шу тўғрида гаплашиб қолишди.

— Одамлар яхши кўрган хотинлари учун қасрлар қурган экан. Сенинг ётишинг бу, Ҳулкар. Четдан қараган киши «шу ҳам турмушми» деса керак.

— Четдан қараган одам нимани кўради? Менинг кўзим билан қарасин.

— Қани, кўзингни бер, бўлмаса, мен бир қарай...

— Қаранг... Ҳозир биз энг чиройли бир қасрда ётибмиз. Шифтида қандиллар эмас... юлдузлар ёниб турибди. Деворлари ғизатдан эмас, тоғнинг тошларидан, ўрмоннинг арчаларидан. Бир хил қасрлар хотинларга қафас бўлган экан. Бу ерда мен... сиздай эркинман.

— Мендай?

— Ойим раҳматли мени қиз туққанидан ўқсинар эди. «Эрк деганнинг ҳаммасини эркакка берган, худо суймаган бандасини аёл қилиб яратади» дер эди. Мен сизга ўхшаган йигитларга ҳавас қилар эдим... Чодирдан чиқиб, ёнингизда кийиниб ётганим ҳам шундан.

...Бу суҳбатни Ҳулкар ҳозир батафсил эслар эди-ю, гоҳ ўзидан-ўзи бир оз уялиб, гоҳ завқ қилиб жилмаяр эди.

Ҳулкардан анча наридаги улкан арча тагида қулоғи ва думи кесилган, боши катта Тўрткўз ит ерга бағрини бериб ётарди.

Ҳулкар хамирни зувалалаб бўлди-ю, ўчоқдаги чўғ устига қозонни тўнтариб қиздира бошлади. Ит ўрнидан туриб йўғон товуш билан вовуллади.

— Тўрткўз, Тўрткўз! Қўшнингни танимадингми?— деди Турди.

Ҳулкар Турдини кўриб беихтиёр қувонди: тоққа чиққанларидан бери қўшни чўпонлар улар билан борди-келди қилишмас, Ҳулкарга ўқрайиб қарашар эди.

— Тўрткўз, ёт!— деди Ҳулкар ва Турдига пешвоз чиқди.

Ўчоқдаги чўғнинг таптидан Ҳулкарнинг юзи қизариб, кўзлари ёниб турар эди. Турди унга шўх бир назар ташлаб:

— Ҳорманг, Ҳулкархон!— деди.

— Келинг, Турдивой, омонмисиз!

Турди ўзини анча эркин тутар эди. Чодирдан ичкарига бош суқиб:

— Ҳеч ким йўқ-ку,— деди.— Ие, радиони ҳам олиб чиқибсиз-да.

— Ўлсин, батареяси тамом бўлиб хириллаб қолди.

Ҳулкар қизиган қозонни ўтдан олди. Зувалаларни ажиб бир чаққонлик билан қозонга ёпиштириб, ёйиб, нон шаклига келтирди. Урвоқсиз юмшоқ хамир қизиган қозонга «жиз-жиз» этиб ёпишар эди. Ҳулкар нонни ёпиб бўлиб, устидан озгина сув сочди-да, қозонни яллиғланган чўғнинг устига тўнкариб қўйди.

Турди унинг ҳар бир ҳаракатини ҳавас билан кузатар эди. У хийла келишган йигит эди. Ўзининг қизларга ёқишини билар, шунинг учун Хулкар билан ҳам анча дадил гаплашар эди.

— Хулкархон, қўлингизда магнитингиз борми дейман-да?

Юзи иссиқдан бўғриққан Хулкар унга савол назари билан қаради. Турди изоҳ берди:

— Шундай юмшоқ хамир тўнкарилган қозондан оқиб тушиб кетмагани ғалати. Худди магнит ушлаб тургандай.

— Ҳа, буми? Бунақа «магнитни» ойингизнинг қўлларида кўрмаганмисиз? Ҳожар холам ҳам қозон нонни яхши ёпадилар-ку.

— Э, у бошқа! Сиз бошқачасиз!

Унинг мақтовида алоҳида маъно борлигини Хулкар энди сизди:

— Бирор иш билан келганмидингиз?

— Қатиққа уста эмишсиз, оқлик олмоқчи эдим.

Хулкар қозонни ўтдан олди. Нон арча чўғида қизариб, кўпчиб пишган эди. Хулкар уни капгир билан кўчириб ола бошлади.

Турди нонларнинг юзидан Хулкарнинг қўлидан қолган ғалати изларга қараб:

— Нонни ҳам ўзингизга ўхшатиб чиройли қиласиз-а!— деди.

Хулкар қошини чимириб:

— Оқлик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг,— деди.— Қатиқ кўк каструлкада.

Турди чодирга кирди, сирланган кўк каструлкани кўрса ҳам кўрмагандай:

— Қани?— деди.— Ўзингиз олиб бермасангиз мен тополмайман.

Хулкар қип-қизил сўлқилдоқ нонларни дастурхонга ўраб чодирга олиб кирди.

— Мана-ку,— деб каструлкани кўрсатди.

— Хулкархон, энди шу нонингизнинг хамиртурушидан ҳам бермасангиз суқим киради.

— Девдай йигит хотинларга ўхшаб оқлик, хамиртуруш сўраб юришингиз қизиқ.

— Нима қилайлик, бу тоғда бизнинг сизга ўхшаган... Хулкаримиз бўлмаса. Нонни ҳам, қатиқни ҳам ўзимиз пишириб, ивитамиз-да.

— Ажаб бўпти!— деб Хулқар кулди.— Хотини борлар олиб чиқса бўлмайдими?

— Менда хотин ҳам йўқ.

— Бўлмаса уйланинг!

Турди унга жилмайиб қараб қолди.

Хулқар унинг кўзига одамлар айтгандай «шайтони зўр» жувон бўлиб кўринди. Турди бир энтикиб олиб:

— Уйланиш тўғрисида сиздан маслаҳат олмоқчиман,— деди.— Сизга ўхшаган бирор қиз бўлса...

Хулқар ҳам энди ўзи ҳақида тарқалган ёмон гапларни эслади. Турдининг тўғрилиқча келганидан шубҳаланди.

— Мана ҳамсоялик ҳурмати,— деб нондан иккитасини берди:— Суқингиз ёмон бўлса, олинг. Маслаҳатни мендан яхшироқ аёллардан сўрарсиз... Мана оқлик...

— Хулқархон, нега ундай дейсиз? Сизни ёмон деганларнинг ўзлари ёмон.

— Раҳмат, Турдибой... Энди мени гапга тутманг, Аваз акангизга тушлик элтишим керак.

Хулқар дастурхонга ўроғлиқ нонни бир қўлига, каструлкадаги қўйнинг қатигини иккинчи қўлига олди-ю, чодирдан чиқди.

Турди келган томонга қайтиб кетар экан, елкаси оша ўгирилиб Хулқарга қаради.

— Эрингизга ҳавасим келяпти!

Хулқар Тўрткўзни эргаштириб қаршидаги ёнада кетиб борар эди. Кулиб қўйди:

— Ҳавасингиз келса, айтдим-ку... Қиз кўп!

Турди нарироққа бориб, унга яна бир ўгирилиб қаради.

20

Кун қиёмга келган бўлса ҳам, тоғ ҳавоси салқин, қўй-қўзилар жилғанинг майин кўкати устида—офтобда кавш қайтариб дам олишади. Шохи узун қизил серка арча соясида ястаниб ётибди. Шохининг учи билан биқинини қашлаганда бўйнидаги қўнғироқча мулойим жиринглаб қўяди.

Аваз билан Хулқар юқоридан шилдираб тушаётган тиниқ сув бўйида, арча билан айқашиб ўсган зирк тагида ўтириб овқатланишади. Улар ўтирган баландликдан жилғадаги сурув яхши кўринади. Қатта бўлиб

қолган семиз құзилар оналарининг соясига бошларини яшириб кавшанишади. Кичикроқлари жилға бұйда у ёқдан-бу ёққа югуриб ўйин тушишади. Шўх ширбозларнинг орасида Аваз даладан топган тусоқ құзичалар ҳам ўйноқлаб юрибди.

Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг хиди сув салқинига қўшилиб димоққа урилади. Қаршидаги ён бағирнинг гоҳ у тошида, гоҳ бу тошида какликлар бир-бирини йўқлаб сайрайди.

Авазлардан беш-тўрт қадам нарида Тўрткўз ит иягини олдинги оёқларига қўйиб қимир этмай ётади: гўё у ҳам какликларнинг сайрашидан эриб кетган.

Аваз овқатни еб бўлиб, майин кўкат устига чўзилди. Баданидаги чарчоқлик ёқимли бир ҳовурдай тарқаб йўқолиб борар, еру кўк бениҳоя осуда туюлар, Аваз ўзини ҳар қачонгидан ҳам эркин ва хотиржам сезар эди.

Баланддан самолёт гўнғиллаб ўтар экан, Ҳулкар уни кўзи билан қидириб осмонга қаради. Қанотлари шўнғиётган қушни эслатиб орқага керилган «ТУ» жанубга томон шошади. Қим билсин, Деҳлигами ёки Жакартагами?

Ҳулкар бошини орқага ташлаб самолётга тикилиб турганда дуррасининг устига чамбар қилиб қўйган икки ўрим узун сочлари очилиб кетди-ю, учи кўкатлар устига келиб тушди.

Аваз ётган кўйича қўлини чўзиб кўкат устидаги соч ўримларидан бирини олди ва секин тортди:

— Чўзил сен ҳам.

— Йўқ, қўйинг.

— Чарчагандирсан. Чўзила қол.

— Мен ўтирганда яхши дам оламан.

Авазнинг шўхлик қилгиси келар эди. Ҳулкар бунни сезиб нарироқ сурилиб ўтирди-да:

— Ана у Турди-чи,— деди.— Ўша оқлик сўраб келибди. Кўзи бирам суқ. Нон қилаётувдим. Иккита бердим.

Аваз қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилиб қолди.

Ҳозир унга олам ҳам, одамлар ҳам шу осмондай тоза ва ёруғ кўринар, дунёда ёмонлик йўқдай, фақат тушунмовчилик бўлиши мумкиндай туюлар эди.

— Мунча ўйланиб кетдингиз?

Аваз ётган кўйича юзнини Ҳулқарга бурди:

— Гуручингдан қолганми?

— Уч-тўрт ошлик бор.

— Бўлмаса... Эртага оқшом тизза бўйи қилиб палов дамла. Шуларни бир чақиғайлик.

— Кимларни?— деб Ҳулқар ҳайрон бўлди.

— Суюнбой акани... Бошқаларини ҳам.

Аваз қўшни чўпонларнинг Ҳулқарга ёмон муносабатини яхшилик билан йўқотмоқчи эди.

Ҳулқар унинг ниятини пайқади-ю, меҳри товланиб, бир нарса дегиси келди. Аммо муносиб сўз тополмай, Авазнинг очиқ турган кўйлак ёқасини тўғрилаб қўйди.

— Яна тугмасини узибсиз-ку,— деб уни уришган бўлди.— Лўлига хотин чидамайди, сизга тугма!..

Аваз кулди. Ҳулқар нимчасининг ёқасидан игна олди.

— Кел, қўй шуни, Ҳулқар. Кўкракка шамол тегиб юрсин.

— Бўлмаса «кўчмак» ўйнайлик.

— Ютқазасан.

— Сиз ютқазсангиз-чи?

— Агар ютқазсанг... Нима десам кўнасанми?

— Ҳо, шумсиз-а!

— Бўлмаса ўйнамайман.

— Лекин шўхлигингизни қўйиб турасиз.

— Унақа чеклаш кетмайди.

— Хўп, бўлмаса, илоҳим ютқазинг!

Аваз учи тирсакка ўхшаш силлиқ тош топиб, бўзни ўйиб, икки қатор чуқурчалар ясади. Ҳулқар этагига бир дунё ранг-баранг юмалоқ тошчалар териб келди.

Нўхатдай-нўхатдай келадиган бу тошчаларни санаб, ҳар чуқурчага олтиадан солиб чиқишди-да, биттадан чуқурчани бўш қолдиришди. Кейин иккови чуқурчаларнинг икки томонига ёнбошлаб, «кўчмак»ка киришди.

Нимасидир дамкани эслатадиган бу ўйин баъзи жойларда «ўрда» деб аталади. Ҳар юриш чуқурчалардан биридаги тошчаларни олиб, бошқа чуқурчаларга биттадан улашиб кўчириш билан бошланади. Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади.

Чўпонлар қадимдан ўйлаб топган «кўчмак» бошдан-

оёқ чорвадор ҳаётига мосланган. Бўш чуқурчада тош учтага етса «қўзилаган» бўлади.

- Қўзилатиб олинг.
- Бойитиб оламан. Кўч.
- Вой, куйди-ку!
- Оббо, ҳаром ўлгир...

Ҳулкар қувониб, Авазнинг «куйган» тошчаларини олди-да, ўз олдида алоҳида турган каттагина чуқурчага — «қозонга» солди.

Одатда қизлар «кўчмак» ўйнамайди. Ҳулкар ҳам буни шу тоққа чиққандан кейин Аваздан ўрганган эди. Ҳозир «устозини» жуда шошириб қўйди.

Қутилмаганда Тўрткўз бошини кўтариб ириллади. Айни вақтда пастдаги серканинг қўнғироғи кескин жинглаб кетди.

Яқинлашаётган хавфни серка билан ит бир вақтда сезган эди. Тўрткўз қаттиқ ҳуриб пастга отилди. Қўй-қўзилар «дув» этиб Авазлар ўтирган томонга ўрлаб қочишди.

Аваз ўрнидан сакраб турди-ю, Тўрткўзнинг кетидан югурди.

Бир лаҳзада ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетди. Арчаларнинг орасидан пусиб келган сарғиш-қўнғир тусли улкан бир айиқ юз эллик қадамча нарида эди. Итни кўриб қочмади-ю, ўзини қалин зиркларнинг панасига олди.

Аваз айиқни кўрмай ўша ёққа чопиб борар, унинг қўлида ҳеч нарса йўқ эди.

Ҳулкар айиқнинг катта бошини, бу бошига номутаносиб кичик-кичик кўзларини ва кесилганга ўхшаш калта қулоқларини аниқ кўрди. Айиқнинг баҳайбат елкасида ёлга ўхшаш бир тутам жуни ҳурпайиб турар, унинг қаршисида Аваз ҳам, Тўрткўз ит ҳам жуда кичик кўринарди.

— Аваз ака, айиқ! Эҳтиёт бўлинг! Айиқ!

Ҳулкар шундай деб Авазнинг кетидан югурди.

Аваз сал секинлади ва бор кучини овозига бериб чўпончасига қийқирди.

Ҳулкарнинг қичқириғи ва кучукнинг ҳуриши устига Авазнинг қийқириғи ҳам қўшилиб, тоғлар янграб кетди.

Айиқ энди орқага чекинди. Қўпол гавдасига мос бўлмаган бир тезлик билан лапанглаб қочди-да, қалин ўрмон ичига кириб, кўздан йўқолди.

Қўй-қўзилар асабий маърар эди.

— Оббо хумпар-ей!— деди Аваз ҳансираб Хулкарга яқинлашар экан.— Хайрият, битта-яримта қўйни кўтариб кетмади.

Хулкарнинг юзида қон қолмаган эди. Титроғини бошишга тиришиб:

— Ҳалиги... бузоқни кўтариб кетган айиқ шумикин?— деди.

— Шу бўлса керак. Бўлмаса куппа-кундуз бунақа қилиб келмас эди.

Хулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю:

— Бирда эмас, бирда сизга дуч келса...— деди.— Энди мен қўрқиб ўламан!

Аваз бошқа бир ҳодисани эслаб, юраги «шиғ» этиб кетди. Бундан олти йил аввал шунақа бир айиқ Қаршибой деган чўпон йигитни ўлдириб кетган эди. Аваз суяклари синиб, гавдаси халта бўлиб ётган ўша йигитни кўрган эди. Айиқ кечаси қўрага ҳужум қилганда Қаршибойнинг қўлида милтиғи йўқ экан. Ўзи дадил йигит эди. Таёғи билан айиқнинг бошини мўлжаллаб уради. Таёқ қарсиллаб тегади-ю, синиб кетади. Айиқ бўкириб унга ташланади, йигитни ғижимлаб, кўтариб ерга отаверади. Қимир этса яна кўтариб отади...

Ҳозир шу ҳодиса Авазнинг кўз олдидан ўтди-да, «Хулкарга рўпара келиб қолса нима бўлар эди» деган ўй кўнглига таҳлика солди. Аммо буни Хулкарга билдирмасликка тиришиб:

— Сен буни ўйлама,— деди.— Айиқ одамдан қўрқадди. Лапанглаб қочганини кўрдинг-ку.

Анча жойгача айиққа эргашиб ҳуриб борган Тўрткўз арчаларнинг орасидан тилини осилтириб чиқиб келди. Аваз уни бўйнидан олиб эркалата бошлади.

Ит ерга бағрини бериб думини ликиллатиб ётар, Авазнинг эркалатиши жуда ёқиб кетганда кўзларини юмарди. Аммо қовоқлари тепасидаги иккита оқ-сарғиш нуқталар очиқ қоларди. Шунда унинг асосий кўзлари юмилиб, юқоридаги «запас» кўзлари очилгандай бўлар ва кишининг кулгисини келтирарди.

Хулкар шуни кўриб кулимсиради-ю, кафтига бир нарса ботиб турганини энди сезди. Қараса, ҳалиги тошчаларни сиқимлаб чопган экан. Кафтини секин очиб, тошчаларни ерга тўкди.

Итнинг қаттиқ ҳургани ва Авазнинг қийқиргани бир жилға наридаги қўшни чўпонларга ҳам эшитилган эди. Суюнбой ака жилғадан тепага чиқиб қаради.

Сийрак тоғ ҳавосида узоқ-узоқлар ҳам яхши кўри-нар эди. Суюнбой ака Авазнинг кучугини эркалатаёт-ганини кўрди-да:

— Хайрият,— деб қўйди ва жилғага қайтиб тушди.

Эшмурот ака булоқ сувига нон ботириб ер экан:

— Ишқилиб, нима балолари бўлса, ўзларидан бери келмасин,— деди.

Ҳовучида сув ичаётган Холбек ихлос билан бош ир-ғаб, бу гапни маъқуллаб қўйди. Тасодиф кўп бўлиб ту-радиган бу тоғ ўрмонида у ўзини чумолидай кичик сеза-ди. Отасининг бошига тушган фалокат, кейин мана бу серкасининг қочиб юргани ҳам Холбекнинг ўзига ишон-чини емириб, ҳар нарсадан хавфсирашига сабаб бўлади.

Илгари Холбек эртаги кундан доим бир яхшилик кутиб яшар эди. Ҳозир эса тоғнинг ҳар ёнаси ортида уни бир фалокат кутиб турганга ўхшайди. Одамлар ҳам уни ҳар хил гумонларга олиб боради. Мана, Эшмурот ака бугун унга яхши муомала қиляпти. Лекин эртага бирор ҳодиса бўлиб оралари бузилса, бу ҳам «сен ўша Исмат кўрнинг ўғлисан-да» дейиши аниқ. Отасининг мансабпарастлигини, бераҳмлигини, одамларга кўп ёмонлик қилганини Холбек энди тушунади. Буни ту-шуунган сари тақдир уни камситгандай бўлади. Кўнгли-даги очиқ яра сал нарсадан оғрийди.

Фақат Жаннатхон билан бирга бўлганда ва унинг ҳўзларида ўзига аталган бир меҳр борлигини пайқаган-да дунё Холбекка илиқроқ, ишончлироқ туюлади. Ле-кин ўтган гал уйга борганда унинг тажанглиги тутиб, Жаннатхонни ҳам хафа қилди. У эртаси куни қўйга қайтаётиб, ўзи билан хотинининг орасида ёмон бир ғубор қолганини сезган эди. Ҳозир шу эсига тушди. Номаъ-лум бир хавфдан хавотир олиб: «Уйда яна нима гаплар бўлаётган экан?»— деди. Одамлар ҳали бу серканинг дочганини айтиб, Холбекдан кулиб борса, хотинининг их-лоси баттар қайтса керак...

Холбек ўзини шу юрган одамларнинг ҳаммасидан толесиз сезар, ёлғизликка ўхшаган ёмон бир туйғу юрагини кемирар эди.

Тушдан кейин Суюнбой ака нон-пон қилгани қўшга қайтди-ю, Холбек бир ўзи қўйларини кунботиш томонга ёйиб кетди.

Қўйнинг кетида ёлғиз юрган одам ўй-хаёлдан бўшамайди. Холбек ўзининг иши бунчалик чаппасидан кетаётганига сабаб қидириб, турли тахминларга боради.

«Е ўша кийикнинг уволи урдимикин? Ойим билан Жаннат айтган эди-я!»

Холбек шу йил қиш оёқлаганда мана шу тоғда бўлган бир ҳодисани эслаб кетди.

Ушанда у ойкўллик уч-тўрт ўсмир болаларни эргаштириб, ўтинга чиққан эди. Ҳаво анча юмшаган бўлса ҳам, тоғда ҳали қор қалин эди. Улар Оқтош деб аталадиган жойга келишди. От-уловларини пастда қолдиришди. Хуржунга солиб кетган кабедаларини¹ уларнинг олдига тўкиб қўйишди.

Ўтин учун арча ва зиркларнинг қуриб қолганларини топиб қирқиш керак эди. Ҳаммага етарли ўтин бир жойдан чиқмас эди. Шунинг учун ҳар ким ўз болта ва арқонини олиб, истаган ёнасига кўтарилиб кетди.

Холбек қоятошлар орасидан ўтди-да, ҳовлидай жойни эгаллаган ва тигиз бўлиб ўсган баланд зиркларга яқинлашди. Шу пайт қорда ҳали унча эскирмаган бир из кўринди. Гўё ёлғиз бир қўй ёки эчки баланддан тушиб келиб, шу зирклар орасига кириб кетган. Лекин қишда бу тоғда қўй-эчки нима қилсин?

Холбек бунинг кийик эканини пайқади ва из кетган томонга секин бурилди. Қор майин эди. У шарпасини сездирмасликка тиришиб зиркзорга кирди.

Юқорироқда бир бола қуруқ арчага болта ура бошлаган эди. Холбек тез ўгирилиб, қўли билан «жим» деган ишорани қилди. Бола болта кўтарганча унга ағрайиб қараб қолди.

Зирклар тўрт тарафни девордек ўраб турар, фақат кийик изи кириб кетган жойда ичкарига ўтадиган торгина йўл бор эди.

Кийик бетоб эканми, зиркзор ичига кириб ухлаб қолган экан. Холбек ҳалиги йўлакдан секин кираётганда бирдан ичкаридаги зирклар шатирлаб кетди.

У ҳар қанча эҳтиёт бўлса ҳам, кийик шарпа сезиб уйғониб кетган ва уйқу аралаш нариги ёққа қараб сак-

¹ К а б е д а — сомон аралаш беда (автор).

раган эди. Бироқ у томонни баланд ва тигиз зирклар тўсиб турар эди. Кийик ўтолмади-ю, олдинги икки оёғи зиркларнинг орасига кириб қолди. Кийик оёғини тортиб олиб, ўзини ўнглагунча Холбек бир сакраб етиб борди. Умида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганган Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди.

Бу орада кийик олдинги оёқларини зиркдан бўшатиб, жон ҳолатда бир сакради. Холбек жуда бақувват йигит бўлишига қарамай, ўртача эчкидай келадиган шу кийикнинг сакраш зарби уни қорга ағанатди. Бироқ кийикнинг орқа оёғи ҳамон Холбекнинг қўлида эди. Кийикнинг ўзи ҳам йиқилиб тушди. Холбек унинг оёқларини қўйиб юбоғмай:

— Мамадали! Чоп!— деб қичқирди.

Юқорида болта ушлаб турган ҳалиги бола шатирлашни эшитган заҳоти бу томонга қараб чопган эди. Келиб қараса, Холбекнинг телпаги бошидан учиб кетган, ҳамма ёғи қор. Кийик оёғини ҳар силтаб тортганда Холбекнинг қорда ётган гавдаси бир кўтарилиб тушар эди.

Бола кийикнинг устига ўзини ташлади ва дарров бўйнидан олди. Лекин кийик ипакдай силлиқ ва ниҳоятда серпай эди, бир толпиниб бўйнини бўшатиб олди.

— Олдинги оёғидан ол, аҳмоқ!— деди қўли толиб ҳолдан кетаётган Холбек.

Бола кийикнинг олд оёғидан олган эди, жонивор ёнбошига йиқилди. Холбек энди ўзини ўнглаб чўккалади. Лабларига ёпишган қорни туфлаб ташлади-да, кийикнинг бир оёғини тиззаси билан босиб, белидаги чилвирини ечди. Боланинг ёрдами билан кийикнинг оёқларини бир жойга йиғиб кулликлай бошлади. Кийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис ва умидсиз овоз билан қисқагина маъради.

Холбек кўп йил чўпонлик қилиб бунақа таъсирли маърашни эшитмаган эди. Кийик типирчилар, йирик қора кўзлари учқун сочиб йилтирар, қизғиш-кул ранг сирти ва оқиш қорни жуда чиройли кўринар эди.

Қорли ён бағирлардан болта товуши эшитилар эди. Ҳеч нарсадан беҳабар йигитчалар ўтин кесмоқда эдилар. Тоғ чўққилари қуёш нуридан ялтирар, кийик энди тақдирга тан бергандай шу чўққиларга маъюс тикилиб ётар эди.

Холбек ўша куни тоғдан ўтин ўрнига кийик ўнгариб кетди. Ойкўлда тирик кийикни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Уларнинг ҳовлиларидан одам узилмай қолди.

Холбек кийикни бедахонага олиб кириб, шохи аралаш бўйнидан арқон билан боғлаб қўйди-ю, оёғини бўшатди.

Келганларнинг орасида кийикни яхши биладиган овчилар ҳам бор эди. Шулардан бири кийикнинг шохидаги бўғинларини санаб:

— Беш яшар экан,— деди. Кейин унинг қорнини салмоқлаб кўрди:— Юки борга ўхшайди.

— Ҳа, мен ҳам ўнгариб келаётиб сездим,— деди Холбек.

— Эгиз бўлса ҳам ажаб эмас. Жонивор оғирлашган-да. Бошқоронғига ўхшаган бир дардга йўлиққан. Бўлмаса тўпидан ажраб, зиркзорда ухлаб қолмас эди.

Кийик одамлардан ҳуркиб, бадани дир-дир титрар, ҳадеб арқондан бўшамоқчи бўлиб сакрар эди.

— Э, бу бўғилиб ҳаром ўлади, вақтнинг борида сўя қол, ўғлим,— деди Исмат ота.

Ўша пайтда Холбекнинг Жаннатхонга уйланганига энди икки ойча бўлган эди. Жаннатхоннинг кийикка раҳми келиб:

— Сўйманг, Холбек ака, сўйманг!— деб илтимос қилди.

Холбекнинг ойиси Рихси хола ҳам:

— Юки бўлса, уволига қоласан,— деди.

Исмат бобо уларга ўшқириб берди:

— Аёл халқи аҳмоқ бўлади-да! Шунча меҳнат қилиб тутиб келсину, энди бекорга қўйиб юборсинми?

Овчилардан бири:

— Шаҳарга элтиб бер,— деди.— Ҳайвонот боғи сотиб олади.

Аммо қишлоқда кийик гўштини ейишга ҳавас қилиб юрганлар кўп эди. Улар:

— Овни шаҳарга олиб бориб сотиш нокаслик бўлади,— дерди.

Жаннатхон эрига шивирлаб:

— Сўйманг, боқиб оламиз,— дер ва кийикнинг олди-га дам-бадам беда гулидан тўкарди.

Кийик смишга қарамас, нуқул одамлардан ҳуркар эди.

Одамлар тарқаб, қоронғи тушганда Жаннатхон кийикдан хабар олиб, қувониб келди:

— Кийик «курт-курт» қилиб беданинг гулидан еяпти!

Холбекнинг ўзи бориб қараган эди, кийик яна безовта бўлиб, ўзини ҳар қаёққа ота бошлади. Кечаси арқонга ўралиб ҳаром ўлса, «нокас, ўзи ҳам қуруқ қолди, бизга ҳам бермади» дейишлари аниқ.

Холбек «кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман», деб пичоғини сандалнинг устига қўйиб, яна анча вақт икки-ланиб ўтирди. Агар отаси «майли, қўйиб юбор, тоғда кийик кўпайсин» деса, Холбек кийикни қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Бироқ Исмаи бобо кийикнинг гўшtidан райондаги ошналарига олиб бормоқчи эди, Холбекни ўз ҳолига қўймади.

...Холбек ноилож кийикни сўйган эди, қорнидан икита боласи чиқди.

Жаннатхон ўшанда биринчи марта Холбекдан озорланиб:

— Сиз ҳам отангизга ўхшаган бераҳм экансиз!— деган эди.

Ҳозир шу гап Холбекнинг қулоғига қайтадан эшитилиб кетди.

«Отангга тортибсан» деган сўзлар унга чидаб бўлмас бир ҳақоратдай туюлади. Шунинг учун Холбек бошқа тўғрида ўйлашга тиришди. «Серка ҳам ўша кийикнинг қасдига қочдимикин»,— деди ичида.

Аммо ўйи чала қолди.

Сурувнинг олди Девдарага ошиб ўтмоқда эди. Уз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. У қўйларини тезроқ қайтариш учун «ҳай-ҳай»лаб Девдара томонга чолиб кетди.

22

Девдаранинг тубидан оқиб ўтадиган сув ёзда одамни оқизадиган даражада катта бўлади. Унинг гувиллашига баланд ва тик қирғоқларининг акс садоси қўшилади. Даранинг нариги ёғида баландлиги юз метрча келадиган девордай тик қоятош бор. Унинг юқори қисмига ғалати расмлар ўйилган. Болалар чизган суратдай

соддагина ўймакорликларда баъзиси қўйга ҳам, эчкига ҳам ўхшайдиган ҳайвонлар, тош қурол кўтарган, сочлари ўсиқ яланғоч одамлар тасвирланган. Дарнинг бериги ёнасидан қараган киши бу одамларнинг орасида энг улкани ва ҳаммага иш буюриб, марказда тургани аёл киши эканини гавдасидан ва кўкрагидан билиши мумкин.

Бу расмларни одам ишлаганига ишониш қийин эди, чунки расм ўйилган саксон-тўқсон метрли баландликка ҳеч қандай нарвон билан чиқиб бўлмас эди. Бунинг устига серсоч ва яланғоч аёл... Қайси бир замонда қайси бир мулла қуръонда расм чизиш ман этилганидан келиб чиқиб, «бу суратларни девлар чизган, аёли—алвасти» деган бўлса керак, содда тоғликлар шундан кейин бу ерни Девдара деб атайдиган бўлишган. Анчамунча одам бу дарага ёлғиз келса, ота-боболаридан эшитган дев чалиши эсига тушиб, юраги шифиллай бошлайди.

Холбек Девдарага ошиб ўтиб, қўйларини қайтарар экан, тошга ўйилган ҳалиги суғатларга қарамасликка тиришар эди. Бир вақт худди ўша ёқдан:

— Ҳей, кимсан?— деган товуш эшитилди.

Бу товуш атрофдаги кимсасиз ёналарда анча вақт акс садо бериб турди. Холбек товуш келган томонга агайлаб қарамади. Чунки «қараган одамнинг ҳушини олиб, кейин бир балага йўлиқтиради», деб эшитган эди.

— Холбекмисан?— деди яна ўша товуш. Бу гал Холбекка овоз танишдек туюлди. Замоналининг товушига ўхшади. «Таниш одамнинг қиёфасига кириб чақирди, жавоб берсанг, оғзингни қийшайтириб кетади!» деган гап эсига тушди.

Холбек ўзини эшитмасликка солиб қўйларини қувиб ҳайдаб кетаётган эди:

— Тўхта, мен ажинаман, қўрққанингни сезсам бари бир чалиб кетаман!— деди ҳалиги таниш овоз. Сўнг бир неча кишининг қаҳ-қаҳлаб кулгани эшитилди.

Холбек энди ўгирилиб қаради. Сурат солинган баланд қоятошнинг устида Замонали ва комбинезон кийган яна икки киши турар эди. Кигиз қалпоқ кийган учинчи бир киши бели билан икки сонига арқон боғлаб, юқоридан ҳалиги суратларнинг устига осилиб

тушган ва оқ бир нарсани тошга қўйиб нимадир чизмоқда эди.

Холбек ҳеч нарсага тушунолмаётгандай ағрайиб турди-ю: — Замонали?— деди баланд товуш билан. Қаттиқ гапирилмаса овоз етиб бормас эди:— Нима бало қилиясанлар?

— Бу ёққа кел, иш бор!— деб қўл силкиди Замонали.

Арқонга осилиб туриб тошда нимадир чизаётган йигит қўлидаги оқ нарсани ўрам қила бошлади. Холбек бунинг қоғоз эканини, йигит тошда ўйилган расмларни қоғозга тушириб олаётганини энди пайқайди. Арқон йигитнинг оёқларини қийиб кетди, чамаси:

— Торт!— деб юқоридагиларга қичқирди.

Уни тортиб ола бошладилар.

Холбек ўзининг бояги ҳадиги учун энди хижолат бўлди. Замоналининг олдига бормаса қўрқоқ кўриниши мумкинлигини сезди. Қўйларини нарёқдан кўринадиган қилиб ёйиб қўйди-да, тошларга тармашиб, юқорига ўрлаб кетди.

У даранинг пастроғидан сув кечиб нарёққа ўтиши мумкин эди. Аммо Замоналига ва унинг нотаниш шерикларига Холбек ўзининг қўрқоқ эмаслигини, фақат инсу жинсга келганда одамлардан ўрганган ирмига амал қилганини кўрсатиб қўйгиси келди. Юқорида даранинг икки томонидаги қоятошлар бир-бирига жуда яқин келган жой бор. Ундан дадил сакраган одам нариги ёққа ўтиши мумкин. Аммо бош айланарли баландликдан тош жарнинг тубига қараган киши бўкириб, кўпириб оқаётган сувдан чўчиса, зовдан қулаб чилпарчин бўлиши ҳеч гап эмас. Бу ердан тоғлик йигитларнинг энг дадиллари сакраб ўта олади.

Ҳозир Холбек ҳам шу ердан сакраб ўтди ва Замоналининг олдига ранги оқариброқ тушиб борди. Сакраш осон бўлмаганини Замонали унинг рангидан сезди. «Ҳар ҳолда, бўш келмайди!» деб, Холбекка ўзича қойил бўлиб қўйди. Сўнг уни ёнидаги кишилар билан таништирди.

Бир лаҳза нафасини ростлаб, ҳозир яна арқонга осилиб тушаётган чайир гавдали, паст бўйли, қорамтир қўнғир юзли йигит—ўттиз ёшли археолог олим Аҳаджон Маҳкамов эди. Замонали у билан Тошкентда ўқиб юрган пайтларида танишган, бир кун унга Девда-

ра тўғрисида гапириб берган эди. Аҳаджон қизиқиб қолиб, «албатта борамиз» деган эди. Кеча у шериклари билан қишлоққа келди. Замонали идорадан жавоб олиб, уларни тоққа бошлаб чиқди, бироқ машиналари дарага ўтолмай пастда қолиб кетди.

Комбинезон кийган, сочлари кўп тўкилиб, чаккалари ялтираб қолган баланд бўйли озгин шофер йигит Аҳаджонга керакли нарсаларни елкасида кўтариб келди. Ҳозир шу шофер билан яна бир йигит арқоннинг бир учини катта арчага боғлаб қўйиб, Аҳаджонга боғланган иккинчи учини аста-секин пастга туширмоқда эди.

— Шунчалик зарил эканми?— деди Холбек «зарур» сўзини қишлоқча талаффуз этиб.

— Зарил ҳам гапми!— кулди Замонали.

У ҳам, комбинезонли кишилар ҳам катта бир хазина топгандай хурсанд эканликларини Холбек энди сизди.

Тошдаги расмлар бундан кўп минг йил аввал ўтган бобокалонларимизнинг ижоди экан. Шу расмларга қараб, қадимги одамлар қандай яшаганини билиш мумкин. Боболаримиз жуда қадим замонларда шунчалик расм чизишни билганлиги ҳам Ўзбекистон тарихи учун муҳим бир янгилик. Аҳаджон тошдаги расмларни дастурхондай катта, йилтироқ қоғозларга кўчириб, Тошкентга, Фанлар академиясига олиб кетмоқчи.

— Мана бу калькага бир қара,— деди Замонали. У «калька» деб расм кўчирилган қоғозни айтган эди. Холбек эса болаларникидай чалакам-чатти расмлар, шохлари жимжимадор буғулар ва сочи ўсиқ яланғоч одамларнинг орасидан Замонали айтган «калькани» қидириб тополмади.

— Калькаси мана буми?— деб суратнинг марказидаги бўйдор аёлни кўрсатди.

Замонали кальканинг нималигини тушунтирди. Холбек уялиб кетди, аммо сир бой бермасдан:

— Шу одамлар шу расмни чизгани ёлгон,— деди.

— Нега?

— Бўйини кўряпсанми? Биздан ҳам пастак. Бу тошнинг баландлиги...

— Сен сувга қара,— деди Замонали.— Тезлиги зўр, тошларни кемириб оқяпти. Шу оқишида ҳар йили тоғни қанча ўяди? Минг йилда-чи? Ун минг йилда-чи?

Бу дара илгари унча чуқур бўлмагани, расмни аф-

сонавий девлар эмас, ярим ёввойи одамлар ўйиб кетгани Холбекнинг назарида Девдаранинг обрўсини тушириб юборгандай бўлди. Тўғри, унинг юрагига таҳлика солиб юрган сирли «душманлар» чиппакка чиқса, Холбек ҳам катта бир енгиллик сезган бўлар эди. Аммо ҳамшиша ҳайбат ва салобатга тўлиб турадиган Девдаранинг сирни кетиб «миси чиқиб» қолиши... Йўқ, Холбек буни истамайди, бунга ишонмайди. Замоналига қўшилиб шак келтирса бир балога гирифтор бўлиши мумкин.

— Мунча катта кетманглар, лекин...— деди у Замоналига.

Пастдан бўғиқ товуш эшитилди:

— Торт!

Аҳаджонни яна тортиб олдилар. У арқон қийиб кетган сонларини уқалаб:

— Беш минутдан ортиқ чидаб бўлмайди-е!— деди.— Ишимиз бугун битмайди, Замонали. Мен ҳали эртиндин яна арғимчоқ учадиганга ўхшайман.

Бу миқти йигитнинг шаҳарлик олим эканига Холбекнинг ишонгиси келмас эди. Девдаранинг зовидан бир марта арқонга осилиб тушадиган мардни топиш қанчалик мушукулу, бу йигит уч кун сурункасига шундай қилмоқчи. Яна буни жўнгина қилиб «арғимчоқ учиш» деб атапти.

— Сиз кетаверинг, бўлмаса,— деди Аҳаджон Замоналига.— Бизга мана бу чўпон дўстлар ёрдам беришар ахир...

Холбек булар билан ёлғиз қолгиси келмай:

— Қанақа ёрдам?— деди Замоналига.

— Мен ҳозир бориб Аваз билан Эшмурот акаларга ҳам айтиб кетаман. Меҳмонлар кечаси Қорабулоқнинг бўйида тунашса керак. Машиналари ўша ерда турибди. Холбек, сен тандир кабобнинг пирисан. Булар таърифингни эшитиб қизиқиб қолишди.

— Қўй бўлса қилаверамиз.

— Топилади. Ундан кейин меҳмонларга Девдаранинг ривоятларидан айтиб беринглар. Фан учун керак.

— Ривоятинг нимаси?

— Ҳо, Тоғбой бобога учраган ажина бор-ку, ана шунга ўхшаган ёлғон гаплар-да.

«Ажина» деб эшиттириб гапирган одам ажинани чақирармиш»— Холбек шуни эслади.

— Мен бунақа гапни билмайман,— деди шошилиб.
— Биласану шак келтиргинг келмаяпти-да. Майли, ажина урса ҳам мени урсин, мен ҳозир бир шак келтирай-чи...

Замонали меҳмонларга юзланди.

— Бу ер жуда ғалати жой-да. Бир кун Тоғбой бува деган чол эшак миниб ўтинга келаётса, Девдаранинг оғзида семизгина бир така турганмиш. «Адашиб келган, чамаси», деб чол секин эшагидан тушибди. Така қочмас эмиш. «Оббо, жонивор-ей, одамга ўрганган экан-да», деб, чол уни ушлаб, эшагига ўнгариб олибди. Ўзи камбағал одам экан, такани қандай сўйиб ейишини ўйлаб кетибди. Агар кўрган бўлсангизлар, баъзи қишлоқларда таканинг маълум бир жойидан ишланган носвой халталар бўлади. «Ёрғоқ» дейилади.

— Кўрганмиз,— кулди шофер йигит.

— Тоғбой бува шунақа ёрғоғини йўқотиб, хумор бўлиб юрган экан. Энди ўнгариб кетаётган такасининг носвой халта бўладиган жойини ҳам чамалаб кўрибди. Шунда така бирдан тилга кириб, «Қалай, отангинг ёрғоғича келадими?»— дермиш. Тоғбой бува кўрқиб кетиб ўзини эшакдан ерга ташлабди-ю, дарров калима келтирибди. Бир вақт қараса, така-пака йўқ эмиш. Ажина экан!

Замонали меҳмонларга қўшилиб кулар ва жиддий турган Холбекка «мана, мени уриб кетмади-ку», дегандай қилиб қарар эди.

Холбек тўққиз, ўн яшарлик пайтларида Замоналини «отаси қамалган» деб калака қилар эди. Бола бўлгани учун бунинг маъносини тушунмас, отасининг гапларига биноан Замоналини тубан бир кишининг ўғли деб билар ва уни «оғзи қийшиқ» деган маънода масхара қилар эди.

Мана энди кулиш навбати Замоналига келганга ўхшайди. У Тошкентда ўқиб, жуда билимдон бўлиб келган, ҳозир совхоз марказида соя-салқин идорада ишлайди.

— Кулсанг, кулмасанг, биз орқада қолган молбоқармиз!— деди Холбек бирдан аччиғланиб.— Шуни очиқ айтиб қўя қолсанг бўлмайдими? «Ажина» деб, нашта-рингни яшириб санчиб нима қиласан?

— Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Холбек. Тоғни толқон қиладиган йигитсану одамзоднинг

кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар — биздан ҳам қолоқ кишилар экан-ку. Биз нега «бунини девлар қилган» деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган ғамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортиқ, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунишса, сен ҳали ҳам ажинага ишониб юрганинг билан уларнинг «тарбиясига» ҳам баҳо беряпсан.

— Хўш, сен-чи, сен бу ерга мажлис ўтказгани келдингми?

Замонали кесатиққа тан бергандай бош эгиб кулди:

— Мен сенга Девдаранинг тилсимини очадиган калит топиб бермоқчи эдим... Бўлмади. Энди меҳмонларга қараш... Аҳаджон ака, хайр бўлмаса...

— Индин кечқурун келасиз-а?

— Ҳаракат қиламан. Лекин кеч қолсам кутмангизлар. Шу кунларда олатасир ишларимиз кўп.

23

Пастдан саф тортиб келаётган цемент «симёғочлар» Ойкўлга етай деб қолган. Мансуров «арралаб бўлмайдиганидан ўрнатинг» деб пичинг қилганда Давлатбековнинг кўзига тикандай қадалган бу нарсалар ҳозир унга жуда хушқомат кўринади. Чунки воқеанинг тафсилотини билмайдиган ойкўлликлар унинг югуриб-елиб юрганини кўришиб, «Қишлоғимизга Давлатбеков электр тушириб келяпти, директор янгилангандан бери бу одам халққа ғамхўр бўлиб қолди!» дейишади.

Давлатбековга энг кераги мана шу. У ўзининг онгидаги чархпалакни Ойкўлга келаётган электрнинг кучи билан ҳам юргизмоқчи, бу ишнинг бутун «раҳматини» ўзиники қилиб, яна мавқени мустаҳкамламоқчи. Ҳозирча унинг бу нияти яхши амалга ошяпти. Тушки овқатга уйига келган Давлатбеков ҳовуз бўйидаги саданинг соясиди, сўрида шунинг завқини суриб ётибди.

Давлатбековга ўзининг боғ-ҳовлиси ҳаётнинг жуда ширин, жуда тўла бир мағзидек туюлади. Ярим гектар келадиган бу кўркам боғ силлиқлаб сомон сувоқ қилинган баланд девор билан ўралган. Давлатбековни қийнайдиган юз хил ташвишлар шу девордан нарида — ташқи оламда қолган. Девор қиррасига қадалган тиканлар ҳам бу ташвишларнинг йўлини тўсиши керак.

Дарахт бутун кучини мевасининг пўчоғига эмас, мағизига берганидек, Давлатбеков ҳам топган-тутганини шу боғ-қовлига жойлайди.

Бостирмада ғилдираклари олинган, тагига ёғоч қўйилиб, устига брезент ёпилган «Волга» турибди. Ҳозирча Давлатбеков уни бузиб қўйибди, вақти келса тузатиб Тошкентларга миниб боради.

Осмонга бўй чўзган азим тутлар, ёнғоқ ва ўриклар болохонали ғиштин иморатга соя солади. Томнинг бўғотида ғурраклар сайрайди, майналар ола қанотларини силкитишиб, дарахтдан дарахтга учиб ўтишади.

Боғда ёз бўйи доим икки-уч киши ишлаб туради. Ҳозир ҳам оқ яктак кийган озғин бир чол ишкомлар орасида токларга сув қўйиб юрибди. Баргидан кўп узум. Шивилғониси ҳафта-ўн кунда пишадиган бўлиб қолган. Боғнинг ичкарасига, ёшроқ дарахтлар орасига сабзавот экилган. Бошини қийиқ билан танғиб олган азамат бир йигит кетмонини офтобда ялтиллашиб картошка чопади.

Нақшлари чўғдай ёниб турган айвонда «Фестиваль» приёмниги тиниқ товуш билан концерт беряпти. Давлатбековнинг қарға шоҳи қўйлак-лозим кийган хотини ёзги ошхонада қийма палов пиширяпти. Келинлари терак соясида бугун сўйилган қўйнинг ғўштини тузляпти.

Этигини ечиб, дўпписини бошидан олиб қўйиб, ёнбошлаб ётган Давлатбеков ҳовузга бирпас тикилиб турди-да, кейин бошини кўтариб келинини чақирди:

— Анави ўпка-пўпкангдан озгина қиймалаб бер! Лекин пиёз аралашмасин.

Келини унинг айтганини қилиб, қошиқнинг учида хом қийма келтирди. Давлатбеков ўрнидан туриб ўтирди. Сўнг қошиқдагидан бир чимдим олиб, ҳовузга ташлади. Ойнадай силлиқ сув бирдан тўлқинланди, баъзи жойлари бижирлаб кўпирди. Билакдай келадиган бир балиқ қиймани бошқа кичикларидан тортиб олиб еярди.

«Кўзингдан аканг сенинг, бўш келма!— деди Давлатбеков балиқнинг кучидан завқланиб. Сўнг бошқарма бошлиғи Ғиёсиддиновни эслаб кетди:— Балиқни яхши кўради, яна бир келса эди, ўтган йилдагидай ёқтирганини ушлаб қовуртириб берар эдим. Мансуров аҳмоқ! На ўзи ҳузур кўради, на бошқа катталарга кўрсатади. Шу кетишда ҳадемай думи тугилади. Кимга керак бунақа закончи?»

Айвондаги радио Давлатбековнинг яхши кўрган куйини айтиб қолди.

— Баландлатиб қўйинглар!— қичқирди келинига у. Ҳовузда балиқлар тиниқ сувни тўлқинлатиб ўйнайди, боғдан райҳон ҳиди келади. Давлатбеков радиодан айтилаётган куйдан, хусусан, унинг сўзларидан завқланиб тебранади:

Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!

Давлатбеков ошни еб бўлиб, чойга ҳам қониб, ҳовуз бўйида энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади. Давлатбековнинг чиройли ҳаворанг дарвозаси олдига бир «газик» келиб тўхтади. Дарвозани очишга чиққан келини кутилмаганда... Мансуровни бошлаб кирди.

Чақирса келмайдиган одам энди бирдан ўзи кулимсираб кириб келганидан уй эгаси ҳангу манг бўлиб қолди.

— Йе! Йе!— деб сўридан сакраб тушиб, калишнинг кияр-киймас директорга қараб чопди.

Мансуров бу ерга биринчи келиши эди: кўркам боққа, болохонадор иморатга, сояда суви қорайиб кўрнётган ҳовузга бир-бир кўз югуртириб чиқди.

Давлатбеков уни сув бўйидаги сўрига таклиф қилди.

— Йўқ, иш бор,— деди Мансуров.— Сиз ҳам бирга чиқасиз.

«Бу менинг молу мулкимни кўриб қўймоқчимми?— этик кияётиб ўйланди Давлатбеков.— Чақиқ билан келган! Иши бўлса одам юбормасмиди? Уйимда телефон турипти, қўнғироқ қилмасмиди?»

Мансуров ишкомларга томон ўтди. Ток суғораётган чол ва барваста йигит директор билан саломлашди. Давлатбеков, этигини чала кийиб, директорга томон шошилди. Чунки боғда ишлаётганлар совхоз ишчилари эди.

— Танишиб қўйинг, ўртоқ Мансуров, бу мўйсафид менинг қайнатам,— олдини олиб деди Давлатбеков.— Йигит амакиваччам.

— Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.

Чол билан йигит директорнинг гапини ёқтириб кулишди. Давлатбеков ҳаммадан қаттиқроқ қаҳ-қаҳ уришга тиришар эди.

У ўз боғининг ҳозир мумкин қадар кичик кўришишни, айвондаги нақшлар, ҳовузда семирган балиқлар Мансуров кетгунча кўзга ташланмай туришини истарди.

У Мансуровни яна сўрига таклиф қилди.

— Вақт йўқ, қани, кетдик, — деди Мансуров.

Улар Бодомзор қишлоғини «газик»да оралаб ўтиб, асфальт ётқизилган катта йўлга қараб кетишди.

Бирор соат ичида шу йўлдан бошқарма бошлиғи Гиёсиддинов ўтиши керак. Унинг секретари боя Мансуровга телефон қилиб, шундай деган эди: «Қобилжон Гиёсович сизни чақиртирмоқчи эдилар, бугун сиздан наридаги бир гуруҳ колхозларнинг активини йиғиб, тушда кенгаш ўтказгани кетяптилар, сиз бу ерга келиб, вақт ўтказиб юрманг, катта йўлга чиқиб туришингизни сўрадилар, қайтишда гаплашар эканлар, Давлатбековни ҳам олиб чиқар экансиз».

Бошқарма бу ерга олтмиш чақирим келади. Йўл хийла ёмон; машинада бориб келишга салкам бир кун кетади. Гиёсиддинов Мансуровни шу ташвишдан қутқаргани, албатта, яхши. Аммо бунинг эвазига яна қанақа топшириқлар беришар экан, қанақа мажбуриятлар юклашар экан? — Мансуров мана шуни ўйлайди.

Орқа ўриндиқда ўтирган Давлатбековнинг оқ оралаган хушбичим мўйлови яқинда еган паловининг ёғидан йилтираб турар эди. Мансуров унга ўгирилиб, қаёққа ва нега кетаётганларини айтмоқчи бўлган эди, унинг қипқизил юзига кўзи тушиб, айтгиси келмади.

Мансуров ҳақиқатан Давлатбековнинг қандай яшашини бир кўриб қўйиш учун атайлаб унинг ҳовлисига кириб ўтган эди. Энди у ерда кўрганларини Бодомзор қишлоғининг умумий аҳволига солиштира бошлади.

Машина қишлоқдан чиққунча уч-тўрт марта сув кечиб ўтди. Одамларнинг томорқаларида дуруст-дуруст тоқлар, шохлари мевадан эгилган дарахтлар кўринади.

Нега ва қаёққа кетаётганларини билолмай хит бўлиб ўтирган Давлатбеков охири жимликдан бўғилиб кетди.

— Уртоқ Мансуров, мени отишга олиб кетяпсизми, нега айтмайсиз! — деб ҳазиллашди.

— Тўхтатинг, — деди Мансуров шоферига. — Катта йўлнинг четига буриб қўйинг.

Директорнинг кетидан Давлатбеков ҳам ерга тушди.

— Мана энди Гиёсиддиновни кутамиз, — деди Мансуров.

— Э-э, чиқиб туринглар деганмиди!— бирдан енгил тортди Давлатбеков.— Утакам ёрилиб кетди-ку, ўртоқ Мансуров, боятдан бери айтмайсизми?

Мансуров индамай юқорига қаради. Тоғлар бу ердан Самарқанд кошнларндай силлиқ мовий тус бериб кўринадн. Тоғ этагнда Ойкўл қишлоғининг мирзатераклари элас-элас кўзга ташланади.

Кун унча иссиқ эмас. Йўл четида зарғалдоқлар сайрайди.

Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойкўлнинг тақдирларини ўйлайди, Замоналининг гаплари эсига тушади.

Улар келиб тушган йўлнинг этагнда илгари Бодомзордаги колхознинг катта бир боғи бор эди. Ҳозир унинг деворлари қулаб, ариқлари бекилиб кетган, баланд-баланд мева дарахтларининг тепасида қуриган шохлар орасида яккам-дуккам яшил новдалар қолган.

Мансуров шу боққа қараб юрди. Давлатбеков ҳурмат юзасидан унга эргашди.

Ун-ўн бир ёшли бир бола кекса нокнинг шоҳида туриб, қуриган шох-шаббаларни синдириб ташлар, пастда юзини ажнн қоплаган бир кампир уларни териб дасталар эди.

Улар Мансуров билан Давлатбековни кўриб аввал кўрқишди ва ишларини тўхтатишди. Мансуров яхши гапириб ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг.

— О-о, айланай сиздан, мулла болам,— деди кампир уҳ тортиб.— Урушдан олдин биз бу боғларга нуқул мева тергани келар эдик. Ҳар нокзорлар бор эди, ҳар бодомзорлар бор эди! Қайрилиб қарамаган, қайрилиб кириб ўтмаган одам бўлмас эди.

Давлатбеков Мансуровга изоҳ берди:

— Лекин аввалги раис боққа қарамай қўйгани рост. Бу қишлоққа Ойкўл ҳам қўшилиб, чорвадор колхоз бўлгандан кейин, мевага план беришмаган. План берилмагандан кейин, ўзингиз биласиз, кредит ажратилмайди. Боғнинг ҳам харажати кўп бўлади. Айниқса бу боғларда қарнган дарахтлар кўп эди...

— Айланай Усмонжон, бу боғлар қариса ҳам бизни боқар эди. Биз Ойкўлга қўшилганда мен звеновой эдим. «Ойкўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқади», деб юраверибмиз. «Бу боғлар берадиган даромадга энди зор эмасмиз» дебмиз. Охири нима бўлди? Уларнинг чорваси ҳам чўкди-ю, бу боғлар ҳам...

— Нима, қўшилиш нотўғри бўлган демоқчимисиз, кампир?— Давлатбековнинг овози энди таҳдидли жанглиди.

— Тўғри бўлса, нега бундан ҳар икки қишлоқ зарар кўрган?— деди Мансуров.

Давлатбеков бирдан Замоналини эслади. «Еткизипти ҳаммасини!— деди ичи музлаб.— Шунинг учун бу менга мунчалик терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да».

— Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлавермасин, кампир!— деди Давлатбеков ўзини ўнглашга тиришиб.— Бу ердаги боғ қариб ишдан чиққан бўлса, нарёқда янги боғларимиз бор.

— Кўрдим, шулардан бири идорангизнинг олдида-ю, бири ҳовлингизда,— деди Мансуров.

— Уртоқ Мансуров, сиз менга эллик минг пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўзимникидан ўн баробар яхши қилиб бермасам ҳар нарса денг.

— Ҳозир менда боғдорчиликка сарфлайдиган пул йўқлигини билиб туриб шундай деяпсиз-да!

— Нима қилай, хўжаликда ҳамма нарсанинг отаси ҳам, онаси ҳам пул.

— Пулми ё жонкуярликми? Агар сиз чинакам жонкуяр бошлиқ бўлганингизда она қишлоғингиздаги боғларнинг бу аҳволини кўриб туриб, ўз боғингизга шунчалик бино қўярмидингиз? Ҳовуз бўйида шунчалик лаззатланиб ёта олармидингиз?

— Э, лаззат қаёқда, ўртоқ директор!Кечаю кундуз тиним йўқ! Туш пайти бирпас дам олай десам, шу ҳам мана, бурнимдан булоқ бўлиб чиқяпти-ку!

Мансуров ичида «Бу одамдан қутулиш керак,— деб қўйди.— Баданидан нам ўтмайди-я!»

Орқада машина дудутлади. Мансуров ўгирилиб қаради-ю, «газик»нинг олдига келиб тўхтаган таниш оқ «Волга»ни кўриб, ўша томонга шошилди. Давлатбеков ундан ортда қолмай йирик-йирик одимлаб келар эди.

24

Янги оқ «Волга»дан бошқарма бошлиғи Қобилжон Ғиёсиддинов тушиб келди. У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган, Белоруссия ўрмонларида партизан отрядига командирлик

қилиб юрган пайтларида бошига теккан осколка ўнг чаккасида каттагина из қолдирган барваста киши эди. Машинасидан тушиб, капрон шляпасини бошидан олди-да, терлаган бўйнини елпиди. Йўл бўйида бир-иккита шохи кўкарган, қолган шохлари қуриб қолган кекса бақатерак бор эди. Гиёсиддинов шунинг соясига ўтгунча нарёқдан Мансуров билан Давлатбеков ҳам етиб келишди.

Улар кўришиб, сўрашиб турганда, орқадан яна битта «Волга» келиб тўхтади. Бунисининг ранги кўк, ўзи анча эскириб у ер-бу ерида бўёғи кўчиб қолган эди. Буни Гиёсиддинов илгари райкомнинг биринчи секретари бўлганда минар эди. Ҳозир кўк «Волга»дан бошқарма парткомининг биринчи секретари Абдуманноп Воҳидов тушиб келди.

Усиқ ва майин қора сочларида тароқ излари қолган, ёши энди ўттиз еттиларга борган Воҳидов ўтган йили Москвадаги Олий партия мактабини битириб келган эди. Ҳозирги кийиниши ҳам москвача эди: шнурсиз қора туфли, манжетсиз шим, эғнида оппоқ синтетик кўйлак. Ўзи хипча, елкаси кенг, юзидан ҳали ёшлик жозибаси кетмаган.

Кенгаш яхши ўтган эди чамаси, Гиёсиддиновнинг вақти чоғ эди. Мансуров билан Давлатбековнинг орасида асабий бир гап бўлганини юзларидан сезиб, ҳазиллашди:

— Ҳе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетипти-ку!— деди Давлатбековга.— Янги директор зиёли одам-да, қилни қирқ ёраман деб, сизни шошириб қўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезгирлигидан қойил бўлди ва дарров «қилга» пайров қидириб:

— Қилни қирқ ёрсалар майли эди, Қобилжон ака нуқул ўтакамни ёғиб қилкўприкдан ўтказадилар!— деди.

Қаҳқақа товуши шоферларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб аксияга қулоқ солишди.

— Қилкўприкдан ўтказаётган бўлса, дуруст,— деди Абдуманноп Воҳидов.— Чунки нарёғи жаннат. Аммо ташаворса, тўғри жаҳаннамга қулайсиз-да.

Эндиги қаҳқақа кўк «Волга»нинг шоферига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Шоферларнинг ҳар бири ўз бошлиғи билан фахрланишни истарди.

— Ташаворгим келганда ҳам ташолмайман,— деди Мансуров.

— Нега?— кула-кула сўради Ғиёсиддинов.

— Бу киши қурбонликка қўйни кўп сўйган эканлар, бирини қўйиб, бирига миниб, қилкўприкдан баҳузур ўтиб кетяптилар!

Бу гапнинг тагидаги илмоғини сезишиб, боягидан ҳам қаттиқ кулишди. «Волга»ларнинг шоферлари «газик»нинг олдида турган тўпоригина қишлоқи йигитга «хўжайиннинг дуруст-ку» дегандай ҳурмат билан қарашди. Брезенти ўнгиб кетган ва «Волга»ларнинг орасида кўримсизгина бўлиб турган «газик» уларга энди бошқачароқ, аввалгидан савлатлироқ кўринди.

Давлатбеков жуда яйраб кулар, директор билан ҳазилкашлик руҳига қайтганидан қувониб:

— Аммо бопладилар!— дерди.

Қобилжон Ғиёсиддинов ҳам ўзи ўртага ташлаган пайровнинг давра бўйлаб шундай яхши айланиб чиққанидан мамнун бўлиб:

— Ҳа, яхши,— деди ва Мансуровга кўз тикиб ярим жиддий оҳангда сўради:— Совхозингизни ҳам қилкўприкдан ўтказиб олиш учун яна уч-тўрт мингта қўй берсак боқиб ололасизми?

— Беҳазилми, Қобилжон Ғиёсович?— ишонқирамай сўради Мансуров.

Ғиёсиддинов жиддийлашди. Ведийдаги колхозлар қўй боқишга яйлов тополмай қийналишаётганини, чорва сиқилиб қолиб, даромаддан кўра кўпроқ зарар келтираётганини, давлат шу қўйларни ихтисослаштирилган совхозларга бермоқчи бўлаётганини айтди.

Мансуров қўйчиликни сердаромад тармоққа айлантириш унча мушкул эмаслигини билар, агар янгидан бериладиган қўйларни яхшилаб боқиб олишса, совхоз қаддини анча тез тиклаши мумкинлигини ўйлар эди-ю, аммо бир нарсадан хавотирланарди. Куз яқинлашяпти, нарёғи қиш. Водийдан келадиган сурувларнинг аҳволи маълум, ем-хашакни ғамлаб, яхши қўралар қуриб, қишдан авайлаб олиб чиқилмаса, талафот кўпайиб, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин.

Мансуров шуни айтиб:

— Бўлмаса, Қобилжон ака,— деди,— етти ўлчаб бир кес, деган мақол бор, мен имкониятларимизни яхшилаб ўрганиб чиқай-да, жавоб айтай.

Ғиёсиддинов қовоғини солди: у Мансуровнинг раҳмат айтиб, дарҳол «хўп» дейишини кутган эди.

— Китобмиди бу, ўрганадиган!— деди у Мансуровга.— Ана тоғ, яйлов, пичанзор,— ҳаммаси кўриниб турипти-ку.

Давлатбеков дарров Фиёсиддиновнинг мушкулини осон қиладиган сўз қидирди.

— Ҳа, албатта, бу йил пичан жуда бўлиқ, истаганча ғамлаш мумкин.

— Қаердан ғамлайсиз, қишлоғингизнинг мана бу ташландиқ боғлариданми?— деб мулоҳим товуш билан сўради Мансуров.

Орага ноқулай жимлик тушди. Давлатбеков Фиёсиддиновга «директоримиз жуда тўнг-да, мана, ўзингиз кўриб турибсиз» дегандай қилиб қаради.

Бояги хушчақчақ руҳ орадан кўтарилиб, нохуш гаплар чиқаётганини шоферлар ҳам сезишди-ю, энди бошлиқлари томонга қарамасликка тиришишди. Шундай ҳурматли одамларнинг пасту баланд гапларини эшитишдан ўнғайсизланишиб, ўз ишларига уннашди.

— Муталлиб Мансуровичнинг гапида ҳам жон бор,— деб Абдуманноп Воҳидов Фиёсиддиновни сал босмоқчи бўлди:— Кўрпасига қараб оёқ узатмоқчи бўляпти. Майли, яхшилаб ўйлаб кўрсин.

— Ҳали вақт борми, қачон беришмоқчи?— сўради Мансуров ундан.

Воҳидов қачонлигини яхши билса ҳам, ўзини Фиёсиддиновдан баланд олмасликка тиришиб:

— Кузда дейишган эди-а, Қобилжон Фиёсович?— деди.

— Сентябрда.

— Унгача мен албатта жавобини айтаман,— деди Мансуров.— Олишимиз аниқ. Қобилжон ака, чунки бизда чорва камайиб кетган. Балки сиз таклиф қилгандан кўпроқ ҳам олармиз.

Қобилжон Фиёсовичнинг энди сал чеҳраси очилди ва иккинчи масалага ўтишга чоғланди. Бу оғирроқ масала бўлгани учун бир лаҳза ўйланиб олди.

Мансуров ҳам кўнглида тугун бўлиб турган муаммони ҳозир айтиб қолишни истар, аммо Фиёсиддинов йўқ деб қўйса, кейин уни қайта кўзгаши қийин бўлишини ўйлаб тараддудланар эди. Бу Ойкўл билан Бодомзорнинг тақдирига тааллуқли муаммо эди. Ҳозир улар шу икки қишлоқнинг ўртасида туришибди, ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Хусусан, бундан бу-

ёқ қўйнинг туёғи ошадиган бўлса, Бодомзорда чорва учун ҳеч қандай қулайлик йўқ. Давлатбеков нуқул ўз ҳузурини ўйлайди... Аммо Ғиёсиддиновнинг Давлатбековга муносабати яхши. Мансуров «ҳозир айтайми ё кейин пайти бўлармикин» деб иккиланиб турганда бирдан Воҳидов гап очиб қолди:

— Замонали Сайфиддинов сизда ишлайдими?

— Ҳа, нимайди?

— Парткомга борган эди. Бу икки қишлоқ тўғрисида жуда... муҳим масалаларни ёзиб келибди. Мен ҳозир шуни батафсилроқ билай деб тушган эдим.

Давлатбековнинг энг ёмон тахминлари ҳам энди тасдиқланди, у нажот истаб Ғиёсиддиновга қаради.

Гап бошқа ёққа бурилаётганидан кўнгилсизланган Ғиёсиддинов соатига қараб олди-да:

— Нима масала ўзи?— деди.

Мансуров жиноят қилиб қамалиб кетган Қаттаевнинг бу икки қишлоқни қандай нотўғри бирлаштирилганини, ҳар иккала қишлоқ ҳам бундан ҳалигача қандай зарар кўриб келаётганини айтишга тушди.

Ғиёсиддинов сабрсизланиб:

— Қисқаси, таклифингиз нима?— деди.

— Ихтисослаштириш керак.

— Аниқроғи?

— Бодомзорда сув кўп, ер оз, яйлов йўқ, буни ёнидаги боғдорчилик совхозига қўшиб, мева-чевадан план бериш керак, шунга яраша кредит ажратиш, мана бу боғларни тиклаш керак.

— Биз янги ерларда жуда катта боғлар ўстирганмиш, мева планини ўшалар бажаряпти,— деди Ғиёсиддинов рад оҳангида.

Унинг боши навбат кутиб ётган ўнлаб, юзлаб муаммолар ва муаммочалар билан тўла. Уларнинг ҳар бири кўнглининг бир четида тугун бўлиб турибди. Бу муаммолардан қайси бири ечилса, кўнглининг ўша чети юмшаб, бутун борлиғини бир енгиллатади. Мансуров эса унинг бошига яна битта чигал муаммо солмоқчи, кўнглидаги оғир тугунларни яна биттага кўпайтирмоқчи бўляпти, Ғиёсиддинов шундан озорланди.

Давлатбеков яна унга ёрдам қилишга интилди:

— Бодомзор боғдорчилик бўлимига қўшилса, бундаги бўлим идораси Ойкўлга кўчадими?— деди Мансуровга.

Мансуров «ҳа» деса, Давлатбеков «Замонали тешани ўз қишлоғига қараб чопмоқчи, маҳаллийчилик бу» дейиши мумкин эди. Шунинг учун Мансуров аниқ жавоб бермади.

— Ойкўлгами, бошқа қишлоққами, қаерга кўчиришни кейин бошқарма билан бамаслаҳат ўйлашамиз.

Ғиёсиддинов бу орада хаёлини тўплаб олди-да:

— Шунча кўчиришу, ажратишу, қайта қуришлар озлик қиляптими сизларга?— деди. Район марказини неча марта у ёқдан-бу ёққа олиб бориб, олиб келдик. Областда қанча катта ташкилотлар иккига ажралиб кетди... Кеча Тошкентга борганлар гап топиб келишди. Шаҳар марказида илгари битта шопмўйлов милиционер турар эди. Чорраҳада ола таёғини ўйнатиб машиналарга жуда қойилмақом қилиб йўл кўрсатар эди. Ҳозир ўша чорраҳада ўшанақа ола таёқлик шопмўйлов милиционерлардан иккитаси турган эмиш. «Ҳа, нима гап?» дейишса, «Биттамиз шаҳарликларга йўл очяпмиз, биттамиз қишлоқдан келганларга» дермиш.

Давлатбеков бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Шоферлар яна бу томонга қизиқиб қарашди. Баъзи бир кераксиз қайта қуришлардан Воҳидов билан Мансуровнинг ҳам ишлари қийинлашиб, таъблари тирриқ бўлиб юрар эди. Шунинг учун Ғиёсиддинов айтган гапни улар ҳам маъқуллаб кулишди.

Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим деб қувонаётган эди. Бироқ Воҳидов яна ўша мавзуга қайтди:

— Қобилжон Ғиёсович, ўйланмай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. Ҳозир Мансуров кўтарган муаммо, менинг фикримча, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолардан.

Ғиёсиддиновнинг назарида, Воҳидов парткомнинг биринчи секретари эканини буларга намоён қилаётгандай, ўзини бошқарма бошлиғидан баланд қўяётгандай туюлди. Унинг жаҳли тез эди, юзи бирдан «лов» этиб қизарди, чаккасидаги яра изи кўкариб кетди:

— Абдуманноп Воҳидович, мен сизга ҳайронман! Қанчадан-қанча катта муаммолар навбат кутиб ётибди! Бу ёқда план, процент, пахта, гўшт! Шунинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб бу қишлоқларни қўшишу, ажратиш билан шуғулланайликми?

— Ким шундай деяпти, Қобилжон Ғиёсович?— деди Воҳидов ҳам овозини кўтариб.— Ҳозирнинг ўзида шуғул-

ланмасак ҳам келажак режаларига киргизиб қўйиш тўғрисида гап бориши мумкинми, йўқми?

— Кўрамиз, йнғим-терим ўтсин-чи,— деб Гиёсиддинов сабрсизланиб яна соатига қаради.

Қолган гапини у Воҳидов кетгандан кейин айтмоқчи эди. Бир лаҳзали ўнғайсиз сукутда бошқарма бошлиғи билан парткомнинг биринчи секретари орасида азалдан жиддийгина совуқлик борлиги аниқ сезилди.

Кўп йиллар райкомнинг биринчи секретари бўлиб ишлаган Гиёсиддинов ҳозир ҳам биринчиликни қўлдан бермай келар эди. Воҳидов биринчилик учун курашишни ўзига эп кўрмай, машинанинг эскиси тегса ҳам, ҳозиргидай Гиёсиддинов ўзини катта ола бошласа ҳам буни майда нарсалар деб чандон эътибор бермас эди. Аммо баъзи муҳим масалаларда ўзига берилган ҳуқуқлардан иложи бўлгани қадар тўлиқ фойдаланишга тиришар эди.

Бу совхозга янги директор тайинлаш хусусида ҳам шундай бўлган эди. Гиёсиддинов Давлатбековни директорликка муносиб кўрган, область бошқармасига шуни айтган эди. Воҳидов бу номзодни очиқ рад қилмади-ю, лекин парткомнинг номидан Мансуровни ҳам кўрсатиб, «танлаб олинглар» деди. Оқибат, Воҳидов айтган номзод ўтди. Бу Гиёсиддиновнинг тишига тегиб юрар эди. Урни келиб қолганда газетада босилган катта бир нутқдан цитата келгириб: «Мана, ўқинг, партком асосан ғоявий-тарбиявий ишларни қилсин, ҳадеб хўжалик ишларига аралашиб, бошқармага катталик қилавермасин дейлипти, қулоғингизга қўйиб олинг!» деди. «Ўзингиз партия ишида ишламагандай гапирасиз-а, ўртоқ Гиёсиддинов?» деди Воҳидов. «Э, у даврлар ўтиб кетган, бугун хўжайин битта — ишлаб чиқариш бошқармаси!»

Гиёсиддинов ҳозир соатига қараб қошини хўжайинларча чимириб, Воҳидовнинг кетишини истаб туришида ҳам худди шундай маъно бор эди.

Воҳидов унинг бу қилиғини ўзига олгиси келмай кулимсиради-ю:

— Хўп,— деди Мансуровга.— Агар бошқарма банд бўлса, бу масалани биз... кузда парткомда муҳокама қилиб кўрамиз.

— Марҳамат!— деди Гиёсиддинов,

Воҳидов кетишга чоғланди. Мансуров уни машинаси-гача кузатиб қўймоқчи бўлди. Давлатбеков ҳам кузатиш-

ни истар эди. Аммо Гиёсиддиновни бу ерда ёлғиз қолдириб кетиб бўлмас эди.

Давлатбеков бир довдиради-ю, қолди.

Улар йўл четида ярми қуриб қолган бақатеракнинг ола-чалпоқ соясида туришар эди.

Йўлдан четроқда, оққуврай бутасига қўниб турган зарғалдоқ беғам товуш билан «чу-чуч-чуч-чулулу» деб сайраб қўйди.

— Раҳмат, Қобилжон ака, то ўлгунимча хизматингиздаман!— Давлатбеков ҳаяжонли, паст товуш билан гапирар эди:— Лекин бу Мансуровни оёққулликлар бузанти-да.

— Бузса сиз нега қараб турасиз?

— Мен... мен бир таклиф киритмоқчи эдим, Қобилжон ака. Ҳайнаҳой, янги ерларга одам керакдир?

— Ҳа, хўш?

— Бу Оёққулда бузғунчилар кўп. Кўчириш бўлимидан одам келган эди. Шунини Оёққулга тўғриласангизу ҳаммасини ёппасига кўчиртисак... қандоқ бўларкин?

— Сиз ҳам қариб қоляпсиз, дейман-да!— энсаси қотиб деди Гиёсиддинов.— Булар ёппасига кўчса, шунча чорвани аммангиз боқадими?

— Боқади, Бодомзордан одам олиб чиқаман.

— Бодомзорда ошиқча одам борми?.. Бўлмаса ўшаларни янги ерларга кўчиртира қолинг!

— Кечирасиз, мен...

— ...Сиз мундай каллани ҳам ишлатинг-да энди! Давлат гўшт етиштириш масалаларига шунчалик эътибор бериштириш-ю, сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчисиз.

— Мен бу ёғини ўйламабман, кечирасиз, Қобилжон ака,— деди Давлатбеков ялинган товуш билан ва Мансуров эшитмадимикин деб катта йўлга олазarak кўз ташлаб қўйди.

Воҳидовнинг эшиклари яхши ёпилмайдиган эски «Волга»сини жўнатиб, Гиёсиддиновнинг ярақлаб турган оқ «Волга»си олдидан ўтиб келаётган Мансуров «Иккови ҳам бошлиқ, бирига ёқсанг, бирига ёқмайсан,— дерди ичида.— Бу Гиёсиддинов энг оғир юкни энди устимга ортса керак-да. Сал ён босадиган Воҳидов бор эди, уни ҳам кеткизди».

Мансуров Гиёсиддиновга юраги бетламайроқ рўпара бўлди.

Зарғалдоқ яна бир марта «чу-чуч-чуч-чулулу»,— деб қўйди.

— Хўш,— деди Гиёсиддинов Мансуровга тикилиб,— совхозингиз бу ойда яна қанча гўшт топшириши керак? Мансуров айтди.

— Бу озлик қилади,— деди Гиёсиддинов.

— Белгиланган график ўзи шу.

— Э, у график энди эскирди. Шаҳарлар, пахтакорлар тобора кўп гўшт талаб қиляпти. Ойнинг охиригача бошқармамиз яна уч юз тонна гўшт топширишга сўз берди.

«Бошқармамиз эмиш!— аччиғланди Мансуров ичида.— Ўзи обкомда мақтаниб сўз берганини биз билмаймизми? Кошки осон бўлса! Ҳар тонна гўшт — йигирма ўттиздан қўй».

— Ҳозир ҳамма хўжаликлар қўшимча мажбурият оляпти,— деди Гиёсиддинов ва бугунги кенгашда бир гуруҳ чорвадор колхозларнинг раислари яна қанчадан гўшт топширадиган бўлганини айтди.— Энди сиз ҳам камарни маҳкамроқ боғлангу шу ой ичида яна ўттиз тонна қўшимча гўшт топширинг.

Мансуровнинг ранги оқариб кетди.

— Қобилжон Гиёсович, бунақада совхоз яна даромад ололмайди. Ҳозир айна мол семираётган пайт. Бирикки ой ўтказиб топширмаса тарози босмайди.

— Ҳечқиси йўқ, ёрдам берамиз.

— Шу ёрдамнинг бир қисмини ҳозир берсангиз-чи?

— Қайси маънода?

— Шу маънодаки, бизга қўшимча мажбурият ўн тонна белгиланса бас. Бундан ортиқ берсак қаддимизни тиклолмай қоламиз.

Гиёсиддинов йўқ деёлмади. Аммо Мансуровнинг эътирози унга оғир тегди.

Ҳали мўлжалдаги тонналарнинг қанчаси турибди. Гиёсиддинов уларни қайси совхозга, қайси колхозга қўшимча мажбурият қилиб юклайди? Мансуров «Майли, сизнинг оғир кунингизга ярайлик, беринг кўпроғини менга» дейиш ўрнига, нуқул, ўз улушини енгиллатишга тиришади. Бу билан Гиёсиддиновнинг кўнглидаги тугунни оғирлаштираётганини, унинг гашига тегаётганини сезмайди.

Аммо Давлатбеков гап нимадалигини тез пайқайди. Боя Гиёсиддинов силтаб ташлагандан бери гапга аралашолмай турган ва қандай қилиб унга аввалгидай ёқиш

йўлини ўйлаётган Давлатбеков энди кўзлари мўлтираб, кўрқа-писа мурожаат қилди:

— Қобилжон ака, бу... ўша тонналарнинг бир қисми... тайёрлов йўли билан уюштирилса бўлмасмикан?

— Бўлади!— деди Ғиёсиддинов. У Давлатбеков берган фикрдан мамнун эди:— Айтмоқчи, бу қишлоқларда ўн беш-йигирматалаб қўй қилган, хусусий молга суяниб, жамоат ишига қатнашмаётган одамлар кўпдир?

— Кўп бўлмаса ҳам топилади,— деди Давлатбеков дадилланиб. Мансуров буни кўриб қовоғини солди.

— Қонунга хилоф иш қилаётганларни бир қоқиштирсак ёмон бўлмас, ўртоқ Мансуров,— синовчан назар билан унга тикилди Ғиёсиддинов.

Мансуров ичида «бу Давлатбеков ҳеч балодан қайтмайди деган даҳшатли одам» деб қўйди-ю, аммо бошқарма бошлиғига ҳадеб гап қайтаравериш яхши эмаслигини сезиб, фикрини очиқ айтмади.

— Нега индамайсиз?— зарда қилиб сўради Ғиёсиддинов.

— Нима дейишим мумкин? Менинг бу ишларда унча тажрибам йўқ. Қонунга қараб иш қилиш, албатта, керак. Махсус ташкилотлар бор.

— Бўпти!— деб Ғиёсиддинов Давлатбековга юзланди:— Мен тайёрлов бўлимига топшираман. Молия бўлимидан, қишлоқ Советидан одам оласизлар.

Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, хўп!— деб турар эди.

Ғиёсиддиновга унинг мана шу ижрочилиги, ҳар бир топшириққа солдатдай тайёр туриши ёқар эди. Мансуров «мустақил фикр юритаман» деб, Ғиёсиддиновнинг кўнглидаги муаммоларни кўпайтирган ва оғирлаштирган пайтда Давлатбеков улардан бирини ечишга йўл топиб, катта энгиллик бермоқда эди.

Мансуров гапга аралашмай жим турар, унинг сукутида кишини сергаклантирувчи бир маъно сезилар эди. Ғиёсиддинов ҳам шуни сезиб Давлатбековга қаттиқ тайинлади:

— Лекин эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан бўлсин!

— Хўп!

Оққуврай устига қўниб турган зарғалдоқ маъсум товуш билан яна бир марта: «Чу-чуч-чуч-чулулу!» деб қўйди.

Қуёш Ойкўл қишлоғининг ғарбидаги адирларга ботиб кетди-ю, ортида қонталаш булутлар қолди.

Ҳар куни шу пайтда адирдан чакана моллар икки тўп бўлиб қайтади. Бир тўпи — сигирлару, таналар; уларнинг орасида бирда ярим яйдоқ эшаклар ва ҳўтиклар ҳам учрайди. Алоҳида сурувда боқиладиган қўй-эчкилар кейинроқ келади. Ҳар ким ўз молини айириб олиб, ҳовли-ҳовлисига жойлаб тинчитгунча қўй-қўзлар маърашиб, эчки-улоқ ва сигир-бузоқлар бир-бирини йўқлашиб, шовқин-сурон қилишади. Бу хилма-хил товушлар «симфонияси» мўрилардан чиқаётган оқшомги тутунларга аралашиб анча вақт қишлоқ устида сузиб юради.

Илгарилари чакана молларни боқиб келган подачилар елкаларига тўрва ва ош солинадиган қовоқ осиб, ҳовлидан ҳовлига ўтиб, «ошиҳалол» деб нидо қилишар, бу ҳам ҳалиги оқшом «симфониясига» битта оҳанг бўлиб қўшилар эди. Кучуклар «ошиҳалол» айтиб юрган подачиларни негадир жуда ёқтирмас эдилар. Мол эгалари уйдан битта-яримта нон, бирор коса суюқ ош олиб чиқиб, подачининг тўрвасигами, қовогигами солгунча, итлар шундай ғазаб қилишар, подачиларнинг узун таёқларига шундай ёпишар эдики, «ошиҳалол» деб берилган нарсага бунчалик куйяпти» деб ҳайрон бўлиш мумкин эди.

Ҳозир «ошиҳалол» айтиб тўрва кўтариб юрадиган подачилар йўқ. Эндигилари ўзини «чўпон» деб билади. Тоғдаги чўпон ўзига эп кўрмаган ишни қишлоқдагилари ҳам қилмайди. Одамлар уларга чакана мол учун тўлайдиган ҳақни ойликка ўхшатиб тўплаб беришади.

Шу муносабат билан Ойкўлдаги оқшом «симфонияси»дан илгариги «ошиҳалол» нидоси ва унга жўр бўлувчи ит ҳуришлари тушиб қолган. Энди унинг ўрнини ҳам турли-туман маърашлар эгаллаган.

Ҳозир бу маърашларга моторли велосипеднинг тириллаши ҳам қўшилди. Совхоз марказига велосипедда ишга бориб келадиган Замонали тошлоқ кўчада силкина-силкина ўз уйларига қараб ўтди. У тоққа — Қорабулоқ бўйида уни кутаётган Холбек ва Аҳаджонларнинг олдида бориши керак эди. Шунинг учун велосипедини дарвозахонада қолдирди-ю, ўзи илиқроқ кийиниш ва ойисига айтиб қўйиш учун ичкарига кирди.

Кўпдан бери ремонт қилинмай анча кўримсизлашиб қолган икки хонали, пешайвонли уй ҳовлининг баландроқ

қисмига қурилган эди. Хоналарнинг бирида Замонали билан онаси, иккинчисида унинг шофер бўлиб ишлайдиган укаси турар эди. Замонали ўқишга андармон бўлиб кетгандан кейин, ойси, таомилни бузиб бўлса ҳам кичик ўғлини олдин уйлантирган эди. Кўп жафо чекиб эрта қариган оппоқ сочли қотма кампир ҳозир кичик ўғлининг уйида бешиқ тебратиб ўтирипти — унинг биринчи невараси энди саккиз ойлик бўлган.

Замоналининг укаси — бақувват йигирма яшар йигит — томга пичан босмоқда эди.

Бостирмада қизил кўйлакли жувон челакни тиззасига қўйиб сигир соғяпти. Четан кўрага қамаб қўйилган беш-олтита қўй-эчкилар ва битта қўнғир ғунажин осойишта кавшаб туради.

Замонали пиджагини кийиб, кепкасини қўлига олиб энди уйдан чиқаётган эди, ҳовлига орқама-кетин беш киши сўппайиб кириб келди.

Олдинда қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова. У қамчисини икки буклаб, қўнжигга тиқиб қўйган. Отда кўп юрган эркаклардек оёғини сал кериб қадам ташлайди. Аммо юзида аёлларга хос майин бир ийманиш ифодаси бор. Замонали бунини билан кўришатиб сезд.

Мўйловини яқинда тарашлатиб кўркамлаштирган Давлатбеков дарвозадан кирди-ю, кул ранг шляпали кишини олдинга ўтказди. Қизил этик ва қора костюм кийган, катта бир дафтарни қўлтиғига қисган бу жиккак одам район тайёрлов бўлимидан эди.

Елкаси оша сумка таққан қора йигит эса район молия бўлимидан. Қишлоқда уни ҳамма «солиқчи» деб атайди. У билан Ортиқ энг кейинда келишарди.

Уларнинг важоҳатлари шунақа эдики, томда пичан босаётган Йигитали ўроғини кўтарганича қотиб қолди. Сигир соғаётган ёш жувон чўчиб ўрнидан турган эди, челакдаги сут қаттиқ чайқалиб, бир ҳўплами ерга тўкилди.

— Кўрқманг, кўрқманг, биз фақат ортиқча мол бўлса ҳисобини олгани кирдик, — деди шляпали киши.

Замонали негадир бундан ўн уч йил олдинги воқеани — отаси қамоққа олинганда уйни тинтишга келган уч кишининг ёш болаларни мана шунақа расмий бир товуш билан «кўрқманглар» деб тинчитганини эслади. Ражабойнинг нимадан хижолат бўлаётганини ҳам у энди тушунди.

— Қани, киришинглар,— деди Давлатбеков Ортиқ билан сумка таққан йигитга.

Улар қўрага кириб ва бостирманинг у ёқ-бу ёғини кўриб молларнинг сонини аниқлар эканлар, Замонали индамай кепкасини ғижимлаб турар, Давлатбеков эса Сафаровага гап уқтирарди,

— Бу ердан бошлаганимиз тўғри-да, опа. Сайфидинов ўқиган одам, ўзи ёш коммунист, қонун-қондани яхши билади. Ортиқча моли бўлмаслиги керак.

Бу гапларда яширин бир киноя борлиги кўп ўтмай маълум бўлди: Замоналиларнинг қўрасида бир сигир, бир ғунажин ва олтита ушоқ мол бор экану, хўжалик битта экан. Замонали ҳали уйланмаган ва ўзи алоҳида хўжалик эмас экан. Шляпали киши хўжалик дафттарини варақлаб шуни аниқлагач, мамнун товуш билан:

— Демак, бир ғунажин, икки эчки улоқлари билан ва бир қўй ортиқча,— деди.

Замоналининг укаси Йигитали қўлида ўроғи билан томдан «тап» этиб сакраб тушди-да:

— Ортиқчаси йўқ, акамга аталган моллар бу!— деди.— Ака, нега индамайсиз?!

Шляпали киши Замоналидан сўради:

— Хўжалигингиз алоҳида бўлса, дафтарга нега ёзилмаган? Ё қишлоқ Совети унутганми?

Замонали ўзини мумкин қадар босиқ тутиб деди:

— Мен битта ўзимга хўжалик ажратсам кўзбўямачилик бўлар эди...

Сафарова Замоналига ён босганга ўхшаб:

— Онангиз борлар-ку, нега битта ўзингиз бўласиз!— деди.

— Хуллас, ортиқча мол борлиги факт!— деди шляпали киши. У бир оёғини супанинг четига тираб, дафттарини тиззасига қўйиб очди-да, молларни хатлашга тушди.

Ичкаридан Замоналининг онаси чопиб чиқди:

— Ҳой мусулмонлар, мен ҳали Замоналимни уйлантирганам йўқ! Бу молларни орзу-ҳавас билан атаб боқ-япман!

Шляпали киши ёзишдан тўхтаб совуқ ҳазил қилди:

— Бўлажак тўйдан давлатнинг тегишини оляпмиз, она!

— Вой, мол тортиб олишга келдими булар?!

— Ҳеч ким тортиб олмайди, кампир,— деди Давлат-

беков.— Ҳали ўзларингиз тайёрлов пунктига элтиб топширасизлар.

— Анойингизни топибсиз! Топширмаймиз!

— Унда ҳар бир ушоқ мол учун эллик сўмдан юз сўмгача солиқ тўлайсиз,— деди сумкали қора йигит.

— Тавба, бу эчкининг ўзини бозорда эллик сўмга олмайдик-ку!

— Шунинг учун ўзингиз элтиб топширасиз деяптилар-да!

Кампир Замоналига юзланиб, йиғламсираб:

— Нега индамай турибсан, болам?— деди.— Шунча меҳнат қилиб боққан молларимдан ажралиб қолаверманми?

Давлатбековнинг лаблари мўйлови тагидан яхши кўринмас, аммо кўзлари Замоналига қараб «баттар бўл» дегандай йилтирар эди. У кампирнинг жанжал кўтаришини ёки келганларнинг оёғига йиқилиб ялинишини истарди. Замонали шуну сездю:

— Ойи, ўзингизни босинг,— деди.— Молингиз текин кетмайди, давлат нархида пул тўлашади.

— Бозор нархининг ярмини тўлашади-да!— деди Йигитали ғижиниб.

Шунинг устига оғилхонанинг ортидан минишга келиб қолган бир ярим яшар хўтик чиқди. Молия ходими қувониб:

— Ие, яна битта ортиқча моллари бор экан, бир ёшдан ошган экан, буни ҳам ёзинг!— деб қолди.

Йигитали унга заҳарханда қилди:

— Э, ака, керак бўлса олинг шу хўтикни, уйингизга элтиб, каравотингизнинг ёнига боғлаб қўйинг!

— Оғзингга қараб гапир!— ўшқирди Давлатбеков.— Қонунга хилоф шунча молинг бор экану, яна жиртакилик қиласан!

— Қонун бизга бору, сизларга йўқ-да? Сиз ўртоқ Давлатбеков, бир йилда учга қўйга қаноат қила оласизми? Бир ҳафтада еттитасини ерсиз!

— Бас қил!— деди Ортиқ.— Қим қандайлигини текшириб биладиган одамлар бор, сенга нима?

— Вақти келганда биз ҳам билиб қолармиз,— деди Замонали укасига.— Сен мунча қизишма, қасд олишга келган аблаҳ бўлса қувонтирасан. Ичкарига кир.

— Қирмайман! Булар инсоф билан иш қилмаяпти! Пахтакор, боғдор жойларда учтадан ортиқ мол қилиш

қийин бўлса қийиндир. Уларнинг томорқаси бор, полизи бор. Менинг нима бор, оқсоқол опа? Мана, ҳовлимга қаранг!

— Биламан, Йигитали, сенинг томорқанг ҳам шу молинг. Лекин... давлатга ҳозир гўшт керак.

— Бизга ҳам катталар топширишди,— деди шляпали киши.— Биз қонунга биноан иш қиляпмиз. Мана, ўқингу, қўл қўйинг. Олинг...

— Қўл қўймайман!— деди Йигитали.— Сизлар давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсизлар. Мен шу совхознинг жўн бир ишчисиман. Мен тушуниб турибману, сизлар нега тушунмайсизлар?

— Оббо, нимани тушунмабмиз экан, қани?..— деди Давлатбеков масхара оҳангида.

— Эртага мен буларни элтиб топшираман. Бошқалар ҳам шундай қилади. Ҳар ҳовлида учта-учтадан қўй қолса, неча ойга етади? Меҳмон келиши бор, тўй бўлиши бор. Кейин биз шаҳарга қатнаб гўштни магазинда навбат туриб олиб келамизми? Шаҳарда-ку, мол қилиш бутунлай тақиқланган. Биз шаҳарликларни гўшт билан таъминлаб келар эдик. Эртага биз ҳам уларнинг насибасига шерик бўлиб, магазиндан гўшт олиб келиб есак, давлат бизга қандай гўшт етказади? Ҳозирнинг ўзида магазиндан гўшт топиш қийину, кейин нима бўлади? Бугун бозорда бир кило гўшт палон пул, сизлар бунақа қилаверсаларингиз, эртага неча пулга чиқади?

Ҳеч ким эътироз қилмаётганини кўриб, Йигитали тобора қизишиб гапирар, назарида келганларни гап билан енгиб, қоғозларига қўл қўймай чиқариб юборса, моллари қутулиб қоладигандай эди. Бироқ шляпали киши:

— Гапингизда жон бор, ука, лекин бизнинг ҳам бошқа иложимиз йўқ,— деб керакли жойига қўл қўйдириб олди.

Ҳаммалари кетишга чоғланар эканлар, Давлатбеков аввалдан ўйлаб қўйган бир гапини энди айтди:

— Ака-ука жуда закончисанлару, лекин законга ҳеч чидамларинг йўғ-а! Дод деб юборасанлар-е!

— Сиз...— деди Замонали унга нафрат билан тикилиб,— ҳозирча қонунни рўкач қилишингизга имкон бор. Қонуннинг бўшроқ жойини топиб, найча қўйиб сўрасиз. Қаттиқроқ жойини ёмон кўрган одамларингизга қарши калтак қилиб ишлатасиз. Лекин қачонгача бўларкин? Қачонгача?

Давлатбеков Замоналига нақадар қаттиқ ботаётганини энди сезиб ва бундан алланечук яйраб:

— Алам қияпти-я!— деди.— Албатта, мол аччиғи — жон аччиғи, деб бежиз айтмаганлар...

— Машмаша бас,— деди Сафарова, Давлатбековдан энсаси қотиб,— қани кетдик, ўртоқлар.

Бешовлари кўчага чиқишди.

Сафарова Замонали билан унинг укаси айтган гаплар бежиз эмаслигини сезиб борар эди.

— Ўртоқ Давлатбеков,— деди.— Бу жуда катта иш. Агар ғараз аралашадиган бўлса мен қатнашмайман, ҳозир районга бориб айтаман!

Давлатбеков ўзини тушунмаганга солди:

— Қанақа ғараз, ўртоқ Сафарова? Нима деяпсиз?

— Моли Сайфиддиновларникидан кўра кўпроқ одамлар йўқми қишлоқда?

— Масалан, ким? Сиз яхши биласиз, айтинг!

— Мен боя айтган эдим. Тўйчи Аттаникидан бошлаш керак эди!

— Э, бош устига, қани юринг, марҳамат. Ортиқ, бошланг.

Тўйчи Аттанинг йигирматага яқин қўй-эчкиси борлигини кўп одам билар эди. Ўзи ҳам Давлатбековга зиёфатлар қилиб бериб, унинг кўнглини олиб қўйган эди. Ҳозир бешовлашиб Аттанинг уйига боришса, ўзи йўқ. Қўрасида «нормага» тўғрилланган бир сигиру уч қўй турибди.

Кўппак итини ушлаб турган барваста хотини эрининг қўшни қишлоққа тўйга кетганини айтди.

— Тўйгами ё қўйларини яширишгами?— деди Сафарова.— Ким сизларга дарров хабар берди?

— Ҳеч ким... Мен билмайман. Тўйга кетдилар.

— Агар ортиқча молларинг бўлса, эртами-кечми бари бир фош қиламиз,— дўқ урди Давлатбеков.— Яхшиликча айтинг ростини!

Аёл бу гапнинг қуруқ пўписа эканини сезиб турарди.

— Молимизнинг бори шу, ака,— деди.

Қўшни ҳовлига йўл олишди.

Бешовлон кучукларни акиллатиб, ортиқча молни хатлаб юришгани Ойкўлга яшин тезлигида тарқалди. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнтадан ортиқ моли борлар талвасага тушган эди. Кимдир «уйни қарашмаса керак» деб ортиқча эчкиларни даҳлизга қа-

маган экан. Эчки шум нарса, токчага сакраб, коса-товоқларни қулатипти. Давлатбеков шақир-шуқурни эшитиб гап нимадалигини фаҳмлади-ю, уйга кириб, тўртта эчки ҳайдаб чиқди.

Икки ҳовли нарида бир чол «хатга тушди, ўтга тушди» деб, ортиқча сигирини сўймоқда эди.

Гира-шира қоронғиликда мактабхона томонга кетаётган Замонали шу ҳовлидан учиб чиққан қаҳрли сўзларни эшитиб қолди.

— Э, бу ўша Замоналининг касофати!— деди сигир сўйган чол,— Давлатбеков билан ўчакишиб нима қилади? Тинчгина юрган эдик!

Уйда ойниси ҳам «отанг, шунақалар билан олишиб-ку, йўқ бўлиб кетди, энди тинч юрсанг бўлмасмиди» деб йиғлагани Замоналининг эсига тушди.

Давлатбековлар бошқарма бошлигининг кўрсатмаси билан қонунга биноан иш қилаётганлари учун Замонали уларнинг қаршисида ўзини иложсиз сезарди. Иложсизлик уни бўғиб ташлагундай бўлар эди. Бунчалик бўғилмаслик учун у ҳамма нарсага мумкин қадар беозор томондан кўришга тиришар эди: «Отамнинг бошига тушган фожиа олдида бу нима бўлипти? Бош омон бўлса мол яна топилар. Лекин одамларнинг кўнглида ёмон бир губор қолиши бор. Баъзиларининг менга ишончи камайиши... Фақат менгами?... «Замоналининг касофати» деяётган одамнинг кўнглида Давлатбеков бугун янги бир бидъат уйғотмадимми? Бидъат деган нарса кўр-кўрона қўрқишдану одамга ишонмасликдан пайдо бўлади-ку. Шаҳарда ўғридан қўрққан одамлар эшикларига қават-қават қулфлар, деразаларига темир панжаралар осадди. Қишлоқнинг қолақ одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифдан қўрққани, гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан қулф ва панжара осмайдими? Буларнинг онгини ўстириш, эскилик сарқитларига қарши курашиши керак бўлган Давлатбеков бугунгидақа иши билан яна ўша эски тушунчаларнинг томирига сув қуймайдими? Шунинг бирорта мажлисида айтиб чиқиш керак!»

Замонали партия мажлисида айтадиган гапларининг режасини тузиб кетди... У кўнглисизликни бошқа йўл билан енга олмаса мана шунақа йўллар ва режалар унга озми-кўпми енгиллик берар эди. Унинг йўллари ва режаларини дунёда ҳеч ким Чўлпонойчалик яхши тушунмас

эди. Шунинг учун у ҳозир Чўлпонойнинг олдига кетмоқ-
да эди.

Тоғдаги Аҳаджон билан Холбекка «келаман» деб ваъ-
да бергани эса ҳозир унинг хаёлидан бутунлай кўтарил-
ган эди.

26

Улкан тоғ ён бағирлари орасидан — майин кўкат ўсиб
ётган ҳовлидай жойдан ўн-ўн бешта чашма чиқиб, бир-би-
рига қўшилиб каттагина жилғани тўлдириб оқади. Ур-
монзор ёналарнинг бир томони кечки сояларга чўмиб
қорайиб туради, иккинчи томондаги арчалар эса офтобда
кўк-сарғиш кўринади. Тоғнинг баҳайбат соялари билан
офтоб нури чегарадош бўлиб турган шу жилға бўйида
хушбўй арча дудига кабоб ва зира ҳиди қўшилиб, димоқ-
қа гупиллаб урилади.

Холбек тоғ бағрини ковлаб, тош тандир ясаган, таги-
дан дарча очиб, арча ўтинида ёқиб, яхшилаб чўғ қил-
ган. Пешинда сўйилиб, зира сепиб қўйилган бутун бир
қўйнинг гўштини тўрт бўлак қилиб, қизиган тандирга ос-
ган. Сўнг тандирнинг пастидаги дарчасини ҳам, устида-
ги мўрисини ҳам кўм-кўк арча шоҳлари билан бекитиб,
тошлар билан кўмиб ташлаган. Шундай бўлса ҳам, ич-
карида димланиб пишаётган тандир кабобнинг ҳиди барг
ва тошлар орасидан чиқиб атрофга таралар, мусаффо тоғ
ҳавосида димоқларни қитиқлар эди. Кабоб бўлаётган
қўй эса, Тўйчи Атта қишлоқдан ҳайдаб чиқиб, тоғдаги
сурувлардан бирига қўшиб яширмоқчи бўлган қўйлардан
эди. Тошкентлик ёш олим Девдарада қилган кашфиёти
шарафига шу қўйни сотиб олиб атрофдаги чўпонларни
тўплаб, зиёфат қилиб бермоқда, ҳам тандир кабобни бир
кўриб қўймоқда эди. Холбек Тўйчи Атта билан савдола-
шиб, Аҳаджонга бу қўйини бозор нархидан анча арзонга
олиб берган эди.

Булоқда ювиниб сочини капрон тароқ билан тараёт-
ган Аҳаджон ҳавода сузиб юрган кабоб ва зира ҳидини
димоғига тортиб, завқ билан:

— Аҳ! — деб қўйди. Сўнг тандир олдида турган Хол-
бекка юзланди: — Аммо ҳафсалангизга қойилман. Кабоб
учун шаҳардан зира-пираларни ҳам олиб чиқиб қўйган
экансиз-а!

Булоқ бўйидаги майин кўкат устига брезент тўшалган, унда шофер йигит Мадаминжон ва серсоқол Эшмурот ака ўтирар эди.

— Нега?— деди Эшмурот ака ҳайрон бўлиб.— Шаҳарда ҳам зира ўсадими?

— Шаҳарда сотилади-ку, ўсса керак-да!

— Мен Девдаранинг ёнасидан териб келдим,— деди Холбек.

— Шунақами?— ишонқирамай сўради Аҳаджон.

Холбек зиранинг шаҳарга мана шунақа тоғлардан териб олиб борилишини айтган эди, Эшмурот ака кулиб юборди. Хайрият, Аҳаджоннинг иззат-нафси нозик эмас экан, ўзи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулди-ю:

— Зирасини еб, тоғини суриштирмай юраверган экан-миз-да!— деди.

Меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам вақтлари жуда чоғ, сал нарсадан кулги кўтарилар эди. Яйлов билан кўйдан бошқа нарсани кам кўрадиган чўпонлар дилкаш ўтиришларга, шаҳарлик меҳмонларнинг суҳбатига жуда иштиёқманд эдилар. Хусусан, Аҳаджон баъзи одамларни ҳар хил ваҳимали хаёлларга олиб кетадиган Девдаранинг «сирини» очгани кўнгилларига ғалати бир енгиллик бермоқда эди. Ялтироқ қоғозлардаги суратларни Холбек ва Эшмурот ака ойкўлликлар орасида биринчи бўлиб қўлга олиб кўраётганлари жуда хуш ёқмоқда эди. Холбек бу нарсани қадимий одамлар ишлаб кетганига ва Аҳаджон буни аниқлаб, яхши бир кашфиёт қилганига энди шубҳа қилмас эди. Ахир шунинг хурсандчилигига бутун бошли бир қўй сотиб олиб зиёфат тайёрлашаётипти-ку, нега ёлғон бўлсин!

Қишлоқда «Замоналининг касофатига қолдик» деган киши яна бидъатга берилган бўлса, бу ерга Замонали бошлаб келган шу олим Холбекни бир бидъатдан халос қиларди.

Булоқ сувида икки-учта ароқ шиша ёнбошлаб ётипти. Эшмурот ака соқолини силаб, кабобнинг тезроқ пишини истайди, ҳар замонда ароқ шишаларга ҳам кўз ташлаб қўяди.

Ҳар жимлик тушганда Эшмурот ака:

— Оббо, меҳмонлар-е, зап келибсизлар-да!— дейди. У ҳозир кўзига кўринган нарсани мақтагиси келади.— Аммо таңдир кабобга Холбекни чақириб жуда тўғри қилибсизлар. Холбек бунга ўлгудай уста.

— Э, мақтайверманг, бузилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас!

Шофер йигит Мадаминжон гапга аралашмас эди. У машинасини булоқ сувида ювиб, майин кўкатлар устига чиқариб қўйди, сўнг атрофдаги арчазор ёналарига ва юқорида эр-хотин қўй боқиб юрган Аваз билан Ҳулкарга ўйчан тикилиб қолди.

Бугун ҳамма чўпонлар таклиф қилинган эди. Кул ранг эшак минган Суюнбой ака ҳам келди.

— Ие, Суюнбой ака, сурув нима бўлди?— деди Холбек ташвишланиб.

— Қишлоқдан ўғлим чиқиб қолди,— деди эшагини бир оёғидан зиркка боғлаётган Суюнбой ака.

Суюнбой аканинг ўн етти яшар ҳушёргина ўгли бор эди. «Сурувни эплайди» деб Холбекнинг ташвиши босилди. У кабобдан хабар олгани кетди.

— Боғламасангиз ҳам бўлар, эшак қаёққа борар эди,— деди Аҳаджон.

— Э, сиз бу эшакни билмайсиз, меҳмон,— деди Эшмурот ака. Сўнг тошкентлик меҳмонларнинг олдида ўзининг шаҳарча сўзларни ҳам билишини намоиш қилиб:— Бу жуда хитир эшак,— деди «шум» деган маънода.— Ўтган йили кузда шунинг хитирлигидан Кўктошда бутун бир тўй бир кунга кечикди-ку.

— Афанди латифалари бу ерда ҳам бор экан-а,— деб кулди Аҳаджон.

— Йўқ, бу бўлган гап,— деди Эшмурот ака.— Ҳозир Суюнбойнинг ўзи айтиб беради.

Суюнбой ака эшагини боғлаб бўлиб, хуржунини кўтариб келди. Меҳмонлар билан кўришиб чиққач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтита сомса олиб қўйди.

— Уйдан келган экан, олинлар, меҳмонлар.

— Суюнбой, ҳалиги... Кўктошдаги тўйнинг кечикишига шу эшак сабаб бўлгани ростми?

Суюнбой ака негадир уялиб кетди:

— Нима эди?

— Шуни бир айтиб беринг.

Суюнбой ака анчагача унамади. Охирида:

— Энди, мулла акалар, бизнинг Кўктош қишлоғимиз мана шу тоғнинг ичкарасига ўрнашиб қолган,— деб гап бошлади.— На машина боради, на арава. Илгари от кўп эди, ҳозир уйда от асраш тақиқ бўлиб, кунимиз эшакка

қолган. Бултур кузда бизнинг бир қариндошимиз ўғлини уйлантирадиган бўлди-ю, тўйни катта қилиб юборди.

Мадаминжон ҳам ҳикояга қизиқиб, даврага келиб ўтирди.

— Кўктошда,— деб давом этди Суюнбой ака,— фақат чорва бор. Гуруч, ун, сабзи, пиёз, пахта ёғи ҳаммаси четдан келади. Тўй эгаси шу нарсаларни совхоз марказидан олиб, ўн икки эшакка юклаб берди-ю, ўзи кимларнидир тўйга айтаман деб қолди. Ун беш яшар ўғлини ёнимга қўшиб берди, икковимиз ўн икки эшакни ҳайдаб, тоққа етганимизча қоронғи тушиб қолди. Йўл қалин арчаларнинг ичидан ўтадиган бузуқроқ бир жой бор эди. Эшаклар шу ёрда кўп хиралик қилди. Тун ўзи қоронғи эди. Урмон қоронғиси бунинг устига қўшилди. Ҳалиги бола иккаламиз йиқилган-суринган эшаклар билан андармон бўлибмизу, бир нарсадан беҳабар қолибмиз. Урмондан нарига ўтиб, эшакларни санаб қарасам, биттаси йўқ. Ўзимнинг мана шу эшагимга икки бидон пахта ёғи ортилган эди. Олтмиш кило. Шу зор қолгур бошқа ёққа бурилиб кетипти-да. У ёққа чопамиз йўқ, бу ёққа чопамиз йўқ. Бунгача бошқа эшаклар тарқаб кетадиган кўринди. Нима қилайлик? Қолган ўн битта эшакни қишлоққа ҳайдаб бордигу, бўлган гапни айтдик. Кейин тўрт киши бўлиб йўқолган ёғни қидиришга чиқдик. Ишонасизми, кечаси билан қидириб ҳеч жойдан тополмадик. Тонг отди. Зовдан йиқилдимикин деб унгуларнинг тагини кўрдик. Ном-нишон йўқ. «Бу зор қолгур самолёт бўлиб учиб кетдими?» дейман. Ёнимдаги йигитлардан бири: «Ҳа, моторига пахта ёғидан қуйиб учган бўлса ҳам ажаб эмас!» дейди. Кулай десам, тўйнинг эгалари йиғлагундан баттар бўляпти. Кунни бўйи қидирдик. Йўқ! Ёгсиз тўй ўтказиб бўладими? Тўй бир кунга кечиктирилди.

Ҳаммалари бир кулиб олишди.

— Яна шаҳарга ёғга борамиз деб турган эдик, тоғда эчки боқиб юрган бир бола чопиб келиб қолди. Кетидан югургилаб борсак, бу зор қолгур эшак пастқам бир жойда иккита катта арчанинг орасига кириб, тузоққа илиниб қолган экан.

— Тузоққа?— таажжуб билан сўради Аҳаджон.

— Тузоқ деганимки, эшак қоронғида ўтлаб бориб ҳалиги арчаларнинг орасидан ўтмоқчи бўлибди. Арчанинг пастга эгилиб турган бир шохи бидонларга боғлан-

ган арқоннинг орасига кириб қолибди. Ҳайвон-да, фаросати йўқ. Бўлмаса ўша заҳоти орқага тисарилса-ку, қутулиб кетар эди. Бу зор қолгур зўр бериб олдинга интилибди. Ҳалиги шох арқоннинг орасига бутуқ-мутоқлари билан кириб маҳкам ўрнашиб олипти-да. Қани энди бу зор қолгур чиқиб кета олса!

— Ие, а, шох синиб кетмапими?— деди Мадаминжон.

— Арчанинг шохи жуда қайиш бўлади-да, ҳўллигида синмайди,— деди Эшмурот ака.

— Ўзи ҳам боланинг сонидай келадиган йўғон жойи илинган экан,— деди Суюнбой ака. Унинг «зор қолгур» деган сўзни кўп такрорлайдиган одати бор:— Зор қолгур арқон ҳам эчкининг қилидан эшилган чийратма арқон эди. Эшакни тузоқдай ушлаб тураверипти-да. Жони қаттиқлигини қаранг, бир кун шунча юк билан тикка туриб ўлмабди-я!

— Шохга осилиб туриб дам олган бўлса керак-да.

— Ишқилиб, буни ҳалиги шохдан бўшатиб олаётибману, «ҳой, зор қолгур дейман. Уйда-ку, сал кўзим илинди дегунча ҳанграб уйготиб юборар эдинг. Бу ерда шунча туриб, бирор марта менга эшиттириб ҳанграмабсан-а!»

Суюнбой ака ўзи кулмас, бошқалар эса хохолашдан силласи қуриб, қоринларини ушлашар эди. Зиркка боғлаб қўйилган кул ранг эшак эса шалпанг қулоқларини кулаётганлар томонга тўғрилаб, эгасидан ем кутаётгандек бир лаҳза тикилиб турди.

— Ё тавбангдан кетай худо, гапга тушунади бу!— деди Эшмурот ака жиддий.— Суюнбой, бу эшагингнинг шайтони ёмон, буни йўқ қил!

— Мен ҳам ўшанда аччиғим келиб буни сотмоқчи бўлдим. Бозорга олиб борсам, эшак касодроқ пайтга тўғри келиб қолибман. Ҳамма гапдан хабари бор бир кўктошлик чол ҳам эшагини ушлаб турган эди. Кейин билсам, ўзиникини тезроқ пулламоқчи бўлипти-ю, бу зор қолгурнинг сирини даллолларга шипшитиб қўйибди. Кунни бўйи ушлаб турибман, қани энди биров «эшагинг неча пуя?» деса.

— Ҳалиям бўлса бунинг баҳридан ўт,— деди Эшмурот ака.— Бир кун эмас бир кун эшагингнинг шайтони сени йўлдан оздириб кетади. Бехосият эшак бу!

Меҳмонлар Эшмурот аканинг гапларини ҳам ҳазил гумон қилиб кулишар эди. Аммо бунинг ҳазил эмас-

лигини Холбек билан Суюнбой ака сезиб туришар эди.

Холбек нариги ёнага тирмашиб чиқиб кетаётган сояларга бир қаради-ю:

— Аҳаджон ака, Замоналидан дарак йўқ,— деди.— Мен кабобни очишим керак.

— Майли, тегишини олиб қўямиз,— деди Аҳаджон.— Биз ҳам шишаларни очамизми, Мадаминжон ака?..

Мадаминжон шишаларни булоқ сувидан олиб намини артди-да, дастурхон олдига келтириб қўйди.

— Ҳалиги чўпон йигит... Аваз...— деди Мадаминжон.— У ҳам келаман деди-ку.

Эшмурот ака ўсиқ қошини нохуш қимирлатиб:

— Уни кутманглар,— деди.— Хотини бор, ёлғиз ташлаб келолмайди.

Мадаминжон иккита пиёлага ароқ қуйиб, Суюнбой ака билан Эшмурот акага узатди. Суюнбой ака ичмас эди. Аҳаджонга берди.

Эшмурот ака эса:

— Энди, майли, меҳмонлар хафа бўлмасин,— деб, пиёладагини бир кўтаришда ичди.

Суюнбой ака кулди:

— Бу ёғи қандоқ бўлди, Эшмурот ака?

— Қаёғи?

— Ароқ менинг эшагимдан ҳам бехосиятроқ нарса-ку.

— Ароқ бехосият эмас,— деди Эшмурот ака сомсадан бир тишлаб. Унинг ёши элликдан ошган бўлса ҳам, ҳамма тишлари бутун эди.— Менга бир эшон бува айтган, «ароқнинг ўзи ҳаром эмас, кайфи ҳаром» деган.

— Эшон бувалар йўл топишга уста-а?

— Ҳа, кайф устида ёмон йўлга юрмасанг бўлди, ароқ ҳаром эмас.

Мадаминжон кунботиш томондаги ёнадан кимдир қиялаб тушиб келаётганини кўрди. Яқинроқ келганда уни барваста бўйнидан, кўк пилтабахмал пиджагидан ва дўпписи тагидан чиқиб турган сочидан таниди. Чўпонларнинг орасида фақат Аваз соч қўйган эди.

Мадаминжон ўрнидан туриб, Авазга пешвоз чиқар экан, чеҳраси бирдан очилиб:

— Э, келинг, биродар, келинг!— деди.

Аҳаджон ҳам Авазни жуда яхши қарши олаётга-

нини кўриб, Эшмурот аканинг энсаси қотди. У ўрнидан турди-ю, кабобни очаётган Холбекка қарашмоқчи бўлгандай тандир томонга кетди.

Кабоб қип-қизил бўлиб, ҳил-ҳил пишган эди. Холбек уни татиб кўриб, яхши бўлганидан қувониб турганида Эшмурот ака келиб:

— Ё тавбангдан кетай худо,— деб шипшиди.— Кабобни пойлаб келганга ўхшайди-я!

— Ким?— деб Холбек меҳмонлар ўтирган томонга кўз югуртирди.

27

Холбек Авазни кўрди-ю, кўзлари алланечук бежо йилтиради.

Бир йилдан берли у Аваз билан саломлашмайди, Аваз борган жойга бормаёди. Гап фақат Холбекка унаштирилган Хулкарнинг Авазга тегиб кетганида эмас. Холбекка бу илгаригидай алам қилмайди. У «ўзимнинг хотиним яхшироқ» деган фикрга келган.

Аmmo шунча воқеалардан кейин Холбек Аваз билан ярашиб, яқинлашиб кетса, Эшмурот акага ўхшаган одамларнинг олдида ориятини қўлдан бой берадигандай бўлади. «Ҳаммасини унутиб, Авазга бўйсуниб қолипти» дейишларидан қўрқади. Иккови яқинлашса, одамлар Авазни юқори қўйишларини, устунлик унинг томонида бўлишини Холбек ҳам сезади ва буни истамайди.

Авазни Холбекдан устун қилиб кўрсатган зўр бир сабаб бор. Утган йили Холбек уни ярадор қилганда Аваз даъвогар бўлмади. Агар унинг ўрнида Холбек бўлганда, рақибини қаматиб юборар эди. Аваз шундай қилмагани уни кўпчиликка Холбекдан баланд кўрсатади. Холбек ўзини ундан қарздордек сезади. Рақибидан қарздор бўлиш ва буни узишнинг иложини тополмаслик ҳам Холбекнинг ориятига тегиб, Аваз билан гаплашмай юришига сабаб бўлади.

Мана ҳозир чийдухоба костюми ўзига жуда ярашган Аваз одатдагидан ҳам келишганроқ кўринди. Бу ҳам Холбекнинг юрагини тирнаб ўтди. Меҳмонларнинг бутун эътибори Авазга кўчгани, у билан хотини катта бир ҳурмат ва қизиқиш уйғотгани ҳам Холбекка оғир тегди. Унинг ўзи эътибордан четда қолаётгандай бўлди. Шунча ҳафсала билан тайёрланган кабоби кўзига ғариб кўриша

бошлади. Ароқдан кейин иштаҳаси баттар очилган Эшмурот ака катта ёғоч корсонни қўлига олди-да, сабрсизланиб:

— Қани, ола қол тезроқ, ўтиб кетмасин,— деди.— Мана, мен тутиб тураман. Бўл, ука!

Холбек иссиқ ва хушбўй нимталарни тандирдан олар экан, «Гавба, шунчалик ёмон кўраманми ёки ҳасад қиламанми?»— деди кайфи мунчалик бузилганидан ўзи ҳам ҳайрон бўлиб.

У тандирдан олган кабобнинг ёғлиқ жойлари корсонда ҳам жизиллаб эриб турарди. Холбек корсонни кабобга тўлдириб, устига гулбанд сопли пичоғини қўйди-да:

— Оборинг,— деди Эшмурот акага.

— Сен-чи?

— Мен чой қўяман. Бораверинг.

У чойдиш кўтариб булоқ бўйига тушди.

Бу борада Аваз даврадан жой олган, Аҳаджон у билан нима тўғридадир шўх-шўх гаплашиб кулишаётгани эшитилиб турар эди. Кабоб боргандан кейин меҳмонлар бутун-бутун нимталарнинг қизариб пишганини мақтай бошладилар. Ёғ билан гўштнинг ширасида чўмилиб йилтираб турган пичоқни Суюнбой ака қўлига олди ва нимталарни бузишга тушди. Зира билан арчанинг ҳидига тўйинган хушбўй кабоб қорни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди.

Аҳаджон, оғзи сув очиб, пиёладаги ароқни қўлига олди:

— Мен шуни кабобпазимиз учун ичмоқчиман.

— Холбек! Қанисан?— деди Эшмурот ака.— Келсангчи, кутиб қолдик-ку.

Аваз ўтирган даврада Холбекнинг ўтиргиси келмаётганини меҳмонлар сезмаса ҳам, Суюнбой ака сезиб ўтирарди. Аваз ҳам буни энди пайқади. Эшмурот ака унга «нега келдинг» дегандай ёвқараш қилди. Авазнинг қошлари туташган жойи тугун бўлиб бўртди-ю, мўйлари тиккайди.

У тошкентлик меҳмонларнинг суҳбатига қизиқиб келган, сўнгра қўшни чўпонларнинг шу ерга тўпланишидан фойдаланиб, ҳаммаларини ошга таклиф қилмоқчи эди. Энди Эшмурот ака билан Холбекнинг авзойини кўриб, «чучварани хом санабман чамаси» деб ўйлади.

Аммо меҳмонларнинг олдида ҳеч нарсани сездирмас-

ликка иложи бўлса, орадаги ғуборни тарқатиб, ҳалиги тақлифини айтишга аҳд қилиб қўйди-ю, яна очилиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Холбекни Аҳаджон ҳам чақирди.

Холбек ерга қараб келиб, давранинг Аваздан узоқроқ жойига ўтирди. У ҳам меҳмонларга ҳеч нарсани сездирмасликка тиришарди:

— Менга қарамангизлар, буғи билан тўйиб қолганман.

Қабоб жуда иссиқ бўлгани учун ғўшт тўғраётган Суюнбой ака қўлига пуфлаб-пуфлаб қўярди. Бир лаҳза жимликда Эшмурот аканинг тупугини «қулт» этиб югани эшитилди.

Аҳаджон пиёлани кўтариб гап бошлади:

— Биз энг қадимги бобокалонларимизнинг ерида ўтирибмиз. Мен улардан фақат тошдаги суратлар ёдгор бўлиб қолган деб ўйлаган эдим. Ҳозир шу кабобни кўрдиму, бу ҳам бобокалонларимиздан қолган бир анъана эканига ишондим.

Аҳаджон олов кашф этилмасдан олдинги одамлар ғўштни хомлигича еганини, кейин ёнғин пайтида ўрмонда куйиб ўлган ҳайвонларнинг кабобини татиб кўришиб, ўзлари ҳам ғўшт пиширадиган бўлишганини ва овларини мана шунақа яхлит ҳолича кабоб қилишганини айтиб берди.

— Бобокалонларимизнинг неча минглаб шу анъанасини ҳозиргача йўқотмай олиб келган сиз тоғликлар учун нчаман,— деди у.— Сиз учун, Холбек!

— Раҳмат, мулла ака,— деди Холбек.

Суюнбой ака ғўштни майдалаб бўлиб, қўлини пичоғи билан бирга қийиқчасига артар экан:

— Қани, олинглар!— деди.

Авазнинг ўрнида Холбек бўлса, унинг пиширган кабобига қўл урмаган бўлар эди. Аммо Аваз корсонга кўп қатори қўл узатар, меҳмонлар: «Оғизда эрийдиган бўлипти-да!» «Ширасини қаранг!»— деб мақтаганда: «Ҳа, ёмон эмас»— деб кулимсираб қўяр эди. Шу билан у Холбекни ҳам, унинг кабобини ҳам, адоватини ҳам пинсанд қилмаётгандай кўринарди.

Буни Эшмурот ака ҳам сезди. Сон суягини Аваз томонга суриб:

— Ол, каттароғидан чайна!— деб кесатди.

Авазнинг кўзлари бир бежо бўлди. Орадаги зиддият

уни ҳам қийнаётгани шундан билинди. Аммо меҳмонларнинг олдида сир бой бермай, Эшмурот аканинг гапини ҳазилга бурди:

— Каттароғини... сиздақа ёши катталарга қолдирамиз-да.

Икки орада бир совуқлик борлигини меҳмонлар ҳам энди сезишди. Мадаминжон ҳаммаларига бир пиёладан тўлдириб ароқ берди-ю, шу билан орани илитишга уринди. Аҳаджон гап мавзунни янгилаб:

— Тошкентда бўлганмисиз?— деди Авазга.

— Ҳа.

— Бунинг катта акаси Тошкентда ишлайди, олим одам,— деди Суюнбой ака. Сўнг Авазга ўгирилиб кулди:— Лекин биринчи марта борганинда қизиқ бўлгансан-а!

Аҳаджон Авазга мароқ билан кўз ташлади. Аваз ўзича бир кулиб олди-ю:

— Рост, ғалаги бўлган,— деди.— Троллейбусга биринчи чиқишим эди. Одам кўп тикилинч экан. Ўзим даладан борганман, кийим-бошимнинг мазаси йўқ. Бир вақт биров елкамдан туртади. Қарасам, менга индамай тўрт тийин беряпти. «Нега беряпти» деб ҳайрон бўлдим. Ўзи яхши кийинган нуроний бир аёл. «Кийимимни кўриб, менга ёрдам бермоқчи-ёв!» дедиму аччиғим келди. Пулига қарамай орқа ўгириб олдим. Кейин мендан нарида турган бир одам бўй чўзиб аёлнинг қўлидан ҳалиги тийинларни олди, «Давангидай йиғит, қўлингиз бўш экан, уялмайсизми!»— деб мени уришиб кетди. Ҳалиги тўрт тийин билетга узатилганини мен шунда билибман! Билетга пул узатиш одатлари борлигини илгари билмас эдим...

Холбек билан Эшмурот акадан бошқа ҳамма хохолаб куларди.

— Мен боя зирани шаҳарда ўсади деганимдай бўлибсиз-да!— деди Аҳаджон.

Яна бир қўлдан ичишди, кабобни еб бўлиб, чойга ўтишди. Эшмурот ака тез маст бўлар ва кайфи ошган сари кимнидир «болагиси» келаверар эди.

— Шаҳарингизнинг томошаси кўпу, мулла ака, лекин ҳаёси кам экан,— деди Эшмурот ака Аҳаджонга.— Мен ёзда бир борувдим, трамвайга гушсанг ҳам, кўлга борсанг ҳам ҳамма ёғи очиқ аёллар... Кўравериб гуноҳга ботиб кетдим.

— Шаҳар дейсиз,— ҳазиломуз кулди Аҳаджон.—

Ушанақа аёллар Девдарада қадимдан бери бор экан-ку. Бобокалонларимиз уларнинг суратларини тошга ҳурмат билан ўйиб кетганига нима дейсиз?

— Бобокалонларимиз ўшалар бўлса, тошга ўйилган аёл момокалонимизми?— ўсмоқчилаб сўради Эшмурот ака.

— Албатта!

— Қўйинг-е! Ўша яланғоч алвастини момом деб ўтирсангиз-а!

Аҳаджон кулиб Авазга юзланди:

— Сиз ҳам шунақа алвасти-ю, ажина, деган нарса-ларга ишонасизми?

— Кўрсам ишонар эдим, кўрган эмасман.

— Кўрмаган бўлсанг, шошмай тур, ҳали кўриб қоларсан!— деди Эшмурот ака.

— Ирим-чиримлар шаҳарда ҳам бор экан,— деди Аваз.— Менинг катта келинойим ўн учинчи санадан кўрқади.

— Ҳозир ундан ҳам қизиқроқ иримлар чиққан,— деди Аҳаджон.— Масалан, ерга танга тушиб ётган бўлса, иримчи одам дарров тамғасига қарайди. Агар орқа томони билан ётган бўлса, «яхши» деб қувониб олади. Йўқ, агар юз томони бўлса иккиланади... Энг сўнгги ирим: автобусга ё трамвайга чиққанда билет олиб номерига қарайди. Жуфт номерлар бўлса омади келар эмишу тоқ бўлса келмас эмиш!

— Шаҳарда бу бир ўйинга ўхшайди,— деди Аваз.— Аммо қишлоқ жойнинг жуда оғир одатлари бор. Мана шу ҳаё тўғрисидаги одатни олинг. Инсоф билан қарасангиз, аёллар ҳам ўзини эркинроқ тутиши жуда табиий нарса. Лекин биз шунга ёмон кўз билан қараб, дарров уят қиламиз. Бутун ҳаёсизлигу ҳамма гуноҳ ўзимиздан бошланса керак.

— Бекор гап!— деди Эшмурот ака.— Ғунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди.

— Сиз молни айтяпсиз, мен одам тўғрисида гапирган эдим,— деди Аваз.

— Э, одам деганинг шу ишда молдан ҳам баттар. Қайтага молда инсоф кўпроқ. Ҳозирги жувонларни қара. Ҳафта-ўн кун эрини кутиб ўтиришга чидамай, кетидан тоққа чопади!

Гап Ҳулқар тўғрисида эканини ҳамма сездди. Авазнинг ранги оқариб кетди.

— Эшмурот ака,— деди.— Агар ақли бұлса, мол ҳам шундай қилар эди.

—Биз шундай қилмаган эдик, ақлимиз йўқлигидан экан-да.

— Бунисини билмайман, мен молни айтдим.

— Ишқилиб, сен жуда ақллисан. Лекин уятинг борми, йўқми, мен мана шунисини билмайман.

— Тавба! Арпангизни хом ўрдимми, меҳмонларнинг олдида мени мунча уялтирасиз?

— Э, сенда уят бұлса хотинингни бунақа қилиб олиб юрмас эдинг!

— Агар уятим бўлмаса... сизга ўхшаб хотинимни ҳар ҳафта қон қақшатиб урар эдим.

— Ҳа, ураман! Хотинни уриш ҳам зардали эрнинг қўлидан келади. Ота-боболаримиз айтиб кетган: аёлнинг шайтони ёмон бўлади, уриб турмасанг, ҳамма ёқни наҳс босиб кетади!

Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралашишига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди.

Аваз аския оҳангида гапирди:

— Эшмурот ака, сиз шайтондан қўрқиб, ўзингизни моғор босиб кетганидан беҳабарсиз!

Меҳмонлар бу гапни маъқуллаб кулишди. Суюнбой ака ҳам кулимсираб:

— Қўйинглар, энди бошқа гапдан гапиришайлик,— деди.

Холбек Эшмурот ака томонда туриб, Аваз билан сўзсиз, жим олишаётганга ўхшар эди. Эшмурот ака Авазни бопласа Холбекнинг чехраси очилиб, юзида жилмайиш пайдо бўлар, ҳозиргидай кулги бўлса Холбек ўзи кулги бўлаётгандек юзи тундлашар эди.

Эшмурот ака ўзининг ёлғиз эмаслигини сезиб, Авазнинг энг оғрийдиган жойига дадил ургиси келди. Бугун у Турдининг Хулкардан олиб келган нонларини кўрган эди. Ҳозир Турди ҳам Хулкарга ўхшаб қўйлар билан қўшда қолган эди. Эшмурот ака шуни назарда тутиб:

— Сен бу ерда маҳмаданачилик қилиб юрибсан,— деди Авазга.— Ким билади, хотининг у ёқда яна Турди учун нон ёпяптими?

Авазнинг бошига қон гупиллаб урилди-ю, қулоқлари шанғиллаб кетди. Холбек мамнун илжайди. Бошқалар нон воқеасини билмагани учун бир Авазга, бир Эшмурот

акага тикилиб қолишди. Аваз Эшмурот акага томон интилиб, унинг кўзларига тикилди:

— Ҳамсоялик нонини ҳам шундай ҳаром қилиб есангиз, нон урсин сизни!

— Ҳе, нонингни бошингга ур!! Мен еганим йўқ. Касофатингга қолайми еб? Ҳозир бу тоққа бир бало бўляпти. Айнқ дориб қолгани бежиз эмас!

— Айнқми? Ундай бўлса қора серка ҳам бизнинг касофатимиздан қочгандир?

Холбек бу истехзонинг ўзига қаратилганини сезди-ю, қип-қизил бўлиб, кўзлари ялтиллаб кетди. Энди у ҳам «жангга» киришга тайёр эди.

— Ҳа, касофатинг урди!— деди Эшмурот ака.— Бирники мингга, мингники туманга!..

Олов қуюни Авазининг борлигини чулғаб, кўзларини хиралаштирди. Бир вақтлар у мана шу ҳолатда ўқитувчи акасига қўл кўтарган эди. Ҳозир ҳам Эшмурот аканиннг жун босган юзига тарсаки туширгиси, Холбек тарафкашлик қилса олишгиси келди ва сакраб турди.

Аммо меҳмонлар нима бўлаётганига дуруст тушунолмай кўзлари жавдираб ўтиришар эди. Аваз шуни кўрди-ю, титраётган қўлларини кўксига қўйди.

— Энди... кечирасизлар, меҳмонлар,— деди.— Вақтларинг бўлса, бизнинг қўшда бошқа бир ўтиришайлик... Ҳозир мен... бу одамнинг қариялигини ҳурмат қилиб... шу ердан жанжалсиз кетай!..

* *
*

Аваз ўзини босишга босди-ю, аммо нарироққа бориб, иситмаси ичига урган бемордай қийнала бошлади.

Қоронғи тушиб борар эди. Бу қоронғилик фақат тоғларни, ўрмонларнигина эмас, гўё Авазининг кўнглини ҳам қоплаб олиб, тобора қуюқлашар эди. Шунча одамнинг олдида Хулкарнинг шаънига доғ туширмоқчи бўлишди. Аваз эса истехзодан нарига ўтолмади. Еқасидан бўғиб судраб келса бўлмасмиди? Турдини чақириб, нонни ўртага қўйиб, юзлаштира бўлмасмиди?.. Кўтариб юради энди бу аламни юрагиди.

Аваз ичган икки қўл ароқнинг кайфи ҳам энди тарқаб, ҳамма нарсани унга расво қилиб кўрсатмоқда эди. Ёна-

дан доим енгил кўтариладиган одам, ҳозир қўшларига чиқиб боргунча ҳансираб қолди.

Учоқда гулхан ёниб турар эди. Ҳулкар қўзиси ўлган иккита совлиқни чодирнинг олдига боғлаб, гулхан ёруғида уларни соғмоқда эди.

Осмонда ҳали ой ҳам, юлдуз ҳам йўқ. Қўйлар гуж бўлиб қорайиб турибди. Учоқдаги гулхан бу қоронғи тоғ қаршисида беҳад кичик кўринади. Кундуз Авазнинг юрагини қувончга, завққа, озод бир кучга тўлдириб турган офтобдай чўнг ёруғлик ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб қолган.

Тўрткўз ит сурувнинг нарёғида кимнингдир кетидан ҳуриб вовуллади. Аваз узоқда бир қора кўрди.

«Турдимикан» деган ўй кўнглига муз бўлиб кирди.

Аваз Ҳулкарнинг тепасига келди.

— Ким келди?

Чўнқайиб ўтириб, «чирт-чирт» қўй соғаётган Ҳулкар елкаси оша бошини буриб Авазнинг юзига қаради. Саволидан ҳам кўра важоҳатига ҳайрон бўлиб:

— Тинчликми? — деди.

— Ҳозир ким келди деяпман?

— Ҳеч ким. Эртага келадиган бўлишдими?

— Нима, сен ҳозир Турдига айтдингми?

— Ҳозир? Қаёқдан айтаман кўрмаган бўлсам! — Ҳулкар челақни қўлига олиб ўрнидан турди: — Бир гап бўлдими, Аваз ака? Айтинг, нима бўлди, ўзи?

Аваз бўлган гапларни қандай айтади? Ҳаммасини ичига ютиб келиб, энди хотинига шикоят қилсинми?

— Ҳеч гап.

— Меҳмон келмайдими?

— Йўқ.

Аваз қўйларни оралаб кетди. Уят, шубҳа, алам, ишончсизлик — ҳаммаси бир занжирнинг ҳалқаларидек уни чирмаб олган эди. Шу вақтгача у Ҳулкардан шубҳа қилган эмас эди. Чунки ўзига ҳам, Ҳулкарга ҳам ишончи комил эди. Бу ишонч унинг Турдига ҳам, Эшмурот акага ҳам доим яхши кўз билан қарашига имкон берарди. Аваз уларга ош қилиб берса ҳаммалари апоқ-чапоқ бўлиб кетишига эрталаб мутлақо ишонар эди. Ҳозир бу ҳаммаси нодонлик ва бачканаликдай кўринади. Шунчалик паст, бераҳм одамлар олдида ўзини яхши тута олмади. Маҳмаданачилик... Андиша... наҳотки юракка заҳарли игнадай санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса? Меҳмон-

лар тушунмасмиди? Ҳалигининг соқолини ҳурмат қилиб шундай ҳақоратни ичига ютиб келиши...

Аваз ҳозир ўзидан нафратланар эди. Бўлган воқеани Ҳулкарга айтиб бера олмас эди. Ҳамма ёш тажрибасиз эрлардай, у ҳам Ҳулкарнинг ҳурматини сал нарсдан йўқотиб қўядигандек хавотирланар, хаёлига кутилмаган гаплар келарди.

Балки Ҳулкарнинг ҳам шунақа яшириб юрган сирлари бордир? Аваз ҳали жуда кўп нарсани билмайди. Балки Ҳулкарни ҳам яхши билмас? Одамлар... Уларнинг нақадар ёмонлари бор... Йўқ, Ҳулкар оқ кўнгил, соф. Лекин уни алдаб қўлга туширишлари мумкин эмасми?

28

Қоронғида булоқ сувининг ўзи кўринмас, аммо шилдираши кундузгидан аниқроқ эшитилар эди.

Холбек меҳмонларнинг олдига гулхан ёққан, қора чойдиш ёнаётган арча бутоғига қорнини бериб жизиллаб турар эди.

Утиришнинг илгариги файзи қолмаган, орага узоқ-узоқ жимлик чўкар эди. Суюнбой ака билан Аҳаджон Эшмурот акага «яхши бўлмади» деб бир оз гапиришди. Кабобни еб тўйган, ароқдан яхшигина кайф олган Эшмурот ака бирпас чакмонига ёнбошлаб ётди-ю, уйқуга кетди. Соқоли кўринмаса, гужанак бўлиб ётиши худди болага ўхшар эди. Аҳаджон Суюнбой акага қараб:

— Қизиқ,— деди.— Бояги жоҳиллик шу одамдан чиққанига ҳозир ишонгингиз келмайди.

— Энди бу оми одам, куни билан юриб чарчаган,— деди Суюнбой ака

— Табиий бир оми,— деди Аҳаджон,— бунақа одамларнинг тушунчалари болаларникидай табиий, айни вақтда, болаларникидай мўрт бўлади.

— Бошидаги тирикчилик ташвиши ҳам оғир-да, мулла ака.

— Ҳа, гап шунда. Номуносибликни қаранг-да: турмуш мураккаб, тушунча ибтидоий. Нима қилсин? Етмай қолган жойига дину, шайтону, касофат деган нарсаларни улайди.

Аҳаджон орага тушган нохушликни илмий фикр юритиш ва таҳлил қилиш йўли билан тарқатмоқчи бўлар,

Суюнбой ака билан Холбекка ҳамма нарсанинг моҳиятини уқтиргиси келарди:

— Бидъатнинг русча маъноси асл номига яқинроқ. Қаранг: суеверие, яъни «беҳуда нарсаларга ишониш». Предрассудок, яъни «ақлнинг уйига етиб боролмай, даҳ-лизида қолиб кетиш».

— Сиз буни илм қилиб гапиряпсиз, Аҳаджон ака,— деди Мадаминжон гулханнинг четини ковлар экан.— Лекин мен бояги йигитни ўйлаб юрагим эзилиб кетяпти.

Ҳамма унга бир оз таажжубланиб қаради. Суюнбой ака унинг йўғон ва тиниқ овози борлигига энди эътибор берди. Чунки суҳбат давомида шофер бир оғиз ҳам гап қўшмай ўтирар эди.

— Менинг назаримда,— деди Мадаминжон,— ўша йигит билан унинг хотини шу тоза ҳавога, шу ажойиб тоққа жуда ярашган одамлар. Биз тоғдан, ҳаводан завқланамизу нега улардан завқланмаймиз?

— Тўғри айтасиз, Мадаминжон ака!— деди Аҳаджон бирдан жонланиб.

— Тошга расм солиб кетган ўша боболаримиз ҳам аёл кишини шунчалик ҳурмат қилар экан-ку,— деди Мадаминжон.— Кейин нима фалокат бўлиб, биз оналаримизни, сингилларимизни паранжига бекитганмиз? Ҳозир паранжи йўқ, лекин унинг юракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. Мен ўзим бунинг жабрини тортганим учун айтяпман.

Мадаминжон чўнтагидан папирос олиб ёндиргунча ҳеч кимдан садо чиқмади. У папирос дудини бурнидан чиқариб, тез нафас олди-ю, Аҳаджонга қаради:

— У кун тарихимни сўраганингизда айтгим келмаган эди. Энди гап келиб қолди... Қуш уясида кўрганни қилар экан-да... Мен ўсган уйда аёллар доим эркаклардан паст қўйилар эди. Эсимда бор, тўққиз-ўн ёшлик пайтларимда уйимизга бир тўп хотин-халаж меҳмон бўлиб келди. Дастурхон ёзилди. Эркак зотидан битта мен ўтирибман. Ош тортилганда қиз-жувонлар «олинг-олинг» қилишиб кексароқ аёлларга қарашди. Кексароқлари менга қаради. «Олинг, ўғлим, сиз бошлаб беринг» деди бир кампир. Мен уялдим. Ҳазил қилишяпти деб онамга қарасам, у киши ҳам чини билан «ол, болам,— дейди.— Етмиш яшар кампирдан етти яшар ўғил боланинг фариштаси улуғ бўлади». Ноилож ошга биринчи бўлиб қўл чўздим. Ушанда бу ҳодиса мени жуда ўнғайсизлантирган

эди. Кейин-кейин шунга ўхшаш нарсаларни кўравериб, ўзимнинг ўғил туғилганимдан фахрланадиган бўлдим.

— Отангиз суинат тўйи ҳам қилган бўлсалар керак,— деди Аҳаджон.

— Ҳа, албатта, фақат ўғил болага қилинадиган бу дабдабали тўй ҳам мени опа-сингилларимдан бир қават юқорига чиқариб қўйган эди. Бора-бора мен ҳам аёл жинсини писанд қилмасликка ўргандим. Бу одат менга фақат отамдан эмас, онамдан ҳам юқар эди. Отам доим онамга осмондан туриб муомала қилар эди. Мен отамнинг оғзидан онамнинг номини эшитганим йўқ. Нуқул «ҳой» деб чақирар эди. Ойим ҳам унинг «ҳой» деганини эшитса, ҳамма ишини ташлаб туриб борар эди. «Оёғимни уқалаб қўй» дерди отам, уйқуси келмаётган бўлса. Онам унинг бирор сўзини ерда қолдирмас эди. Ул деса ўлиб, тирил деса тирилар эди. Яхши хотин шундай бўлиши керак деб ўйлар эди чамамда.

— Нима, отангиз... катта ишдамидилар?

— Йўқ, мироб эди. Тўғри келганда қўлнга кетмон олиб, ариқ, зовур қазиб кетаверар эди. Кўча-кўйда ўзини жуда камтар тутар эди. Бироқ уйда... «Эркак деган хотиндан ўзини бир-икки парда юқори тутмаса обрўси қоладими?» дер эди. Ундан ибрат олиб, мен ҳам онамни унча писанд қилмас эдим. Гуноҳ қилсам онам менга жазо беролмас эди, «отангга айтиб адабингни бердираман» деб дўқ қилар эди. Кўча-кўйда қизчаларга беҳуда тегиниб кесак отиб, уларни беадаб сўзлар билан сўккан пайтларим бўлар эди. Энди ўйлаб қарасам, бу ҳам ўзимни «олий жинс» деб билганим сабабли экан... Аммо бўй етганингиздан кейин бирдамас-бирда қизларга ишқингиз тушади-ку. Вақти соати келганда ота-онам мени уйлантириш ҳаракатига тушишди. Бу орада мен ота касби деб сув хўжалигига ишга кирган эдим. Эски бир мотоциклни миниб ариғу, каналларни ёқалаб юрар эдим. Яхши қизларни кўрганда севишу севилиш истаклари юракни туртиб-туртиб қўяр эди. Ҳар ҳолда «яхши кўриб уйланиш» деган гаплар менинг қулоғимга ҳам кирган эди. Ўзим саккизинчини битирганман. Киноларда, бошқа жойларда севишганларни кўрсам ҳавас қилар эдим. Шунинг учун онам келин қиламан деган қизни ўзим аввал бир кўргим келар эди. Уйдагилар бирикми марта қўшни қишлоқлик Масуда деган қизни мақтаб қолишди. Уйлари қайси томонда эканини ўртоқла-

римдан сўроқлаб билдим. Адирнинг тагидан бир ариқ сув ўтар эди, шу ерда беш-олти туп чинор бор эди. Масудалар ўша ерда туришар экан. Ариқдан хабар олган киши бўлиб, бир-икки марта чинорларнинг олдидан ўтдим. Охири бир кун четки чинорнинг тагида очиқ китобини тиззасига қўйиб ўтирган қизни кўрдим. Ешгина, келишгангина. Қаршисидаги бир чинорга тикилиб ҳаёл суряпти. Мен салом бердим:

«— Ҳа, синглим, чинорнинг шохида нима бор экан?»— дедим.

«Синглим» деб одоб билан гапирганим унга ёқди чамамда, очиқ юз билан жавоб берди:

«— Ҳеч нарса».

«— Бўлмаса нимасига қараяпсиз?»

«— Шу чинорларнинг ҳаммаси битта чинорнинг томиридан униб чиққанмиш».

«— Сиз шунга ишондингизми?»

«— Ҳа».

«— Мен бўлсам ишонмас эдим».

«— Нега?»

«— Биттасинингмас, иккитасининг томиридан чиққан дейишса ҳам бошқа гап эди».

Қиз юзимга ҳайрон бўлиб тикилди. Кўзлари шундай беғубор, одамга шундай ишонч билан қарайди. Мен уялиб кетдим. Қиз боладан биринчи марта шунчалик ийманишим. Гапимни текислашга тиришдим.

«— Иккитаси деганимкин... қуш ҳам қаноти жуфт бўлмаса учмайди-ку».

Чинорни қуш қилиб «учириб» юборганим ўзимга ҳам кулгили туюлиб, яна хижолат бўлдим. Кўнгли тоза қиз бу гапларга мен ўйлагандан ҳам нозикроқ маъно берибди. Кейин билдим, ўшанда у мени «уятчан йигит экан, меҳр-муҳаббат икки томонлама бўлишини истаркан» деб ўйлабди. Уша дақиқаларда мен чиндан ҳам у ўйлагандақа йигит эдим. Ахир бундайроқ чолғу ҳам яхши машшоқнинг қўлига тушса ажойиб оҳанглар чиқаради-ку. Шунга ўхшаб, ҳалиги қизнинг софдиллиги, самимийлиги менда яшириниб ётган энг пок туйғуларни юзага чиқарган эди. Уша пайтда у ҳам кўзимга фақат бир қиз эмас, жуда азиз бир одам бўлиб кўринар эди. Агар ҳозир Масуда тирилиб келса, мен бу ёқдаги умримизнинг ҳаммасини ўша кунга қараб созлар эдим...

Мадаминжон ютоқиб нафас олди-ю, бир лаҳза жим қолди.

Улардан сал нарида устига брезент тортилган машина турарди. Гулхан ёруғида машинанинг сояси орқасига тушар эди. Бу соя олов тиллари билан бирга кўтарилиб тушиб лип-лип қилар, машина брезентини ҳил-пиратиб, турган жойида юриб кетаётганга ўхшар эди.

Сўнгги гапдан кейин ҳамма Мадаминжонга сергакланиб қараб қолди. Холбек унинг сочи кўп тушиб, пешона устлари йилтираб қолганига, юзи ғижимлаб ташлангандай кўринишига энди эътибор берди.

— Одамнинг ақли кеч кирар экан-да,— деди Мадаминжон армон тўла товуш билан.— Беш йилдан бери ҳар қаёқда юриб, турли шаҳарларда ишлаб, энди кўзим очилди-ю, лекин кеч... кеч!.. Шундай қилиб, тўйдан олдин мен Масуда билан яна бир марта учрашдим. Уларнинг ариқ бўйида арқонлаб боқаётган битта қўйлари бор экан. Бир кун шу қўй арқондан бўшаб, адирдан ўтаётган сурувга қараб қочибди. Қиз уни ушлай олмай қувиб юрган экан, мен устига келиб қолдим. Мотоциклдан тушиб ушлаб бердим. Эсимда бор. Анча семирган, бақувват қирриқ қўй экан, Масуданинг қўлидан чиқиб кетадиган кўринди. Белимда бир сув ювилган шоҳи белбоғим бор эди. Шунини ечиб, қўйнинг бўйнига боғлаб бердим. Қизнинг қўллари белбоғимга текканда юзимга теккандай бир ёқимли кўринди... Масуда қўйни қувиб, иссиқда анча бўғриқиб кетган эди, қаршимда туришдан уялди-ю, раҳмат айтиб, қўйини етаклаб йўлга тушди. Мен ҳам нима қилишимни билмай мотоциклга миндим, моторни ёндирдим. Қиз орқасига ўгирилди-ю:

«— Вой, белбоғингиз қоладими?»— деди.

Аслида мен сояроққа ўтиб уни кутиб турмоқчи эдим, белбоғни олиб чиққанда бир-икки оғиз гаплашгим бор эди. Лекин онамлар шу ҳафта уларникига совчиликка келмоқчи эканликлари эсимга тушди-ю, гапни кўпайтиришни ўзимга эп кўрмадим. Назаримда, мендаги «олий жинс» тилга кирди. «Сен йигит кишисан, гапни майдалаштириш сенга ярашмайди» дегандай бўлди.

«— Белбоғ сизда турсин,— дедим,— тўй бўлиб қолса, шу қўйнинг паловидан тугиб юборасиз».

«— Ие, қанақа тўй?»

«— Масудахон, бизникилар мени уйлантирмоқчи бў-

либ, сизни... келинликка мўлжаллаб юришипти. Агар келишса хафа бўлмассиз...»

Ана сизга кўтара савдо! Қиз ҳали менинг отимни билмайди-ю, мен тўй ҳақида гапиряпман. Шаддод қизлар бўлса «тошингизни теринг» деяр эди. Лекин Масуда мендақаларга тўғри келадиган бир одоб билан тарбияланган экан, гап қайтармади. Индамай қўйини етаклаб кетаверди. Мен унинг жуда безовталаниб, ташвишланиб қолганини сездим. Кейин билсам, безовталаниганича бор экан. Масуда ўша йили ўнинчини битирган экан. Энди Тошкентга ўқишга кетиш ниятида юрган экан. Аммо ота-онаси уни бошқа ўқитмоқчи эмас экан. «Ун саккизга кирди, энди бирорта яхши жойдан одам чиқса бериб тинчийлик» деб юрган экан. Шу ерда врач бўлиб ишлайдиган Насимхон исмли бир йигитнинг Масудага ишқий тушган экан, бирга ўқийдиган дугоналарини восит қилиб бир марта гаплашган экан. Масуда: «Мен ҳали ўқимоқчиман»,— деб жавоб бергандан кейин йигит унинг орзусини ҳурмат қилиб: «Майли, бўлмаса кутаман»,— деган экан. Шунинг устига бизникилар боришган. Масуданинг отаси менинг отамни «мироб» деб илгаритдан ҳурмат қилар экан. Мен ҳам ўша пайтда ёшлик жозибаси барқ урган йигирма бир яшар йигит эдим, Масуданинг ота-онасига ўхшаган одамларга жуда ёқар эдим. Мен ҳалиги врачга ўхшаб, гапни фақат қиз билан битирмоқчи эмас эдим, ихтиёрни ота-оналарга бериб қўйган эдим. Бу ҳам уларга мени яхши кўрсатар эди. Қиз тўйнинг дарагини эшитиб, «ўқийман» деб йиғлабди. Отаси уни уришипти. Ойиси яхши гаплар билан алдаб-сулдабди. Бизни мақташибди. Бизникилар ҳам келин томон сўраган ҳамма нарсани бермоқчи бўлиб, расм-русмларини жуда ўрнига қўйган эди. Охири тўй бўладиган бўлди.

Мадаминжон бир лаҳза жим қолди. Осмон юлдузга тўлиб борар эди. Пастда булоқнинг шилдираши, тепада ҳаққушнинг ҳазин товуш билан «ҳо-оқ» дегани эшитилди.

— Болалигимизда,— давом этди Мадаминжон,— қушнинг палапонини олсак, оналаримиз «уясига қўй, қўлнинг заҳри бўлади» дейишар эди. Айтганларини қилмасак, палапон, ҳақиқатан кўп ўтмай тамом бўлар эди... Ўша чинор тагида Масуда билан икковимизнинг орамизда палапондай нозиккина бир меҳр пайдо бўлган эди.

Орага дарров ота-оналар, совчилар, тўй ташвишлари тушгандан кейин шу палапон қўлма-қўл бўлиб кетдида. Қўлнинг заҳри урди. Энди ўйлаб қарасам, менга ўхшаб, чинакам севишу севилиш йўли билан уйланолмайдиган «олий жинслар»га ота-оналарнинг орага тушиб иш битириши жуда керак экан. Биз ҳали эски урф-одатлар учун нуқул қарияларни айблаймиз, аслида менга ўхшаган «тайёрига айёр» ёшлар бу айбга тенг шерик... Лекин ўша пайтда мен ўзимни анча илғор одам деб билар эдим. «Уйланадиган қизи билан бирор оғиз гаплашмаган йигитлар бор,— дер эдим ичимда.— Мен-ку, икки марта кўришиб, гаплашдим!» Орқага кетаман деган одам доим шундай қилади: нуқул ўзидан кетинда бо-раётганларга қарайди-ю, «мен илғорман» дейди. Бўлмаса, бизнинг қишлоғимизда ҳам, бошқа жойларда ҳам эскича одатларнинг қаршилигини енгиб, янгичасига турмуш қураётган йигит-қизлар бор эди. Лекин мен уларга қарамас эдим... Тўй, албатта эскича бўлди. Келину аёллар бошқа жойда, мен куёв жўралар билан алоҳида ўтирдим. Бунақа тўйларнинг ташвишини-ю, азобини биласизлар. Ҳамма расм-русмларини қилиб, қизни отасиникидан олиб келишаётганда роса йиғлабди. Бу даргоҳда бошига тушадиган машаққатларни сезгандай бизнинг ҳовлига ҳам йиғлаб кирди... Одатга биноан мен уни машинадан кўтариб олиб тушириб қўйдим. Шунда сездим: юзи кўз ёшидан нам. Хўрсинади. Менга бу оғир тегди. Куёв жўраларнинг ёши каттароғи менга тасалли берди. «Қондаси шу, йиғламаса, «жон деб турган экан», деб уят қилишади» деди. Лекин мен қизнинг йиғлаши бежиз эмаслигини сезган эдим. Унга одам қўйган ҳалиги Насимхон эсимга тушди. Кейин билсам, Масуда у врачни ўйлаган ҳам эмас экан... Фақат ўқиш орзусидан ажрагани, эскича тўй бўлгани, мени дуруст билолмай тегаётгани учун йиғлаган экан... Менинг кўнглим ғаш бўлди. Куёв жўралар тўнларининг этаги тагига шишани яшириб, ароқ ичиб ўтиришган эди. «Менга ҳам қуй» дедим... Чимилдиққа кайф қилиб кирдим. Бечора қиз бурчакда оқ рўмолга ўраниб, қафасга тушган қушдай мунғайиб ўтирган экан. Менда одамгарчилик бўлса аввал дурустроқ бир гаплашар эдим... Кўнгил сўраб, юпатар эдим. Лекин бунга сабр-тоқат қани!.. Биринчи марта кўришганимизда мен у билан «снз-сизлаб» гаплашган эдим. Энди баланддан келиб «сен-сенлаб» гаплашаман.

«Ҳа, нега мунча йиғлайсан!— дейман.— Ё бошқа кўнгил берганинг бормиди?»— Маст-аласт қилиқлар қиламан... Биламанки, чимилдиқнинг нарёғида янгалар расм-русмини қилиб пойлаб ўтиришибди. Улар менинг эрлик ҳукимни-ю, йигитлик кучимни пайқашлари керак... Бу бемаъниликни қарангки, йигит билан қиз бир-бирини яхши кўриб, масалан, хат ёзишса уят қилишади-ю, шу йигит билан қизнинг чимилдиғи ортида ўтириб беҳаё нарсаларнинг гувоҳи бўлишдан уялишмайди.

— Таомил шу-да,— деди Суюнбой ака негадир уялиб.

Холбек Мадаминжонга мижжа қоқмай қараб турар эди. Хотинини мақтаб, ўзини астойдил сўқиб гапираётган йигитни Холбек умрида биринчи марта кўрмоқда эди.

— Таомил ҳам ўлсинки, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган куёв билан келинни бир-бирига молдай қўшиб қўйиб, ўзи парданинг нарёғида пойлоқчилик қилиб ўтирса!.. Бунақада одамдаги одамгарчилик пойгаҳда қолиб, ҳайвоний ҳирс тўрга чиқмайдимиз?.. Тўғри, табиат табиатлигини қилади, лекин янги оилада турмуш бошланиши билан одамгарчилик тўрга чиқмаса, эр хотинни «бу ҳам одам-ку» деб ҳурмат қилиб ўрганмаса... Мана, менинг кўйимга тушар экан.

Чойдиш бақирлаб қайнаб кетди. Холбек уни тезроқ жим қилиш учун дарров оловдан олди-ю, қўйнидан чойхалта чиқарди. Шу арзимаган нарса Мадаминжоннинг ҳикоясига халақит берганидан ўнгайсизланиб ва шошилиб чой дамлади.

Аҳаджон ўйчан товуш билан гап қўшди:

— Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур. Нега десангиз, ҳаёт жуда мураккаб. Ҳаётнинг шундай сирлари борки, эркак киши уларни фақат сирдош аёлдан билиши мумкин. Аёл кишининг юрагида ҳам шундай нозик сирлар бор эканки, энг ишонган, энг ҳурмат қилган эрларга айтар экан. Одам ҳаётнинг шу нозик сирларини билмагунча жуда кўп масалаларда мана бу ухлаб ётган серсоқол акага ўхшаб... нодон, баджаҳл бир бола бўлиб юраверар экан. «Эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам — хотин» деган мақол бор-ку. Бунинг жуда кўп маънолардан бири шу бўлса керак, сирдош хотин эркакнинг кўнглини ўстиради, унинг кўзини очади, фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам нозик бир ойнага солиб кўрсатиб туради.

— Шу гап ҳам бежиз эмас,— деб қўйди Суюнбой ака.

— Ҳа, давом этинг, Мадаминжон ака,— деди Аҳаджон.

— Мен отамнинг «хотин кишига сир берма» деган эътиқоди билан ўсган эдим. «Сир берсам, орадаги парда йиртилади-ю, хотиним менга ҳурматини йўқотади» деб ўйлар эдим. Ёшлик ёшлигини қилиб, биз баъзида ҳазиллашар эдик, кулишар эдик, ҳар тўғрида гаплашар эдигу, лекин мен кўнглимнинг тубида ётган нарсаларни унга очиб кўрсатмас эдим, Масуда ҳам шундай эди... Тўйга эски пулда йигирма икки минг сарф бўлган эди. Ота-онам бу маблағни кўп йил давомида «тишининг кирини сўриб» тўплаган эди. Тўйнинг бутун оғири уларнинг бўйнига тушган эди. Энди келиннинг бутун изми ҳам ота-онамда эди. Масуда келинчаклик уйида ўтказган соатлари менинг ихтиёримда бўлса, бундан бошқа вақтнинг ҳаммасига онам хўжайин эди. Масуданинг ўзи ҳам энди тақдирга тан берган эди: биринчи кундан бошлаб қайнамага келиштириб таъзим қилар, кейинчалик югуриб-елиб унинг хизматини қилар эди. Тўй август ойида бўлган бўлса, сентябрдан пахта терими бошланди. Мен район сув хўжалигида ишласам ҳам, уйимиз колхоз ерида эди, томорқамиз бор эди. Шунинг учун Масуда ҳамма қатори колхозда ишлаб кетди. Ўзи нозиккина эди-ю, жуда тиришқоқ эди. Ўша йили етти минг кило пахта терибди... Пул, мукофот... Онам «ўғил кўрсаларинг тўй қиламиз» деб пулни тугиб қўйди. Онам ҳам вақтида Масудага ўхшаган келинчак бўлиб, қайна-на-қайнатасига кўп хизмат қилган экану, лекин ҳозир бир нарсани ҳисобга олмас эди. Онам келинчаклигида «ичкарида» ўтириб, фақат уй ишини қилган экан. Ҳозир аёллар колхозда асосий куч бўлган пайтда Масудани уйда ҳам илгаригидай хизмат қилдиран эди. Бунинг инсофдан эмаслигини ўшанда ҳеч қайсимиз сезмас эдик. Бунинг устига оғимнинг бир одати бор эди: овқатдан тежашни яхши кўрар эди. Отам уни «қўлинг баракали» деб мақтар эди. Барака ҳам осмондан тушмайди. Қозонга ёғ-гўшт камроқ солинса, кўпроқ нону, чой билан тирикчилик тебратилса «қўл баракали» бўлаверади. Сигир соғиш, кир ювиш, супуриш-сидиришларни Масуда қилса, қозон-товоқни онамнинг ўзи қилар эди. У киши одамларни доим икки тоифага бўлар эди: хўра-

лару, чимхўрлар, баднафслару, қаноатлилар. Унинг энг яхши кўрган одамлари чимхўрлар билан қаноати зўр кишилар эди. Хўра одамларни «меш қорин», нафси «ола қопдай», деб, минг кўйга солиб ёмонлар, кулги қилар эди. Буни эшитган келин, албатта, хўра бўлишдан қўрқади, овқатни мумкин қадар кам ейди. Уртага ош қўйилганда Масуда ҳаммадан олдин қўлини тортади. Баъзида кунни бўйи туз тотмай юради. Онам унга сайин «келинимдан айланай, шундай қаноатли экан» деб хурсанд бўлади. Мен у вақтда бунақа ишларга аралашмайман. Масуда ҳам ўзини ўйламас экан-да, ўзини аямас экан. Бўлмаса айтмайдими? «Кунни бўйи тиним йўқ, овқат бунақа бўлса, кучни қаердан оламан?» демайдими... Йўқ, овқат туфайли галва бўлишини истамас эди. Кунни бўйи далада ишлаб, яна кечқурун сигирга ўт ўриб бошига кўйиб келар эди. Уйда майда-чуйда ишларни қилишга менинг йигитлик ғурурим йўл бермайди. «Ойим бор-ку» дейман. Ойим ҳам қариб кучи кетиб қолган кампир. Бунинг устига ҳар ёз ипак қурти тутади. Томорқада сабзи-пнёз ўтайди. Бу ёқда товуқ, сигир-бузоқ... Рўзгорнинг бутун оғирлиги яна Масуданинг елкасига тушади. Ой сайин озиб қоқ бўлиб борар эди, ўзи оғироёқ эди. Баҳорда аёллар билан ер текислаб юрганда бир кун ўша Насимхон деган врач йигит мени докторхонанинг олдида тўхтатди. Ичкарига олиб кириб, Масуданинг медицина картасини кўрсатди. «Соғлиги заифлашиб қоляпти,— деди.— Ўзи ўнинчини битирган. Мен раис билан гаплашмоқчиман, табелчиликми ё бошқа бирор енгилроқ ишга қўйсин» деди. Насимхон бу гапни айтаётиб менинг юзимга қарамас эди. Бир вақтлар унинг Масудага кўнгли бўлгани эсимга тушди. «Ҳали унутмаган экан-да», дедиму ғайирлигим келди. Масуда табелчи бўлса, идорага кўп боради, амбулатория ҳам идорага ёнма-ён, бу акам кўришиб турмоқчи, чамаси», дедим. Аҳмоқ бўлмасам, ўйламайманми: «биров кўзини қисса, Масуда дарров ёмон йўлга кириб кетадиган жувон эмас» демайманми! Киши ўз хотинининг кўнглини яхши билмагандан кейин, у билан сирдош бўлмаганидан кейин, ҳар нарсадан ҳадиксирайверар экан. Бўлмаса Масуданинг ўзи ҳам бир-икки марта «табелчи бўламан» деб кўрди. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси — ҳаммамиз биргалашиб уни бу фикрдан зўрға қайтардик. Биз учун унинг ўша аёллар тўпида бошига ёпинчқ ташлаб ишла-

ши беташвишроқ эди. Инсофсизликни қаранг-да: унинг соғлиги, бутун ҳаёти пойгаҳда-ю, фақат менга садоқати тўрда. Соғлиги хавф остида қолса ҳам, менга садоқати хавф остида қолмаса бўлди. Ўзимдан шунақа садоқат талаб қилиш хаёлимга келмайди... Шу аҳволда уч йил ўтди. Бу орада бир ўғил, бир қиз кўрдик. Масуда уч йилда ўн ёшга қаригандай кўринар эди. Аммо ҳали ҳам илгаригидай тинмас эди. Сал бир нарса бўлса: «Вой мен ўлай!» «Вой, адо бўлай!» деб яна ўзини қарғар эди. Биринчимиз ўғил эди, уни тўй қилишга тайёрлана бошладик. Бир кун яна ҳалиги врачни кўриб қолдим. Энди унинг ўзи ҳам бир ўқитувчи қизга уйланган, кўринишларидан жуда иноқ туришар эди. «Мадаминжон, сиз Масудани бир даволатинг,— деди.— Тўй бўлса, қочмас. Курортга боринглар, хотинингиз камқон бўлиб, дармонсизланиб қолган» деди. Мен ҳайвон бўлганимда ҳам, шу хотин жонини фидо қилиб юрганини сезар эдим. Ундан бирорта ёмонлик кўрмаган эдим. Шундай хотиндан ажраб қолишим мумкинлигини энди биринчи марта кўз олдимга келтирдиму хавотирландим. Уйга бориб ўзига маслаҳат солдим. Бу йиллар ичида Масуда илгаригидан ҳам тортинчоқ бўлиб қолган эди. «Вой, мен қандоқ бораман, уяламан-ку» деди. «Ўзим бирга олиб бораман...» — «Болалар нима бўлади?» «Онам қараб турарлар». Аммо ота-оналар курорт деган гапни эшитгилари ҳам келмас эди. Тўйга атаб тежаб-тергаб йиғилаётган пулларни курортга сарфлаш улар учун ақлга сиғдириб бўлмайдиган бир бемаънилик эди. Аллакимдан «курортда аёллар ундоқ юради, бундоқ юради» деб эшитишган экан. Жуда қаттиқ қарши туришди. «Масудага нима қилипти, ойдай бўлиб юрипти-ку,— дейишди.— Болали хотин бирда озади, бирда тўзади. Бир терининг ичида қўй неча марта озиб, неча марта семиради». Бизда бир одат бор. Киши кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолмагунча касал ҳисобланмайди. Кўз тинишига, бош айланишига «ҳеч нима қилмайди» деб қарашади. Масуда ҳам «ҳеч нима қилмайди, мева пишиғида яна яхши бўлиб кетаман» деди. Мен ишондим. Оқимга тушиб оқадиган одам шу экан. То боши бирор қоятошга бориб урилмагунча «ҳеч нима қилмайди» деб кетаверар экан. Бўлмаса, менинг Масудага раҳмим келар эди. Энди бошқалар кўрмайдиган, уят қилмайдиган пайтини топиб, рўзгор ишига қарашар эдим. Сигирга ўзим ўт ўрар эдим. Баъзида

Масудани даладан мотоциклда мингаштириб келар эдим. Аммо «ўғил тўйини қўйиб турунглар, Масудага жуда оғир бўлиб кетади» дейишга тилим бормас эди. «Элнинг ошини кўп еганмиз, ўзимиз ҳам тўй бермасак уят бўлади» деган эътиқод менда ҳам кучли эди. Тўйнинг азоби зўр бўлишини билар эдим. Лекин шу азобни бўйинга олиб, элни бир хурсанд қилиш менга қандайдир қаҳрамонлик бўлиб кўринар эди. Оиламизга обрў, эътибор етишмагандай бўлар эди. Шунини отам тўй билан етиштириб олмоқчи эди. Икки юз кило гуруч дамлаб, икки қўй, бир новвос сўйиб тўй қилмоқчи эдик. Ароқ-шарафн-ю, бошқа тараддуси ҳам шунга яраша... Битта ўғилчанинг қўлини ҳалоллаш учун шунча нарсани ҳавога совуриш ҳозир менинг кўзимга қип-қизил жиннилик бўлиб кўринади... Тўғри, орият, номус кўздай азиз нарсалар. Лекин кўз одамнинг энг мўътабар жойида — юзида туради-ку. Шу кўзлар одамнинг юзида эмасу, қўлтиғининг тагида бўлса нима дер эдингиз? Ҳайфингиз келармиди? Бизнинг уйда селдай бефойда ўтиб кетадиган ўғил тўйи ор-номусга кирар эди-ю, шу ўғилни туққан Масуданинг умри шунчалик эговланиши ор-номусга кирмас эди. Кўзни юздан олиб, қўлтиқнинг тагига ўрнатиб қўйганга ўхшамайдими бу? Ор-номусни бизга шундай нотўғри ўрнатиб кетганларга минг лаънат!

Мадаминжоннинг ўпкаси тўлди. Холбек чойдишдаги чойдан бир пиёла қуйиб унга беморга узатгандай қилиб узатди. Мадаминжон чойни ичгиси келмай ерга қўйди, яна папирос тутатди.

— Биласизлар, тўйнинг ташвиши бир-икки ҳафта олдин бошланади, яна бутун оғирлиги аёлларнинг бошига тушади. Ўзи ёз пайти эди. Кун қизиган. Тўйга бир кун қолганда туш пайти Масуда ер тандирдан сомса узаётиб ҳушидан кетиб қолипти. Дарров сояга олиб, юзига сув сепдик. Бирпасдан кейин ўзига келди. Доктор чақирмоқчи эдим, унамади. «Тўй ўтгунча отангларикига элтиб қўйай» дедим, бунга онам қарши чиқди. «Нима, менинг уйимдан илон чиқиптими?— деб шовқин солди.— Шунча орзу-ҳавас қилиб юриб, эртага тўй деганда ҳамма қизигидан қуруқ қолсинми?» Хуллас, бўлмади. Масуда ўша кун ичкеча ётди-ю, «энди яхши бўлдим», деб туриб кетди. Бошқалар уни аямаганига ўрганиб қолгани учун ўзи ҳам ўзини аямас эди. Тўй пайтида ётиб қолишни жуда ҳам истамас эди. Шу уни тутиб турди-ю, тўйни бир амал-

лаб ўтказди. Кейин бир-икки кун дам олар-олмас, бригадир «ўтоққа чиқ, ғўзани ўт босиб кетяпти» деб келди. Мен аҳмоқ бўлмасам, ўша врач йигитга бормайманми? Тўй пайтида шунақа бўлувди, бир кўринглар, справка беринглар демайманми? Йўқ, яна ўша «ҳеч нима қилмайди» билан Масуда қизимизни кўтариб, ўтоққа чиқиб кетди. Ёзда миробнинг иши кўп бўлади. Ўша пайтларда сув танқис эди. Мен колхозма-колхоз юриб, бир хил кунлар ярим кеча бўлганда уйга қайтар эдим. Бир кун шундай кеч қайтиб келиб қарасам, ойим айвонда йиғлаб ўтирибди. «Масуда йўлда кўнгли озиб йиқилиб қолибди, касалхонага олиб кетишди, аҳволи оғир» дейди. Мотоциклда етиб бордим. Юзи мурданикидай сариқ... Қон аралаш қайт қилади. Одамни танимайди. Врачлар бор амалини қилишяпти. Бир марта қон қуйишипти. Яна шаҳардан бир хил дори олиб келиш керак дейишди. Мотоциклда учиб бориб олиб келдим. Кечаси билан бошида ўтирдим. Тонг пайти сал кўзини очди. Мени танигандай бўлиб, болаларни сўради. «Мен ўламан,— деди,— рози бўлинг!» Кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди... Мен шунча оқибатсизлик қилсаму, яна мендан розилик сўраса! Энди-энди эслаб ўзимча яна битта нарсадан норози бўламан: раҳматли бу қадар юмшоқ бўлмаса нима қилар экан! Ахир гулда ҳам тикан бўлади-ку. Мен бепарволик қилганимда, эски урф-одатлар жуда жонига текканда исён кўтарса бўлмасмиди? «Бор-е» деб кетиб қолса бўлмасмиди? Шунда балки менинг ҳам кўзим эртароқ очилармиди?.. Йўқ, тикансиз гул бўлиб ўтиб кетди... Одам дармондан кетиб, ўзини касалдан ҳимоя қилолмайдиган бўлиб қолгандан кейин, дору-порулар қор қилмас экан. Кун чиққанда узилди... Ана энди армон қилишни кўринг. Бирга ўтказган бутун умримиз ҳар куни неча марта кўзимнинг олдидан кино бўлиб ўтади-ю, юрак-бағримни эзиб юборади. Уйдаги ҳар битта буюм Масудани эсимга солади.. Одам бевақт ўлган кишининг олдида гуноҳкор бўлмасин экан. Дунёда бундан оғир қийноқ йўқ экан. Кўча-кўй ҳам, дала ҳам, қишлоқ ҳам — ҳаммаси мендан Масудани сўроқлаётгандай бўлади. Уйда болалар «ойи» деб йиғлайди.

Холбекнинг назарида ўлган аёл гўё Жаннатхону, Мадаминжоннинг ўрнида ўзи тургандай бўларди. Унинг ўпкаси тўлиб, йиғидан ўзини зўрға тутарди.

— Шу тариқа орадан беш-олти ой ўтди. Онам бола-

лар билан банд, бирда-ярим ўзини қарғайди, «шундай келиннинг қадрига етмадим» деб йнғлайди. Мен бир ҳолу бир сар бўлиб юрибман. Шунинг устига отам бир кун уйланишдан гап очиб қолди.

«— Уғлим, ажалга даво йўқ, тақдирда бори шу экан,— деди.— Энди бирорта ўзингга яқин жувонми, бевами бўлса айт, олиб берайлик».

Мен ўзим нима аҳволда юрибману, яна бу гап... Жоним чиқиб кетди.

«— Масудани тирилтириб беринг, оламан,— дедим.— Сиз менга ўргатгандай қилиб эмас, одам боласига қилган муомалани қилиб бошқатдан оила қураман. Тирилтириб беринг!»

«— Сен буни биздан кўрма, худодан кўр. Машойихлар айтган: хотин топилади, ота-она топилмайди».

«— Хотин одам эмасми? Одам топилмас экан-ку. Қани, топилса топиб беринг менга Масудани!..»

Отам лом-ним деёлмай қолди... Менинг уйда тургим келмас эди. Районда ишлаганим учун қўлимда паспортим бор эди, расчёт олдиму бошим оққан томонга чиқиб кетдим. Шофёрликни билар эдим, бир йил Қозоғистоннинг бўз ерларида ишладим. Трактор миндим, комбайн ҳайдадим. Болаларни соғинганда қишлоққа келиб топган-тутганимни бериб, каму кўстларини тўғрилаб яна кетаман. Бир ёз Қизилқумда газчиларнинг орасида ишладим. Кейин, мана, Аҳаджон акам билан танишиб қолдик... Бир жойда узоқ туролмайман. Бахтиёр юрган эр-хотинларни кўрсам ҳам Масуда эсимга тушади, «нега биз шунақа яшай олмадик» деб армон қиламан. Дунёда ҳар хил одам бор, аёлларнинг орасида ҳам бевафолари, эрига беҳуда азоб бегадиганлари бўлар экан. Буларни кўрганда яна Масуда эсимга тушади. «Одамлар шунақа хотинлар билан яшаб юрганда мен уни бошимга кўтаришим керак эмасмиди, кўз қорачиғимдай асрасам бўлмасмиди?» дейман. Бугун мана бу ажойиб жойларни кўрганимда яна Масудани эсладим. Бунақа шифоли жойлар ўзимизда ҳам кўп экан. «Уни курортга олиб борсам бўлмасмиди?» дейман. Ҳалиги йнгит... Аваз... хотинини қанотида олиб юрибди... Шу ҳам ор-номусга, мардликка кирмайдими ахир? Ор-номус, одамгарчилик деган нарсалар кўздай азиз бўлса, донм ўзига муносиб жойда туриши керак эмасми?.. Мен шунча жойларни кўрдим... Қаердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини

астойдил қадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам қадр-қиммати кўтарилиб кетяпти. Аёл зотини ерга уриб кўтарилмоқчи бўлган эрлар ўзлари паст кетиб, ер бўлиб юрибди. Мен ҳам «олий жинсман» деб керилиб юрган пайтларимда эр эмас, қора ер эканман... Буни мана энди билипман...

Ой чиққан эди. Мадаминжон ўрнидан турди-ю, бир оз гандираклаб булоқ бўйига тушди. Ой нурида маъюс йилтиллаётган тўлқинларга қўлини солиб, бир кафт сув ичди, кейин қизиб кетган юзини ювди.

Гулхан атрофида ўтирганлар хаёлларини йиғиштириб ололмай сукут сақлашарди. Эшитган нарсалари юракларида шундай мураккаб ҳис-туйғулар қўзғаган эдики, енгил-елпи хулоса чиқариб, буни дарров ўртага ташлашни ёки Мадаминжонга сийқа сўзлар билан тасалли беришни ҳеч ким ўзига эп кўрмас эди.

Эшмурот ака ҳамон ухлаб ётарди.

Холбек тепага қаради.

Осмон баланд ва тиниқ. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиларди.

Юлдузлар орасидан эгри-бугри чизиқ чизиб ўтган тоғ қирраси улкан бир арранинг тишларини эслатади. Агар бу «аррани» тортадиган ёвуз паҳлавон топилса, осмонни арралаб иккига бўлиб ташлаши ҳам мумкиндек туюлади.

Холбек бирдан Жаннатхонни кўргиси келди. Эртага унинг қишлоққа тушадиган куни. Хотинини эртагаёқ кўриши мумкинлигини ўйлаганда у ўзини — Мадаминжондан эмас, йўқ, бунга виждони йўл бермайди! — у ўзини боягидан бахтиёрроқ сезди.

Суюнбой ака серсоқол ҳамкасбини туртиб уйғота бошлади:

— Эшмурот ака, тулинг кетайлик. Бу ерга ухлагани келганмидингиз? Э, ўлинг-е! Тулинг...

29

Арчадан йўнилган оқ-сарғиш рангли янги устунлар қуёш нурида нафис жило бериб товланади. Пайраҳа ҳиди келади.

Ойкўл қишлоғининг ўртасида, булоқ бўйида уста Қамбар билан Норбой ота шунақа устундан учтасини

тиклашган. Ҳозир улар бўлажак шийпоннинг тўртинчи устунини тайёрлашяпти.

Норбой ота чўпонликни ташлагандан бери носвой кадисини йўқотган кашандага ўхшаб юрар эди. Уста Қамбар ҳам бир ўғли «шийпон керак эмас» дегани учун, иккинчиси хотинини олиб тоққа чиқиб кетгани учун кўчада одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, уйда ётар эди. «Одамнинг заҳрини одам олади» деб Норбой ота устанинг олдига кўп келар эди. Икковлари ёшларда илгаригада меҳру оқибат йўқлигини гапириб, ўтган замонларни роса эслашди. Бу гаплар зериктиргандан кейин:

— Энди илож қанча, уста,— деди Норбой ота.— Туринг, мен ҳам сизга қарашай. Шийпонни қурайлик. Улиб кетсак биздан ҳам битта ёдгорлик қолсин.

Норбой ота устани уйдан олиб чиқмагунча қўймади. Мана иккаласи гангур-гунгур анча иш қилиб қўйишди. Оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қошлари ҳам оқариб кетган Норбой ота ҳозир ердаги устуннинг бир учига боладай миниб, уни қимирлатмай босиб ўтирипти. Қулоғига қалам қистириб олган уста Қамбар устуннинг нариги томонини гоҳ пойтеша билан йўнади, гоҳ ранда билан текислайди.

Дурра устидан янги шол рўмол ўраган баланд бўйли, савлатли бир кекса аёл булоқнинг новачасига мис кўзасини қўйиб, сув тўлишини кутмоқда эди. У рўмолининг бир учи билан буришиқ оғзини тўсиб, Қамбар отага зимдан қараб турар эди.

Шунинг устига Санам хола иккита челақ кўтариб, сувга келиб қолди.

Ҳалиги кампир илгари Ойкўлнинг энг чиройли қизларидан бири эди. Отаси уни устага бермоқчи эди, қиз ҳам шуни истар эди. Қамбар ота Санамойга уйланиб, орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтгач, шу қиз — унинг оти Ҳожар эди — Санам холага жуда кўп марталар «таги паст» деб таъна қилган эди. Ҳожар хола ҳозир ҳам уста Қамбарга ҳавас билан қараб турганини Санам хола сезди.

— Ҳа, Ҳожар буви, хаёл суриб қолибсиз?— деди.

Икки кампир бир-бирларини елкаларидан олиб, нардан-бери кўришдилар. Санам холанинг гапидаги пачингни сезган Ҳожар кампир ҳам тагдор қилиб:

— Вой, Санам буви,— деди,— қариганда сизга қийин бўлипти-да.

— Қийин бўлиб нима қилипти?

— Челак кўтариб юрганингизга айтаман...

Ҳожар кампир «баттар бўл, келининг юзингни ерга қаратиб, тоққа чиқиб кетипти-я» демоқчи эди. Санам бувининг ўзида ҳам шунга яқин бир тушунча бор ва бу уни жуда қийнаб юрар эди. Аммо у Ҳожар кампирга ўхшаганларга сўзини бергиси келмас эди.

— Сизнинг ҳам келинингиз бор-ку, ўзингиз челак кўтариб юрмагандай гапирасиз-а!

Қамбар ота орқага ўгирилиб, кампирга мамнун бир кўз ташлаб олди. Ҳожар кампир лабларини истеҳзо билан буриб, сувга тўлган мис кўзасини новачанинг тағидан олди-да:

— Менинг келиним пичан ўряпти,— деди,— кечқурун келади, сизга қийин ўргилай.

Ҳожар кампир мис кўзани белига қўйди-ю, «бопладим» дегандай қилиб шахдам юриб кетди.

Санам хола лабини алам билан тишлаб бирпас жим турди, кейин Қамбар отага қараб, йиғламсиради:

— Ҳожар савлатнинг гапини эшитдингизми?

— Сен бундан каттароқларини эшитмаганмисан?

— Қачон қутуламиз? Уч ўғилни катта қилгунча не не азобларни тортганман! Кўрган ҳузурим шуми?

Норбой ота орага тушди:

— Санам буви, ношукурчилик қилманг. Менинг Аваздай ўғлим бўлса жон дер эдим! Кучдан қолган қариялар «боланинг ҳузурини» деса арзийди. Сизларга нима қилипти!

— Ориятини айтмайсизми, Норбой ака! Боягидақалар «келини эрсираб тоққа чиқиб кетипти» деб юрганмиш!

— Сен унақа ҳаром гапларни оғзингга олма!— деб Қамбар ота хотинини жеркиб ташлади.— Ақлинг бўлса энди келинингни ёқла!

Қамбар отанинг бўйин томири ўқлоғидай бўртиб чиқди. Санам хола чолига ҳам осон эмаслигини шундан сездю, индамай қўя қолди.

Эртаси куни пешинда Санам холани кайвонилар қатори бўлажак бир тўйнинг маслаҳатига чақиришган эди. Пешин бўлган сари Санам холани ҳам босмоқда эди. Бормаса, қўрққандай бўлади, иковарадан чиқади. Борса, келини тўғрисидаги гаплар қўзғалиб, яна таъбини тирриқ қилади.

Санам хола айтилган жойга пешиндан кечроқ бор-ди. Уй тўла аёллар. Ҳожар буви тўрда. Санам хола ҳам доим тўрга таклиф қилинар эди. Бу гал уй эгаси ҳам, Ҳожар буви ҳам уни «тўрга ўтинг», деб қисташмади. Санам хола пойгаҳроқда ўзидан анча ёш аёлларнинг орасида ўтирганда, Ҳожар хола юқоридан унга қадоқ қилинган кир ва синиқ пиёлада чой узатди. Санам хола бунда ҳам бир камситиш борлигини сизди. Илгари Санам холага «таван боши бўласиз» деб ялиниб юрган тўй эгалари ҳозир унинг кўзи олдида бу фахрли вазифани Ҳожар бувига юклашди.

Санам холанинг кўнгли чўкиб, руҳи тушиб бораётганини ўнг томонда ўтирган қудаси Рихси хола сизди. Юзида нўхатдай бир сўғали бор, анча семиз ва кўнгилянчан бу аёл:

— Қудажон, хафа бўлманг,— деди ва Санам холанинг олдига сомса суриб қўйди.— Олинг, энг! Қайтага бир ғалвадан қутулдингиз.

— Рост айтасиз,— деди Санам хола сомсадан олиб. Аммо ҳеч нарса егиси келмас эди. Қудасининг яхши гапи ҳам унинг аламини келтирарди.

Тўрда савлат тўкиб ўтирган Ҳожар буви:

— Бир хил бола тоғасига тортади,— деб гап бошлади.— Қамбар ака ўзи жуда яхши одаму Аваз... тоғаларига тортгани учун шундайдир-да.

Санам хола ҳам Аваздан норози бўлиб юрганини билган Ҳожар буви гўё унга тасалли бермоқда эди. Аслида, Ҳожар буви Авазни «тоғаларига тортгани учун ёмон» дейиш билан Санам холанинг ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сизди-ю:

— Тоғаларига тортган бўлса нима,— деди,— тоғалари арпангизни хом ўрганмиди? Ё менинг кенжа ўғлим сизнинг пишагингизни «пишт» дептими?

Ҳожар хола ҳам мушукни «пишак» деб гапирар эди:

— Пишагимни пишириб еса ҳам майли! Қиз-жувоиларга акси урмаса бўлди... Тавба-ей, келиним кечадан бери далага ёпинчиқсиз кетади. Уришсам, «Ҳулкар тоғда очилиб-сочилиб юрипти-ку, менга кучингиз етадим!» дейди.

— Ҳа, ёшларнинг юзи қаттиқ бўлиб кетяпти!— деди тўрдаги бир кампир ҳам.

— Бас қилинглар шу гапни!— деди Рихси хола.— Куннинг иссиғида ёпинчиққа ўранмай юрса юрип,

ти-да. Хулкар ҳам тоғда юрган бўлса, тепасида эри бор.

— Эри билан эр-хотинга ўхшаб юрса экан!— деди Ҳожар хола.— Санам бувининг ўзи ҳам келинига «Сен ўғлимнинг ўйнашига ўхшайсан», деган экан. Шу рост!

Санам хола ҳозир ер ёрилса киргудек бўлди. Чунки унинг илгари Қамбар отага мингашиб Қўктошдан қочиб келганини ҳам Ҳожар буви «ўйнашлик» деб аташи мумкинлигини энди сизди. Хулкарга отилган тош Санам холага ҳам тегишини, боя Қамбар отанинг «ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла» дегани бежиз эмаслигини у энди чинакам тушунди.

— Мен айтганманми, айтмаганманми, энди шу гапни дастурхон қилиб кўтариб юрмасангиз нима қилар эди, Ҳожархон? Оши ҳалол бўлгандан кейин кўчага қўйиб нчса ҳам ўзи билади. Ўғлим мард эканки, хотинини кўрқмасдан тоғда олиб юрипти...

Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъқуллаб қўйишди.

— Катта кетманг мунча, тавба деб гапиринг, Санамхон!— таҳдид қилди Ҳожар хола.

— Мана, икки қўлим ёқамда!

— Ҳа, тавба денг, ҳалол ошга ҳаром оралаб қолиши ҳеч гап эмас! Менинг ўғлим Турди ҳам тоғда қўй боқадди. Кеча келиб кетувди. Шундан эшитдим. Хулкар эр-каклардан ҳеч тортинмас эмиш. Турди борса, чодирда бир ўзи ўтирганмиш. «Роса гаплашдим,— дейди.— «Қа-тиғидан оқлиқ олдим» деб кулади.

Тўрдаги кампир қўли билан юзини тирнагандай бир қилиқ қилиб:

— Вой, ўлмасам!— деди.

Санам хола Ҳожар кампирга қаҳр билан тикилиб:

— Уялмайсизми?— деди.— Сиз яхши она бўлсангиз ўғлингизнинг оғзига урар эдингиз шу гапи учун!

— Рост-а, бир қишлоқнинг одамларимиз,— деди ўрта яшар бир аёл.

— Сиз қаёқдан билиб ўтирибсиз! Мен уришдим ўғлимни! Бўйи бўйимдан баланд. Йигит кишини эплаб бўлармиди! Ундан кўра сиз келингизни эплаб олинг!

Уруш чиқиши муқаррарлигини сезган уй эгалари дарров орага тушишди:

— Қўйинглар, энди, тўйга ярашадиган хушчақчақ гаплардан гаплашайлик!

Мавзунн ўзгартиришди. Аммо Санам холанинг қулоғига бошқа гап кирмас эди.

Санам хола оғир ўйлар билан кун ботар олдида уйига қайтди. Ҳовлида ҳали ҳам узун бўлиб ўша ўрмак турипти. Бўёқ, ип етишмагани учун Санам хола гиламни ҳеч битиролмаяпти. Ҳозир битмай ётган шу иши уни баттар асабийлаштирарди.

У айвонга қараб ўтаётган эди, сўрининг устида икки кўзи тўлиб турган гилам хуржунни кўриб қолди. Ҳайрон бўлиб бориб қараса, хуржуннинг бир кўзида яхши жун, иккинчи кўзида бир даста жун бўёқ... Бир тугунчакка уч-тўрт қадоқ келадиган зира ўралган экан, ҳиди димоғига гупиллаб урилди.

«Вой, чолимдан айланай, бўёқ билан жунга зор эдим, топиб келипти-да!» деб ўйлади Санам хола.

Ие, бу нима? Пулми? Иккита йигирма беш сўмлик, яна қизил ўн сўмликлар... Тавба, бу кимники?

Қўра томонда от депсингани эшитилди. Санам хола ўгирилиб қаради. Чивин кўриб турган эгарлоғлиқ жийрон от... Авазники!

Санам хола шоша-пиша пул билан тугунчакни хуржунга қайтариб солди. Шунинг устига чап томондаги уйдан енглари шимарилган, қўлига супурги ушлаган Хулкар чиқиб қолди. Санам хола уни кўрди-ю, хуржунни титиб қараганидан жуда изза бўлди.

Хулкар орадан ҳеч гап ўтмагандай очиқ чеҳра билан:

— Бу ҳаммаси сизга, онажон,— деди.— Уғлингиз... икковимизга ойлик беришди.

Санам холага «онажон» сўзи хуржундаги нарсалардай хуш ёқди-ю, аммо «икковимизга ойлик» дегани беҳосдан аввалги хафачиликларни эслатди. Санам хола Авазга «бир ойда топган матоинг ўн беш сўм!» деб таъна қилмаганмиди?.. Санам хола уялиб келини билан очилиб гаплашолмади. Бир оғиз:

— Юрибсизларми?— деб сўради, холос.

Хулкар ёш боланинг хархашасини кечиргандай жилмайиб, Аваздан салом топширди. Санам хола хуржунга бошқа қўл урмади ва ошхонага ўтиб, овқатга уннади.

Хулкар кўпдан бери супурилмаган ўз уйларини супуриб саранжомлади. Кейин эчкиларга қаради, сигирини соғди.

Бу орада Қамбар ота ҳам уйга қайтган эди. Аваз

билан Хулкарнинг ўйлаб топган совғаларидан хурсанд бўлиб, хуржунни ичкарига олиб кириб қўйди. Келинларининг тинмаётганини кўриб:

— Баракалла, эна қизим,— деди.— Энди бутунлай қайтдингми?

— Йўқ, сизларни кўришга келдим. Аваз акам «сен бориб кел» деб қўймадилар.

— Яхши қилипсан-да. Тоғда юриб, дугоналарингни ҳам соғингандирсан. Боя сени сўроқлаб юришгандай бўлувди.

— Кимлар?

— Ҳалиги Холбекнинг хотини бор-ку. Кўк кўз.

— Ҳа, Жаннатхон. Улар мени мактабдаги муаллима-нинг уйига чақиришувди.

— Утириш бор эканми?

— Қиз-жувонлар шунчаки бир... ҳангомалашмоқчи экан.

— Ҳа, ундоқ бўлса, бора қол, қизим.

Хулкар ювиниб-тараниб, атлас кўйлагини кийиб чиқиб кетди. Қамбар ота кампирини ошхонадан уйга чақириб олди.

— Бери кел... Мана бу ерга ўтир... Сенга нима бўлди? Араз ҳам эви билан-да. Топганини қўшқўллаб олиб келса! «Онажон» деб хизматингни қилиб турса... Келинни бунчалик хор қиласан?

Санам хола ҳам тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди:

— Мен ўзим хор бўлиб кетяпман, билдингизми? Қай-панамдан уялар эдим, қўрқар эдим. Энди келинимдан ҳам уяламан, қўрқаман!

— Астағфирулло!— деди Қамбар ота. У кампирининг пул, бўёқ муносабати билан уялиб қолганини, Хулкарнинг одамгарчиликда нақадар баландлигини энди тан олиб изза бўлаётганини тушунар эди-ю, нега қўрқинини тушунмас эди.

— Нимадан қўрқасан? Ақлинг жойидами?

— Ҳожар савлатнинг гапини сиз бир эшитсангиз эди...

Қамбар ота илгари аёлларнинг гапини хотинидан сўрамас эди. Бунни эркак кишига ярашмайдиган бир қилиқ деб ҳисоблар эди. Аммо бугун Санам хола Ҳожар кампирдан нимаики гап эшитган бўлса, Қамбар ота ҳаммасини битта қўймай сўраб олди. Бир-икки марта:

— Яхши жавоб берибсан! Боллабсан!— деб қўйди.— Турди Хулкардан оқлиқ сўраб олган бўлса, бу тоғда қўшничиликда бўладиган гап. Сен бунни келинингга айтиб юрма тагин, яхши бўдмайди. Эртага бир хурсанд қилиб жўнат. Сомса-помса ёпиб бер.

— Ҳо, келинингизга мунча меҳрибонсиз? Мен шунақа келинчақлигимда ойингиз қувиб юборсалар ҳам орага тушмас эдингиз-ку!

— Эски дардларни қўзғама, хотин, у вақтда замон бошқа эди.

— Ўзингиз-чи?

— Ўзим ҳам... ён берганман, тўғри. Оқимга қараб оққанман. Сенга жабр бўлгани рост, Санам буви! Оқимга қарши сузишни ота-оналаримиз бизга яхши ўргатмаган экан, мана энди қолганини болаларимиздан ўрганияпмиз.

Ҳозир Қамбар отанинг кўзларида йигитлик пайтларини эслатовчи бир дард олов бўлиб ёнар эди. Санам хола эрига меҳри товланиб қараб турди-ю:

— Улсин ўша Ҳожар савлат,— деди.— Ёшлик пайтидаги кекини ҳеч унутмайди.

— Қайси кеки?

— Биласиз-ку,— деди Санам хола уялиб ерга қараркан.

Қамбар ота Ҳожарга ва унинг отасига ёқиб юрган йигитлик пайтларини эслади:

— Ҳа, уми?.. Лекин Ҳожар қурғур ҳам кўҳлик қиз эди-да.

Ота бу гапни шундай ҳарорат билан айтдики, Санам хола, ёш жувонлардек рашки келиб:

— Вой, ундоқ бўлса нега Ҳожарни олмагансиз?— деди.— Мени олиб қочиб келиб, шунча қийнаб нима қилар эдингиз?

Кампирининг рашки Қамбар отага жуда хуш ёқди.

— Сен Ҳожардан ҳам чиройли эдинг-да, хотин!

Санам холанинг чеҳраси бирдан очилиб кетди, чолига у йигирма ёш яшаргандай кўринди.

— Аммо зап олиб қочган эдим-да! Бўлмаса отани уриб ўлдириб қўяр эди-я!

— Ўзим ҳам жинни эканманми? Шунини ўйламай йўлингизга чиқибман-а?

— Ёшлик-да, ёшлик!

Улар бирга ўтказган энг яхши дамларини эслаб кетишди. Юз хил гап-сўзлар ва урф-одатларнинг остида қолиб кетган ёшлик меҳрлари тоғ кўчкиси тагида қолган булоқдек ҳали ҳам тирик экан. Эндиги хотиралар гўё шу булоқнинг кўзини очар, уни лойқалардан тозалар эди. Ушанда ўзлари ҳам ноҳақ қоралаган жасоратлари ҳозир юракларида оқланиб, янгиланар ва икковини бир-бирларига олов ёшликларидагидай жозибали кўрсатар эди...

30

Ой тўлган бўлмаса ҳам, жуда ёруғ, шабадада силки-наётган терак баргларини битта-битта санаб чиқиш мумкин. Оқланган мактаб биноси ойдинда кўкишроқ кўринади. Чўлпонойлар турадиган уйнинг ёруғ деразасидан аёлларнинг гап-сўзлари ва кулгилари эшитилади.

Боя Ҳулкар бу ерга келаётиб, кўчада овсини Суюма билан айтишиб қолган эди. Суюма болаларининг олдида ҳам Ҳулкарни ёмон сўзлар билан тилга олади чамаси. Ҳулкарнинг атлас кўйлак кийиб келаётганини Суюманинг олти яшар ўғилчаси кўчада кўриб қолди-ю, ўн-ўн беш қадам нарида туриб:

— Ҳулкар Авазга ўйнашиб теккан! Ўйнашиб теккан!— деб масхара қила бошлади.

Бола бу гапнинг маъносини тушунмай айтаётгани билиниб турар эди. Ҳулкар унга қараб бурилган эди, бола қочди.

— Қўрқма, урмайман. Сенга ким ўргатди бу гапни? Ойингми? Ойинг яхши хотин бўлганда, сенга бунақа гап ўргатмас эди.

Енглари кенг кўйлак кийган семиз Суюма деворнинг кемтигидан бошини чиқариб:

— Ҳой, ойимча, сен яхши бўлдинг, биз ёмон бўлиб қолдикми ҳали?— деди.

— Ёш болага шунақа гапни ўргатган хотиннинг яхшилиги-ю, ёмонлиги...

— Мен ёмон бўлсам ҳам, сендай безбет эмасман!

— Безбет ким ўзи? Сизни пулга сотиб, чимилдиқча етаклаб олиб келиб қўйишган бўлса фахрланасизу,

мен одамга ўхшаб хоҳлаганимга тегсам уят қиласизми?
Баттар бўлинг!

Ҳулкар йўлида давом этди. Суюма уни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан қарғганича қолди.

Ҳулкар ҳозир Чўлпонойнинг уйида ўтирганда шуни айтиб берган эди:

— Ўзи бу қишлоқда Суюма опадай ёмон қарғайдиган хотин йўқ,— деди Жаннатхон.

Суюманинг турмушини Жаннатхон яхши билар эди. Ортиқ хотинига қайишмас, беш бола ва мол-ҳолнинг бутун оғирлиги Суюманинг бўйнига тушар, унинг эри яна пичан ўроғига ҳам кўп чиқарар эди. Ортиқнинг ўзи эса эрта кетиб, кеч қайтар, баъзан районда ёки шаҳарда тунаб қолар, шунда Суюма ҳар хил хаёлларга бориб, баттар асабийлашар эди. Аламини болаларидан олиб, уларни тарс-турс урар, «қирилиб кетгурлар», «қон қусгурлар», «ер тишлаб ўлгурлар», ҳатто «етим қолгурлар» деб ҳам қарғар эди. «Оғзингга ундоқ қилай, пешонангга мундоқ қилай!» деган аёлча сўкишларни ҳам қалаштириб ташлар эди.

Жаннатхон ҳозир шулардан бир-иккитасини айтиб берган эди, даврадагилар кулишди.

Уларнинг орасида қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова ҳам бор эди. У бугун мактабнинг ёзги ременти масаласида келган эди.

— Суюманинг эри ким, Ортиқ Қамбаровми?— деди Сафарова.— Демак, хотини билан ҳам тарбиявий иш олиб бормаё қўйипти-да. Бўлмаса мен уни мажлисда бир боппайман.

— Опажон, бунақа нозик масалаларда мажлис унча иш бермас экан,— деди Чўлпоной.— Ўтган кун шу қишлоқда профсоюз мажлиси бўлди. Биласиз, бу ер совхоз. Ишчилар комитетидан ҳам вакил келди. Мен чиқиб хотин-қизлар тўғрисида гапирдим. Ҳулкарни мисолга олдим. «Бурчак-бурчакда писиллаб юрганлар чиқсин, даъвосини бу ерда айтсин» дедим. Қани энди бирор киши чиқса! Сасиб юрганлар мажлисга борганда тиканига бекинган кирпига ўхшаб олишар экан. Шунча уриндик, очилиб гапиришмади. Охири биров туриб: «Ҳулкар биздан шикоят қилипти-да, мажлисга соляпсизлар?» деди. Бошқалари кулиб юборди.

— Қуриб кетсин бу эски тушунчалар!— деди Сафарова.— Худди ёввойи ўтларга ўхшайди, сал қарамай

қўйсангиз, эскича қиз узатишлару, ёпинғичу, бало-ю баттарлар яна кўпайиб қолади. Бўлмаса бу нарсаларни «Хужум» давридан бери биз неча марта «ўтаб» ташлаганмиз!

— «Хужум»ни вақтинча бир кампания қилиб ўтказиб, ярим йўлда тўхтатиб қўйганлар ҳам бор экан-да, раиса опа. Ҳозир шунақаларга гапирсангиз, «Э, паранжи ташлаш билан ҳамма аёллар битта қолмай озод бўлган, оилада қиладиган ишимиз қолган эмас, энди бошқа соҳаларга зўр беравериш керак!» дейишади.

— Зарарли гап бу. Боя айтдим-ку. Эски тушунчалар ғумай билан печакнинг худди ўзи. Қарамай қўйсангиз дарров ғовлайди... Биз анча йил уруш билан андармон бўлдик. Урушдан кейин баъзи хатоларга йўл қўйилди.... Бу айниқса Ойкўлга ўхшаган чекка қишлоқларга ёмон таъсир қилди-да. Ҳозир, мана, бу ерда ҳам турмуш маданиятига эътибор кучайяпти-ку.

— Ҳа, айтмоқчи, Ойкўлга электр келаётган эмиш-а, ростми?— деди Хулкар.

— Қамбаровлар чатоқ қилмаганда ўтган йили келар эди.

— Ишқилиб, сиз ҳам янги директоримизга қўшилиб, райижрокомда шу ишни яхши ҳал қилибсизлар, раиса опа. Эшитган одамнинг ҳаммаси сизлардан миннатдор бўлиб юрипти,— деди Чўлпоной.

— Биз нима? Совет ҳукуматига раҳмат денглар.

Сафарова шу тарзда яна бирпас гаплашиб ўтирди-ю, кейин ўрнидан турди:

— Хўп, энди мен борай, уйда кутиб ўтиришгандир.

У ўн икки чақирим наридаги қишлоқда турар эди.

— Кечаси тоғ йўлларида бир ўзингиз қандоқ юрасиз-а, опа?— деди Чўлпоной.

— Ўрганиб қолганман,— деб раиса қўнжига тикиб қўйган қамчисини қўлига олди.

Уни ҳаммалари кузатиб чиқишди.

Қайтиб кирганларидан кейин Чўлпоной дастурхонни йиғиштирди-ю, рубобни қўлига олди. Бу рубобни олиб келган Жаннатхон бир четда жимгина ўтирар эди. Хулкар уни шўх туртиб:

— Ҳа, дугона, мунча попугинг ётиқ?— деди.— Ё сен ҳам қайнанаңдан куйганмисан?

— Йўқ, қайнанам дуруст, жуда меҳрибон.

— Ҳа, қайнатангми?.. Шу экан-да! Менда қайнана, сенда қайната.

— Ҳамма гап эрда, дугона,— деди Жаннатхон.— Эр яхши бўлса бошқаларники унча ўтмас экан.

— Эрда ҳам, Сафарова айтгандай, ўзимизда ҳам,— деди рубоб созлаётган Чўлпоной.— Биз мунглиқ-муштипар бўлсак, эркаклар ҳам шунга яраша баланддан келади.

— Мен муштипар эмишманми?— деди Жаннатхон.

— Бўлмаса бугун мен бу ерга чақирганимда нима дедингиз? Эркаклар бўлса боролмайман дедингизми?

— Ие, а, Чўлпонхон, уйдагилар билан ҳисоблашиш керакми, йўқми?

— Биладан, уйдагилар билан ҳисоблашиб ҳозир ашула ҳам айтмайсиз. Биз қачондан бери овозингизни эшитолмай соғиниб юрибмиз...

Жаннатхон маъюс кўзларини ерга тикиб:

— Биласизлар-ку,— деди.

— Майли, ким нима билан хурсанд бўлса, шунни қилсин,— деди Хулкар.— Чалинг, Чўлпонхон, «Ушшоқ»-ни яхши чаласиз.

Чўлпоной «Ушшоқ»дан кейин «Чаққон қиз» куйига ўтди-ю:

— Қани, Хулкархон, ашула бўлмади, энди рақс бўлсин!— деди.

Хулкар дугоналарининг орасида энг ўйинчиси эди. Рақс қилишни унинг ўзи ҳам яхши кўрарди. Куйга монанд нафис ҳаракатлар қилганда юраги завқли оҳангларга тўлиб бутун вужуди яйраб кетарди. Ҳозир ҳам у «Чаққон қиз»га ўйнаётиб, ўзини қушдай енгил сезди, умрининг энг бахтиёр дамлари такрорланаётгандай бўлди.

Жаннатхон ўрнидан туриб, деразанинг пардасини тушириб қўйди. Кейин Хулкарга қараб туриб, ўзини тутолмай:

— Дўст!— деб кулди.— Роса келишган жувонсанда, ўртоқ!

Кулишди. Шу билан Жаннатхон ҳам очилиб кетди-ю, рубобни Чўлпонойнинг қўлидан олди. Уни бошқатдан созлар экан:

— Мен ҳам сени соғиниб юрган эдим,— деди Хулкарга.— Дўстинг учун заҳар ют, дейишган экан. Бўлганича бўлар. Қани, Чўлпонхон, тушинг.

«Тановар»...

Рубоб Жаннатхоннинг қўлида шундай тўлиб-тошиб куйлар эдики, билмаган одам унинг бешта эмас, юзта тори бор деб ўйларди. Бири биридан мунгли, бири биридан чиройли оҳанглар гўё деворларни ҳам жарангла-тиб юбормоқда эди. Чўлпоной рақсга тушмади. Куйга жўр бўлиб секин ашула бошлади:

«Қора сочим ўсиб қошимга тушди»...

Қўлидаги рубобнинг ширин оҳанглари Жаннатхон-нинг ўзини ҳам элтиб қўймоқда эди. У ҳозир завқ денгизда сузар ва бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди. Бир вақт у ҳам паст товуш билан ашулага қўшилди:

«Не савдолар менинг бошимга тушди»...

Жаннатхоннинг бениҳоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гўзал бўлмасин, Жаннатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўринга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирпас эргашиб борди-да, ўзининг ожизлигидан уялгандай йўлда қолиб кетди.

Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан қуйилиб келаётган дардли ва жозибали ҳис-лар қафасдан учиб чиққан қушлардай энди унга бўйсун-мас эди. Унинг тобора баландлашиб бораётган товуши уйчага сиғмай қолди. Очиқ деразадан ташқарига учиб чиқди-да, ойдин кечада сукутга чўмиб ётган қишлоқ бўйлаб таралиб кетди.

У сўнгги пайтда хоразмча «Найлайн» ашуласини яхши кўрар ва уни жуда таъсирли айтарди:

«Муҳаббат солган иморат вайрона бўлди, найлайн?»

Холис эшитаётган одамларнинг ҳаммаси Жаннатхоннинг овозига берилиб қулоқ солар, баъзилар «Холбекнинг хотини аломат-да» деб қўярди.

«Ёр йўлинда кўзда ёшим равона бўлди, найлайн?»

А-а-а-й-й-й!

Сўнгги нидо билан Жаннатхон кўнглидаги ҳамма дардларини тўкиб солгандай бўлар ва Холбекнинг энг яхши кўринган пайтларини эсларди. Илгари бошқа йи-гитлар Жаннатхонни «кўк кўз» деб унча писанд қилма-

ганда ҳам, Холбек уни кўрганда гўзал овозини эслар, мулойим жилмайиб саломлашар ва ҳурмат билан гаплашар эди. Хулкардай қизнинг қаллиғидан кўрган ҳурмат ва эътибори Жаннатхоннинг ўзига ҳам жуда хуш ёқар эди. Ўрни келиб, Холбек унга: «Қани, энди ашуладан битта ол!» деб қолса, Жаннатхон йигит кишини мафтун қиладиган куйлардан айтиб, бутун санъатини ишга солар эди. Кейин орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтди...

Шу дақиқаларда айвонда тасбеҳ ўгириб ўтирган Исмаат бобо мактабхонадан унча узоқ эмас эди. Уша ёқдан келаётган ашула товушини бошқалардан олдинроқ эшитиб, келинининг овозини таниди-ю, безовталаниб ўридан турди. Қўшни девор орқали қизини чақирди:

— Суюма! Ҳо, Суюма!

— Ҳа, дада, нима дейсиз?

— Қулоқ сол-чи, нима бўляпти ўзи?

Жаннатхон «Найлайн» билан кўнглининг занглари ни тўкиб олгандан кейин, Коммуна Исмоилова машҳур қилган «Ёшлик чоғимда» куйига ўтди.

Шунинг устига чавқар от минган Холбек тсғ томондан қишлоққа кириб келди. Елиб келаётган отнинг туюқлари тошлоқ кўчада тасир-тусур қилиб, мактаб томондан таралаётган куйни унча эшиттирмас эди.

Мадаминжоннинг ҳикоясини эшитгандан бери, Холбек ўша фожианинг таъсирида юрибди. Жаннатхон билан икковининг турмуши тезроқ яхшиланмаса, ўзи ҳам Мадаминжоннинг куйига тушадигандай бўлади. Холбек уйига шошилаётганининг бир сабаби шу. У «ўзгаришни» нимадан бошлашни билмайди. Балки Жаннатхонга ўша эшитганларини бирма-бир айтиб берар-да, кейин икковлари маслаҳатлашишар...

Холбек кўчадан ўтаётиб, мактабхона томонга қулоқ солиб турган бир қанча кишиларни кўрди. Улар Холбекнинг саломига алланечук сабрсизланиб алик олишди.

— Отинг билан тасир-тусур қилавермай тезроқ ўт, халақит беряпсан!— деди кимдир.

Мактаб томондан ашула овози келаётганини Холбек энди сездди. Ўзларининг дарвозаларига яқинлашганда, отни тўхтатиб, қулоқ солди.

Жаннатхоннинг овози! Холбекнинг эти жимирлаб кетди.

«Энг яшнаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнгил боғимда»,

деган сўзларни хотини унга атаб куйга солиб айтаётган-дек туюлди.

Холбек Жаннатхонга уйлангандан бери унинг шундай жўшиб ашула айтишини биринчи эшитиши эди. Холбек уйланмасдан олдинги холис бир туйғу билан унинг овозидан завқланиб қулоқ солаётган эди, қизишган от жойида турмай халақит берди. Холбек уни боғлаб қўйиш учун дарвозадан ичкарига кирди.

Ҳовли юзида ота-онаси ва Суюма нима тўғридадир асабий баҳслашмоқда эди.

— Уша Хулкар безбетдан ибрат оляпти!— деди Суюма.— Ҳозир ҳам бирга ўтиришганмиш!

— Ўтирса дугонаси-да, шунга шунчами?— дерди онаси.

Жаннатхоннинг овози ҳамон Ойкўл бўйлаб таралмоқда эди.

— Мов бўлгандай қишлоқни бошига кўтаряпти-я!— деди Исмат бобо газаб билан.

Рихси хола шу пайт орқага ўгирилиб, Холбекни кўрди-ю, эри билан қизига шипшиди:

— Жим бўлинглар! Яна уруш чиқарасанлар!

Холбек отдан тушиб ҳовли юзида турганларга совуққина салом берди. Рихси хола унинг олдига келиб:

— Сен дамингни олиб тур, болам, мен ҳозир хотинингни айтиб келаман,— деди.

Отаси билан Суюма Холбекдан бир нарса кутгандай унга жим қараб туришар эдилар.

— Сиз шошманг,— деди Холбек онасига. У хотининг ашуласини ҳамма қандай эшитаётганини энди кўз олдига келтирди, аллақанча одам отасига ва Суюмага ўхшаб ёмон хаёлларга бораётганини ўйлади-ю, қўйнига совуқ бир нарса ўрмалаб киргандай вужуди титраб кетди.

— Узим бораман!

Холбек дарвозага қараб юрди.

— Жон болам, хотинингга озор берма!— деди онаси кетидан.— Сенга кўзи тўрт бўлиб юрган эди. Яхшиликча гаплаш!

— Улиб кет сен оқловчи!— деди Исмат бобо хотинига ўшқириб.— Тилёғлама! Сен ҳам талтайтиряпсан шу келинни.

Холбек Жаннатхоннинг товуши келаётган томонга

шошилмай борар эди. Қарама-қарши туйғулар унинг борлигини қуюндай чирмаб, турли томонга тортқилар эди. Қулоғи тагида хотинининг ажойиб куйи ҳам, Мадаминжоннинг кечаги ҳикояси ҳам, отаси билан опасининг ҳозирги айтган гаплари ҳам бир-бирига қўшилиб, аралашиб эшитилар эди. Кўпдан бери унинг кўнглида яшаб келган бир ҳис — «шу хотин бутун борлиги билан сеники, фақат сеники!» деб турувчи ҳис — Жаннатхоннинг ҳаммага эшиттириб ашула айтаётгани сабабли исён кўтармоқда эди. «Кўрдингми, хотинингнинг сенга шундай ёқадиган гўзал овози сеники эмас!— дерди бу ҳис. «Сен очилдинг кўнгил боғимда» деган сўзларини ҳамма йигитлар эшитяпти. Қўшнинг Замонали ҳам эшитди... Уқимишли, чиройли йигит Замонали. Жаннатхон эҳтимол бу гапни Замоналига атаб айтаётгандир?»

«Йўқ, йўқ!» деб Холбек даҳшатли қуюндан чиқишга уринди. Мадаминжоннинг ҳикоясини эслаб, шунга таянмоқчи бўлди. Аммо бу воқеа энди кинода кўрилган бегона бир ҳаётнинг фожиасидай ҳозир хаёлидан узоқлашиб кетган эди. «Одамгарчилик тўрға чиқиши керак... Хотин ҳам одам... Одам топилмайди»... Эшитган пайтида унга шунчалик таъсир қилган бу сўзлар ҳозир уни чирмаб айланаётган қуюн зарбидан бошқа ёққа бурилиб кетди: «Сен ҳам одамсан-ку,— деди ўша ҳис.— Хотининг сени нега бундай қийноқларга солади? Утган сафар айтиб кетган эдинг-ку».

Холбек кўчадан оғир қадамлар билан ўтиб борар экан, Жаннатхоннинг овозига қулоқ солиб турганлар уни таниб, шивирлашар эди:

— Ана боряпти, ҳозир боплайди...

— Холбек, шайтонга ҳай бер!— деди бир чол.

Холбек бу гапларни тушида эшитаётгандай бўлар ва ҳеч кимга қайрилиб қарамас эди. У мактабга яқинлашганда яланг оёқлик бир бола ёнидан югуриб ўтди-ю, ёруғ тушиб турган деразанинг олдига бориб:

— Жаннатхон опа!— деди.— Қочинг, эрингиз келяпти!

Ашула бирдан узилди. Бола югуриб мактабнинг нарёғига ўтиб кетди.

Жаннатхоннинг рангида қон қолмаган эди.

— Ҳа, мунча?— деди Чўлпоной унга. Сўнг Холбекка пешвоз чиқди:— Қани, келинг, бирга-бирга эшитамиз. Қиринг!

Холбек остонада туриб, дагал товуш билан:

— Иш бор,— деди.

Унинг вазоҳатида таҳдидли бир ўзгариш сезиб, Жаннатхон ўрнидан турди. «Уриш бўлса ҳам, бу ерда бўлмасин» деди ичида.

— Мен кетай энди,— деб Хулкарга кўзлари мўлтираб қаради.

Хулкар уни қучоқлаб хайрлашар экан, бадани зир титраётганини сезди.

— Ўзингни бос, ўртоқжон!— деб шивирлади.— Маҳкам бўл!

Холбекнинг гаши келиб остонадан нари кетди. Жаннатхон рубобини олишни ҳам унутиб, унинг кетидан шошилиб чиқди.

Жаннатхоннинг қўрқиб кетгани ва шошилиб дарров чиққани Холбекнинг назарида хотинининг гуноҳини тасдиқлаётгандай бўлди. Холбекни қуюндай чирмаб айлантираётган қарама-қарши ҳисларнинг ичида газаб аралаш бир ҳадик газаклаб, минут сайин улканлашиб борар эди.

Шунинг устига Чўлпоной рубобни деразадан узатди-ю, Холбекнинг ҳовурини босиш учун:

— Манг, кўёв,— деди кулимсираб.— Йигит киши-сиз, кўтариб олинг.

Холбек рубобни жирканиброқ олди.

— Жаннатхоннинг ашуласи озгида қолди,— деди Чўлпоной.— Шу ўзи етар. Энди хафа қилманг бу кишини!

Холбек ўзини тутолмади:

— Менга муаллимлик қилманг, опа. Сизсиз ҳам муаллимларим кўп!..

Жаннатхондаги қўрқув энди норозиликка айланди. Озиб-ёзиб бир хушчақчақлик қилишаётганда ўдағайлаб келиб ҳамманинг хаёлини қочиргани озми? Жаннатхон-ку, унинг қовоғига қараб дарров чиқди...

Мақтабдан узоқлашганларидан кейин Жаннатхон:

— Чўлпонойга нега қаттиқ гапирасиз?— деди.

— Аралашмасин!

— Уйдаги «муаллим»ларингизга шу гапни нега айтмайсиз?

Қизиган ёғ устига сув сепилгандай, Холбекнинг кўкрагида бир нарса «жаз» этиб кетди.

— Сен аввал ўзингни бил! Қачонгача қишлоқни бошингга кўтариб айюҳаннос тортасан?

Айюҳаннос!.. Жаннатхон боя яйраб ашула айтганда, шу куйлари илгари Холбекка қанчалик ёққанини эслаган эди.

— Сиздан қайтган «яхшилиқ» шу... Бақирсам мен бақирибман-ку, сизга нима?

— Ие, ҳали, мен сенга эр эмасманми?!— деди Холбек.— Эр бўлолмаётибманми?! Шунинг учун мов бўлган мушукдай бақирар экансан-да? Отам тўғри айтган экан-да?!

— Боринг, ўша отангиз билан ўзингиз туринг!— деб Жаннатхон орқасига қайтди.— Бас! Муаллимларингиз ўзингизга буюрсин!

Жаннатхон онасиникига қараб кетмоқда эди. Холбек ғазаб билан:

— Қайт!— деди.

Жаннатхон қайтмади. Баттар жадаллади. Кейин нима бўлганини Холбек яхши эслай олмайди. Қўлидаги рубобни Жаннатхоннинг орқасидан қанақа қилиб отди? Рубоб Жаннатхонга тегмади. Бир уйнинг пойдеворига ётқизилган тошга «пақ» этиб урилди-ю, дастаси синди, қорни пачақлангани ойдинда аниқ кўринди. Тор узилиб, синиқ ёғочга «шарт» этиб теккани ҳам барала эшитилди.

Кейин Холбек туман ичида юргандай бўлиб уйларига келди, отасига қараб:

— Мана, мақсадларингга етдиларинг!— деди.

Кейин онаси қаёққадир югуриб кетди.

Холбек бир вақти ҳушини йиғиб қараса отда тоққа қараб кетяпти. Ой ҳали ботган эмас. Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин. Холбек бундан бир неча соат олдин шу йўлдан умидга тўлиб ўтганини — Жаннатхон билан мириқиб гаплашиш иштиёқида ўтганини эслади-ю, бўлиб ўтган воқеанинг бутун даҳшатини энди сезди...

31

Қабулхонада машинка чиқиллайди. Мансуровнинг кабинетида, кўк мовут ёпилган столнинг бир томонида Ортиқ, иккинчи томонида Ражабой Сафарова билан

Замонали ўтиришипти. Мансуров банкага шошилаётган кассирнинг чекига қўл қўйиб бераётганда орага жимлик тушди. Мансуров перосиннинг учини тозалаб, ярми оқ, ярми кўк варақчага эҳтиёт билан имзо чекди-да, ручкани жойига қўя туриб:

— Давом этинг, ўртоқ Сафарова,— деди.

Ражабой Сафарова Ойқўл қишлоғида аёлларга ёмон муносабатда бўлаётганлар тўғрисида гапирмоқда эди. Холбек рубобни синдириб кетганини Сафарова ўқитувчилардан эшитган эди. Бунга қўшимча қилиб, Суюма Хулкарни «Авазга ўйнашиб теккан» деганини, яна бу ҳақоратни олти яшар болачасига ҳам ўргатганини айтиб берди.

— Уша бола сизнинг ўғлингиз, ўртоқ Қамбаров,— деб раиса Ортиққа тик қаради.— Суюма сизнинг хотинингиз. Холбек сизнинг қайнингиз. Сиз партия аъзосисиз! Шу қишлоқнинг энг масъул одамисиз. Бу хунук ишлар учун аввало сиз жавобгарсиз!

Мансуров Ортиққа «гапир» дегандай кескин бир назар ташлади.

Ортиқ стол четига кўкрагини тираб, бошини эгди-ю, кучанган товуш билан:

— Тўғри,— деди.— Лекин... Ҳаёт мураккаб экан-да, раиса опа. Биласиз, укам Аваз қайним Холбекнинг қаллиғига уйланган. Хулкарга. Шундан бери овсишлар ҳам чап. Холбек ҳам, бир марта оғзи куйиб, энди ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолган. Мана, Замонали биледи, буларнинг носозлиги мени ҳам қийнайди. Қўлимдан келса ҳаммасини апоқ-чапоқ қилай дейман... Лекин одамнинг кўнгли қалай эмас эканки, бундай эритиб кавшарлаб қўя қолсангиз.

— Демак, шундай давом этавериши керак!— деди Сафарова.

— Йўқ, нега? Мен қўлимдан келган чорани кўраман. Уша ҳодиса бўлган кун мен уйда йўқ эдим. Хотиним билан ўғилчам шундай деган бўлса, мен бугун бориб, иккинчи такрорланмайдиган қиламан. Бошқа масалаларда нуқсонлар бўлса... одам баъзан улгуролмас экан-да. Тоғда ферма... Бу ёқда пичан ўроғи. Долзарб кунлар...

— Баҳонани кўпайтиравермангу, ишнинг уддасидан чиқолмайман деб қўя қолинг!— деди бирдан Мансуров гапга аралашиб.

Ортиқ бригадирликдан олиб ташланаётгандек қўрқиб кетди:

— Уртоқ Мансуров, баҳона десангиз ҳам ўзингиз биласиз. Лекин мен юрагимда борини айтдим. Агар вақт берсаларингиз раиса опа айтган гапларни ҳам албатта ҳисобга оламан. Лозим бўлса беш-олти кун ўтказиб суриштириб кўришларингиз мумкин.

— Бу ишлар беш-олти кунда битадиган осон иш эмас,— деди Замонали унга.— Ойкўлда одамларнинг маданий савиясини кўтариш керак.

— Сизда бирон аниқ таклиф борми?— деди Мансуров гапни тезроқ якунлашни истаб.

— Мен таклифларимни ёзиб берган эдим...

Ойкўлнинг тақдири тўғрисида Гиёсиддинов ва Воҳидовларнинг йўл бўйида айтган гаплари... Кейин ортиқча молни хатлаш баҳонаси билан Давлатбеков Замоналидан ўч олгани... Мансуров буни эшитган бўлса ҳам, Давлатбеков қонуний йўл билан иш кўргани учун Замоналига дадил бир ёрдам бера олмагани... Ҳаммаси Мансуровнинг эсига тушди. Замоналининг кўнглини кўтаргиси келиб, сўнгги бир кенгашда уни «ташаббускор ва жонкуяр мутахассис» деб мақтаган, шу билан Замоналини ёмонлаб юрган Давлатбековга қарши гапиргандай бўлган эди. Мансуров Замоналининг ҳозирги гапи қаршисида ўзини иложсиз сезиб юзини ишқалади.

— Биласиз, ёзиб берган таклифларингизни ҳал қилиш менга боғлиқ эмас,— деди.— Масала кузгача очиқ қолган.

— Бўлмаса,— деди Замонали қўлида ўрам қилиб ўтирган қоғозини Мансуров билан Сафарованинг олдига ёйиб,— сиз билан раиса опага боғлиқ бир таклиф бор. Муталлиб Мансурович. Ойкўлда мактабдан бошқа маданият ўчоғи йўқ. Илгари колхознинг идораси бўлган бино омборга айланиб ётипти. Шунини бўшатиб ремонт қилсак, яхшилаб жиҳозласак, ҳозирча маданият уйининг хизматини қилиб турармиди?.. Мен хомчўт қилиб чиқдим. Тахминан саккиз-тўққиз минг...

Мансуров қоғозга қарамай пешонасини тириштирди:

— Ҳозир менда бунақа ишларга сарфлайдиган пул йўқ. Совхоз қаддини тиклаб олгунча... Уртоқ Сафарова, райижроком ёрдам бермасмикан?

— Ижроком Ойкўлга электр тушириб беряпти. Яна бу талабни қўйсақ, бошқа қишлоқларда ҳам эҳтиёж катта, гапимиз ўтишига кўзим етмайди.

— Қурилиш материаллари билан ремонт ишлари ўзимиздан чиқмасмикан, Муталлиб Мансурович?— деди Замонали.

Мансуров бир лаҳза ўйланиб турди-ю, Сафаровадан:

— Бўлмаса, жиҳозлашни сизлар қиласизларми?— деб сўради.

— Билмадим, энди, ижроком кўнса...

— Кўплашиб кўндирайлик-да, ўртоқ Сафарова! Мен ижрокомга ўзим кираман. Сиз ҳам айтинг!..

Ортиқ шу масалани Замоналидан ҳам олдин ўзи кўтариши кераклигини сезиб ва кўтармаганидан афсус қилиб стол устига бошини солинтириб ўтирар эди.

Мансуров уни бошқалардан кейин олиб қолди-да:

— Энди қадамингизни билиб босинг, Қамбаров!— деди.— Ўша симёғочларни арралатиб юборганингиз учун мен сизни аллақачон бригадирликдан олиб ташлашим мумкин эди. Лекин инсоф билан айтганда, бошқа бошлиқларда ҳам айб бўлган. Мен сизни тузаларсиз деб умид қилиб юрибман.

— Умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямайман, ўртоқ Мансуров!

Ортиқ бу гапни Мансуровнинг кўзларига қараб, самимий бир ҳаяжон билан айтди. «Бригадирликда қолишни жуда истайди,— деган гап Мансуровнинг кўнглидан ўтди.— Амални яхши кўради... Лекин... одам яхши кўрмаган ишига бутун борлиғи билан берила олмайди-ку. Мушкул бир зиддият...»

— Эрта-индин мен Ойкўл томонларга ўтмоқчиман,— деди Мансуров.— Қолган гапни ўша ерда гаплашармиз.

Ортиқнинг кўзлари хавотирлик туйғуси билан бир лаҳза тўхтаб олди. Аммо ўзи қувонгандай кулимсираб:

— Жуда яхши бўлади,— деди.— Қачон кутайлик?

— Мени куттиш керак эмас. Менга қилмоқчи бўлган меҳрибончиликларингизни ҳам ҳамқишлоқларингизга қилинг. Яхши қаралмаса сигир ҳам сут бермайди. Булар-ку одамлар.

— Биладан, ўртоқ Мансуров, биз коммунизмни ҳам одам учун қуряпмиз.

— Билсангиз оғизда камроқ такрорлангу, амалда кўпроқ татбиқ қилинг...

Ортиқ директорнинг кабинетидан кўнгли анча ёришган, аини вақтда, жуда хавотирланган ҳолда чиқди.

Яхшиси шуки, «директор мени бугун ишдан олармикин? Қимни ўрнимга қўяр экан?» деб қўрқишлар энди тарқади. Мансуров унга ўзини оқлаш учун вақт, имконият беряпти. Директор янгилангандан бери Ортиқ ҳаракат қилиб юриб анча иш қилди: сут топшириш графикдан олдин кетяпти... Қўйлар ҳам яхши қўзилаган... Фақат одамлар... Ортиқни суймайдиганлар кўп. Эртага директор борганда Ортиқни ёмонлаб қолишлари мумкин. Шулардан қайси бирининг кўнглини олиш мумкин?

Ортиқ Ойкўлни кўз олдига келтирди. Директор борса, битмай ётган шийпонни кўради. Қамбар ота билан Норбой ота Мансуровга Ортиқдан арз қилиб қолса жуда ёмон бўлади. Аввалги директор чолларга ваъда қилган фанер ва тунукани Мансуров берармикан? «Пул йўқ» деди-ку. Ортиқ қайтиб кирса-ю, рад жавоби олса, яна ёмон кўринса... Йўқ!

Ортиққа бригадирликдан тушиш баланд бир тоғдан қулашдек ваҳимали кўринади. Ойкўлда ҳозир ундан катта одам йўқ. Қишлоқ ўзи алоҳида колхоз бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир у ҳам ўзини шундай баландда кўради. Уникига нозик меҳмонлар келиши бор. Илгариги директорга ўхшаганларга Ортиқ қўй сўйиб, тандир кабоб қилиб берар эди. Ўзи ҳам гўшт-ёғсиз туролмайди. Демак қонуи талаб қилган учта қўй, бир сигир билан бошқалар яшаганда ҳам у яшай олмайди. Қишлоқдаги молидан ташқари, Турди боқадиган сурувда Ортиқнинг ўн саккизта қўйи, фермада икки сигир, бир ғунажини бор... Турди ҳам, фермадагилар ҳам Ортиқнинг катталигини ҳурмат қилиб, унинг ортиқча молини яшириб боқишяпти. Агар Ортиқ бригадирликдан тушса «олиб кет» дейишлари аниқ. Уйига кун ора қимиз олиб келиб турадиган йилқичи ҳам, Ортиқ бир нарса деса гапини қайтармайдиган бошқа кўпгина одамлар ҳам у лавозимидан тушса ҳозирги ҳурматини қиладими? Йўқ, чунки Ортиқнинг катталигидан улар ҳам манфаатдор. Бекорга мушук офтобга чиқмайди... Шунинг ҳаммасидан бирваракайига маҳрум бўлса, қўлида ҳунари йўқ, таёқ кўтариб мол боқадиган ёки бошқа бир қора иш қилади. Яна тагин ёмон кўрган одамларига кулги бўлиши бор... Шу сабаблар устма-уст қалашиб, Ортиққа тоғдай баланд кўринади.

Тўғри, у тоғдан йиқилса ушлаб қоладиган битта одам бор — Давлатбеков. У Ортиққа ён босмай иложи йўқ, чунки ўша Турдининг сурувида Давлатбековнинг бир эмас, қирқ бешта яширинча қўйи бор. «Мен бўлим бошлиғиманми, сен ҳам ўрнингдан қўрқма» дейди Давлатбеков. Аммо Мансуров келгандан бери Давлатбековнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Директор уни суймаслигини Ортиқ ҳам билади ва директорга ёқишга кўпроқ тиришади. Чунки Давлатбеков нақд, Мансуров эса бирпасда нари-бери қилиб ташлаши мумкин.

Ортиқ идорага қайтиб кирмади-ю, мотоциклини миниб, сут заводига жўнади.

Шопмўйлов шофер Ойкўлдан ортиб келган сутини топшириб бўлиб, бўш бидонларни бортга тераётган экан.

Ортиқ унга:

— Катта омборнинг олдига бориб туриг,— деб таяинлади-ю, ўтиб кетди.

«Катта омбор» деган жойда қурилиш материаллари сотилади. Омбор мудирини Ортиққа таниш. Ўтган йил кузда Ойкўлга борганда Ортиқ уни бир кеча зиёфат қилиб, хуржунига ҳам гўшт-ёғ солиб жўнатган. Шундай бўлса ҳам, омбор мудирини «ҳозир фанер билан тунуканинг ҳар бир қаричи ҳисобли, кейин келинг», деб анча таркашлик қилди. Ортиқ унга «кўп эмас, булоқ бўйидаги бир шийпончага етарли бўлса бас, савобли иш!» деб узоқ тушунтирди. Ширинкома ҳам ваъда қилди.

Қамбар отадаги бағри кенглик Ортиқда ҳам бор эди. Шийпон учун ўз ёнидан пул чиқариб, фанер билан тунука олди-ю, яна омборчига ўн сўм «ширинкома» берди.

Бидонлар устига бир даста фанер ва тунука ортиб олган юк машинаси кеч кирганда Ойкўлга етиб, булоқ бўйига келиб тўхтади.

Шопмўйлов шофер уста Қамбар билан Норбой отани чақариб, фанер билан тунукани кўрсатди:

— Қани, қаерга туширай?

— Бизгами?!— деди Қамбар ота.— Мўйловгинангдан айланай, Фозилжон, буни осмондан олиб тушдингми дейман!

— Ҳа, лекин меннинг мўйловимни айланиб чиқишингиз учун бир-икки кун етмайди, уста ака!— деб кулди шофер.

Шунинг устига мотоциклини елдириб Ортиқ етиб келди. У мўйсафидларнинг қувонаётганини кўриб мийғи-

да кулди-ю, юкни туширишга ёрдамлашди. Қамбар ота шундан билдики, бу нарсаларни ўғли ундириб келган.

— Барака топ, ўғлим!— деди.— Лекин янги директоринг ҳам дуруст экан... Даромад-буромад деган гапларга қарамай тўғрилаб берипти-я!

Ортиқ индамай кулиб турар, бу нарсаларни ўз пулига олганини атайин айтмас эди. «Директор эртага келиб чоллар билан гаплашганда раҳмат эшитиб бир қойил бўлсин!» дерди у ичида.

32

Ойкўлга электр етиб келган. Молхонада беш юз шамли лампочкалар ёнади. Хонадонларга энди сим тортиляпти. Ҳали бу иш битмасдан олдин Давлатбеков Ортиққа иккита темир радиокарнай топиб берди.

— Қишлоқнинг энг гавжум жойларига ўрнатинг, азондан хуфтонгача ҳайқириб турсин,— деди.

— Тонг отмасдан уйқуни бузади деб хархаша қилишмасмикин?

— Э, кеч турадиганларнинг уйқусини бузсин-да! Сизга шуниси керак. «Ҳа, тур, ишга кеч қолма», деб юрасизми? Варанглатиб қўйсангиз, саҳаримардонда ҳаммани уйғотиб беради.

— Ҳа, бундан ташқари, қишлоқда электр борлиги кундузи ҳам билиниб туради-я!

— Лекин включатель қўйдирманг, азонда ҳеч ким ўчиролмасин,— деди Давлатбеков.

Ортиқ Давлатбековнинг айтганини қилиб, радиокарнайларни қишлоқнинг ўртасига ўрнаттирди. Бугун уларнинг овозидан ўзи ҳам эрта уйғонди-ю, тўшакдан тургиси келмай, нариги ёнига ағдарилди. Сўнг бирдан директор келиши кераклиги эсига тушиб, уйқуси қочиб кетди.

Қишлоқ этагидаги текисликда машина ўроқ билан ўрилган пичанлар қуриб, нами қочиб қолмоқда эди. Ортиқ ишга яроқлиқ эркак-аёлларни кун ёйилмасдан пичан боғлаш ва ғарамлашга олиб чиқди. «Хотиннинг қани?» дейишмасин учун Суюмани бошқалардан олдинроқ жўнатди. Ўзи уйда зерикиб юрган қайнатаси Исмаат бобони мотоциклининг коляскасига солиб олди.

Даладан тонг салқини ҳали кетмаган. Тоғдан эсган майин шабада хушбўй пичан ҳидига қўшилиб жуда ёқимли туюлади.

Аёллар хаскаш ва ўроқлар билан пичанни ердан йиғиб боғ қилишади. Паншахалари офтобда ялт-юлт қилаётган эркаклар боғ қилинган пичанларни автокачкаларга ортиб беришади. Нарироқда етти-саккиз киши автокачкалар келтираётган пичандан гарам босишяпти. Ортиқ мотоциклини гарамнинг олдига ҳайдаб келди. Қоляскада Исмат бобо ҳассасини қўлтиғига қисиб силкиниб келар эди. Гарамнинг юқорисидан пастигача турнақатор бўлиб пичан босаётган одамлар ҳазил-мутойиба қилиб, кулиб ишлашар эди.

Ортиқ мотоциклдан тушиб гарамнинг қанчалик текис бўлаётганини текшириб кўрар экан:

— Эргаш ака!— деди тепадаги ияги узун кўса одамга.— Чап томони чиқиб кетипти-ку, иягингизга ўхшаб!

— Мол эгасига ўхшайди-да, ука!— деди кўса кулиб.

— Ундай бўлса ўзингиздай силлиқ қилинг-да!

Сал гапдан гур-гур кулаётган хушчақчақ одамлар Исмат бобога ҳам жуда ёқиб кетди.

— Балли, шоввозлар! Ана шундай нам ўтмайдиган, шамол титмайдиган қилиб босинглар!

Эргаш кўса юқоридан ўсмоқчилаб сўради:

— Исмат ака, қалай, ўнг томони қийшиқ бўлмаяптими?

Бу сафар кулги босиқроқ бўлди, чунки Исмат бобонинг кўзи шундай катта гарамни ҳам яхши кўрмаслигидан кулиш ноқулай эди. Лекин бобо ҳамма нарсани аниқ кўриб тургандай:

— Эргашбой,— деди,— пичан қийшайса тузатиш осон, лекин худо уриб, оғзингизни қийшайтириб кетса тузатиш қийин.

Исмат бобо «худонинг амри билан» кўзи ожиз бўлиб қолганини, бундан кулган киши осмонга шак келтиришини писанда қилмоқда эди. Буни кўп одам тушуниб турар, илгари мачитларни бузиб, диндорларни қувғин қилиб юрган бу одамнинг самимийлигига ҳеч ким ишонмас эди.

— Исмат ака,— деди Эргаш кўса.— Илгари сиз ҳукуматнинг номидан гапириб бизни қўрқитар эдингиз. Энди ҳукуматнинг назаридан қолиб, яна худонинг номидан қўрқитадиган одат чиқаряпсиз. Фойда чиқадиغان томонини дарров топасиз-да, а?

Ортиқ орага тушди:

— Эргаш ака, ундоқ бўлса сиз билан биз ҳам бир марта фойда чиқадиган томонини ўйлайлик.

Ияги узун кўса унга савол назари билан қаради.

— Ҳозир бу иш бор, агар динга қарши лекция ўқийман десангиз, мен кечқурун ташкил қилиб берай.

Эргаш кўсанинг динга қарши лекция ўқишини тасаввур этиш қийин эди, чунки бу одамнинг ўзи ҳам худога ишонар эди. Шунини билганлар «гур» этиб кулишди-ю, орага тушган ғубор кўтарилгандай бўлди.

Ортиқ мотоциклини буриб, аёллар ишлаётган томонга ҳайдаб кетди.

Исмат бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келганда коляскада силкиниб борар эди.

— Илоҳим умринг узоқ бўлсин, Ортиқжон!— деб, кувини дуо қилди.— Мендай кўзи ожиз мўйсафидга шунчалик меҳру оқибат кўрсатяпсан. Илоҳим ниятларингга етгин, ўғлим!

— Илоҳи омин!— деди Ортиқ кулиб.

У динни тан олмас эди-ю, лекин қайнатасининг дуоси фойда қилиши мумкинлигига озми-кўпми ишонар эди. Бундан ташқари, кўпни кўрган Исмат бобо юқоридан келадиган катталар билан муомалага уста эди. Аввалги директор билан «тил топишиб» олишда Ортиққа қайнатаси кўп ёрдам берган эди.

Ортиқ отасининг ҳалоллигини яхши кўрса ҳам, уни боладай содда деб билар эди. Қишлоқнинг каттаси бўлиш эса жуда мураккаб иш эди. Ҳар мушкулнинг ўзига яраша калитини топишни Ортиқ кўпроқ қайнатаси билан Давлатбековдан ўрганган эди. Кеча Ортиқ шийпонинг пулини ўз ёнидан чиқарганини отасига айтмади-ю, бугун қайнатасига айтди.

— Жуда тўғри қилибсан!— деб Исмат бобо унинг ишини дарров маъқуллади:— Бир қўйнинг пули экан, қаёқдан келиб, қаёқдан кетмайди. Директор келиб, отангдан раҳмат эшитса, сенга ҳурмати бир даража ортади. Кўнглини олишинг осон бўлади. Бу дунё ўзи шу, ўғлим. Эплаган одам қаловини топиб қорни ҳам ёндиради-ю, ишини пиширади. Эпламаган одам туянинг устида ҳам итга таланиб юраверади.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб туриб:

— Гапнинг хўрози шу,— деди.

Исмат бобо мамнун жилмайди. У Ортиқни яна шу-

нинг учун яхши кўрадики, бобонинг ҳаётий тажрибаси ўғлидан кўра куёвига яхши сингяпти.

— Кўзим ожиз бўлгандан бери далага чиқолмай занглаб юрган эдим!— деди Исмат бобо Ортиққа меҳри товланиб.— Ҳозир бағримга шамол тегиб жоним роҳат қиляпти. Ўғлим қилмаган яхшиликларни қиляпсан, Ортиқжон. Мана тепамизда худо турибди. Мен ҳам сени Холбекдан зиёд кўраман!

Бу гап Ортиққа бир оз чучмал туюлди. «Чол қариб қоляпти-да, болатабиат бўлиб»,— деди у ўзича.

Ортиқ Исмат бобони фақат ўйнатгани олиб чиққан эмас. Директор билан муомала қилишда ёрдам беради деган умид билан мотоциклга солиб юрибди. Аммо буни қайнатасининг ўзига айтмади. Чунки Исмат бобо буни билса куёвидан ҳозиргидайин самимий қувонмаслиги мумкин. Ҳолбуки, директор келганда Исмат бободай мўсафиднинг Ортиққа самимий ихлоси билиниб турса, фойдаси каттароқ бўлади.

Ортиқ пичан боғлаётган аёллардан берироқда мотоциклини тўхтатди. Оёғини ерга тираб туриб:

— Ҳа, паризодлар, бўш келманглар!— деди. Сўнг автокачкага пичан босаётган йигитларга юзланиб, жиддий гапирди:— Бугун директор келадиган. Бир зўр беринглар, шу ғарамни тушгача битириб қўяйлик.

Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди:

— Ишқилиб, Ортиқ акам катталарга яхши кўринсин-да!

Кўпчилик «пиқ» этиб кулди.

Бошига ёпинчиқ ташлаган, бурнига балдоқ таққан Суюма ҳалиги аёлга зуғум қилиб:

— Менинг эримдан кулганча ўзларингдан кулинглар!— деди.

— Ие, бизга нима қилипти?

Уроқ билан пичан йиғаётган Жаннатхон ёпинғичини ечиб қўйиб ишламоқда эди. У Холбек билан уришиб кетгандан бери ойисиникида турар, Суюма билан эса гаплашмас эди. «Бизга нима қилипти?» деган аёл Жаннатхоннинг катта опаси эди. Суюма ҳам Жаннатхоннинг ўзига гапиргиси келмай, опасига заҳарханда қилиб деди:

— Юзларингга чарм тортиб юрибсанлар-ку. Уятсизлар!

— Ҳой, Суюмахон! Жаннат ёпинчиғини ечиб қўйганига шунчами? Ҳулкар овсинингизга кучларинг етмайди-ку!..

— Опа, гапирманг,— деди Жаннатхон.— Бу гапни Ҳулкарга чаппа қилиб етказишади. Чақимчилик буларнинг қонларида бор!

Суюма кўкариб кетди. Отасининг чақимчилик ода-тидан Суюма ҳам ҳазар қилар эди. У бир нарса дегунча бўлмай эри чақириб қолди.

— Ҳой!.. Бери кел!..

Суюма эрининг «ҳой» деб чақиршига аллақачонлар ўрганиб кетган. Ортиқ чақиргандан кейин у оғзини кўйлагининг кенг ва узун енги билан тўсиб, бошини итоаткорона эгиб, мотоцикл томонга йўрғалади. Отасиникига ўхшаб кетадиган хунуккина юзини пичан ортаётган йигитларга кўрсатмасликка тиришиб эрига яқинлашди.

— Нима дейсиз? Энди кетсам майлими?

Эр-хотин азонда келишиб олишган эди: Суюма эрта-роқ ишга чиқиб бир кўриниш беради-ю, кейин уйга қайтиб меҳмон кутишга ҳозирлик кўради.

— Ҳа, лекин кечаги гапни унутма. Директор кирса ёпинчиқсиз чиқиб, қўл бериб кўришасан.

— Вой, ўлай, ота, бу қанақаси бўлди?

— Ҳеч нима қилмайди, Ортиқ гап эшитганидан бу осонроқ,— деди Исмат бобо.— Уғилчангга ҳам айт, ҳалиги гапни «кўчада биров ўргатган эди» десин.

— Ҳўп.

— Тўхта,— деди Исмат бобо қизига.— Бизнинг келин нима деб чулдураяпти?

Суюма алам билан:

— Ҳе, бети қурсин,— деди-ю, аммо Жаннатхоннинг гапини айтгиси келмади. Шунчалиги билан у отасидай чақимчи бўлишдан ор қилар эди.

— Ҳўп, бўпти, бор!— деди Ортиқ.

Суюма ўроғини олди-ю, қишлоққа қараб жўнади. Кун исиб борар, қишлоққача уч чақирим келарди. Суюмани тайёр мотоциклда олиб бориб қўйиш на эрининг хаёлига келарди, на отасининг.

Суюманинг ўзи ҳам буни табиий деб биларди. Шунга ёшлигидан ўрганган эди. Шунинг учун Ҳулкар билан Жаннатхоннинг ўзини эркин тутишлари Суюмага ғайри табиий туюларди.

Тушга яқин текисликнинг узоқ четидан Мансуровнинг брезенти ўнгиб оқариброқ қолган «газик»и чиқиб келди. Ортиқ уни кечроқ кўрди-ю, шошиб мотоциклини катта йўлга томон бурди.

Мансуров бу сафар сув ўтказмайдиган плаш кийиб олган эди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб унга пешвоз чиқди. Директор ўзи қўл бермагунча одоб сақлаб турди.

Исмат бобо ҳассасини ерга тираб коляскадан тушишга уринмоқда эди. Мансуров унинг кўзи ожизлигини билар эди.

— Тушманг, ота!— деб ўзи келиб кўришди.— Қалай, бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Мансуров! Сиз мана шундай келиб турсангиз, биз доим бардаммиз-да. Мана ҳозир улоқчи отдай гижинглагим келяпти!

Исмат бобо чиндан жуда қувониб кетган эди. Директор буни сезиб мамнун кулиб қўйди.

Ортиқ ҳам севиниб жилмайди. Чунки қайнатаси директор билан муомалани Ортиқ кутгандан ҳам яхши бошлаган эди.

Директор пичан ғарамлаётган одамларнинг олдига бориб, ярим соатча гаплашиб турди.

Шунинг устига моторли велосипедини тириллатиб Замонали келиб қолди. Велосипедини марзага суяб ётқизиб қўйди-да, багажникка қистирилган кўк папкани олиб директорнинг олдига келди. Одамлар ҳаммаси жим бўлиб унга қараб туришарди.

— Муталлиб Мансурович, мен Ойкўлдаги ерларнинг планини топиб, ҳаммасини айланиб кўрдим.— Замонали папкасини очиб, бир даста қоғоз олди.— Мана, қишлоқ атрофида дон экинлар экилиб юрган икки минг гектар партов ер бор экан.

Замонали келиши билан Ортиқ директорнинг назаридан қолаётгандай безовталанди. Бироқ ўзини совуққон кўрсатишга тиришиб:

— Замонали, сен аниқроқ гапир, партов ер эмас, пичанзор,— деди.

— Илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган ер партов бўлади-да,— деб паншаха тутган Эргаш кўса Замоналига бўлишди.

Мансуров чўнқайиб ўтириб, ердан бир сиқим тупроқ олди. Нами кетмаган ҳосилдор қора тупроқ.

— Ҳозирча учта ҳайдов трактори бўлса бас,— деди Замонали.— Шудгор қилиб, кузги экиб қўйилса...

— Кейин пичанни қаердан оламиз?— деди Мансуров.— Кузда бизга яна бир неча минг қўй берилиши керак.

— Пичан тоғ этакларидаги қирларда жуда кўп,— деди Замонали.— Илгари бу ерларга бугдой экилганида Ойкўлнинг моли ҳозиргидан тўрт баравар кўп эди.

Мансуров савол назари билан Ортиққа қаради. Ортиқ директорга жиззаки кўринмаслик учун босиқ товуш билан деди:

— Оғизда ҳамма нарса осон. Лекин буни лалми дейди, ўртоқ Мансуров. Ҳаво қуруқ келса уруққа ҳам чув тушиш мумкин.

— Мен бу ерда қурғоқчилик бўлганини кўрган эмасман,— деб Замонали девордай бўлиб турган улкан тизма тоғни ва ундан ошиб ўтолмай чўққилар учига тирмашган булутларни кўрсатди:— Қаранг, водийдан чиқиб келган булутлар доим шу ерга келиб ёғади. Тоғнинг терскай томони-да, салқин.

Директор Исмат бобога юзланди:

— Сиз нима дейсиз, ота?

— Энди... Замоналилар ҳали ёш. Биз кўрган азобларнинг юздан бирини ҳам кўрган эмас. Мен шу Замоналидай йигит эдим. Ун саккизинчи йил эди. Бир қурғоқчилик бўлиб берди. Ерга экилган уруғликлар бир йил ётиб, иккинчи йили эгаларининг кўпи очдан ўлиб кетгандан кейин чиқди. Ер заранг бўлиб қуриб қолса уруғ ҳам чиримас экан... Уртоқ Мансуров, ўшанда ўт ҳам бўлмай, моллар ҳам очдан қирилиб кетган эди. Мен ўзим кўрганман: қўйлар оч қолганидан бир-бирининг жунини «шарт-шарт» юлиб ейишгача борган.

Гарамнинг тепасидан Эргаш кўса эътироз қилди:

— Лекин ўша йили ҳам Ойкўлда ўт бор эди, экин аввалгидан кам бўлса ҳам, битган эди. Исмат ака, сиз чўлда юриб кўрганингиз йўқ.

— Йўқ, мен кўрганман, сиз билмайсиз!— деди Исмат бобо.

Гап бошқа ёққа бурилиб кетаётганидан ташвишланган Замонали:

— Тўхтанглар,— деди.— Ахир ўн саккизинчи йилдан

бери бунақа қурғоқчилик бўлган эмас-ку. Биладиган одамларнинг айтишича, бунақа ҳодиса етмиш-саксон йилда бир бўлар экан. Шундан қўрқиб, ҳосилдор ерларни ташлаб қўяверамизми?

— Замонали, чироғим, сен отангга ўхшаган жонкуяр йигитсан, биламан,— деди Эргаш кўса.— Лекин бу қишлоқ чорвани зўрға эплайпти-ю, яна устига галла қўшилса жуда қийин бўлиб кетмайдими?

— Йўқ, бу бўлмаган гап!— деди Ортиқ.— Еш-ялангларнинг анчаси янги ерларга кўчиб кетган. Қишлоқда илгариги куч йўқ.

— Куч бор, журъат йўқ!— деди Замонали.— Ахир ғаллачилик илгаригидай мушкул иш эмас-ку. Беш-олтита механизатор бўлса бас, ҳамма ишни трактор билан комбайн қилади.

— Тўғри,— деди аравакаш йигит.— Буғдой эксак, даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз кириб қолар эди.

Паншаҳасини пичанга санчиб, сопига суяниб турган бир йигит:

— Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди,— деди.

— Ҳа, ҳозир гўшт-ёғдан қиммати йўқ,— деди Эргаш кўса ҳам.

Замонали Мансуровга қараб:

— Баъзи одамлар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да,— деди.— Бўлмаса шу Эргаш акалар омон билан ер ҳайдаб, буғдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган. Ҳозир комбайн бор.

— Майли, иш пайтида гапни чўзмайлик,— деди Мансуров.— Агар бу ерда ғаллакорлик яхши фойда беришига ишонсак, ташвишидан қочмаймиз, масалага яна қайтамиз.

Мансуров одамлар билан хайрлашиб, машинасининг олдига келганда Ортиқ кечадан бери ичида пишитиб юрган таклифининг учини чиқарди:

— Уртоқ Мансуров, бизникига бориб бир пиёладан чой ичсак...

Мансуров аввал соатига, сўнг тоққа қаради. У қишлоқни бир кўриб ўтиб, кейин яйловга чиқмоқчи ва чўпонлардан хабар олмоқчи эди.

— Чойга вақт йўқроқ,— деди.

— Гап чойда ҳам эмас,— деди Ортиқ.— Утган кун

раисамиз Сафарова мени тўғри танқид қилган эди. Шундан хулоса чиқариб, уйда анчагина... «сиёсий-тарбиявий ишлар» қилдик,— Ортиқ ўзининг ҳазилидан ийманиб кулиб қўйди:— Шунинг бир кўриб ўтасизмикин деб, оиламнинг номидан ҳам айтяпман...

— Энди, сиз туфайли биз ҳам бир яйрайлик-да, ўртоқ Мансуров,— деди Исмат бобо мотоцикл коляскасида шўх бир қимирлаб олиб.— Ортиқбой жуда яхши қимиз келтириб қўйганмиш...

Замонали марзага ётқизилган велосипедни тиклаётган экан, Ортиқ билан Исмат бобо томонга кинояли бир кўз ташлаб олди.

Мансуров машинасига ўтириб:

— Қани, аввал қишлоққа борайлик-чи, ота,— деди. Замонали велосипедни етаклаб кетмоқда эди.

— Ҳей, Сайфиддинов,— деди директор.— Сиз бирга бормайсизми?

Замонали аввал велосипедига, сўнг Ортиққа қараб иккиланди. Ортиқ унинг тезроқ идорасига кетишини, Мансуровнинг бир ўзи қолишини истарди. Бироқ Мансуров Замоналига буйруқ оҳангида деди:

— Велосипедни қолдиришга, машинага чиқинг. Чўпонларнинг ишини иқтисодчилар ҳам кўриши керак.

«Тоққа ҳам бирга борар экан-да!»— ўйланди Ортиқ бўғини бўшашиб. «Илоннинг ёмон кўрган ўти инининг оғзидан чиқади» деганларидек, Замонали Ортиқнинг тумшугидан нари кетмай таъбини хуфтон қилиб қўйди.

Замонали велосипедни пичан ғарамлаётган йиғитлардан бирига бериб келиб, машинага чиқаётганда, Исмат бобо Ортиққа шипшиди:

— Булоқнинг бўйига олиб бор директорни.

— Ҳа, айтмоқчи,— деб Ортиқ шийпон учун олиб берган тунука ва фанерини эслади-да, бир энгил тортди.

* *
*

Мансуровнинг Ойқўлга кетганидан аллақачон хабар топган Давлатбеков уларни қишлоқнинг четидаги молхоналар олдида кутиб олди. Унинг ёлдор қора оти қалпоқли лампочка ўрнатилган симёғочга боғлаб қўйилган эди. Қишлоқ ўртасидаги радиокарнайларнинг музыкаси

шамолда бир пасайиб, бир баландлашиб, бу ерга ҳам барала эшитилиб турар эди.

Давлатбеков Мансуровга қатор симёғочларни ва тепадаги лампочкани тантана билан кўрсатиб:

— Мана, топширигингиз бажарилди,— деди.— Электр келиб, қишлоққа файз кириб қолди.

Мансуров мамнун кулимсираб, цемент симёғочга ишора қилди-ю:

— Ҳарқалай, арралаб бўлмайдигани ўрнатилипти, дуруст!— деди.

Ортиқ қизариб ерга қаради. Давлатбеков директорнинг таъби очилиб ҳазил қилганини сизди-да, хандон ташлаб кулди.

Кейин Мансуровни молхоналарга бошлаб кирди. Ферма тоққа чиқиб кетгани учун молхоналарнинг кўпи бўшаб ётар эди. Давлатбеков уларнинг ҳаммасига лампочкалар ўрнаттирган, энди ток кучи билан хашак ташийдиган осма аравачаларга сим торттирмоқчи бўлар эди.

— Буни ферма қайтгунча қилаверасиз,— деди Мансуров.— Аввал қўй қирқимини ўйланг.

— Электр билан қирқамизми?— деди Давлатбеков ташвишга тушиб.

Бу ишни у яхши билмас эди. Мансуров шуни сезиб:

— Мутахассислардан юборамиз, ҳаммасини ташкил қилади,— деди.

— Бўпти, мен ўзим эртага бориб эсингизга соламан,— деди Давлатбеков директорнинг илиқ гаплашаётганидан кўнгли ийиб.

Замонали ҳам директордан кетда қолмай бирга юрипти. Фақат шу Давлатбековнинг гашига тегади. Замонали гапга аралашмай жим юрган бўлса ҳам, Давлатбеков уни ҳар кўрганда кўзига бир нарса қадалаётгандай бўлади, «Сенга бу ерда бало борми?» дегиси келади. Шунинг устига Мансуров Замоналига мурожаат қилиб:

— Қани, энди маданият уйига мўлжалланган жойни бир кўрамизми?— деди.

— Эсингизда бор экан-а, мен айтмоқчи бўлиб турган эдим,— деди Замонали қувониб.

Давлатбеков, Замоналининг суюнганидан энсаси қотиб, Ортиқдан сўради:

— Қайси жой?

— Э, эски идора,— шипшиди Ортиқ.

— Хўп, ўртоқ Мансуров,— деб Давлатбеков директорни у ерга ҳам ўзи бошлаб борди.

Вақтида ҳафсала билан қурилган деворлари баланд бу бинонинг уч-тўртта хоналари ва икки юз кишилик битта зали бор эди. Лекин кўп йилдан бери қаралмай, томларидан чакка ўтиб, бурчаклари пўпанак босиб кетган, залининг тўрига кунжара тўкиб қўйилган эди.

— Йиғилишларни қаерда ўтказасиз?— қошини чириб сўради Мансуров Давлатбековдан.

— Мактабхонанинг зали бор.

— Болаларнинг пинжигига тиқилиб юргунча шу бинони тузатиб олсаларингиз бўлмасмиди?

— Маблағ йўқ эди. Мана энди... ўзингиз ёрдам берсангиз...

Мансуров индамай кўчага чиқди. Машинасига томон бораётганда Давлатбеков билан Ортиққа қарата деди:

— Ремонтга кетадиган маблағни топиб берамиз, одамлар йиғиладиган шинам бир жой қилиш сизларга топширилади.

Давлатбеков ичида «яна ташвиш» деб бир фикрини-ди-ю, аммо Мансуровга:

— Хўп,— деди.

Мансуровнинг машинаси мактабнинг қаршисида, баланд овоз билан радиопостановка бераётган темиркарнайнинг олдида қолган эди. Танаффусга чиққан болалар, Чўлпоной ва яна бир ўқитувчи йигит радиокарнайнинг тагига тўпланишиб, унинг включателини қидиришмоқда эди. Бир ўсмир бола симёғочга нарвон қўйиб, юқориқларни ҳам синчиклаб қаради-ю:

— Йўқ!— деди.

Директорга эргашиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги «шув» этиб кетди. Радиокарнай мактабга жуда яқин тургани учун дарс пайтида болаларнинг хаёлини бўлган, ўқитувчилар ўчириб қўядиган жойини тополмай хит бўлиб туришар эди.

— Атайлаб включатель қўйдиришмаган,— деди ўқитувчи йигит.

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Мансуров.

— Уртоқ Давлатбековдан сўраш керак,— деди Чўлпоной.— Қишлоқда электр борлиги кун буйи билиниб турсин деб шундай қилганмилар? Ё радиокарнай одамларни эртароқ уйғотсин деганмилар?

— Ким айтди шу ёлгон гапни?— талмовсираб сўради Давлатбеков.

— Монтёр айтди,— деди нарвондан тушаётган ўсмир бола.

Давлатбеков Ортиққа «оғзингдан гуллабсан-да, аҳмоқ» дегандай ғазабли назар ташлади. Замонали унинг қарашидаги маънони сезиб:

— Тавба,— деди ўзига-ўзи гапиргандай секин.

Давлатбеков Замоналига гап бермаслик учун шошиб:

— Уртоқ Мансуров,— деди.— Сиз билан биз шунча меҳнат қилиб бу ерга электр олиб келсак, одамлар дунёдан хабардор бўлиб турсин, концерт эшитиб, дам олсин деб, мана бу маданий тоқчаларни ўрнатсак,— у қўли билан радиокарнайни кўрсатди,— яна келиб-келиб биз ёмонга чиқдикми?

Мансуров унга қарагиси келмай:

— Маданий тоқкани бундай маданиятсизларча ўрнатиш керак эмас эди-да,— деди.

Ўқитувчи йигит Мансуровнинг гапини ёқтириб кулди.

— Тўғри-да, ахир,— деди.— Буни эшитадиган одамлар ҳозир далада бўлса. Мактабда дарс ўтишга халақит берса. Шундай яхши нарсани «хўжа кўрсинга» қилиб, одамларнинг ғашига тегиш нима керак?

— Монтёрнинг айби бу,— деди Давлатбеков.— Включатель қўйишни унутиб, яна айбни бизга тўнкапти.

— Ҳалигача хонадонларга электр туширилмаганичи?— деди Замонали.— Бўш ётган молхоналардаги лампочкаларни ўртоқ Мансуровга мақтаниб кўрсатдингиз. Моллар-ку тоғда юрипти. Аввал хонадонларга электр туширтириш керак эмасмиди? Ё мол одамдан ҳам азиз бўлиб кетганми?

— Уртоқ Мансуров,— деди Давлатбеков алам билан,— бу бола нега менга хўжайинлик қилади? Ё буни ҳам менга раҳбар қилиб олиб келдингизми?!

Мансуров одамларнинг олдида гапни кўпайтиргиси келмади, Давлатбеков ўзини босгунча ерга қараб сукут сақлади. Сўнг паст товуш билан буюрди:

— Ҳозир монтёрни топиб мана бу аҳмоқона хатони тузаттиринг. Хонадонларга ҳам тезроқ сим тортиринг. Келаси ҳафта дирекцияда шу ҳақдаги ахборотингизни эшитамиз.

Мансуров машинасининг эшигини очди. Гапга аралашмай бир четда пусиб турган Ортиқ энди машинанинг

олдига келди, Мансуров унга орқа эшикни кўрсатиб:

— Чиқинг, йўл кўрсатасиз,— деди.

— Уртоқ Мансуров, уйда... чой-пой...

— Вақт йўқ. Сайфиддинов, сиз ҳам чиқинг.

Давлатбеков Замоналининг машинага ўтираётганини кўриб юзи кўкариб кетди. Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди.

Машина қишлоқ оралаб тоққа қараб борар экан, Ортиқ булоқ бўйида қурилаётган шийпонни эслади. Аммо Мансуровнинг важоҳатига қараб, «кўриб ўтайлик» дейишга юраги бетламади. У ўз пулига олиб, отасига «директор берди» дегандай қилиб, келтириб берган тунука ва фанерларни ҳозир уни фош қиладигандай бўлди. Мансуров балони биладиган сезгир одамга ўхшайди. Ортиқ чолларни алдаб, уларнинг тилидан директорга раҳмат айтдириб, охирида ўзи яхши кўринмоқчи бўлганини пайқаб қолса, «Бойваччалик қилибсиз-да, давлат сизнинг бойваччалигингизга зор эмас!» дейиши аниқ. «Ундан кўра тоққа тинчгина кетаверганим маъқул»,— деди Ортиқ ўзича.— «Ўша ёқда биронта зиёфат ташкил қиларман».

33

Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлашиб кетди. Офтоб ғойиб бўлди. Арчазорлар қоронғилаша бошлади.

Аваз сурувини Оқдара деб аталадиган кенг бир сойдан нарида ўт яхши ўсган қияда боқиб юрипти. Қўшлари бу ердан узоқ. Аваз Хулкарни қўшда ёлғиз қолдиришни истамай ўзи билан бирга олиб келган.

Ўша оқшом Авазнинг кўнглига қўшни чўпонлар солган машъум соя гоҳ ёруғ туйғулар ичида эриб йўқ бўлиб кетар, гоҳ осмонга қалқиб чиққан булутдай қайтадан пайдо бўлар эди.

Аваз Хулкарни шу булутдан узоқроқ тутиш учун ҳам қишлоққа юборган, «Истасанг уч-тўрт кун туриб кел, қўйларни ўзим эплайвераман», деган эди.

Бироқ Хулкар бир кеча ётиб, эртаси куни қайтиб келди. Тантанали бир алфозда кулимсираб, Санам хола билан қандай ярашганини айтди-ю, қайнанаси пишириб

берган варақи сомсаларни ўртага қўйди... Аваз хотинини боладай қўлларига кўтариб олди-да, кўзларидан, қошларидан ўпди...

Уша куни улар бахтиёр эди.

Бироқ эртаси куни Девдаранинг ёнасида қош-қовоғи осилган Холбек қаршиларидан чиқиб қолди ва саломлашмай ўтиб кетди. Шунда Хулкар рубоб воқеасини, Жаннатхон Холбекдан аразлаб, ойисиникига кетиб қолганини айтиб берди. Аваз Холбекнинг Қорабулоқ бўйидаги ўтиришда Эшмурот акага бўлишганини эслади... Нарёқда Турди Хулкарни қўлга туширмоқчи бўлиб пайт пойлаб юргандир. Агар Хулкарга бир гап бўлса, Эшмурот акага ўхшаганлар: «Айтмабмидим! Қасофатлари ўзларига урди!» дейишлари аниқ.

Аваз шу нарсаларни ўйлаган сари кўнглидаги соя тобора қуюқлашади.

Хулкар воқеанинг тафсилотларини билмаса ҳам, Аваз билан қўшни чўпонларнинг орасида ёмон бир гап ўтганини сезар эди. Аваз нима гап бўлганини аниқ айтмас, Хулкар ҳам «эркакча гапдир-да» деб, унча сўрамас эди.

У эрнининг яна шу тўғрида ўйлаётганини бугун ҳам сезди.

— Аваз ака, ё нима бўлганини айтиб беринг, ё...

— Ё нима қилай?

— Ё ўшаларни ўйламанг.

— Нимани ўйлай бўлмаса, Хулкар?

— Бирга юрганларимиздан хурсанд эмасмисиз?..

— Нега? Агар бошқалар билан ишимиз бўлмаса эди, доим хурсанд юрар эдик...

— Битта оила ўзича бахтли бўлолмайдимиз?

— Билмадим... ўзларини бахтсиз одамларга солиштириб, «толеим буларникидан баланд» деб қувонадиган кишилар... қанақа бўларкин? Мен атрофимдагиларнинг бахтсизлигини кўрсам, ўзимнинг бахтим ҳам кўзимга омонат кўриниб кетади. «Ёлғиз дарахт боғ бўлмайди» деган гап эсимга тушади. Хавотирланаман...

Аваз ўзидан эмас, бу тоғда хотинига бирор шикаст етишидан хавотирланиб юрганини Хулкар энди сезди.

— Сиз мenden кўра қўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўпон ака! Қаранг, ёмғир келаётганга ўхшайди.

Авазнинг юзига йирик бир томчи келиб тушди. Аваз энди атрофга дурустроқ қаради.

Тоғ чўққилари булутга ўраниб кўринмай кетган эди. Қаршидаги ёнанинг ортидан қуюқ қора булут чиқиб келяпти. Ундан нарида, анча узоқда момақалди роқ гумбурлагани эшитилди.

— Дўл ёғса ажаб эмас. Бу ердан тезроқ кетиш керак. Хулкар, сен отга мин.

Уларнинг суруви ёйилиб кетган ялангликда қўй-қўзилар паналайдиган ўрмон ҳам, камар тош ҳам йўқ эди. Шунинг учун даранинг нариги ёғидаги арчазорга тезроқ ўтиб олишга интилишди.

Ёмғирда кийиладиган капюшонли брезент плашлари отнинг эгарига танғиб қўйилган эди. Қўй билан бирга юришга ўрганган ювош отни Хулкар қийналмай ушлади. Қичикроқ ёмғирпўшни ўзи кийди-ю, отга минди. Чопа-чопа қўйларни қайтариб тушаётган Авазга каттасини элтиб берди.

Улар қўй-қўзиларни ҳайдаб Оқдарага яқинлашгунча ёмғир шатирлаб етиб келди.

Тоғ ичида юрган одамга узоқ жой дуруст кўринмайди. Аваз Оқдаранинг юқорисида яшин чақнаётганини энди кўрди. Орқадан кучли шамол эсар эди.

«Хулкар чиққандан бери тоғлар бизга қаҳрини кўрсатмаган эди,— деди Аваз ичида.— Ишқилиб, шамол елкадан эсиб турсин-да».

Оқдара ёмғир пардаси ичида одатдагидан ҳам кенг кўринар эди. Энига икки юз қадамча келадиган санглоқнинг бериги четидан бир тегирмон тиниқ сув оқиб турар эди. Ёмғирда бужур бўлиб ётган шу сувдан қўй-қўзилар чўчиб-чўчиб ўтишди.

Фақат сурув олдидаги қизил серка ёмғирда бошини бир оз ҳам қилиб, йирик-йирик қадам ташлаб борар эди.

Момақалди роқ яқин бир жойда қасир-қусур қилди. Осмонга оловли томирлар отиб, яшин таҳдидли чақнади. Қўй-қўзилар қўрқиб маърай бошлади.

Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди. Аваз изтироб билан олдинга қаради. Ёмғир бениҳоя кучайган. Оқдаранинг нарғи энди кўринмайди.

Қўйлар шамолнинг йўналишига қараб, дарани қиялаб юра бошлади. Бундайда йўл яна узаяр эди. Аваз отда келаётган Хулкарга:

— Сен буёғига ҳушёр бўл!— деди.

Ўзи сурувнинг чап томонига югуриб ўтди.

Хулкар отдан тушди, ёмғирпўшининг капюшонини маҳкамроқ боғлаб, бўйнидан сув кирмайдиган қилди. Сўнг қўлидаги хипчин билан қўйларни тезроқ ҳайдай бошлади.

Момақалди роқ ҳозир қоқ тепада қалдур-қулдур қиларди, ёмғир челақлаб қуяр эди. Аммо бундан ҳам ёмони — шамол тез ўзгармоқда эди. Сурув даранинг ўрта роғига борганда шамол қаршидан эсиб, ёмғирни қўйларнинг юзига қайтариб ура бошлади. Бундай пайтда қўйлар шамолга қарши юра олмайди. Ҳаммаси бир жойга гуж бўлиб олишди-ю, бошларини бир-бирларининг тагига тиқишиб, юришдан бош тортишди.

Қизил серка ҳам уларнинг орасига кириб олган, узун шохни қўйларнинг сағриси оша кўрниб турар эди.

Аваз Хулкарга қичқирди:

— Сойда туриш хавфли! Орқага қайтамыз!

У қўйларни келган томонларига қараб ҳайдади. Қўйни шамолнинг йўналишига қараб юритиш осонроқ эди. Сурувнинг олдига тушиб бораётган Хулкар бир вақт оёғининг сувга ботганини сизди. Сесканиб олдинга қараса, бояги тиниқ сув бўғана бўлиб, тошларни юмалатиб оқяпти.

— Аваз ака! Тўхтаг! Қўзилар оқиб кетади! Тўхтаг!

Аваз унинг олдига чошиб келди. Икковлари сурувни зўрға тўхтатиб олишди.

Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, момақалди роқ гоҳ ўнда, гоҳ чапда гумбурлар эди. Авазнинг капюшони елкасига оғиб тушган, юзи ва бошидан бўйнига сув оқиб тушар, лекин буни сезмас эди. Ёмғир томчилари билан бирга қиррали бир нарса унинг юзига урилиб сачраб кетди. Аваз чўчиб қўйларга қаради. Бир қора қўйнинг жунига кичкина муз парчаси тушиб илиниб қолди.

Дўлнинг учқуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти. Бу ерга ё ўзи келади, ё сели! Хулкар шу ерда... Аваз ёмон одамлардану айиқдан хавотирланиб юрган эди. Ҳақиқий хавф кутилмаган жойдан чиқди.

Ҳозир тўп отиб ҳам қўзғатиб бўлмайдиган қўйлар Авазнинг кўзига балодай кўрниб кетди. «Қўйдай фаросатсиз, қўйдай ўжар» деганлари шудир-да! Аваз Хулкарнинг олдига чошиб келди:

— Отга мин! Тез жўна!

— Одамларга хабар берайми?

Аваз буни ўйламаган эди. «Одамлар» деган сўз ҳозир унга жуда илиқ, жуда ёруғ туюлди. Уларнинг энг ёмонн ҳам шу қўйлардан фаросатлироқ, ўз фойдасини биладиганроқ эмасми? Бироқ Хулкар бориб одамларни топиб келгунча сел қараб турармиди? Минут сайин улканлашаётти. Ҳеч бўлмаса Хулкар бехатар жойга чиқсин.

— Жўна, Хулкар! Тез!

— Сиз-чи?

— Кет бу ердан!

Аваз девордай тикилишиб турган қўйларнинг орасига ёриб кирди-да, серкани ҳайдаб чиқди.

— Ча, жонивор, ча!— деди кескин, аини вақтда илтимоскорона товуш билан.

Момақалди роқ бир лаҳза тинди. Ёмғир товуши орасидан серканинг бўйнидаги қўнғироқ кескин бир жинглагани эшитилди.

Хулкар гап нимадалигини энди сизди: «Бутун хавфни ўзига олиб, мени бехатар жойга жўнатмоқчи!» Аваз бир ўзи қолса селда оқиши муқаррар. Хулкар буни тасаввур қилиб, аъзойи бадани титраб кетди. У Авазнинг кетидан қўйларнинг орасига ёриб кирди. «Мен кетсам ҳам сиз билан бирга кетаман!» демоқчи бўлди. Аммо яккови бехатар жойга чиқса-ю, сурувни сел олиб кетса, кейин нима бўлади? Қандай бош кўтариб юришади?

Хулкарнинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю, ҳозир ҳар қандай гап ҳам ортиқча туюлди.

Аваз серкани шамолга қарши солганда Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чулаб» ҳайдаб чиқди.

Момақалди роқ гумбурлар, Аваз «қурҳей, қурҳей!» дер, қўзғатилган қўйлар асабий маърар эди. Олдиндаги маърашни эшитган бошқа қўйлар ҳам аста-секин қўзғалишди.

Бироқ серкага эргашиб кетаётган қўнғир совлиқнинг қўзиси орқада — катта тўпда қолган экан. Қўнғир қўзи онасини йўқлаб:

«Ма-а-а!» деб бақирди.

Олдинда кетаётган онаси унинг товушини таниб:

«Ба-а-а!» деб дод солди-да, орқага қайтди.

Унинг кетидан бошқа қўйлар ҳам шамолга орқа ўгира бошлади...

* *
*

Оқдаранинг нариги томонида баланд қоятошнинг ковагида Суюнбой ака билан Холбек ёмғирдан паналаб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Уларнинг суруви арчалар тагида гуж-гуж бўлиб турарди. Қўйлар гоҳо силкиниб-силкиниб қўяр, шунда жунларига тўпланиб қолган ёмғир суви тўзон бўлиб атрофга сачрар эди.

Холбек билан Суюнбой ака Авазларнинг нариги қиядан Оқдарага қўй ҳайдаб тушганларини кўришган эди. Кейин шамолда чангиб совурилаётган сув зарралари дарани улардан тўсиб қўйди. Фақат Оқдаранинг бериги чети — Авазлар чиқиб келиши керак бўлган жой — уларга сал-пал кўринар эди. Суюнбой ака Авазларни кўриш умидида дам-бадам шу ерга қарар эди. Холбек ёналарда тўхтамай, дарага ариқ-ариқ оқиб тушаётган бўтана сувларга кўз ташларди. Бир вақт даранинг юқорисидан келаётган қудратли бир шағирлаш эшитилди. — Селнинг товушими?— деди у Суюнбой акага.

Суюнбой ака ҳам қулоқ солиб кўрди. Уларнинг тепасидаги қоятошга гурунчдай-гурунчдай дўлчалар урилиб, қапчиб кета бошлади.

— Бояқишлар селда қолди-ёв!— деб Суюнбой ака қоятошнинг камаридан чиқди.

Холбек ҳам ўрнидан турди. Селда қурбон бўлишни у ўз душманига ҳам раво кўрмас эди. Бундан ташқари, Холбек бир нарсани энди сезмоқда эди: Аваз билан Хулкар унга негадир керак эди. Хусусан, у Мадаминжоннинг тарихини эшитгандан бери, кейин қишлоқда қилган ишига пушаймон бўлиб қайтгандан бери, Авазлар унга аввалгидан бошқача кўринар эди.

Агар Суюнбой ака «юр» деса, Холбек ҳам ҳозир ёрдамга боришга тайёр эди.

Суюнбой ака унга:

— Сен қол, ука,— деди.— Тўполонда қўйлар тарқаб кетмасин!

Суюнбой ака чопачопа Оқдарага тушиб кетди.

* *
*

Қўнғир совлиқнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам қайтаётганини кўрган Хулкар каттагина бўлиб қолган қўн-

ғир құзини шартта құлига олди ва жадаллаб серканинг ортидан кетди.

Қўзи энди олдинда, Хулкарнинг қўлида маъраб, она-си ҳам маъраб унга эргашиб борар эди.

Шамол ҳамон қаршидан эсар, яшин «лип-лип» қилар, момақалди роқ даранинг юқорисида гумбурлар эди. Ора-чора серканинг қўнғироғи жиринглаб қолар эди.

Санглоқнинг нариги четидан бошланиб, тобора кенгайиб келаётган сел тошларни шағирлатиб, сурувнинг ортгинасидан ўтмоқда эди. Сурув катта, қўй кўп, ҳаммаси бирдан қўзғалолмайди...

Аваз сурувнинг кетига чопиб ўтди-ю, бор кучини овозига бериб, қийқира бошлади.

Бўри ҳужум қилганда, бошқа хавфли пайтларда ишлатиладиган бу қийқириқда даҳшатли бир хатарнинг садоси эшитилмоқда эди. «Қурҳей»га унча эътибор бермаган қўйлар ҳам устма-уст такрорланаётган бу ўткир қийқириқдан ваҳимага тушишди.

Олдинда қўнғироғини жиринглашиб кетаётган серка ва Хулкарнинг қўлида маъраб бораётган қўзи ортада гуж бўлиб турган қўйларга энди нажот бўлиб кўринди. Олдингилари ер ҳидлагандай бошларини ёмғир ва шамолдан эгиб, йўрғалаб кетди. Орқадагилари бошларини уларнинг панасига тикиб қўзғалди.

Аваз устма-уст қийқирар эди. Ҳайқириқ, қичқириқ, чинқириқ — шунинг ҳаммасини ўз ичига олган бу гулдурак товушда унинг бутун йигитлик кучи, Хулкарни қутқариш истаги, ўзини, сурувни қутқариш истаги, бутун борлиги, бутун ҳаёти жамулжам бўлгандек туюлар эди.

Суюнбой ака ёмғир ва сел шовқини орасидан чиқаётган бу қийқириқни анча узоқдан эшитди. У шу қийқириққа томон чопиб бораётган эди, Хулкар қаршисидан чиқди.

Қўй-қўзиларнинг анчаси даранинг бериги қирғоғига чиққан эди. Хулкар қўлидаги қўзини энди ерга қўйди.

Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилар эди. Суюнбой ака унинг олдига югуриб бораётиб, оёғи тагида бўтана сув шалп-шалп сачраганини сизди. Селнинг вағиллаши яқин бир жойда эшитилди.

Орқада қолган қўй-қўзиларни икковлашиб бериги қирғоққа чиқаришди. Шу пайт нима бўлди-ю, жуни ҳўл

бўлиб оғирлашиб қолган ёш бир қора қўзи тик жойдан сирғаниб, юмалаб селга тушиб кетди.

Даранинг четидаги қоятошга бош уриб қайтиб кетаётган кучли сел оқими қўзини бир кўмиб, бир кўрсатиб, сойнинг ўртасига олиб кета бошлади.

Қизишиб кетиб, хавф-хатарни унутган Аваз қўзининг орқасидан югурди.

— Аваз!— Суюнбой ака унинг кетидан чопди.— Жинни бўлдингми, Аваз!

— Ҳозир олиб чиқаман!

— Аваз ака!!!— Ҳулкар қичқириб юқоридан унга қараб чопди.

Аваз тиззасигача селга ботиб тўхтади. Суюнбой ака, унга етиб келиб қўлидан тортди:

— Олиб чиқолмайсан! Дурустроқ қара!

Сойнинг ўртасида сел шунчалик зўр эдики, катта-катта арчаларни тоғдан қулатиб келиб, лапанглатиб оқизиб ўтмоқда эди. Қўзини бир хасдай липиллатиб олиб кетаётган оқим ҳам даранинг ўртасига етиб қолган эди.

— Лаънати сел!.. Мен битта қил ҳам бермоқчи эмас эдим.

— Иложинг қанча, ука. Ҳалиям шукур қил! Бошқа одам бўлса ё сурувни бой берар эди, ё қўйларга қўшилиб оқар эди.

Аваз Ҳулкарнинг олдига чиқди. Момақалди роқ узоқлашиб кетган, ёмғир секинлашган, фақат сел зўрайиб борар ва тобора қаттиқ шағирлар эди.

Ҳулкар кўзларини катта-катта очиб селга даҳшат билан қараб турар эди. Соч толалари ҳўл бўлиб ёноқларига ёпишган, ранги ўчган.

Агар Аваз оқиб кетса Ҳулкар ҳам уни қутқараман деб ўзини селга ташлаши аниқ эди. Аваз Ҳулкарга яқинлашганда шуни сезди-ю, эсон-омон чиққанларидан энди қувонди. Ҳулкарнинг хаёлини бошқа ёққа буриш учун:

— Гугурт сендамиди?— деди.

Қўйлар ўрмон ичига кириб паналашди ва жим бўлиб қолишди. Суюнбой ака тагига ёмғир кам теккан, ғуж бўлиб ўсган қалин арчаларнинг орасига кириб, қуруқроқ шох-шабба синдириб, гулхан тайёрламоқда эди.

Ҳулкар шалаббо бўлган ёмғирпўшининг устидан нимчасининг қўйин чўнтагини «тап-тап» уриб кўрди.

Гугурт шиқирлар эди.

Бутун бахт гугуртнинг қуруқ турганида бўлганидай, Хулкар севинч билан жилмайди. Шох-шабба синдираётган Суюнбой акага томон ўгирилиб:

— Раҳмат сизга!— деди.

Сел шовқинида Суюнбой ака буни ноаниқ эшитди-ю:
— Ҳа, ҳозир ёқамиз, ҳозир!— деди.

34

Оқдаранинг санглоғи Ойкўлни четлаб ўтар эди. Бу ердан бошланган сел Сирдарёга яқинлашганда қўшни сойлардан келган селларга қўшилиб, темир йўл кўпригини бузиб кетди, Фарҳод ГЭСининг деривацион каналига ҳам хавф солди.

Бу борада тоғда ҳаво очилиб кетган эди. Ёмғир ювган ўрмонлар офтобда қулф уриб турарди. Қушлар ҳеч нарса кўрмагандай басма-бас сайрашади. Тоғ ва осмон шундай тиниқ, нафас олиш шундай енгилки, кекса одам ҳам бу ерда мусаффо болалик пайтларини эслайди.

Мансуровлар тоғнинг пастроқ жойидаги сигир фермасигача «газик»да келишди, ёмғир пайтида ўтовда ўтириб тушлик қилишди. Чўпонларнинг қўшига машина чиқолмас эди. Ҳаво очилгандан кейин учови учта отга миниб, юқорига кўтарилиб кетди.

Улар ўтирган жойга сел келмаган бўлса ҳам, Оқдаранинг шағирлаши қулоқларига чалинган эди. Баланд бир ёнада уларга Суюнбой ака билан Холбек дуч келди. Бошқа вақт бўлганда Ортиқ директорнинг олдида Холбекни «хотинингга феодалларча муносабатда бўлибсан» деб роса уришмоқчи эди. Аммо ҳозир Суюнбой ака Авазларнинг Оқдарада селда қолганини ҳикоя қила бошлагандан кейин, Ортиқ Холбекни ҳам унутди.

— Ишқилиб, ҳамма омон қолдимиз?— деди сабрсизлик билан.

Суюнбой ака сурувнинг қандай қутқарилганини, охирида битта қўзининг қандай оқиб кетганини айтиб берди.

— Оббо, ношудлар-эй!— деди Ортиқ қўзига ачиниб.

Суюнбой аканинг гаши келди:

— Ношуд бўлса бутун сурувдан ажрар эдинг! Аваз сенинг уканг бўлса ҳам, бечорани ҳалигача юзага чиқармайсан! Кўклам иккита қўзичоқни топиб келганда «директор мени уришадн» деб машинанинг кабинасига яшир-

тирган экансан! Бизни билмайди деб ўйлайсанми? Энди битта қўзи оқиб кетган бўлса, келган бало шунга урсин демайсанми?.. Уртоқ директор, мен сиз бўлсам, шу Авазлардан бир хабар олар эдим. Оғзига кучи етмаганлар ҳар нарса деб юрибди. Лекин инсоф билан айтганда, бу тоғда ҳозир шулардан ўтадиган чўпон йўқ!

— Хўп, уларни қаердан топамиз?— деди Мансуров.

Ортиқ директордан ҳайиққани учун укасини орқаворатдан койиган эди. Мансуровнинг Авазга қизиққанини сезиб жим бўлиб қолди.

— Шу топда қўшларида бўлса керак,— деб Суюнбой ака Мансуровга Кўкёнаннинг тагини кўрсатди.

Ортиқ йўл бошлаш учун отини олдинга ҳайдади.

Тор сўқмоқ қалин арчазорлар орасидан ўтар, кўп жойларда шохларни қайириб ёки эгар устига эгилиб ўтишга тўғри келар эди. Отлар орқама-орқа тизилиб боришади, баландга кўтарилган сари нафас олишлари оғирлашиб дам-бадам пишқиришади, гоҳо инқиллаб ҳам қўйишади.

Мансуров ўртада саман от миниб келмоқда эди. Орқадаги бияда ўтирган Замонали директорга Аваз билан Хулкарнинг уйланиш тарихини, Холбек билан ҳали ҳам «чап» эканликларини ҳикоя қилишга тушди. Ортиқ ўзига ҳам гап тегишидан хавотирланиб, қулоғини динг қилиб борар эди. Хайриятки, Замонали қисқа қилиб, кўп нарса-ни ташлаб ўтди-ю, Ортиқни ҳам тилга олмади.

* * *

Хулкарнинг эғнида қуруқ, озода кийимлари, рёғида қизил этикчаси. Чодир олдидаги тош ўчоққа қозон осиб ошга зирвак қовуряпти. Учоқда ёнаётган арчага қора чойдиш тақаб қўйилган.

Меҳмонлар отларини тушовлаб қўйиб юборишган, узангиларини эгарларининг қошига илиб қўйишган. Узлари Аваз билан бирга қўйларни оралаб кўришяпти. Хулкар қўшларига биринчи марта меҳмон келганидан жуда хурсанд, бояги сел машаққатини ҳам унутиб, ҳафсала билан палов пиширади.

Аваз ҳам директор йўқлаб келганидан севиначи эди-ю, лекин акасининг Мансуровга ёқишга тиришаётганини севиб, ўзини тутиброқ муомала қиларди.

Совлиқлар тушда ёмғирда қолиб дам ололмаганликларари учун энди қўтонда ўзларини офтобга солиб кавшаниб туришади. Мансуров тепасида қашқаси бор йирик бир қўзига қизиқиб қолди.

Ортиқ дарров Авазга шипшиди:

— Ушлаб кел!

Аваз қўзининг ёнидан бепарво ўтиб кетмоқчи бўлгандай секин юриб борди-да, яқин қолганда тез эгилиб, қўзини чаққон бир ҳаракат билан орқа оёғидан ушлади. Мансуров унинг ҳийласидан завқ қилиб кулимсиради.

Қўзи катта кўринса ҳам, Аваз уни енгилгина кўтариб, Мансуровга келтириб берди. Мансуров қўзини енгил деб ўйлаб бўшроқ олган эди, жуда оғир экан, қўлини эгиб, тушиб кетишига сал қолди.

— Э, дурустроқ бермайсанми!— деб Ортиқ укасини жеркиди.

Аваз «дурустроқ олишлари керак эди-да», дегандай кулимсираб турарди. Мансуров ҳам кулди. «Мен дуруст олганимда ҳам сенинг билагингдаги куч менда йўқ, шуни тан олсам қутуламанми?» деган маънода Авазга бир қаради, сўнг қўзини ерга қўйди.

Ортиқ укасининг «фаросатсизлигидан» безовталаниб дарҳол эгилди ва қўзини директорнинг оёғи олдида тутиб турди. Аваз хижолат бўлиб четга қаради. Мансуров унинг ғурури кучли йнгит эканини пайқайди. Мансуровнинг ўзи ҳам ғурури йўқ одамни суймас эди. Шунинг учун Ортиққа секин:

— Қўзини қўйворинг,— деди. Сўнг Авазга мулойим боқиб сўради:— Шу неча ойлик бор?

Чопиб кетаётган қўзига қараб турган Аваз:

— Беш ойлик,— деди.

— Бир пуд келадими?

— Кўп келади. Ҳисорий қўзи тез катта бўлади-да.

Қўй-қўзилар яхши семирганлиги юрган пайтда аниқроқ билинар эди: думбалари лапанглаб орқадан итаргандай бўлар, ҳар қадам қўйишганда бошлари ва қулоқлари бир силкиниб олар эди. Замонали шуни айтиб сурувни мақтаган эди, Аваз:

— Тоғда бу йил ўт яхши,— деди.

— Боқилишига ҳам боғлиқ, ука,— деб Ортиқ ҳам энди Авазни мақтаб қўйди.

У нуқул Мансуровнинг кўнглига қарар эди. Укаси бирорта қўполлик қилиб, директорни ранжитиб қўйишидан

хавөтирланар, шунинг учун Авазни мумкин қадар юмшатишни истарди.

Мансуров гавдали бир совлиқни кўрсатиб:

— Шуни яхшилаб боқса юз килога борармикин?— деди.

— Ошса керак,— деди Аваз ва Замоналига юзланди.— Замон, сен айтувдингни? Дунёда ҳисор зотидан сервази қўй бўлмайди деб?

— Илгариги зоотехнигимиз Сабоҳатхон айтган эди. Москвада, виставкада бор эмиш-ку, Муталлиб Мансурович, сиз кўрмаганмисиз?

Мансуров виставкада ичига сомон тиқиб, тирик қўйга ўхшатиб қўйилган қора ҳисорий қўйни кўрган эди, аммо у вақтларда бошқа соҳада ишлар эди, шунинг учун чандон эътибор бермаган эди. Ўша улкан қўйнинг вазни бир юз етмиш килога етишини ҳозир Замоналидан эшитди-ю, хижолат бўлди. Аваз уни хижолатликдан чиқариш учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Лекин ҳисорий қўйнинг зоти бузилиб кетяпти-да, Шунга бир чора кўрилса бўлар эди. Дурагай қўйлар аралашиб, майдалашиб қоляпти.

— Сизнинг сурувингиз ҳаммаси ҳисорий чамаси?— деди Мансуров унинг сезгирлигидан мамнун бўлиб.

— Ҳа, фақат шу сурув яхши сақланган. Норбой ота ҳеч аралаштирмас эди.

— Бўлмаса,— деди Мансуров,— уч-тўрт йил шу сурувни қўйиб берамиз. Бу йил уч юз совлиқдан уч юз олтишта қўзи олганмисизлар? Кузда шуларни ажратсак, яна бир сурув қўй бўлади.

— Ана сизга даромад!— деди Замонали Ортиққа қараб.

— Ҳа, қўй жонивор гавҳар-ку,— деб Ортиқ ҳам ён берди.

Бошқа сурувларга дурагай аралашиб қўйнинг майдалашиб кетгани тўғрисидаги гап Ортиқни жуда сергаклантириб қўйди. Чунки қўйлар майдалашишининг бир сабаби — йирик ҳисорий зотни семиртираб сотса, биттасига иккита-учта майда қўй берар, ортиб қолганини баъзи катталар чўпонлар билан бирга бўлиб ейишарди. Ортиқ гапни шу мавзуга яқинлаштирмаслик учун:

— Зоотехнигимиз кетиб қолди-да,— деди.— Қиз бола эди. Бизнинг шароитга чидай олмади. Зоотехник бўлганда, зотини яхшироқ хиллар, эдик.

Аmmo бу мавзуни ҳам Замонали Ортиққа қарши бурди:

— У қизни Давлатбеков ҳаммаларинг жуда қийнаб қўйдиларинг-да.

— Тоғнинг тиклигини ҳам биздан кўраверма, энди, Замонали!— деб Ортиқ кулги чиқармоқчи бўлди.— У қиз отда яхши юролмас экан. Бу тоғ яйловнда бошқа транспорт йўқ. Нима қилайлик?

— Лекин отда юрадиган бўлиб қолувди,— деди Аваз.— Уша Сабоҳатхон яна келса яхши бўлар эди.

Мансуров бу гапни аввал ҳам эшитган эди. Шундай бўлса ҳам, блокнотини олиб, ёзиб қўйди.

Ортиқ нохуш гаплардан тезроқ қутулиш учун Авазга «чойга таклиф қил» деган ишорани қилди.

Хулкар арчанинг соясига кўрпача тўшаб, жой қилиб қўйган эди. Мансуров боя Хулкар билан сўрашиб, уч-тўрт оғиз гаплашган эди. Ҳозир яна унга яқинлашиб:

— Келин, чодирни бир кўрсак мумкинми?— деди.

Хулкар нимадандир ташвишланиб Авазга қаради. Аваз хижолатомуз кулди-ю:

— Майли, кўринг,— деди.— Боя сел ёққанда шамол чодирнинг бир ёғини очиб, нарсаларга ёмғир тегибди. Келинингиз шундан хижолат.

Чодир кичкина бўлса ҳам саришталик эди. Фақат тўрда тахланиб турган китоблар ва ёстиқларда ҳўл доғлар кўринар эди. Мансуров китобларни кўра бошлади. «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон», Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз»и, «Ҳожимурод», сўнг яна В. Гюгонинг «Денгиз заҳматкашлари». Ҳаммаси ўзбекча.

— Денгиз кўп экан, ёмғир ҳам денгизни топиб ёғипти-да,— деди Мансуров.

Кула-кула ташқарига чиқишди. Арча тагига тўшалган кўрпачага бориб ўтиришганда Замонали директорга:

— Оилали одамга чодир ўзи бўлмайди, Муталлиб Мансурович,— деди.— У кунни келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсангиз аломат бўлар эди-да.

Мансуров бу гапга жавоб бермади-ю, дастурхон ёзаётган Аваздан:

— Китобларни қайсингиз кўпроқ ўқийсиз?— деб сўради.

Аваз иссиқ чойнакни Хулкарнинг қўлидан олар экан: — Келинингиз,— деди.

Мансуров Хулкарга ҳавас билан кўз ташлади. У бу жувон тўғрисида кўп нарса эшитган эди, унга дам-бадам қарагиси келар эди, аммо бировнинг хотинига қарайвериш яхши эмаслигини ўйлаб ўзини тутар эди.

— Синглим, нечанчини битиргансиз?— деди Мансуров Хулкарга майин бир назар ташлаб.

— Саккизинчини.

— Сиз-чи?— сўради Мансуров Аваздан.

Чой қайтараётган Аваз пиёлага қараб туриб:

— Еттинчидан кетиб қолганман,— деди.

Мактабдан эрта кетиб қолгани Авазнинг кўнглида ҳали ҳам бир армон бўлиб юргангани Замонали билар эди.

— Лекин булар иккови бир-бирининг билимига тенг шерик,— деди.— Мен сирларини биламан.

— Қанақа сиримиз?

— Сир шуки, Хулкар нимаики китоб ўқиса ҳаммасини оқизмай-томизмай Авазга айтиб беради. Аваз ҳам чўшонликда нимаики бошдан кечирган бўлса, қаймоғини бузмай Хулкарга етказди.

Меҳмонларга ярим ўгирилиб турган Хулкар Авазга қараб кулиб қўйди-да:

— Рост, бу кишининг саргузаштларини ҳам китоб қилиб ёзса бир сандиққа сиғмайди!— деди.

Ортиқдан бошқа ҳамма кулди. У Хулкарнинг тезроқ нари кетишини истаб унга зимдан ўқрайиб қаради. Келинларининг бегона эркадан тортинмай кулишиб ҳазиллашаётгани унинг ғашини келтирар эди. У Мансуровдан ҳайиқса ҳам, аммо бу соҳада ориятни қўлдан бергиси келмас эди.

Хулкар Ортиқнинг қарашларидаги совуқ маънони сездиди-да, уни бир боплагиси келди:

— Аваз акамнинг ўқимай кетишларига мана шу акалари ҳам сабаб бўлганлар,— деди.

Ортиқнинг ранги оқариб кетди, аммо Мансуровнинг олдида илжайишга тиришиб:

— Аниғини айтганда,— деди Хулкарга,— сен сабаб бўлгансан.

Мансуров ҳайрон бўлиб Авазга қаради. Ноқулай жимликда Аваз хижолат бўлиб деди:

— Э, бу эски гап, менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган.

У ҳозир акасини аяётгани сезилиб турарди. Хулкар ўчоқнинг бошига кетди. Директордан бошқа ҳамма била-

диган бу воқеа хаёлларини банд қилиб орага узоқ жимлик тушди.

Хулкар ошни сузиб келди.

— Қани, ўзинг ҳам ўтир,— деди Аваз.

Хулкар Авазнинг ёнига ўтирди-ю, даврага яна бояги илиқлик ва нафосат қайтгандай бўлди.

Аваз бугун селдан бирга қутулиб чиққанларидан бери Хулкарни дунёдаги энг яқин, энг ишончли бир дўстдек ҳурмат қилгиси келар эди.

Мансуров уларнинг ўзаро муомаласидан шуни сезди-да, завқи келиб, ёқимли бир гап қидирди:

— Кўпдан бери бунчалик маза қилиб... палов емаган эдим.

— Тоғ ҳавоси шунақа, ҳамма нарсага маза киритади,— деди Хулкар.— Олингизлар, қолмасин!

Буларнинг қаршисида Мансуров ўзини жуда эркин ва оддий бир одамдек сезар, директорлигини ҳам унутиб, оғир яроғ-аслаҳасини ечиб қўйган солдатдек дам олар эди.

Ошни еб, чой ичиб бўлганларидан кейин Мансуров яна ўша «яроғ-аслаҳани» елкасига олгандек жиддийлашиб:

— Хўш,— деди ва Авазга қаради:— бугун селда кетган қўзини акт қиламиз. Сурувни қутқариб қолганларингиз учун раҳмат. Энди биздан нима талабларингиз бор? Сизларга нима керак?

Аваз бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Энг катта талабимиз шуки,— деди,— бизнинг қишлоғимиз ҳам бутун камчиликларидан қутулиб, энг яхши жойлар қаторига кирса... Шунга ёрдам берсангиз.

— Буни ҳаммамиз биргаликда қиламиз. Вақт керак.

— Ишқилиб, тезроқ бўлсин-да. Эрта-ю кеч радиомиз илғор қишлоқлар тўғрисида гапиради. Биз орқада қолиб кетаётганга ўхшаймиз. Бир ашула бор. Эшитгансизларми йўқми? Шунда «Коммунизм боғларига кирди одамзод» дейилади.

Хулкар жиддий туриб эътироз қилди:

— Бу бир шоирнинг гапи-ку. Коммунизм келажакда қурилади дейилган. Бунга энди тўрт йил бўлди. Яна ўн олти йили бор.

Мансуров Хулкарга тили ширин болага қарагандай жилмайиб қаради-да:

— Коммунизмни кўп ўйлайсизларми, синглим?— деди.

— Аваз акам билан шу тўғрида баҳслашиб ҳам оламиз.

Мансуров Авазга мароқ билан тикилиб:

— Қани, баҳсларингни биз ҳам бир эшитайлик,— деди. Аваз ўнғайсизланиб Ҳулкарга қаради. Ҳулкар шўх кулимсираб:

— Айтинг!— деди.

Аваз Мансуровга юзланди:

— Энди биз содда бир ишчимиз, жўн қилиб айтсак кулмангизлар. Ҳозир одамга етишмайдиган тансиқ нарсалар кўп. «Шулар ҳаммаси коммунизмда етарли бўлади» десам, Ҳулкар «ўшанда ҳам бир хил етишмовчиликлар бўлиши мумкин» дейди.

— Масалан, нима? Овқат, кийим, буюм?..— сўради Мансуров.

— Булар етарли бўлар-а... Лекин... одамнинг қорни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан кўнгли тўқ бўлмаса яна қийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан кўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, маданияти, обрўси етарли бўлгани билан виждони, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чатоқ... Шу чатоқликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ипакдан тортиб инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса — биз истаган коммунизм шу.

Мансуров чуқур тин олиб:

— Яхши! — деди. Сўнг бир лаҳза жим турди-да, кулимсираб сўради: — Гапдан ишга ўтадиган бўлсак, ҳозир эр-хотин икковларингизга етарли бўлмаётган нарсалардан бири — бу чодир. Шундайми?

— Тўғри! — деб кулди Аваз.

— Замонали айтган синтетик ўтовдан биттасини берсак... қаршилигингиз йўқми, синглим?

— Йўқ, йўқ! — деди Ҳулкар севиниб.

Ортиқ ҳам ўзича қувониб қўйди: синтетик ўтовнинг нархи салкам икки минг сўм, ўзи талаш эди, бутун совхоз бўйича олтиами, етита илғор бригадаларга берилган эди. Энди Ортиқнинг бригадаси ҳам шуларнинг қаторига кириши унга жуда ёқимли туюлди.

Мансуров отланаётиб Ортиққа тайинлади:

— Келтириб ўрнатиб бериш — сиздан.

— Ҳўп!

Замонали ҳам ўз таклифи ўтганидан хурсанд эди.
Шу тариқа мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам бир-бир-ларидан жуда мамнун бўлиб ажрашдилар.

35

Икки-уч қир нарида Турди ва Эшмурот ака боқадиган эркак қўйлар суруви чувалиб ёйилмоқда эди. Ортиқ билан Давлатбековнинг яшириқча қўйлари шу сурувда эди. Директор бораётганини Ортиқ боя фермада ўтирганларида бир подачидан айтиб юборган, «чой-пой қилиб, тайёрланиб турсин» деган эди.

Бу сўзларнинг тагидаги маънони фақат Турди яхши тушунар эди.

У Давлатбековнинг қирқ бешта ва Ортиқнинг ўн саккизта қўйини сурувдан бирма-бир айириб олиши ва директор келиб кетгунча шу яқин орадаги таниш чўпонларнинг сурувларига қўшиб қўйиши керак эди. Тоғда юриб кучга кирган салт қўй жуда чарс бўлади. Турди билан Эшмурот ака олтмишдан ошиқ қўйни айириб олгунча роса қийналишди. Шунда ҳам Ортиқнинг қўйларидан учтаси айрилган жойида яна орқага қараб қочиб, сурувга қўшилиб кетди.

— Эгасиз қол-а, падарингга лаънат!— деб сўкинди Турди ва Эшмурот акага буюрди.— Ўша борини ҳайдаб кетаверинг. Булари қолса қолар. Бўлинг тезроқ!

Эшмурот ака ажратилган қўйларни қўшни совхознинг сурувини боқаётган таниш бир чўпоннинг қўйларига қўшиб қайтди. Иккови шу иш билан андармон бўлиб, сурув тўзғиб кетган, қўйларнинг бир қисми арчалар ва чакалакзорлар орасида тарқалиб юрар эди.

Ортиқ директор билан Замоналини сўқмоқдан бошлаб келаётганда икки ёна наридаги пастқам жилғада кучук вангиллаб, қўйлар маъраб, Турди қийқириб, бирдан тўполон бўлиб кетди.

Отлиқларга ўрмон орасидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ортиқ ўгирилиб:

— Бир бало бўлди! — деди Мансуровга ва от чоптириб кетди.

Сурув чуваб кетганидан фойдаланган ҳалиги гўштхўр айиқ шу пастқамликда қўйларга ҳужум қилган эди.

Шовқинни эшитган Эшмурот ака қўшдан милтиқ кўтариб югуриб келди. Бу ёқдан Ортиқ от чоптириб етиб борди.

Зирклар тагида айиқ билан олишган ва унинг зарбасидан чалпак бўлиб қолган катта бўйноқ ит вангиллаб жон бермоқда эди. Зирклар ва буталардан бир қанчаси эгилган, синган. Шунга қараганда ит айиқ билан ҳазилакам олишмаган эди.

Қалт-қалт титраётган Турди нарироқда ўлиб ётган катта бир қўйни сўйиб ҳалоллашга тиришарди. Аммо қўйнинг сўйилган бўйнидан қушникичалик ҳам қон келмади — демак ҳаром ўлган.

— Нима бўлди?! — деб Ортиқ билан Эшмурот ака баравар қичқириб сўрашди.

— Айиқ! — деди Турди қалтираб. — Битта тўқлини кўтариб кетди...

— Сен қаерда эдинг, аҳмоқ. Қаёққа кетди? — бақирди Ортиқ.

Турди арчалар ва зирклар бир-бирига чирмашиб ўсган томонни кўрсатди. У томонга от билан ўтиб бўлмас эди.

Ортиқ отдан сакраб тушди. Эшмурот аканинг қўлидаги қўштинг милтиқни юлиб олди-ю, ўша томонга югурди.

Қўйлар яланглик жойда ғуж-ғуж бўлиб олиб, ваҳима билан маърашар ва қулоқларини «динг» қилиб атрофга алашларди.

Эшмурот ака ўлиб ётган семиз симоби қўйга энди яхшироқ қаради. Энгашиб қулоғини кўтариб кўрди. Давлат қўйларида бўладиган сирға бунда йўқ.

— Э, бу Ортиқнинг қўйи-ку! Ўл сен, Турди, Ортиқдан балога қолдинг энди!

Турди сўкинди, кейин ғуж бўлиб турган қўйларнинг олдига чопиб борди. Битта симоби қўйни ушлаб, қулоғидан сирғасини чиқариб олди. У Ортиқдан кўрқар эди. Қўйнинг ўрнини тўлдириб қўшиш учун ўлган қўйнинг қулоғини пичоқ билан тешди-ю, ҳалиги сирғани яхшилаб тақиб қўйди.

— Мана энди акт бўлади! — деди.

— Биров билиб қолса нима бўлишини биласанми?

— Ҳеч ким билмайди.

Ярадор ит энди жим ётибди. Афтидан жон берган.

Ортиқ, қўлида милтиқ, арчаларга юзи тирналиб, анча жойгача югуриб борди.

Айиқ дом-дараксиз йўқолган, қалин ўрмонзорда ҳеч нарса кўринмас эди.

Ортиқ бир тепаликка чиқиб, ҳансираб тўхтади, атрофга алаанглаб қулоқ солди. Айиқ шу орада бўлса қўйни ташлаб қочармикин деган умид билан осмонга икки марта ўқ отди.

Милтиқ товуши тоғларда анча вақт гумбурлаб, аксадо бериб турди-ю, тинди. Жимлик.

Узоқда одамларнинг асабий гап-сўзлари, қўйларнинг маъраши эшитиларди, холос.

Ортиқ изига қайтди.

Эшмурот ака бўз ерни қазиб, бўйноқ итнинг ўлигини кўймоқда эди.

Директор билан Замонали нарироқда туришарди. Турди уларга айиқ қандай ҳужум қилганини ваҳимали қилиб айтиб бермоқда эди:

— Етиб келгунимча шундай зўр итни бир уриб ялпайтириб ташлади-я. Менинг ҳам ўлишимга сал қолди...

Директор ўлик қўйга нохуш назар ташлади.

— Тўқлини олиб кетган бўлса, бу қўйни нега ўлдиради? — деди.

Кучукнинг устига тупроқ тортаётган Эшмурот ака бошини кўтарди:

— Ит билан олишиб жаҳли чиққан-да. Айиқ ҳам қон кўрса қутуриб кетади. Қимир этса кўтариб отаверади.

Чакалакдан милтигини елкасига осган Ортиқ чиқиб келди.

— Етолмадим, — деди директорга. Сўнг Турдини уришиб кетди: — Шунақа йиртқич айиқ борлигини билар эдинглар-ку. Фермага текканини айтиб огоҳлантирган ким эди? Нега эҳтиёт бўлмайсанлар?

— Қандай қилайлик, Ортиқ ака, ҳамма ёқ ўрмон пасту баландлик.

— Милтиқни ўқлаб юриш керак эди.

— Бу айиққа милтиқ билан ҳам бас келиш қийин-да, — деди Эшмурот ака. — Мерган одам бўлмаса,

битта-иккита ўқ билан йиқилмайди. Кейин одамнинг ўзини ўлдириб кетади.

Мансуров бу айиқни совхоз молларига ҳали кўп ҳужум қилиши мумкинлигини ўйлади-ю:

— Наҳотки ораларингда биронта овчи йўқ?— деди.

Ортиқ жавоб бермай ерга қаради. Шунда унинг ўрнига Турди жавоб берди:

— Бор, мана, Ортиқ ака жуда ўткир овчи. Ўтган йили зўр бир бўрини отиб олган эди.

— Шунақами?— деди директор Ортиққа илиқ бир назар ташлаб.

— Ҳа, армияда снайперликка ўқиган эдик, — деди Ортиқ ва Турдидан сўради: — Айиқнинг инини биладиганларинг борми?

— Суюнбой ака кўпдан бери зеҳн солиб юриб сезганмиш. Ҳу ана у Қизилтошнинг унгурида ини бўлиши керак дейди.

Турди қалин чакалаклар ва арчазорлар орасидан чиқиб турган қизғиш қоятошни ва унинг тагидаги баҳайбат бир унгурни кўрсатмоқда эди.

Қуёш узоқдаги ўша қоятош ортига тушиб кетмоқда эди.

— Бўлмаса, таваккал, — деди Ортиқ. — Уртоқ Мансуров, рухсат берсангиз, мен бир айиқ овлаб кўрай.

Директор унга бир оз хавотирланиб қаради-ю:

— Ҳозирми?— деди.

Директорнинг илиқ гапи ва хавотирланиши Ортиққа жуда ёқиб кетди. Ортиқ шу айиқни отиб олса директор билан яқин муносабат пайдо қилиши мумкинлигини сездди. Замоналига ғолибона бир назар ташлади-да:

— Йўқ, — деди, — ҳозир айиқ ҳам жуда безовта, ҳали-бери ўзини кўрсатмайди. Мен кечаси чиқмоқчиман.

Мансуров баҳайбат унгурга яна бир қараб қўйди-ю:

— Ҳар ҳолда, эҳтиёт бўлинг, — деди.

Ҳамма айиқнинг гапи билан бўлиб, ҳаром ўлган қўйнинг қулоғидаги сирғани махсус текшириб кўриш ҳеч кимнинг эсига келмади...

36

Тоғда отлиқ юриб ўрганмаган одамни юқорига чиқшдан кўра пастга тушиш кўпроқ қийнайди. Мансуров қорнига ботаётган эгарнинг қошидан ўзини орқага ташлайвериб, узангига оёғини тирайвериб жуда толиқди.

Тоққа чиққанларига ярим кун бўлгани йўғу унинг на-
зариди, бир неча кун бўлгандай туюлади.

У орқада келаётган Замоналидан сабрсизланиб сў-
ради:

— Ярми қолдими?

— Ҳа, мана шу камга тушсак, нарёқда яна битта
бароз бор. Кейин йўл текисроқ кетади.

Мансуров отини буриб, сўқмоққа кўндаланг қилди.
Энди текисроқ турган эгарда бадани бир оз дам олиб:

— Нима-нима?— деди. У «кам» ва «бароз» деган
сўзларнинг маъносини билмас эди.

Замонали қўлидаги қамчи билан ҳозир иккови тушиб
бораётган тик йўлни кўрсатиб:

— Бароз мана шу,— деди.— Русчасига «крутой
спуск». Ҳув тўғрида тоғнинг икки томони пасайиб келиб,
кемтилиб қолган жойи бор-ку. Кичкина довонга ўхшаб
турипти. «Қам» дегани ана шу. Йўлимиз ўша камдан
ўтади.

— Бу ернинг терминлари ҳам ўзгача,— деди Ман-
суров. Уни шу ўзгачалик қийнаб қўяётгандай безиллаб
сўради:— Ҳали яна битта шунақа бароз борми?

— Лекин манзарани қаранг, Муталлиб Мансурович.
Қоятошлар ҳам ипакдай майин кўринади-я!

Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни
кўкиш нур пардаси билан чулғаб олган эди. Шу нур
пардаси ичида қоятошни ўрмондан ажратиб бўлмас,
ҳаммаси бир хил ҳарир тўрдан тўқилгандай силлиқ,
нафис ва енгил кўринар эди.

— Ипакдай майинлиги шу бўлса,— деди Мансуров
кундузги селни ва боя айиқ ўлдириб кетган қўй би-
лан итни эслаб.— Ёз бўйи бўлмаган ишлар бир кун-
да бўлса-я. Бирорта мухбир ёзиб чиқса одам ишон-
майди.

— Менинг бобом раҳматли айтувчи эди: «Баъзи-
баъзи кунларни кўзга сургим келади, баъзи-баъзи кун-
ларни қувалаб ургим келади». Бугун унақаси ҳам кўп
бўлди-ю, мунақаси ҳам.

— Қанақаси?

— Мен мана шу табиатнинг гўзаллигини кўзга сур-
гим келади. Қаранг: Кавказдан қаери кам? Швецария
тоғларидан нимаси ёмон?

— «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган
мақолни эшитмаганмисиз?

— Хўп, Муталлиб Мансурович, тоғларнинг гўзаллиги писанд бўлмаса, одамларнинг гўзаллиги эътиборингизни тортгандир? Наҳотки, шу табиатдаги гўзаллик бу ернинг одамларида зоҳир бўлмаса?

— Бу шонрона гапларингизни бирор газетада ёзиб чиқсангиз-чи? Беҳазил! Аваз Қамбаров билан хотини иккови бугун бир сурув қўйни селдан қутқариб қолганини ҳар қанча ёзсангиз ҳам кам.

— Сиз шунга ишонган бўлсангиз, бугунги кун ҳақиқатан кўзга суртадиган кун бўлипти, Муталлиб Мансурович! Ойкўлда бунақа одамлар кўп, фақат Давлатбеков билан Ортиқ Қамбаров уларни юзага чиқармай юрибди.

Мансуровга сўнгги гап унча ёқмади:

— Ортиқ Қамбаровнинг ўрнида сиз бўлганингизда айиққа қарши отланармидингиз?

— «Ҳа» десам мақтанчоқлик бўлади. Шунинг учун «йўқ» дейман. Ўзи Ортиқ ҳам Қамбаров эканлиги бежиз эмас...

Директор Ортиқдан бунақа дадиллик кутмаган эди. Унинг кечаси чиқмоқчи эканини эслади-ю, бирор шикаст етишидан хавотирланди. «Рухсат бериб нотўғри қилдимикан» деди ичида.

— Муталлиб Мансурович, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман.

— Нимани?

— Уша мен Воҳидовга ёзиб берган таклифлар, Ойкўлнинг тақдири... нима бўларкин?

— Кузгача ҳеч нарса бўлмаса керак... Мен Воҳидов билан Фиёсиддиновнинг олдида сизнинг таклифларингизни ёқлаган эдим...

Мансуров Бодомзор қишлоғининг олдида йўл бўйида бўлган гапларнинг тафсилотини Замоналига энди айтиб берди.

— Шу Давлатбеков ишдан кетса масала тезроқ ҳал бўлар эди-да,— деди Замонали ва Мансуровга «бўлим бошлиқларини ўзгартириш сизнинг қўлингиздан келадикун», дегандай қилиб қаради.

Давлатбековни лавозимидан кетказишни Мансуров истаган пайтлар бўлар эди. Лекин бунга катта бир асос керак эди, чунки у Фиёсиддиновнинг ҳимоясидаги одам эди. Давлатбековнинг ўзи ҳам усталлик қилиб тутқич бермай юрипти.

Мансуров буни Замоналига айтиб ўтирмади. Уни синамоқчи бўлгандай:

— Агар Давлатбеков кетса... ўрнига сиз бўласизми?— деди. Замонали «ялт» этиб Мансуровга қаради. Унинг тагидаги от ўт ейиш учун бошини ерга чўзди. Юганнинг учи Замоналининг қўлидан чиқиб кетди. У юганга қўл чўзар экан, «наҳотки мен Давлатбековнинг ўрнини олиш учун курашиб юрган бўлсам» деган ўйдан қулоқларигача қизариб кетди.

— Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келган эмас, Муталлиб Мансурович,— деди Замонали ранжиган товуш билан.— Ҳозирги ишим ўзимга жуда яхши.

Мансуровга унинг қизариши ҳам, ранжиши ҳам алланечук жуда ёқди. «Ҳалол йигит» деб қўйди ичида. Сўнг жилмайиб туриб:

— Хўп, майли, ҳозирча қистамайман,— деди ва отини пастга бурди.

Замонали индамай биясини унинг кетидан ҳайдади. Мансуров боягидай оёқларини узангига тираб, ўзини орқага ташлаб бароздан тушиб борар экан:

— Гап фақат Давлатбековда эмас,— деди.— Сўнгги икки-уч йилда қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш қанчалик мушкуллашиб кетганини сиз ҳам сезаётгандирсиз?

— Ҳа, ҳар хил чигалликлар чиқаётганини ҳамма гапириб юрипти-ку.

— Давлатбековлар мана шу шароитга мослашиб олганини-чи?

— Э, булар шахсга сиғиниш даврига ҳам жуда мослашган эди.

— Мана шунақа мослашувчилар ишни бузяпти-да, ука,— деди Мансуров.— Тарих қайси томонга бурилса, булар дарров шу томонга «паррагини» тўғрилайди-ю, фақат ўзининг тегирмонини юргизишнинг пайдан бўлади. Жамият нима бўляпти, халқ нима бўляпти — бу билан ишлари йўқ.

Мансуров дилидаги гапларни Замоналига айтиш билан кўнглини бўшатиб, енгиллашар, айни вақтда, уни ўзига яқин олишини билдириб, келажакдаги мушкул ва мураккаб ишларга тайёрлагиси келар эди.

Улар Қорабулоқнинг тепасига келганда сўқмоқ бўйидаги чақир тошлар орасидан бир тўп каклик париллаб учди. Арчалар устидан пастлаб учган какликларнинг

аллақайсиси «қийқ-қийқ» деб кетаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Замонали пастга қаради. Кечки қуёш ёғдусида Қорабулоқнинг суви эриган қалайдай оппоқ бўлиб ялтиради.

* *
*

Сув бўйида битта оқ «Волга» кўринди. Тепасида қизил крести бор. Машинадан берироқда турган икки киши тоғларга қараб ниманидир муҳокама қилишяпти.

Мансуров билан Замонали булоқ бўйига тушиб боришди. Ҳалиги кишилар нотаниш эди. «Волга»нинг номери ҳам узоқдан келганини кўрсатиб турар эди.

Машинанинг чанглари артаётган баланд бўйли озгин йигит отлиқларга ўгирилиб қаради. Шунда Замонали унинг бўртиброқ турган ёноқ суяклари ва сочи сийраклашиб қолган чаккаларини кўриб суюниб кетди.

— Ие, Мадаминжон ака, келинг,— деб у билан отдан тушиб кўришди.

Мадаминжон ҳорфин кулимсираб машинага ишора қилди:

— Иш жойим яна ўзгарди.

У Ойкўлдан қайтгандан кейин болаларини кўргани борган эди, Масудага кўп гамхўрлик қилган ҳалиги врач йигит Насимхонни учратиб қолди. Эски дардлари яна янгиланиб, Мадаминжон Насимхонга ўз аҳволини айтиб берди. Гап орасида Ойкўл томонларни ҳам кўп таърифлади, Масудани шу тоққа олиб чиқмаганидан армон қилди.

Насимхон ҳозир соғлиқни сақлаш бошқармасида каттагина лавозимда ишлар, колхозчилар учун санаторий типидagi янги дам олиш уйи қуришга маблағ ундириб, энди шунга баҳаво бир жой қидириб юрар эди.

У Мадаминжонга: «Саргардонликни энди бас қилинг»,— деди-да, уни ўзига шофер қилиб олди. Кейин лойиҳачи инженерни таклиф қилди. Бугун учовлари Ойкўлга чиқиб келишди.

Насимхон гавдаси чуваккина йигит бўлса ҳам, ўткир кўзларида ва ҳаракатларида алоҳида бир ғайрат сезилиб турар эди. У Мансуровнинг директор эканлигини билиб гапнинг пўскалласини айта қолди:

— Жойларингиз жуда баҳаво экан. Арчазорлар инсон соғлиғига қанчалик шифо эканини ўзингиз биласиз. Афсуски, бу ерларда ободончилик кам экан. Бу ёғини ўзимиз иложи борича тўғрилармиз.

Замонали Мансуровга суюниб кўз ташлади. Мансуров пешонасини тириштириб:

— Ниятларинг яхши-ю, лекин бизда ҳам ташвиш кўп-да,— деди.— Райижрокомга учрадиларингизми?

— Аввал сиз билан келишиб, кейин учрашамиз.

— Бу ерлар яйлов, ҳар бир қаричи ҳисобли.

— Чорвангиз яйловда ўтлайверади, одамларнинг насибаси бошқа,— кулиб эътироз қилди Насимхон.

Замонали Мансуровдан ҳайрон эди: «Жон демайди-ми? Шу баҳона билан кўп ишлар битиб қолади-ку». Мансуров ҳам ичида «жон» деб турар эди-ю, фақат баъзи қийинчиликларни ҳозирдан меҳмонларнинг бўйнига кўйиб олмоқчи эди.

Насимхоннинг сўнгги жавоби унга ёқди. «Ҳа, дуруст, юқоридан бўладиган эътирозларга бу йигит ўзи жавоб топадиган кўринади»,— деди ичида. Аммо яна пешонасини ишқаб бошқа тўғрида эътироз қилди:

— Тоғнинг ичи совуқлик қилади. Қиш эрта тушиб, кеч кетади.

— Бизни ҳам шу ёғи ўйлантириб турибди.

— Ундай бўлса дам олиш уйини Ойкўл қишлоғида қуриш керак.

Замонали Мансуровнинг ниятини энди фаҳмлади-ю, унга қойил бўлиб тикилди: агар дам олиш уйи қишлоқда қуриладиган бўлса, Ойкўл янада тез обод бўлади.

Насимхон ҳам сезгир йигит экан, коса тагидаги нимкосани фаҳмлаб қолди.

— Ўртоқ Мансуров, сиз билан мен тешани нуқул ўз томонимизга чопсак, иш чиқмайди. Арра бўлиб, бирни у ёққа, бирни бу ёққа тортганимиз яхши.

Мансуров «сири» очилганини сезиб жилмайди.

— Хўш, Ойкўл нега тўғри келмайди?

— Чунки арчазорлардан анча узоқда. Ойкўлингизда сув ҳам оз экан. Ҳайронман, тоғнинг ҳар жилғасидан шунча сув чиқяпти...

— Санглоқларга сингиб кетяпти-да,— деди Замонали.— Мирзачўлдагидақа цемент нова қуриб, сув олиб

борилса эди, Ойкўлнинг лалмикорликлари боғ бўлиб кетар эди. Сизларга мева ҳам керакдир ахир?

— Керагу, лекин мевани ўзимизнинг колхозлардан ҳам олиб чиқаверамиз. Бизга арчанинг нафаси билан биянинг қимизи зарурроқ. Ҳар қанча қимиз, сут-қатиқ бўлса совхозингиздан олаверамиз. Заводга ташиб юрмайсизлар.

— Лекин шу муносабат билан битта цемент ариқ қурилмаса, бу ҳаммаси бекор...

Насимхон билан Мансуров баҳслашиб кетишди. Бундан қатъи назар, дам олиш уйи қурилса Ойкўлга яна файз кириши Замонали учун шубҳасиз эди. У машинанинг ойнасини артаётган Мадаминжоннинг олдига келди. Буларни бошлаб келиб жуда яхши иш қилганини унга айтиб, миннатдорчилик билдирган эди, Мадаминжон, лаблари титраб:

— Мен ҳали раҳматга арзирли ҳеч иш қилганим йўқ, укажон,— деди.— Миннатдорчилигингиз бўлса, раҳматли Масуданинг хотирасига айтинг.— Унинг тарихини Замонали ҳам эшитган эди. Мадаминжон давом этди:— Қолган умримни шунақа ишларга сарфлагим келади. Докторларга хизмат қилиб, касалларни тузатишга қўлимдан келганича ёрдамлашсам, кўнглимдаги доғ бир оз кетармикан дейман...

— ... Қаранг,— дерди Мансуров Насимхонга тоғларни кўрсатиб,— бунақа тэбиатни яна қаердан топасиз?

— Обод қилиш масаласи-чи?

— Мен ҳам шуни айтяпман. Бу табиат ҳар қанча харажатни ўн ҳисса қилиб қайтаради. Биргаликда обод қилайлик десаларингиз, марҳамат, бўлмаса... бошқа тоғларни ҳам кўринглар.

— Муталлиб Мансурович,— деди Замонали уларни муросага келтирмоқчи бўлиб.— Пастроқда бир жой бор. Арчаси ҳам қалин. Қишлоқ ҳам узоқ эмас.

— Бўлмаса бир кўрайлик.

— Юринглар.

Улар сойни ёқалаб пастга қараб кетишди.

37

Ойсиз тун.

Баланд тизма тоғ ўзидан наридаги минглаб юлдузларни бекитиб ётибди. Урмонзор ён бағирлар, қоятош-

лар ва унгурлар кечаси бир-бирига чаплашиб, девордек қорайиб кўринади.

Осмоннинг ярмигача чиқиб борган бу баҳайбат деворнинг у ер-бу ерида чўпонлар ёққан гулханлар милт-милт қилади.

Елкасига милтиқ осган Ортиқ ўрмон орасида кета-ётиб тўғрида милтиллаётган гулханни кўрди-ю, бунинг Авазларники эканини эслади ва бирдан укасини кўриб ўтгиси келди.

Қоронғи жилғаларда тошларга урилиб оқаётган сувлар тун қуюқлашган сари қаттиқ шовуллайди. Ортиқ директорга «айиқни мен бир овлаб кўрай» деганда, тоғларнинг ҳамма ёғи нурга тўлиб турар, чўққилар тепасида қор йилтирар эди. Ҳозир ўша тоғларни таниб бўлмайди. Ҳамма ёғи қоп-қора. Ортиқ тикилиброқ қараса, устига тоғ босиб келаётгандай бўлади. Шу тоғнинг бир жойида ҳозир қутурган йиртқич яшириниб ётибди. Шу кеча балки у ўлар, балки... Ортиқни ўлдирар.

Ортиқ шуни ич-ичидан ҳис қилади-ю, бутун ҳаёти, аввалги ўйлари ва изтироблари кўзига бошқача кўринади. Директорга ёқиш ва лавозимида қолиш истаклари кўнглининг бир бурчагига тикилиб, кичкина бўлиб қолган. Ҳаёт-мамот туйғуси эса шу тоғдай улканлашиб кетган. Тақдир ҳам Ортиққа энди ўзини бор бўйинча кўрсатаётгандай... Шу туйғулар таъсирида Ортиқ кучли ва соф бир кишининг яқинида бўлишини истайди ва Аваз эсига тушади.

У Аваздан саккиз ёш катта бўлгани учун иккови бирга ўйнаб ўсган эмас. Ортиқ Авазни гўдаклигида кўп кўтарар, жонига текканда баъзан уриб-сўкар эди. Аваз тўққиз-ўн ёшга кирганда Ортиқ катта йиғит бўлиб қолган, бир чеккаси шунинг учун ораларида дўстона яқинлик ва сирдошлик бўлмаган эди. Аммо туғишганлик меҳри зимдан ўсиб боришини Ортиқ армияга жўнаган кунни сезган эди.

Уша пайтда Кореяда қаттиқ жанглар кетмоқда эди. Америкаликлар бир-иккита бактериалогик бомба ҳам ташлаган, уруш совуғи узоқ қишлоқларда ҳам эсиб қолган эди. Шу сабабли Ортиқлар армияга одатдагидан жиддийроқ ва хавотирлироқ бир руҳ билан жўнашмоқда эди. Ҳарбий комиссарлик ҳам уруш вақтида армияга жўнаганларни кузатгандагидай оркестр чалдириб, ми-

тинглар ўтказган эди. Шунинг ҳаммаси сабаб бўлиб, Санам хола Ортиқни кузатиш пайтида кўп йиғлади. Қамбар ота нуқул «Ой бориб, омон кел, болам!» деган сўзларни такрорлар, унинг ҳам товуши товланар эди.

Ун ёшли Аваз ҳам кузатишга келган эди. Катталардаги ҳаяжон унга ҳам ўтган, ҳозир алланечук бошқачароқ кўринаётган акаси кино қаҳрамонларини эсига туширар эди. Акаси энди қаҳрамон бўлиб кўринаётганда бирдан у билан ажрашиш кераклиги боланинг кўнглини чидаб бўлмас даражада эзар эди.

Кетадиганлар машиналарга чиқа бошлашди. Оркестр чалиб турибди. Ортиқ онаси ва дадаси билан қучоқлашиб хайрлашди, сўнг Авазчанинг елкасига қўлини қўйди. Товуши ҳаяжондан олиниб, лаби титраб деди:

«Хайр, ука, энди менинг ўрнимда ҳам сен қоласан, яхши йиғит бўл!»

Шунда Аваз бирдан ўзини акасининг қучоғига отди, кўз ёшнни кўрсатгиси келмай, юзини акасининг кўйлагига босди. Ортиқ ҳам таъсирланиб кетиб, уни қучоқлаб олди. Укасининг мурғак гавдаси шундай ҳаяжон ва изтироб билан титрар эдики, Ортиқнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Ортиқ ҳозир ўша дамларни худди бугун бўлгандай жуда аниқ эслади. Сўнг бирдан айиқ эсига тушди-ю, вақтни билиш учун осмонга қаради.

Етти Қароқчи юлдузларининг бир қисми тоғнинг ғарб томонига ўтиб кетган эди.

Авазларнинг гулхани энди яқиндан кўринди. Тўрткўз ит кимдир келаётганини сезиб ҳуриб чиқди.

Аваз милтиқ ўқлаётган эди — айиқ қўшни сурувга ҳужум қилганини у ҳам эшитган эди. У милтиқни чодирга суяб қўйиб акасига пешвоз чиқди.

Гулханнинг ёруғида қатиқ ивитаётган Хулкар Ортиқнинг юзидан ва елкасидаги милтиғидан айиққа бормоқчи эканини пайқади-да, унга бирдан ҳурмати ошиб:

— Келинг, ака,— деди.

— Қалай, тинч ўтирибсизларми?— деди Ортиқ ҳам илиқ товуш билан.— Аваз, ҳалиги қўлчироғинг борми? Из кўришга керак эди.

Аваз ҳам акасининг алланечук майнилашиб қолганини сезди. Қафтга олиб қисиб-қисиб турса «ғиж-ғиж» этиб ёнадиган электр фонарчани чодирдан топиб чиқди.

Ортиқ укасининг чодирга суяб қўйилган қўштиғ милтигини олиб кўрди.

— Бу ҳам шу,— деб милтиқни ёқтирмай жойига қўйди.— Бешотар бўлмади-да.

Аваз қўлчироқни унга берар экан:

— Суюнбой акам ҳам боряптими?— деди.

Суюнбой аканинг қўлида таёғи-ю, қўлтиғида кимнинг-дир чакмонидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ.

— Бу киши инини кўрсатиб қўйса бас,— деди Ортиқ. Сўнг Хулкарга юзланди:— Сув борми? Бояги ошинг зўр бўлган эканми, ҳали ҳам чанқатиб юрибди.

Хулкар челақдаги тиниқ сувдан бир чинни коса олиб келиб берди. Ортиқ сувни олар экан, Аваз унинг плаш тагидан белига боғлаб олган ўқдони ўққа тўлиб турганини кўрди. Сўнг кўзи акасининг чап қўлидаги қўшалоқ бош бармоғига тушди. Бу бармоқлар ҳозир Авазга боланинг бармоқларидай кичик ва нозик кўриниб, негадир, раҳмини келтирди.

Ортиқни акалик меҳри тортиб келганини, ичи куяётгани олдиндаги мушкул ишнинг ҳаяжонидан эканни Аваз сезиб турар эди. Кечаси ўрмонда айиқни бир-иккита ўқ билан йиқитиш жуда қийин эди. Ортиқ «бешотар бўлмади-да» деб қўрқиб эмас, афсусланиб гапирган, Аваз буни ҳам пайқаб турар эди. Туғишганлардагина бўладиган иссиқ бир туйғу Авазнинг юрагини чулғаб олди.

— Шошманг,— деди у акасига ва чодирга кириб қалинроқ кийинди-да, ўқдонни олиб чиқди.— Бирга борамиз.

Ортиқ сувни сипқариб, Хулкарга бўш косани қайтариб бермоқда эди. Авазга тез ўгирилди-ю, кўзлари йилтираб:

— Сен қўй, ука,— деди.— Кечаси хотининг ёлғиз...

Аваз белига ўқдонни боғламоқчи бўлди, лекин боғламай туриб Хулкарга қаради. Бу қарашда савол, айни вақтда, ишонч бор эди. Хулкарнинг бугун Оқдарадаги селда ўзини йигитлардай тутгани Авазнинг кўз олдида кетмас, ҳозир у Хулкарга ўзига ишонгандай ишонар эди.

Хулкар эса, «кундузги азоблар оз экан-да, қуриб кетсин» дегандай эрига кўзлари жавдираб қаради. Сўнг кўз кўзга тушганда, Авазнинг унга ишониб шундай қи-

лаётганини, акасини ёлғиз юборишдан кўра Ҳулкарни ёлғиз қолдириш осонроқ эканини сезди.

— Майли, ака, борсинлар,— деди Ҳулкар Ортиққа.— Уша маймоқ мени ҳам хавотирлантиравериб жонимга теккан.

— Сен бугун уни ўйлама,— деди Аваз.— Бугун қорни тўқ, бу ёққа келмайди.

Суюнбой ака Аваз билан Ортиқни тоғнинг кунботиш томонидаги унгурга эргаштириб кетди.

Улар ўрмон ичига кириб ғойиб бўлди-ю, ўша томондаги катта бир тепалик Ҳулкарга худди айиққа ўхшаб кўрина бошлади. Тепанинг қиррасида тиккайиб турган ўрмон айиқнинг елкасида Ҳулкар кўрган ёлсимон жунини эслатар эди.

Қаршидаги тоғ ортидан яримта бўлиб ой чиқди. Унинг кемтиги юқорига қараган эди.

* *
*

Суюнбой ака Ортиқ билан Авазни ойдинда қорайиб турган унгурнинг ёқасига бошлаб келди.

Кундуз қизғиш кўринган баланд қоятош ҳозир ой ёруғида ҳаво ранг тус олган, қалин ўрмон орасидан улкан бир кал бошга ўхшаб чиқиб турар эди.

Қоятош билан унгур оралиғида эни икки қадам келадиган бутазор йўлак бор эди. Айиқ ўз инига шу ердан ўтар эди.

Ортиқ қўлчироқни «ғиж-ғиж» қилиб ёқди. Аваз ерга чўккалаб:

— Мана, изи бор,— деб шивирлади.

Ёмғирдан кейинги лойқада муҳрланиб қолган иккита изнинг нимасидир гўдак товонини эслатар эди. Аммо бу «гўдакнинг» панжасидан қолган излар катта одамнинг изларидан ҳам йирикроқ эди. Шу изга қараганда айиқ инига томон ўтиб кетган эди.

— Ёзда кўп ётмайди,— пичирлади Ортиқ.— Гўшт еб чанқаса ҳали замон чиқади. Сув қайси томонда?

— Бу ёқда,— деб Суюнбой ака орқа томонни кўрсатди.

— Бўпти, сиз бораверинг,— шивирлади унга Ортиқ.— Биз ҳаялласак Ҳулкардан хабар олиб қўйинг.

— Хўп,— деб Суюнбой ака қайтиб кетди.

Шабада кечаси қорли чўққилар томонидан эсар эди. Ортиқ шабадага қарама-қарши томондан айиқ ҳид ололмайдиган бир жойни танлади.

Турдининг чакмони билан телпагини Суюнбой ака қўлтиғига қисиб келган эди. Ортиқ шуларни катта арчанинг олдидаги бир ниҳолга одамга кийгизгандай кийгизиб қўйди.

— Кўрса ҳуркади-ку,— шивирлади Аваз.

— Кўриб тўхтаган заҳоти отаман. Агар бир ўқ билан йиқилмаса, шу чакмонга ҳужум қилади. Тушундингми? Унгача мен орқага чекиниб яна отаман.

Аваз акасининг ҳийласини ёқтириб ичида кулиб қўйди, сўнг қоятош этагига тармашиб ўсган қалин бир бутанинг орқасига ўтди. Ака-ука йўлакнинг икки четида ётиб айиқни пойлай бошлади.

Атроф жимжит. Фақат ҳар замонда ҳаққуш «қўўқ» деб ҳазин ва чўзиқ товуш билан нола чекади.

* * *

Ой унча баланд кўтарилмай ғарбга оғди-ю, энди кемтиги пастга қараб қолди.

Ҳулкар ҳамон гулхан ёқиб ухламай ўтирар ва Авазлар кетган томонга қулоқ солиб ўқ овозини кутар эди. Кундузи селда қолиб ва меҳмон кутиб чарчаганининг устига кечаси бу ташвиш ҳам қўшилиб, унинг туйғуларини жуда нозиклаштириб юборган эдими ёки чиндан ёмон бир хатар бормиди, ҳар ҳолда, Ҳулкарнинг кўнгли ниҳоятда безовта эди. Аваз бирда-ярим каклик, кийик отар эди-ю, аммо бунақа катта овга биринчи чиқиши эди. Ортиқ ҳам айиқ овини бир марта кўрган, бироқ ўзи отган эмас эди. Ҳулкар шунини ўйлаган сари, уларга бир шикаст бўлишини олдиндан сезаётгандай юраги увушар эди.

Тун яримдан ошганда Суюнбой ака Ҳулкарнинг олдига келди.

— Бирпас мизғиб ол, синглим, кўнглинг алағда бўлса, мен ўтириб тураман,— деб уни қўярда-қўймай чодирга киргизиб юборди.

Ҳулкар чодирнинг кираверишига кўрпача тўшаб, ечинмасдан ётди. У ётган жойдан тоғнинг қирраси ва тиниқ осмоннинг бир парчаси кўринар эди. Осмоннинг

худди шу қисмида Ҳулкар юлдузлари осойишта милтиллаб турар эди.

Хавотирликдан кўзлари қалқиб кетаётган ва турли хаёлларга бораётган Ҳулкар шу гўзал юлдузлар тўпига тикилиб илтижо қилди: «Юлдузим, Ҳулкар юлдузим, ёрдам бер!»

Унинг ота-онаси «ўғил-қизларимиз Ҳулкар юлдузларидай кўпайишсин», деб, қизларига шу номни беришган эди. Лекин бечоралар бу ниятларига етишмади. Отанинг жасади уруш вақтида Уралда қолди. Онаси ҳам ёлғиз қизининг дийдорига тўймай вафот этди...

Ҳулкар адаш юлдузлардан кўзини олмай ўйланарди: «Наҳотки шу кўргиликлар оз бўлса? Айт, юлдузим, гуноҳим нима? Меҳнат билан муҳаббатдан бошқа нима айбим бор?»

Бири қўйиб, бири порлаётган тўп юлдузчалар унинг илтижосига бепарво, ўз жимир-жимирларидан ўзлари завқлангандай шўх-шўх кўз қисишади. Гоҳ еттита бўлиб кўринишади, гоҳ тўққизта. Ҳулкар уларни аниқроқ санамоқчи бўлди-ю... кўзи уйқуга кетганини сезмай қолди.

* *
*

Ой ҳам ботиб кетди. Саҳарга яқин ҳаво анча совуқлашди. Бир жойда қимирламай ётаверишдан қунишган Ортиқ милтиқни қўлдан қўймай Авазга яқинлашди. Шивирлаб:

— Унгурнинг нарғидан чиқиб кетганми дейман-да!— деди.— Совқотмадингми?

Ортиқ совуқдан титрар эди.

— Йўқ,— деб Аваз плашини ечиб акасига узатди:— Манг, менинг пахталигим бор.

Ортиқ плашни шалдиратмасликка тиришиб кияр экан:

— Кун чиққунча кутамиз,— деди.— Аваз, гап ўша. Мен от демагунча отмайсан. Томоша қилиб тураверасан.

«Ўзига ишончи керагидан ҳам ошиқ-да»,— деди Аваз ичида. Аммо акасига:

— Бўпти,— деб шивирлади.

Тонг бўзарганда Авазнинг кўзи илинган экан. Лекин бутун борлиғи сергак бўлгани учун қоятошдан тушган бир тошчанинг шитирлашидан чўчиб дарров кўзини очди.

Милтиғини қисиб, тошча тушган томонга қаради. Ортиқ ҳам ўша томонга кўз тикиб турар эди.

Суюнбой ака айиқнинг инини аниқ билмас экан. Айиқ Ортиқлар кутган унгурдан эмас, тепадан, қўл етмас қоятошнинг аллақайси ковагидан чиқиб келмоқда эди. Пайпоғи юмшоқ бўлгани учун қадам товуши эшитилмас, фақат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-сал шиқирлар эди. Аваз айиқ келаётган томонда ўтиргани учун бу шиқирлашни тонг сукунатида анча аниқ эшитди. Аммо буни бирор қушнинг қадам товуши деб ўйлади.

Шу пайт тошдан секин тушиб келаётган сарғиш-қўнғир айиқнинг баҳайбат елкаси кўриниб қолди. Турдиларнинг итини ўлдириб, қўйини олиб кетган айиқ шу эди. Елкасидаги жунни елдай тиккайиб турипти. Қоятошнинг қирраларини олдинги оёқлари билан одамдай қучоқлаб шошилмай пастга тушар экан, гавдаси беҳад катта кўринди.

Аваз тез акасига ўгирилди.

Ортиқ айиқни қоятошдан бутазорга тушган пайтда кўрди-ю, милтиғини дарров унга тўғрилади.

Аваз яна айиққа қаради.

Бу орада пастга яна битта айиқ тушиб келган эди. Буниси хиёл кичикроқ, афтидан, урғочиси.

Авазнинг тили музлаб кетгандай бўлди. Унинг назарида, юқоридан яна беҳисоб айиқлар тушиб, аввалгиларига қўшиладигандай туюлди. Ака-ука унгур бўйида шундай тор жойда ўтиришар эдики, айиқлар кўплашиб ҳужум қилса, бу йўлак уларни йиртқичларга осонгина тутиб берар эди.

Кейинги айиқ ҳушёрроқ эди, чамаси, ниҳолга кийгизилган чакмонни биринчи бўлиб кўрди.

Катта айиқнинг пастки лаби осилган, сарғиш тишлари кўриниб туради, қора тили билан юқори лабини ялаб қўяди — чанқаб келаётган бўлса керак. Ҳозир у ҳам чакмон билан телпакни кўрди-ю, кўзлари йилтиллаб, ҳид олмоқчидай ерга бош эгди ва дўриллаган газабли бир товуш чиқарди.

Айиқнинг унгурдан чиқишини кутиб пастроқда ётган Ортиқ ҳали уларнинг иккинчисини кўрган эмас эди. У олдинги ёлдор айиқнинг бошини мўлжалга олиб тепкини босаётганда айиқ бирдан энгашди, ўқ унинг елкасини сидириб ўтди.

Айиқ оғриқдан бир силкинди. Ўқ гумбурлаши ва

айиқнинг даҳшат солиб бўкириши бир-бирига уланиб, тоғларни ларзага келтирди.

Ярадор айиқ милтиқнинг тутуни кўринган томонга ташланди. Иккинчиси унга эргашди.

Ортиқ шоша-пиша аввалги мўлжаллаб қўйган жойига чекинди. Аммо айиқларнинг кўзи у ўйлагандан ўткирроқ эди. Улар ўқ отган одам қаёққа чекинганини кўриб қолишди ва ниҳолга кийдирилган чакмонга қарамай, Ортиққа ҳамла қилишди.

Аваз катта айиқнинг қутурган башарасини, елкасидан тирқираб чиққан қонини, қонга беланаётган сарғиш-қўнғир жунини яқингинадан кўрди. Ортиқнинг милтиғида фақат битта ўқ қолгани, айиқлар унинг устига бостириб бораётгани Авазнинг хаёлидан чақмоқ чақиб ўтди.

Аваз олдинги айиққа ўқ отиб, кейин ўрнидан туриб кетдими ёки чўккалаб туриб отдими, аниқ эсида йўқ. Жон-жаҳди билан қийқиргани ҳам ўзига гўё узоқдан эшитилди.

У ўқ отгандан кейин эркак айиқ гандираклаб кетди. Авазнинг ўқи айиқнинг олдинги оёғига тегиб, суягини синдириб ўтган эди.

Авазнинг қийқариб чиқишини ва ўқ отишини кутмаган айиқлар бир лаҳза довдираб қолишди. Урғочи айиқ саросима бўлиб тўхтади. Каттаси икки орқа оёғига турди. Яна ўкириб Авазга ташланди.

Аваз ҳам, Ортиқ ҳам милтиқларида қолган ўқларини деярли бир вақтда шу айиққа қараб отишди.

Бу ўқларнинг аллақайсиси тикка турган айиқнинг юрагига тегди. Айиқ гурсиллаб ағанади. Эркагининг йиқилганини кўрган урғочи айиқ тез орқасига қайтди, буталар орасидан ўтиб, унурга тушиб қочди.

Йиқилган айиқ сабза ўтларни қонга белаб силкинар ва кўнгилни беҳузур қиладиган товуш билан хириллар эди. Ортиқ ўзига яхши итоат этмаётган титроқ қўллари билан милтиғини яна ўқлади-да, айиқни қулоғидан отиб жим қилди.

Қоп-қора товонлари одам товонига ўхшаб кетадиган, қора тили осилиб қолган айиқ энди зирк тагида дўнгдай бўлиб қимирламай ётар эди.

Аваз унга орқа ўгириб, тошнинг устига ўтирди. Унинг оғзи тахир бўлиб кетган, юз мускуллари асабий учар эди.

Ортиқ унинг ёнига келиб ўтирди-ю, энди титроғи сал

босилган қўлларини укасининг елкасига ташлади. Ҳансираб:

— Хайрият, сен тўхтатдинг,— деди.— Бўлмаса мен тамом бўлувдим.

— Ёлғиз бўлсам мен ҳам тирик қолмас эдим.

Аваз ўрнидан турди. Оғир ва нотекис қадамлар билан пастга, сув бўйига тушиб кетди.

38

Туш пайти. Турди айиқдан шилиб келинган гиламдай катта терига туз сепмоқда эди. Авазларнинг чодирда бир ухлаб турган Ортиқ ташқарига чиқди. Керишиб, кўзларини офтобдан қисиб, Турдига қаради-ю:

— Қалай,— деди,— айиқнинг қорнидан қўйингни топдингми?

— Ҳа, жунига аралаштириб роса еган экан жониворни. Қорнини ёриб бир аламдан чиқдим-да, Ортиқ ака. Аблаҳ, гўшт еб шундай семирибди!.. Катта сойда рус геологлар бор эди. Айиқ гўштини яхши кўрамиз дейишувди. Чақириб келиб сотдим. Мана пули! Олинг!

Ортиқ букланган қизил ўн сўмликларга қаради-да:

— Ўзинг олавер,— деди.— Мен энди келиб-келиб овимни сотаманми?

— Бўлмаса, битта қўзи олиб қўяман,— деди Турди.— Катта бўлса тандир кабоб қиламиз.

— Майли.

Аваз қўйда эди, акасини жўнатиш учун юқоридан тушиб келди.

— Лекин қойилмиз сизга, Ортиқ ака,— дерди Турди.— Тоғдай айиқни қулатиб, бизни бир фалокатдан халос қилдингиз-а!

Ортиқ Авазга ўгирилиб қаради-ю, Турдига:

— Битта мен эмас,— деди.— Аваз ҳам яхши ёрдам берди.

Турдининг мақтови Ортиққа жуда ёқар эди. Кеча оқшом бир бурчакка тиқилиб кичкина бўлиб қолган обрўпарастлик туйғулари энди ғалабадан кейин яна ўсиб, ўзини қўйиб бермоқда эди. Қишлоқда ҳали уни қанча одам Турдига ўхшаб мақтайди. Ортиқ буни олдиндан ҳис қилиб, камтар бўлишга тиришар эди.

— Директор ҳам роса хурсанд бўлар,— деди унга нима ёқишини пайқаган Турди.

— Ҳа, яхшилаб ўраб бер, уйда ошлатиб олиб бораман.

Аваз акасидаги ўзгаришни сезиб таажжубланиб турар эди. Ортиқ айиқнинг териси устига энгашиб, қорин томонини ағдариб турди-ю:

— Аваз, қара,— деди.— Иккинчи марта юрагини мўлжаллаган эдим. Теккан экан-да.

Шу билан у айиқни ҳақиқатан ўзи қулатганини исботламоқчи бўлар эди.

— Ҳа, энди, бир омад келди-да,— деди Аваз.

Ортиқнинг назарида, укаси унинг мерганлигини тан олмаётгандай кўринди. Ака-ука иккови Турдидан анча узоқда, арча соясида ўтириб овқатланишаётганда Ортиқ Авазга писанда қилиб:

— Омад ўзи келмайди, ука,— деди.

Аваз унга синовчан назар билан тикилиб:

— Айиқнинг терисини директорга совға қилмоқчимисиз?— деди.

— Агар ёқтирса қиламан. Нима, сенинг кўзинг қиймаяптими?

— Терини эмас.

— Ҳа, нимани?

— Ортиқ ака, мен сизни бирда тушунаман, бирда тушунмай қоламан.

— Масалан?..

— Масалан... сиз мунча директорга ёқишга тиришасиз?

— Соддасан-да, ука. Битта мени шундай деб ўйлайсанми? Директоринг ҳам ўзидан каттароқларга ёқишга тиришади. Юқориларга ёмон кўринган одам масъул ишда ярим йил ҳам ишлай олмайди.

— «Пастдагиларга» ёмон кўринса-чи?

— Бу ҳам ёмон. Лекин юқорида суюйдиганинг бўлса, «пастдагилар» суймаса ҳам беш-олти йил чидаб бериши мумкин.

— Чидашини қаёқдан биласиз?

— Чунки «пастдагилар»— денгиз. Денгизнинг бардоши зўр бўлади.

— Денгизнинг қаҳри келса итқитиб ташлаши ҳам бор.

— Ҳа, лекин кемангни яхши ҳайдайдиган дарға бўлсанг, денгизнинг ҳар қандай тўлқинларидан ошиб ўтаверасан.

— Утганда қаерга борасиз?

— Коммунизм қирғоқларига!— деди Ортиқ кулиб. Унинг кайфи чоғ бўлгани учун шоирона гаплар айтгиси келар, аммо бу гаплар баландпарвоз чиқмасин, деб ўзи олдиндан кулар эди.

— Бундан чиқди, биз денгизнинг тўлқинига ўшаб кемангизга елкамизни тутиб турар эканмизу, коммунизм қирғоқларига сиз ўзингиз борар экансиз-да?

— Нега? Кема борган қирғоққа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийиқ қидирма, ука, мен омади гапни айтдим. Ҳали кўп нарсани билмайсан. Билиб қўй деяпман.

— Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин... очигини айтганимга хафа бўлмаг... Шу чўпонлигимни сизнинг дарғалигингизга алиштирмайман.

— Ҳо-о!— деди Ортиқ овқат чайнашдан тўхтаб.— Даминг баланд-ку. Қани, очикроқ гапир-чи, нима демоқчисан?

— Дарғаман дейсиз... Кеча директорга лаган бўлганингизни кўриб, мен уялиб кетдим.

Ака-ука лаганбардорликни қисқа қилиб «лаган» деб атар эдилар. Ортиқнинг гаши келиб, оғзидагини зўрға ютди.

— Тумшуғинг яна осмонга чиқиб кетяпти сенинг! Хушёр бўл, чўқиб кетадиган калхатлар бор.

— Чўқиса ҳам осмонда чўқисин, Ортиқ ака. Умр кишига бир марта берилади. Наҳотки шуни ҳам бировларга пойи-патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг ғурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми? Мана, нон турипти. Агар менга «акангдай дарға бўласан, ўзингдан каттароқларга акангдай лаганлик қиласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бўлмас эдим!

— Ҳа, энди, бўйинг етмагандан кейин «пуп сассиқ» дейсан-да!

— Борингки, сиз айтгандай бўлсин. Борингки, катталар хушомадни суйсин. Лекин янги директоримиз Мансуров... Кеча мен сездим... лаганликдан ирганадиган одам экан. Агар сиз унга ёқай десангиз лаган бўлмаг. Ўзингизни тутиб муомала қилсангиз ёқасиз.

Сўнги гапда пичинг борлигини сезган Ортиқ:

— Ёқмасам ёқмаёқ қўя қолай!— деди.— Сенлардан ҳам қулоғим тинчийди. Керак бўлса олсин шу лавозимини! Ўзимнинг ҳам жонимга тегди!..

Ортиқнинг бу гаплари самимий эмаслигини бошқа ҳеч ким сезмаганда ҳам, укаси сезар эди.

— Тавба!— деди Аваз.— Эрталаб айиқни алдай олмаган одам энди мени алдамоқчимисиз?

— Ҳали сен ҳам менга ишонмайдиган бўлиб қолдингми?

— Э, шу кетишда сизга Турди билан Исмат бободан бошқа ҳеч ким ишонмай қўяди.

— Балки менга сендақаларнинг ишончи керак ҳам эмасдир?!

— Қичкина бир қишлоққа катта бўлиш сизни шу кўйга солса... дунёда амалпарастликдан ёмон касал йўқми дейман-да!

— Гапни кўпайтирма!

Ортиқнинг кўзлари косасидан ўйноқлаб чиқди. Ғазаби яна бир даража ошса, укаси билан муштлашиб кетиши мумкин эди.

Аваз ўрнидан турди.

— Ортиқ ака, сизда отамерос мардлик бор. Шу бўлмаса айиқ енгилмас эди. Бу мардликни айиқнинг терисига қўшиб топшириб юборманг, ҳали керак бўлади.

Аваз орқасига бурилди-ю, юқорида ёйилиб юрган қўйларига қараб кетди.

Ортиқ ҳам ўрнидан турди. Тоғлар боягидай тиниқ, қуёш боягидай чарақлайди. Аммо Ортиқда бояги яхши кайфиятлардан асар ҳам йўқ. Ўзи-ўзига совуқ туюлади. Атроф ҳам гўё фэйзсиз ва кўримсиз бўлиб қолган. Авазнинг гаплари... Ортиқ уларни мулоҳаза қилиб кўришни истамас эди, чунки хотирасини ковлаштира, таъбини баттар тирриқ қиладиган нарсалар чиқишини билар эди. У ҳозир бир нарсани ҳис қилар эди: укаси унинг кўнглидаги бояги шодликни сўндирди...

Турди терини тузлаб бўлиб, яхшилаб ўраган, энди Ортиқнинг отини ечиб келиб, айилини тортиб, маҳкамламоқда эди. Етти ёт бегона одам Ортиққа шундай партибийронун, туғишган укаси... «Бахил!»— деди Ортиқ Авазни ичида сўкиб.

Турди отни айиқ терисининг олдига етаклаб келди.

Бир четда симоби қўйнинг териси ҳам ўроғлиқ турар эди.

— Бу нима?— деди Ортиқ.

Турди ёни-верига қараб, атрофда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, «сирни» очди:

— Ортиқ ака, кеча айиқ ўлдириб кетган қўйни таниганмидингиз?

— Йўқ.

— Уша сизники эди.

— Бекор айтибсан!

— Худо урсин агар. Мана, терисига қаранг.

— Қулоғида сирғаси бор эди-ку?

— Мен совхознинг қўйидан олиб тақувдим.

Ортиқ воқеани энди тушуниб, бир лаҳза бақрайиб турди. Сўнг Турдига ўшқирди:

— Сен, бўри, мени ҳам ўзингга ўхшатиб ҳаромхўр қилмоқчимисан-а!

Бултур кузда Турди катта ҳисорий қўйлардан етти-тасини сотиб, ўн бешта майдароқ дурагай қўй олган, ортиб қолган саккиз қўйнинг учтасини ўзи сўйиб еган, учтасини Давлатбековга, иккитасини Ортиққа берган эди. Турди шуни эслаб кулди:

— Нима еган бўлсак ўртоқ Давлатбеков билан ҳам-мамиз бирга еганмиз... Юрагингиз така-пука бўлавермасин, Ортиқ ака. Бунинг айиқдан ўлганини директор ўзи кўриб кетди-ку.

— Тафтиш бўлса сирғасининг ўрни билинмайдими?

— Тафтиш кузда бўлади. Унгача семиртириб элтиб бераман.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб қолди. «Мана бу айиқ тирик қолса давлатнинг яна қанча молини қийратмасмиди?— дерди кўнглининг Турдига яқин бир жойи.— Бугун кечаси қилган ишинг бир қўйга арзимайдими?»

Аммо кўнглининг бошқа бир жойида Авазнинг товуши ҳам эшитилиб тургандай бўларди: «Кечасиги ишингни бир қўйга сотасанми? Мардликнинг нархи шунчалик пастми?»

«Ҳе, шу мардлик ҳам жонимга тегди!— гижинди Ортиқ ичида.— Мен буларнинг қайси бирига мард кўринай? Қўлинг очиқ бўлса, яхши меҳмон келганда коньяк очиб, қўй сўймасанг, ким сени мард дейди? Юз йигирма сўм ойлик оламан. Беш болага етказайми, келди-кетдига етказайми? Бу дунёда мардлик ҳам нуқул пул ейди!»

— Ўраб бера қолай, Ортиқ ака, топшириб юборарсиз.

— Ўра!— деди Ортиқ қатъий товуш билан.— Сенинг ҳам сўзинг ерда қолмасин, ўраб бер!

Турди уни жўнатиб, орқасидан тикилиб қаради-да, «Ҳақиқатан, танти йигитку-я!» деб қўйди.

Тоғнинг тошларидан сирқиб чиққан чашмалар бағрида япроқлари бахмалдай товланган, ўзи толим-толим бўлиб пастга осилган гўзал бир гиёҳ ўсади. Поялари ўрнида сочдай қоп-қора ва майин, сочдай ингичка толалар. Шода-шода барглари шу толаларга битталаб териб чиқилганга ўхшайди. Қишин-ёзин баҳордагидай яшнаб турадиган, ҳамиша чашманинг шўх томчилари билан ўйнашиб ўсадиган бу чиройли гиёҳ—сунбул.

Сўнги кунларда димоғи чоғ бўлиб, ўзини жуда бежавотир ва осуда сезаётган Ҳулкар сунбулнинг бир толимини узиб, сочига тақиб олди. Ғуж бўлиб ўсган зиркларнинг шохини қайириб, қорақанд доналарини териб ейишга тушди.

Қорақанд ҳали қорайиб пишмаган бўлса ҳам, қизариб қолган эди. Ҳулкар унинг нордонлигидан кўзларини қисиб, юзини буриштириб куларди:

— Вой, бирам кўп! Аваз ака, белбоғингизни беринг, териб олайлик.

Аваз пастда ёйилиб юрган қўйларини қайтариб ўтлоқ ёнига тўғрилади-да, хотинининг олдига келди. Белбоғини ечар экан, Ҳулкарга жилмайиб қараб қолди.

Қорақанд суви Ҳулкарнинг лабларини қуюқ қизил рангга бўяган ва иягининг чуқурчаси устига чиройли бир хол қўйган эди.

— Нега куласиз? Манг, сиз ҳам бир татиб кўринг.

Ҳулкар Авазнинг оғзига уч-тўрт дона қорақанд солди. Шунда бармоқлари Авазнинг лабига майингина тегиб, этини жимирлатиб ўтди.

— Бунақада тўядими киши?— деб Аваз Ҳулкарга яқинроқ борди.

— Қанақада тўясиз бўлмаса?

— Кўрсатайми?

— Майли.

— Қимирламай тур... Кўзингни юм!

Ҳулкар кўзини юмди: аммо қовоқлари ва лаблари кулаётгандай пирпирар эди. Аваз уни белидан қучди-да, иягининг чуқурчаси устидаги қорақанд холидан ўпиб олди.

— Ҳа, айёр!— кулиб кўзини очди Ҳулкар.

От тақасининг тошга тегиб қарсиллагани эшитилди. Аваз товуш келган томонга қаради. Қаршидаги кам-

дан ошиб келаётган икки киши кўринди. Бири пиёда. Бири отлиғу яна битта эгарлоқлик отни етаклаб олган.

Улар берироқ келганда Аваз серёл қора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди. Пиёда бўлиб олган, сочлари ўсиқ бош яланг йигит елкасига фотоаппарат осган, калта энгли сарғиш кўйлагини қора шимининг устига тушириб қўйган.

Бу тошкентлик журналист йигит совхозга очерк ёзиш учун келган, Авазларнинг ишини Мансуровдан эшитиб қизиқиб қолган эди. Директор бирга келишга вақт топмагандан кейин Давлатбеков орага тушди.

Давлатбеков Авазни суймаса ҳам, ўз бўлимнинг машҳур бўлишини истаб, меҳмонни аввал Ортиқнинг уйига олиб келди. Ортиқ уларга ошланаётган айиқ терисини кўрсатди, қимиз ва коньяк қуйиб берди. Давлатбеков ўз бўлимнинг сут ва ёғ топшириш бўйича илғор эканини, Ойкўлга электр тушириш учун қанча меҳнатлар қилганини, айиқ отган Ортиқ билан Аваз ҳам унинг тарбиясини олиб ўсганини йўл бўйи меҳмоннинг қулоғига қуйиб келди.

Ҳозир Авазларга яқинлашганда Давлатбеков ўзининг энг яқин шогирдларини кўргандай севиниб:

— Ҳа, Тоҳиру Зуҳролар, ҳорманглар энди!— деди ва отдан тушди. Меҳмон билан уларни таништирар экан:— Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар,— деди.— Шу чироқларнинг ёруғини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламкаш келди. Чироқларимиз келажакда машъалга айланади. Қўйларга бир қаранг, меҳмон, бўрдоқидай семиртиришган! Агар шу чўпонлар фидо-корлик кўрсатмаса эди, бунинг ҳаммаси селда кетар эди!

Аваз ҳайрон: у Давлатбековдан ҳеч қачон бундай мақтов эшитмаган, эшитаман деб ўйламаган эди. Қим бу одамни бунчалик меҳрибон қилиб қўйди экан? Мансуровми? Ёки сўнгги кунларда қилган ишлари чиндан ҳам ҳар қандай одамни — ҳатто Давлатбековни ҳам — унга дўст қиладиган зўр ишлар бўлганмикин?

Аваз ўзининг бу ўйидан хижолат бўлиб ерга қаради. Тошкентлик йигит, бир қўлида блокнот, бир қўлида қалам, Аваз билан Хулкарга устма-уст савол берар эди.

План, процент, қўй боқиш усули ва ҳоказолардан

кейин йигит қалам ушлаган қўли билан пешонасига тушган узун сочини орқага сурди-да:

— Кечирасиз,— деди Хулқарга,— мумкин бўлса, сочингизга тақилган гиёҳнинг номини айтсангиз.

Хулқар уялинқираб, бунинг сунбул эканини айтди. Йигит блокнотига: «Сунбул таққан жувон» деб ёзиб, тагини икки марта чизиб қўйди. Кейин айиқ отилган унгурни ва сел келган дарани бориб кўрди.

Унинг учи ингичка ялтироқ қора туфлиси бор эди, таглиги чарм бўлгани учун гоҳ тошда, гоҳ майин тоғ ўтида тойиб кетар эди. Аммо йигитнинг ўзи анча бақувват экан, чарчаш нималигини билмай роса юрди, ҳамма нарсани сўраб, билиб, блокнотини ёзувларга тўлдириб юборди. Охирида у Хулқар билан Авазни қўйлар ва тоғ манзараларни орасида икки қайта сурагга олди.

Давлатбеков ўзини камтар тутиб, бир четда кулимсираб турар, тошкентлик йигит Авазларни ёқтириб астойдил иш қилаётганидан жуда мамнун кўринар эди. Аваз шу вақтгача Давлатбеков тўғрисида жуда ёмон фикрда юрганидан изза бўлди.

— Ҳадеб биз тушаверамизми сурагга, ўзингиз ҳам келинг, Усмон ака,— деди. Шундан кейин учинчи сурагга Давлатбеков ҳам қўшилди ва чўпонларига йўл-йўриқ кўрсатаётганга ўхшаб тушди.

Тошкентлик йигит билан Давлатбеков кечки пайт отланиб қайтиб кетишди. Йигит отда юриб ўрганмаган экан, нарироққача эгарнинг қошидан ушлаб борди-ю, тик жой келганда яна пиёда бўлиб олди.

Юқоридан буни кўриб турган Хулқар Авазга қараб кулди.

— Лекин ғайратли йигит экан,— деди Аваз жиддий товуш билан.

Давлатбековдай одамдаги ўзгариш, хусусан, Тошкентдай улуг жойнинг эътибори Авазни шундай тўлқинлантирган эдики, кўнгли ҳаприқиб-ҳаприқиб кетар эди. Хулқар ҳам ўзини одатдагидан бошқача сезар, қалбида кучли бир тошқин пайдо бўлганга ўхшар, бунинг нимасидир қувонтирар, нимасидир безовта қилар эди.

Эр-хотин кечаси анчагача ухламай гаплашиб ётишди. Гап орасида Хулқар Давлатбековнинг муомаласини эслаб:

— Улсин шу мўйлов,— деди.— Бизни машъал қилмоқчи эмиш. Ўзи шу машъалнинг ёруғида яхшироқ кўринмоқчидир-да!

Бу тахмин Авазга нохуш туюлди.

— Ке, қўй, ухлайлик,— деди.

* * *

Эртаси куни Аваз қишлоққа бориши, ойликни олиб, рўзғорга майда-чуйда харид қилиши, анчадан бери кўрмаган ота-онасини ҳам кўриб, иложи бўлса, директор ваъда қилган синтетик ўтовни олиб келиши керак эди.

Хулкар ҳали сурувни ёлғиз ўзи боқиб кўрмаган эди. Шунинг учун Аваз эртароқ бориб тезроқ қайтиш ниятида кун чиқмасдан йўлга отланди.

Қўйлар энди қўтондан чиқиб, чодир ортидаги ёнадан ўрлаб кетишмоқда эди. Аваз отни етаклаб келиб, хуржунни эгарга ташлади-ю, Хулкарга бошдан-оёқ бир қараб олди.

Оёғида кичкина кирза этик. Эғнида сел куни кийган брезент ёмғирпўши. Унинг устидан Авазнинг эни уч энлик келадиган камарини боғлаб олган. Камарнинг тўқаси сўнгги тешигига қадалган бўлса ҳам, Хулкарнинг бели ингичкалик қилиб, салқи бўлиб турипти. Сочини гулсиз қора дурра тагига йиғиб, дуррани ҳам йигитларнинг белбоғидек бошига танғиб боғлаган.

Қийимларининг дағаллиги Хулкарнинг юзидаги нафисликни янада бўрттириб кўрсатар эди. Бу нафисликни тоғда ёлғиз ташлаб кетиш Авазга жуда оғир туюлди.

У осмонга кўз ташлаб қўйди.

Эрининг кўнгли потинч эканини сезиб турган Хулкар:

— Юрагингиз дукилламасин, булут йўқ,— деди.

— Тушдан кейин ёғадиган одати бор.— Аслида сен борсанг бўлар эди-да, Хулкар.

— Сиз нима, ёзи билан тоғдан тушмайсизми энди? Мени деб ёввойи одам бўлиб кетманг, соч-почингизни ҳам олдириб келинг.

Аваз кулиб:

— Майли, бўлмаса,— деди. Хулкарга «ундай қил, бундай қил» деб йўл-йўриқ кўрсатишдан ўзини тутди-ю,

белидаги пичоғни қини билан бирга ечиб олиб, узатди:

— Ма.

— Буни нима қиламан?— Хулкар қиннинг йилтироқ мис пойнагига қараб қўйди.

— Айтиб бўлмайти-да. Битта-яримта қўй-қўзини ҳалоллаш керак бўладими...

Хулкар умрида товуқ ҳам сўймаган эди. Аваз айтган ишни кўз олдига келтириб бир сесканди. Аммо буни билдирмасликка тиришиб мийиғида кулди. Сўнг энгашиб, пичоғни қини билан этигининг қўнжигга солиб қўйди.

Аваз кетди.

Хулкар ундан ўрганганини қилиб, сурувни чуватмасликка тиришар ва очиқ ёналарда олиб юрар эди.

Яхши боқилган сурувларда ўзига хос бир интизом бўлади. Серка ҳам, қўйлар ҳам чўпоннинг измига тез бўйсунди. Сал ишора билан чўпон истаган томонига бурилади.

Ҳозир ҳам серка Девдарага оша бошлаган эди, Хулкар олдинроққа ўтиб:

— Ча!— деди.

Серка ва унга эргашган совлиқлар дарров орқага қайтишди. Хулкарнинг завқи келиб: «Жониворлар-ей!» деб қўйди.

Ундан бир ёна нарида Турди билан Эшмурот ака қўй боқишар, тепароқда Суюнбой акаларнинг суруви ёйилиб юрар эди.

Аваз отланиб тушиб кетганини улар ҳаммаси кўришган, энди Хулкарнинг қўй боқишини қизиқиб кузатишарди.

— Қўлида таёғи борми? Кўзим ўтмаяпти,— деди Эшмурот ака кафтини пешонасига соябон қилиб қарар экан.

Турди Хулкарга боятдан бери тикилмоқда эди.

— Йўқ, таёғ ушлагани уялган. Хипчин кўтариб юрибди.

— Лекин бало. Сурувни дўппидай қилиб боқаётганини қара.

— Эр деб шунақа қилиб юрипти-я,— деди Турди.

У аёлларни яхши билмас ва Хулкар тўғрисидаги энг беҳаё гапларга ҳам ишонар эди.

— Эшмурот ака,— деди Турдининг кўзлари йилтил-

лаб.— Хотин халқи эрсираса ёмон бўлади дейишади-а!

— Узинг ҳам уйланганда биласан, ука. Бировнинг хотинига ола қарама.

— Эрининг ҳам меъдасига текканми, дейман-да. Бўлмаса ёлғиз ташлаб ҳар қаёққа кетавермас эди.

Эшмурот ака бу гапни давом эттиргиси келмай қўйларининг ортидан кетди.

— Мен қўшга қайтаман,— деди Турди унга, аммо катта бир қоятошнинг панасида ўтириб, Хулкарни кузата бошлади.

Тоғ чўққиларидаги оқиш булутлар кўпайиб, пастга оқиб тушмоқда эди. Аваз айтгандай, тушга яқин ҳаво айнади. Ёмғир ёғмади-ю, лекин ёналарга булут тушиб, намли туман ўрмалай бошлади.

* * *

Қўйларини баландга ёйиб чиққан Холбек ҳали ҳам қочиб юрган серкасини эрталаб Қийиктошда кўрди. Энди шу тумандан фойдаланиб, сурувини ўша ёққа ҳайдади. Серка сурувга илашса, уни ушлаш осон бўлар эди. Аммо кун ўтган сари ёввойилашиб кетаётган қора серка энди қўйлардан ҳам ҳуркар эди.

Зовни тўсган бир булутнинг тумани ўтиб кетиб, серканинг олди сал очилди-ю, яқин келиб қолган сурув кўринди. Серка тошма-тош сакраб юқорига қочди.

— Ажали етган дейман-да, ҳаром қотгурнинг!— деди Холбек Суюнбой акага.— Энди отиб олмасам бўлмайди! Ҳозир бориб милтиқни олиб келаман.

Холбек тез-тез юриб пастга тушар экан, ялангликдаги қўйларнинг орасида югуриб-елиб ниманидир қидираётган Хулкарга кўзи тушди.

Пастда туман тарқаб кетган эди. Арчазор сўқмоқда Турдининг қораси кўринди.

Хулкар қўйларни тўп қилиб, яна бир қараб чиқди. Ҳаммаси бор. Фақат серка йўқ. Тўрткўз ит сурувнинг четини айланиб юрар эди. Хулкар уни баландроқ бир жойга эргаштириб келди-да:

— Ёт!— деди.— Мен келгунча шу ерда ёт!

Ит кўзларини мўлтиратиб, у кўрсатган ерга бағрини бериб ётди.

Хулкар чопқиллаб зиркларнинг орасига кириб кетди. Холбек унинг ниманидир йўқотганини сезди. Турдини эслаб, «бу ёқда нима қилиб юрибди» деб ҳайрон бўлди. Сўнг секин Хулкар кетган томонга йўл олди.

Баланд арчалар тагидан ўтган сўқмоқда симоби чакмон ва қўзи телпак кийган Турди кўринди.

— Ҳа, Хулкархон, нима бўлди?

Сўқмоқдан чопиб келаётган Хулкар уни таниб, нарироқда тўхтади. Хулкарнинг юзи қизариб кетган, нафас олганда кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар эди.

— Серка кўрмадингизми?— деди у.

— Боя шу томонда қўнғироқ жиринглагандай бўлувди.

У Хулкарга жуда майин, ҳатто меҳрибон товуш билан гапирар эди.

— Қаёқда?— деди Хулкар умид билан.

— Юринг-чи,— деб Турди уни пастдаги қалин чакалакзорга томон бошлаб кетди.

Сўқмоқ тор бўлгани учун Хулкар ундан ортда борар эди. Бир оз юрганларидан кейин Турди Хулкарга йўл берди. Хулкар унга тенглашганда:

— Топсам суюнчи берасизми?— деди хиёл энтикиб.

Унинг мойлангандай йилтиллаётган кўзларини Хулкар энди яқиндан кўрди-ю, тез юриб ундан ўтиб кетмоқчи бўлди.

Турди уни енгидан ушлаб тўхтатди:

— Шошманг, Хулкархон, сизда икки оғиз гапим бор.

Унг томонда, арчага аралашиб ўсган зирклар ортида эчки маърагани эшитилди.

Турди уни жўрттага бошқа томонга бошлаб кетаётганини Хулкар энди сезди. Енгини силтаб тортиб олди-да, эчки маъраган томонга чопди.

Турди ундан тезроқ чопиб, катта арчани айланиб ўтди-ю, Хулкарнинг қаршисидан чиқди.

Серка бу ердан кўринар эди. Кимдир уни ола чилвир билан зиркка боғлаб қўйган эди.

— Сизнинг ишингизми бу?— деди Хулкар Турдига.

Турди унинг босиқ гапираётганидан дадилланди.

— У ёғини сўраманг, Хулкархон,— деди ҳирс билан илжайиб.

Хулкар ўзини зўрлагандай қилиб кулимсиради:

— Мен билан хилватда учрашмоқчи эдингизми?

Агар Турди Хулкарга ўпкасини босиброқ қараганда, унинг юзидаги кинояни сезар эди. Аммо Турдининг кўзлари тиниб, Хулкарни бошқача кўрсатар эди. У чакмонини ечиб кўкат устига ёйиб ташлади-да:

— Бирпас дам олайлик, Хулкархон!— деди.— Ўтиринг. Чарчабсиз.

Хулкар унга:

— Қани, сиз ўтиринг-чи,— деди.

Турди гапни чўзмаслик учун чакмоннинг четига сабрсизланиб ўтирди.

— Мана, сўзингиз мен учун қонун,— деди.— Энди ўзингиз...

— Хўш, нима гапингиз бор?— сўради анча нарида тикка турган Хулкар.

— Гапим шуки, ўшандаги сўлқилдоқ нонларингизнинг таъми ҳеч оғзимдан кетмайди. Кечалари ухлай олмай чиқаман... Қани, нега ўтирмайсиз, Хулкархон? Келинг энди...

Хулкар унга ғазабланишга ҳам арзимайдиган бир тўнкага қарагандай қаради-ю:

— Сиз ўтирсангиз бўлди-да,— деди.

— Энди, ҳазилни қўйинг, Хулкархон.

— Йўқ, чин,— деб Хулкар истеҳзосини билдирмасликка тиришар эди:— Сиз еган ҳамсоялик нони жуда ҳалол нон эди. Сиз унга менинг тўғримдаги ҳаром гапларни ҳам қўшиб ебсиз-да, бўкиб қолибсиз.

— А?!

— Ҳа, энди ўтириб яхшилаб бўшаниб олинг.

Турди тагидан илон чиққандай сакраб туриб кетди.

Хулкар серкага қараб интилди.

Турдининг кўзини мойлаб йилтиратган ҳирс энди сўнган, юзлари оқариб кетган эди. У Хулкарнинг қаршисидан чиқиб, «сен-сен»лаб:

— Тўхта!— деди.— Масхара қиладиган одамнинг бошқа!

Хулкар унга совуқ бир назар ташлади-ю, индамай чап бериб ўтди. Серка қўнғироғини асабий жиринглатар, чилвиридан бўшамоқчи бўлиб, бўғилар эди.

Хулкар чопиб бориб серка боғланган ола чилвининг тугунини ечаётганда Турди ҳам етиб келди. Тугунни ечдирмасликка тиришиб:

— Шошма!— деди.— Осмон бўлганингда ҳам мени ерга уриб кетолмайсан!

Хулкар тугунни қўйиб юбориб, этигининг қўнжига энгашди-ю, Аваз бериб кетган пичоқни олди. Чилвир серкани бўғиб гаранг бўлиб турган жойига шартта пичоқ солди. Чилвир бир зарб билан кесилди-ю, ундан бўшаган серка қўнғироғини қувноқ жиринглатиб юқорига чопиб кетди.

Кесик чилвир тугуни билан Турдининг қўлида қолди.

— Яна нима керак, суюнчими?— деди Хулкар.— Суюнчини энди Аваз акамдан оласиз.

Турди бир издан чиққанича, ўзини ҳеч ўнглаб ололмас, лекин масхара бўлиб қолаверишни ҳам истамас эди. У Хулкарнинг қўлидаги пичоққа қараб:

— Пичоқ бизда ҳам бор!— деди ва кесик чилвирни отиб ташлаб, белини пайпаслади.

— Ундоқ бўлса мен билан пичоқлашасизми?

— Сен нимангга мунча кериласан? Мени қўрқади деб ўйлайсанми?!

— Йўқ, уялади деб ўйлаган эдим.

— Сендақа уятсиз хотиндан уяладиган аҳмоқ йўқ!

— Бўлмаса... бир шартим бор.

— Айт шартингни!

— Сиз ҳам бошингизга рўмол ўраб, мендақа хотин бўлиб келинг, кейин пичоқлашамиз!

Арчанинг панасида бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб, боядан бери ўзини кулгидан зўрға тийиб турган Холбек энди бирдан хохолаб юборди.

Хулкар аввал бир чўчиди, кейин Холбекни кўриб, жилмайиб қўйди-ю, серкасининг кетидан чопиб кетди.

— Ул бу кунингдан, Турди!— деб мазах қилиб куларди Холбек.— Мен сен бўлсам ўзимни зовдан ташлар эдим! Улиб кет! Бор, бошингга рўмол ўраб кел!

Юзи кўкариб кетган Турди ерга тўшалган чакмонини олиб кияр экан:

— Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулмаса эканда!— деди.— Сени ташлаб Авазга тегиб кетганда нега ўзингни зовдан ташламадинг? Нега рўмол ўрамадинг?!

Холбекнинг кулгиси бирдан узилди. Турди аламиндан ундан олмоқчи бўлиб ғазаб билан давом этди:

— Кул, ҳа, нега кулмайсан? Ё ҳў тоғдаги серка ҳам сендан кулиб юргани эсингга тушдими?!

Холбек индамай унга яқинлашди.

— Шунча гап эшитиб ҳам ақлинг жойига тушмапти-

да!— деди-ю, Турдининг қулоқ-чаккасига бир шапалоқ урди. Турди гандираклаб кетди, лекин дарров ўзини ўнглаб, Холбекнинг юзига қулочкаш қилиб мушт урди. Қўли темирдай қаттиқ экан, Холбекнинг кўзидан ўт чиқиб, лаблари карахт бўлиб қолди...

От миниб қишлоқдан қайтаётган Аваз сўқмоқнинг тепасида жиққамушт бўлиб олишаётган давангидай-давангидай икки йигитни кўриб, жиловни тортди.

Холбекнинг лаблари қонаб шишиб кетган, пиджагининг бир енги елкасидан узилган. Турдининг ёқалари йиртилиб, пешонаси ғурра бўлган. У Холбекни мушт билан енголмагандан кейин белидаги пичоққа чанг солди. Холбек унинг тасмасидан олиб бир тортган эди, тасма заифлашиб қолган экан, пичоқ-мичоғи билан узилиб тушди. Шунда Турди Холбекнинг қорнига тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарди. Холбек унинг ўша оёғидан ушлаб юқорига кўтариб юборди. Турди чалқанчасига йиқилиб тушди.

Холбек энди уни аямай урар эди:

— Бировларнинг хотинига тузоқ қўядиган сенми-сан? Мана! Мана!

У ҳозир фақат Турдини эмас, ўзини эзиб юрган ҳамма дарду аламларни калтаклаётгандай бўлар эди.

Унинг зарбаларидан карахт бўлиб қолган Турди охири тик ёнадан пастга юмалаб кетди. Бир тўнкага белидан илиниб тўхтади ва бошини кўтарди.

Уларни ажратмоқчи бўлиб шошиб келаётган Аваз Турдига яқинлашди.

Турди қайтиб чиқиб Холбекдан аламини олмоқчи эди. Лекин Авазни кўрди-ю, кўрқиб кетгандай аланглаб ўрнидан турди. Холбекка қараб:

— Кўрдан тарқаган ифлос!— деди.— Бошингга отангнинг кунини солмасам мен ҳам юрган эканман!

Турди пастга тушиб кета бошлади. Холбек унинг пичоғи билан узилган тасмасини кетидан отди.

— Чувинг тушипти, олиб кет!

Аваз энди Холбекка қаради:

— Нима гап ўзи?

Холбек шишиб кетган лабларини сўриб қон аралаш туфлади.

— Нима гаплигини хотинингдан сўра,— деди-да, бурилиб, нариги жилғага тушиб кетди.

Турди ўз қўшларига келиб чодирларини йиғиштира бошлади. Эшмурот ака:

— Нима бўлди? Қим билан муштлашдинг?— деган эди, Турди Холбекни сўкиб кетди.

— Палид! Сўқир авлоди! Садқан қўшничилик кетсин булар! Кўчамиз! Отни олиб келинг.

Эшмурот ака ҳайрон эди:

— Қаёққа кўчамиз?

— Итқирганга. Бу ерда ўт ҳам оз қолди.

Итқирган дараси отда ҳам бориш қийин бўлган баланд ва кимсасиз бир жой эди. Эшмурот аканинг кўчгиси келмас эди. Турди энди уни уришиб кетди:

— Сиз ҳам менинг шайтонимни қўзғатдингиз! Хулкарни «бузуқ, касофат» деган ким эди?

Шунақа гапларга учиб расво бўлгани Турдига энди жуда алам қилмоқда эди.

— Одамни одам бузади, деганлари рост! Бу тоғда соғ юрай десангиз олиб келинг отни, кўчамиз.

Эшмурот ака нима бўлганини энди фаҳмлади-ю, отга қараб кетди.

— Васвас босган ҳароми!— деб Турдини ўзича сўкиб қўйди.

Турди шошилар эди: Аваз ҳозир бориб хотинидан ҳаммасини эштади. Хулкар яширолмайди, чунки Холбек Авазга «Хотинингдан сўра!» деб сирни очиб қўйди. Турди Хулкарга энг бузуқ аёлларга қилинадиган муомалани қилганини энди ўзи ҳам сезиб турипти. Бундай ҳақоратни ҳеч бир йиғит кечира олмайди. Шунинг учун Авазлар билан чап бўлиб юрган Холбек ҳам бирдан Хулкарга бўлишиб, Турди билан муштлашган эди. Бир йилдан бери Аваз билан саломлашмай ва гаплашмай юрган Холбек боя бехосдан унга гапириб юборди. Демак, иккови ярашди. Бу ҳам Турдига таҳлика солади. Чунки улар биргаллашиб қасд қилса Турдини ҳар балога гирифтор қилишлари мумкин.

Буни Эшмурот ака ҳам тушунар ва жанжалдан узоқроқ юргиси келар эди. Улар шошилиб Итқирганга кўча бошлашди.

Аваз қишлоқдан жуда мамнун бўлиб қайтган эди. Мансуров ваъда қилган ўтовини берган, бир от кўтаролмайдиган бўлгани учун эртага уста Қамбар икки отга ортиб келиб, ўзи ўрнатиб берадиган бўлган эди. Ойиси ҳам Авазни соғиниб юрган экан, бисотида борини олдига қўйиб роса зиёфат қилди, охирида:

— Ҳаммамиз сенларга тан бердик,— деди.— Ҳулкарингга айт, тоғда шунча юрди, бас, уйга қайтсин. Энди унга тил тегизадиган одам бўлса ўзим нима дейишимни биламан.

Аваз шундан хурсанд бўлиб, бир ашулани хиргойи қилиб келаётганда Холбек билан Турдининг муштлашуви устидан чиқиб қолган эди. Холбекнинг сўнги гапидан кейин юраги «шиғ» этиб, отини қамчилади. Ҳулкарнинг олдига етиб бориб, нима бўлганини сўради.

Ҳулкар Авазни босиш учун кулиб туриб отнинг жиловидан олди.

— Қани, аввал отдан тушинг, нималар олиб келдингиз, кўрсатинг, кейин айтаман.

Аваз унинг осойишта юзига қараб: «Унақа ёмон гап йўқ шекилли», деб ўйлади ва отдан тушиб, икки кўзи тўла хуржунни эгардан олди.

— Ойимлар қалай?— деди Ҳулкар.

Аваз ойисининг гапларини айтиб бераётган эди, юқорига милтиқ кўтариб чиқиб кетаётган Холбекка кўзи тушди ва яна унинг бояги гапларини эслади.

— Нима бўлди, ўзи Ҳулкар? Турди нима қилди?

— Аҳмоқлик қилиб, серкамизни яширинча боғлаб қўйипти. Туман тушган эди, кўрмай қолипман...

Ҳулкар воқеанинг тафсилотларини айтмас, Турдини Авазнинг тирноғига ҳам арзимайдиган бир аблаҳ деб, уни кулги қилиб гапирарди. У эри аччиқ устида Турдини бир нарса қилиб қўйиб, кейин балога қолишини истамас эди. Шунда ҳам Авазнинг кўзлари бежоб бўлиб, паст товуш билан:

— Қани, пичоқни бер-чи,— деди.

— Пичоқни нима қиласиз? Мен айтадиган гапимиз айтдим. Сиздан ейдиган калтагини Холбекдан эди. Энди яна шу ҳайвон билан тенг бўласизми?

Аваз бу гапларга қарши жавоб тополмас эди-ю, лекин қаттиқ ҳақорат еган одамдай, ички титроғини ҳеч босолмасди. Ҳулкар гапни бошқа ёққа буриб, унга яна Холбекни кўрсатди.

— Қаранг, бечора серкасини ушлолмай, отиб олгани кетяпти. Аввал шунга ёрдам берсангиз-чи?

Аваз индамай чодирга қараб кетди.

40

Қорли чўққига бориб туташган кўкиш қоятошлар яланғоч ва жимжит. Бу ерда арча ўсмайди, сувлар оқмайди. Сукунат шундай теранки, баланддан эсган ўртача шамол тошларга урилиб бўғиқ ва улуғвор гувиллайди.

Қоятошлар оралиғидаги ялангликда эрта кўккланинг барра майсаларини эслатувчи оч яшил майин кўкат ўсади. Уни «кийик ўти» дейдилар.

Шохларининг учи бир-бирига айқашиб кетган қочқин серка шу ерда ёлғиз ўтлаб юрибди. У кейинги пайтда анча ориқлаган. Ҳамма нарсадан ҳуркадиган бўлиб қолган. Кеча милтиқ кўтарган Холбекни узоқдан кўриб қолиб, одам юролмайдиган бузуқ жойларга қочиб зўрға қутулди.

Қочқин серка ўша ерда кийиклар тўдасига дуч келди. Ун-ўн беш чоғли кул ранг-қизғиш эчкиларни шохлари буралиб кетган ҳайбатли така кийик бошлаб келар эди. Қора серка анча бериди тўхтади. Така кийик бир қоятош устида ҳайкалдай қотиб унга хиёл тикилиб турди.

Серка унга яқин боришга қўрқди. Унинг оёқлари кийиклар юрган зовлардан юришга ярамас эди. Туси ҳам қора эди. Ўзи ёшлигида «бичилган» эди.

Кийиклар уни четлаб ўтиб кетди. Улар кўп, хавфхатарни бири бўлмаса бири сезади.

Пастдаги қўй-қўзилар ва одамлар ҳам ёлғиз эмас. Фақат серка ёлғиз. Унинг ишонадиган, суянадиган ҳеч кими йўқ. Ёлғизлик уни ҳеч нарсага ишонмасликка мажбур қилади. Ҳеч нарсага ишонмагани сари ҳар нарсадан ҳадиксирайди. Ҳозир ўтлаб юрганда ҳам дам-бадам бошини кўтаради, қулоқларини чимириб, атрофига олазарак бўлиб кўз ташлайди.

Серканинг қўрққанича бор: бир-бирига мингашиб ётган зўр харсанглар панасидан Холбек пусиб келяпти. Қўлида ўқланган милтиқ.

Холбек ҳам кўпдан бери ёлғизликдан азоб чекади, ҳар жилғада уни бир кўнгилсизлик кутиб тургандай, ҳамма нарсага ҳадик билан қарайди. Унинг ёлғизсираб юришига сабаб — отаси... Онаси унинг кўнглига яқин. Лекин онанинг қўлидан нима келади? Уша куни онаси Холбекни фалокатдан қутқазиб қололмади-ку. Фалокат... Ҳа, Жаннатхоннинг ундан юз ўгириб кетгани Холбек учун энг зўр фалокат бўлиб туюлади. У хотинини яхши кўришини, усиз ёлғизлик чангалидан қутула олмаслигини энди аниқ сезади. «Нодон бўлмасам,— дейди ўзича,— уйланиб, шунча ой бирга яшаб, хотинимни севиш, севмаслигимни билмай юрармидим? Муҳаббат нималигини ундан айрилганда билармидим? Аҳмоқман, аҳмоқ!»

Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг қулоғига ҳар куни неча марта эшитилади. Ҳар эшитилганда унинг юрагида нимадир чатнаб сингандай, Жаннатхоннинг меҳрини унга келтириб турган ришталар битта-битта қирқилаётгандай бўлади. «Сен рубобни эмас, хотинингнинг дилини синдирдинг!— дейди ички бир овоз.— Ялиниб-ёлворсанг ота-оналарнинг ёрдами билан ярашишларинг ҳам мумкинدير. Лекин энди унинг аввалги меҳрини қайта тиклай олмайсан. Жонон чинни синса, чегалатган билан аслидай жонон бўлмайди. Ундан кўра тақдирга тан беру Мадаминга ўхшаб юравер».

Холбек энди қишлоққа боришга юзи чидамайди. Тоғда ҳам дардига тушунадиган бирорта сирдош дўсти йўқ. Ёлғизлик уни тегирмон тошидай эзади. Бу етмагандай, серка ҳам уни Турдига ўхшаганларнинг кулгисига қолдириб, қочиб юрибди.

Холбек серкага ўзини кўрсатмай юз қадамча яқин борди. Милтигини секин икки тошнинг орасига ўрнатди.

Қора серка шу топда унга ёлғизликнинг қора тимсоли бўлиб кўринар эди. Тошдан ҳам ҳадиксирайдиган серка бир оғиз ўт еса, бир марта бошини кўтарар, номаълум бир хавф баданига титроқ солиб ўтарди.

Холбек серкани отиш билан уни ҳам, ўзини ҳам ёлғизлик чангалидан халос қиладигандай бўлар эди.

У секин ёнбошлаб, тепкисини очди ва серканинг бошини нишонга ола бошлади.

Бирдан милтиқнинг мили рўпарасида кимнингдир боши, сўнг елкаси кўринди. Холбек шошиб милтиқни юқорига кўтарди.

Серкадан юз қадамча пастдаги қоятош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турар эди.

Холбекнинг ортида тошлар шақирлади. Чопиб келаётган Суюнбой ака:

— Отма, Холбек, отма!— деб қаттиқ шивирлади.— Авазлар сурувларини ёйиб чиқишяпти. Юр, биз тепадан ёйиб тушайлик!

Холбек милтиқнинг тепкисини секин туширди.

* *
*

Қора серка ўтлаб юрган ялангликни пастдан Авазларнинг қўй-қўзилари, юқоридан Холбекларнинг суруви ўраб олиб, бир-бирига қараб шошилмай ёйилиб келаверди.

Унг томон девордай туташ қоя. Серка фақат чап томондаги тик ёнада тўкилиб «оқиб» турган шағал тошларга ўзини уриб қутулиб кетиши мумкин. Серка қуршовни пайқаган заҳоти шу «оқар» тошларга қараб интилди. Аммо «оқар» тошлар ёнанинг тепасидан шағирлаб туша бошлади: Хулкар юқорида йўлни тўсиб турар эди. Серка шошиб орқага қайтди.

Орқадан Суюнбой ака келмоқда эди.

Икки сурув қўй уни икки томондан секин қуршаб келди-ю, бир-бирига қўшилиб кетди. Қора серка қўй-қўзиларни ва одамларни тан олмас, улардан ўзини олиб қочар эди.

Фақат Авазларнинг қизил серкаси, қўнғироғини секин жиринглатиб яқинлашаётганда, қора серка қочмай турди.

Хулкар тошда, Аваз билан Холбек ялангликда жим туриб серкаларни кузатишарди.

Қизил серка оёғини бир оз кериб ташлаб, салобат билан қора серкага ёндашди ва унинг бўйинини ҳидлаб кўрди.

Қора серка ҳам ўзининг бир вақтлар шундай салобатли бўлганини ва қўнғироқ тақиб юрганини эслаган-

дай титраётган тумшугини қизил серканинг тумшугига яқинлаштирди. Ундан ҳид олди-ю, эшитилар-эшитилмас маъради.

Эҳтимол, у қизил серкадан «сенга ишонса бўлади-ми?»— деб сўрагандир. «Ҳеч кимга ишонмасанг ёлғизлик ичингни каламушдай кемирар экан!»— деб дардлашгандир.

Серка бундай демаганда ҳам, Холбекнинг кўнглини шунга яқин бир ўй эзиб ўтмоқда эди. У Аваз билан Ҳулкарга қарай олмас, аммо улар қараб турганини бутун вужуди билан сезар, кўнгли юмшаб, кўзига ёш келарди...

* * *

Авазларнинг чодирини бир четда ўроғлиқ турипти. Унинг ўрнига усти оқиш чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга миҳ қоқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар энгил деразалари ва эшиклари билан бирга липиллаб қўярди.

Ҳулкар ичкарига кирди-ю:

— Отажон, юринг, қўшнилар зиёфатга чақиряпти,— деди.

Радио учун столча ясаб миҳ қоқаётган одам Қамбар ота эди. У болғасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

— Бу жуда аломат нарса экан,— деди. Утовни маҳкам ушлаб турган энгил «қобирғаларини» силкитиб кўрди:— Қара, ўтовдан қорувли. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди. Ёғин-сочин, қиш-қиров писанд эмас.

— Ҳа, мана бу ерда печка ўрнатадиган жойи ҳам бор экан.

— Ҳукуматга балли-е! Билмаган нарсаси йўқ-а! Чўпонларга шунақаси кераклигини билиб чиқарипти-я!

Қамбар ота нимаики янги буюм бўлса ҳаммасини ҳукумат ясаган дейишини Ҳулкар ҳам билар эди. Кулимсираб:

— Буни Москва томондаги бир завод чиқарган экан-ку, ота,— деди.

— Уша завод ҳам ҳукуматникими ахир?

— Ҳа.

— Ҳўш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмасмиди, қизим? Бунақа уй Ойкўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

— Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Авазлар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлисини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшитгач:

— Ҳа, ундай бўлса, майли,— деб дарров йўлга тушди.

* * *

Холбеклар чодир тутишмас эди. Очиқ ҳавода турган майда-чуйдалари устига брезент ёпиб, четларига тош бостириб кетишар эди. Ҳозир шу брезент четан дарахтининг соясига тўшалган, Холбек ёғоч корсонда қаттиқ қилиб хамир ийламоқда эди.

Бугун пазандалик санъатини эркаклар намоён қилмоқчи эди. Суюнбой ака янги гўштнинг серёғроқ жойидан кесиб олиб қозон тагига бир қават қўйиб чиқди. Кеча қишлоқдан келтирилган помидор ва пиёз яхшилаб парра қилинган эди. Суюнбой ака бир қават гўшт, бир қават помидор-пиёз, яна бир қават гўшт қилиб, зираворини ҳам меъёрига етказиб, қозонни деярли тўлдирди.

Бу орада Холбек хамирни бармоқ зўрға ботадиган даражада қаттиқ қилиб ийлади-ю, қозоннинг юзига тўғрилаб ёйди. Кейин Суюнбой ака хамирни қозондаги гўшт парраларининг устига ёпди. Четларини қозоннинг четларига маҳкам ёпиштириб буғ чиқмайдиган қилди. Оловини шамдай паст қўйди. Гўшт ва помидор ўзларининг суви билан буғида пишар, хамирни ҳам яхшилаб пиширар эди. Хамир шундай қайиш қилинган эдики, гўшт билан помидорнинг қайнаб буғланишидан қозон ёрилганда ҳам, хамир ёрилмаслиги керак эди.

Шунинг учундир, ойкўллик чўпонлар бу овқатга «қозонбузар» деб ном қўйишган эди.

Суюнбой ака ўчоқ бошидан кетмай, оловга қарар эди.

Икки сурув бир-бирига қўшилган кўйича пастдаги жилға бўйида ёйилиб юрар эди. Фақат қора серка бир-икки кун одамларга ўргангунча қўтоннинг бир четига арқонлаб қўйилган эди.

Холбек қўлининг хамирини ювиш учун жилғага тушди. Бу ерда Аваз белигача яланғоч бўлиб ювинмоқчи эди. Холбек унинг ўйноқлаётган мускулларига кулимсираб қараб қўйди. Кейин бирдан Авазнинг елкасидаги яра изига кўзи тушди-да, лабидаги кулги бирдан сўнди. Бир йил олдин қуролсиз одамга ўқ отгани, отганда ҳам Хулкарни мўлжаллаб отгани эсига тушди. «Қанчалик аблаҳ эдинг сен!»— деди ўзига-ўзи.

Аваз унинг яра изини кўриб ўзгариб кетганини сездиди-да:

— Аллақачон битиб кетган,— деди.

Холбек сув устига эгилиб индамай қўлини ювар эди.

— Эт яраси битар экану, лекин... дил яраси битмайди, чамаси,— деди яна Аваз Холбекка «мен сенинг дилингни яралаганман» дегандай қилиб қаради.

Холбек бунн тушунди-да, овози товланиб:

— Дил яраси ҳам битар экан,— деди.

Бу тўғрида бошқа гап ортиқча эканини икковн ҳам сездн. Жим қолишди. Аммо бу жимлик ноқулай туюлмас эди. Шу жимликда улар бир-бирларини аниқроқ ҳис қилишар ва яхшироқ тушунишар эди. Улар қалбаки ёки бачкана чиқиб қолиши мумкин бўлган гапдан қочишар эди...

* *
*

Суюнбой аканинг ардоқлаб пиширган овқати сузилди. Даврада Қамбар ота билан Хулкар ҳам ўтиришар эди. Ҳамма учун энг муҳими Аваз билан Холбекнинг ярашгани ва ҳозир бир даврада ўтириб, қисқа гапиришиб, баъзан кулишиб қўяётгани эди. Тенгдош йигитлардагина бўладиган нозик бир гурур икковини ҳам босиб турганини Қамбар ота билан Хулкар сезишар эди, уларга кўп қарамасликка, кўп эътибор бермасликка уринишарди. Шундай бўлса ҳам ҳаммани хушнуд қилаётган нарса нималиги сезилиб турарди. Бироқ ҳамма Суюнбой ака пиширган овқатни мақтарди.

— Бай, бай, биҳиштининг таомидан бўлипти!— деди Қамбар ота гўшт ва помидор ширасида ажойиб бўлиб пишган қатламадан татиб кўриб.

— Гўштидан олинг, ота, ҳил-ҳил пишибди.

— Хулкар, ўрганиб ол, уй тўйига пиширасан,— деди Аваз.

Холбек қўй сўйган мезбон бўлгани учун овқатни унча мактамас эди-ю, лекин Суюнбой акага қараб:

— Ҳақиқатан, қўлингиз ширин-да,— деб қўярди.

Овқатдан кейин Қамбар ота билан Хулкар синтетик ўтовнинг ишларини битиришга кетишди. Суюнбой ака қозон-товоқни йиғиштираман деб қўшда қолди. Қўйларни Аваз билан Холбек боқиб кетишди.

Сурувлар бирлашиб, ҳаддан ортиқ катта бўлиб кетган эди. Лекин уларни ажратиш тўғрисида Аваз ҳам, Холбек ҳам биринчи бўлиб гап очишдан тортинар эди. Чунки бу бирлашиш икки оранинг яқинлашганини кўрсатиб турган бир белгидек туюлар эди. Холбек ўзини қийнаб юрган дардларнинг баъзиларини Авазга айтиб, ичини бўшатишни истар эди-ю, лекин гапни нимадан бошлашни билмай тарадудланарди.

Аваз бу дардларни тахминан билгани учун ўзи луқма ташлади:

— Утган куни қишлоқда ойингни кўрган эдим... Сени сўради. Кўпдан бери келмаяпти дейди...

Холбек кўзлари ёниб Авазга қаради. «Жаннатхонни ҳам кўрдингми?» дегиси келди. Лекин рубоб эсига тушиб, яна юрагида бир нарса чарсиллаб сингандай бўлди. Оғир тин олиб:

— Одамда толе бўлмаса бекор экан-да,— деди.— Мана, сизларда бор экан... Юрибсизлар...

Аваз унга савол назари билан қаради. Холбек эрхотинлар толеи тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, муносиб сўз қидирди-ю, тополмади. Кейин бирдан Тошкентдаги зоопаркда шерларни кўргани эсига тушди. Авазга қараб:

— Шерлардан беридаги жониворларни кўрганмидинг?— деди.— Қора қоплон эсингдами? Бир қафасда бир ўзи. У ёққа боради, бу ёққа келади, ёлғизсираб ғингшийди. Одамнинг раҳми келади. Пастдаги айиқлар ҳам ҳар қайсиси ўз қафасида. Бирга мураса қилолмас экан. Қираверишдаги кийиклар бирга юрипти-ю, лекин

такаси қутуриб, сасиб кетган, эчкилари унинг юзига қарамайди, озордан — безор ўзини олиб қочади.

Аваз мийиғида кулиб индамай қулоқ соларди.

— Шунча жониворнинг ҳаммаси,— деди Холбек,— менинг кўзимга жуда толесиз кўринди. Фақат шерларга ҳавасим келди. Нега дейсанми? Қафасда ҳам шер деса арзигудек бўлиб ётипти-да. Эру хотин экан. Ҳар замонда бир кўзини очиб одамга қараб қўйишади. Урдан турганда нима қиларкин деб кутиб туравердим. Бир вақт ёлдор шер турди. Баҳайбат катта нарса экан. Шошилмай бир-икки қадам юриб келди-ю, бесўнақай панжаларини жуфтнинг елкасига ташлаб эркаланди. «Тавба!»— деб қўйдим. Униси ҳам бошини буриб, ёлдор шернинг оёғини ялаб қўйди. Шу пайт иккови ҳам шундай чиройли, шундай бахтиёр кўриндики, ҳайрон бўлиб ёқамни ушладим. «Буларнинг кўнгли қафасда шунчалик кенг бўлса, булар қафасда бир-бирига шунча меҳру оқибат кўрсатса, эркин юрганда қандай бўларкин?»— дедим ўзимча... Эркин юрганда қанақа бўлишини бу йил шу тоғда кўрдим.

Аваз Холбекка тушунолмай қаради.

— Сен билан хотинингда мени қойил қилган нарса ҳам мана шунақа шерлик,— деди Холбек.— «Шернинг эркаги ҳам, урғочиси ҳам шер» деган гап рост экан. Мен бунга ҳам эр-хотин икковингнинг шу тоғдаги ишларингни кўриб ишондим.

Аваз мақтовни ўзига олмай кулди, сўнг Холбекнинг маъюс юзига кўз қирини ташлади-ю, у ҳали ҳеч кимга айтмаган юрак сўзларини айтганини сизди.

— Сен ўзингни эр билганинг учун бизни шер билаетибсан, Холбек. Майли... мабодо, сен айтган шерлик бизда бўлса, демак, бошқа ҳамма одамларда ҳам бор. Фарқи шуки, бировда юзага чиққан, бировда ҳали юзага чиқмаган.

— Қайдам... Балки бунақа шерлик толен баланд одамлардагина бўлар? Менга бунга тан олиш осон эмас, Аваз. Лекин мен толен паст одамман. Бунга тан берганман. Мен ёлғизликдан ғингиб юрган ўша қора қоплонга ўхшайман... Балки кийикларни бездирган ўша така ҳам менга ўхшаш бахтсиздир?

— Сенинг толеингни пастга тортган нарсаларни... мен ҳам бир оз биламан, Холбек. Шулардан қутулишнинг иложи йўқмикин?

— Энди иложи бўлмаса керак.

— Нега?.. Ноумид шайтон.

Аваз Холбекнинг Жаннатхон тўғрисида гап очишни кутди. Гап очса, Хулкарни ёрдамга чақириб, уларни яраштиришга урнаб кўрмоқчи бўлди. Аммо Холбек «ярашиш билан синган дил бут бўлмайди» деган фикрда эди. Шунинг учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Қара, Эшмурот акалар кўчиб кетипти-ку.

Турдиларнинг илгариги қўшлари ўрнида қўйларнинг қийи-ю, тош ўчоқдан эскириб қорайган кулдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди.

Аваз Турдини эслаганда кўнглида чўкиб ётган адоват туйғуси бош кўтарди. Хулкар уни ўшанда бир амаллаб босган бўлса ҳам, Турдининг шунчаликка боргани унинг кўнглига чиркин бир доғ бўлиб теккан эди. Бу доғ ҳали ҳам ювилмай турар эди.

41

Илгариги вақтлардан қолган бир одат шуки, ғайир чўпонлар ёвлашса, бир-биридан қўй ўғирлайди. Йўқолган қўйни қидириб сарсон бўлиш, сўнг унинг товонини тўлаш чўпон учун ҳақиқатан оғир жазо.

Турди бир чеккаси шундан кўрқиб Итқирганга¹ кўчиб кетган эди. Бу дарага баланд чўққилардан тушиб келадиган баъзи жилғаларда қор бор. Итқирганга биров ошиб ўтса узоқдан кўзга ташланади.

Турди бир-икки кун хавотирланиб юрди, ҳеч ким келмади. «Энди ҳовуридан тушди, эсидан чиқиб кетади» деди-ю, дадилланди. Эшмурот ака қишлоққа бориб, рўзгорга керакли нарсалар олиб келмоқчи эди. Турди унга жавоб бериб, Итқирганда бир ўзи сурув билан қолди.

Эшмурот ака қишлоқдан бир дунё гап топиб келди. Айиқ отиб боргандан бери Ортиқнинг мавқеи яна кўтарилиб кетибди. Айиқ терисини томоша қилиш учун ҳар

¹ Даранинг Итқирган деб аталишига сабаб шуки, қадим замонларда ойкулликлар кўп сонли ёвдан қочиб, шу дарага келиб бекинадилар. Ёвлар уларни қидириб тоғларга ҳам чиқади. Шунда ойкулликларнинг бошлиғи «итлар ҳуриб билдириб қўймасин» дейди-ю, эргашиб чиққан итларни қирдиради...

куни уйига одам кирармиш, ҳамма унга тан берганмиш. Ортиқ терини ошлатиб тайёрлаб қўйганмиш. Шанба куни Мансуров билан Давлатбековни уйига чақирганмиш—уларни меҳмон қилиб, терини директорга кўрсатармиш, ёқтирса совға қилармиш.

— Шанба куни қоронғилатиб ҳалиги қўйни олиб бориб берар экансан,— деди Эшмурот ака Турдига.— Ортиқ тайинлаб юборди.

— Итқирганга кўчдик дедингизми?

— Ҳа, яхши қилибсизлар дейди. Илгариги зоотехник жувон бор эди-ку, булар билан келишолмай кетиб қолган. Шунини Мансуров яна аввалги ишига олаётган эмиш.

— Буниси чатоқ бўлипти-да. Қовлаштирадиган хилдан эди.

— Ортиқ ҳам шунинг учун Итқирганга кўчганимиздан хурсанд бўлди-да. Авваламбор у жувон бу ерларга келишдан кўрқади. Мабодо, келса ҳам узоқдан кўрнанади. Ортиқча қўйларни дарров ажратиб, Итқирганининг бир бурчагига яшириб қўяверамиз. Бу ерда илгари бутун бир қишлоқ яширинган-ку.

Турди энди чинакам дадилланди. Ортиқ ва Давлатбеков унинг сурувига яширинча қўшиб семиртираётган ҳар қўй бир тоғ бўлиб Турдини суяб турибди. Турди шу қўйларнинг эгаларига жуда керак. Давлатбеков билан Ортиқ борки, уни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди.

Шу фикр Турдини яна аввалги ҳолига қайтарди. Энди у Холбекдан еган калтаги учун қасд олгиси келиб қолди. Ушанда Холбекка «Сўқир отангининг кунини бошингга соламан!» деган эди. Энди сўзининг устидан чиқмаса бурди қоладими?

Эртаси куни қўйни Эшмурот ака боқиб кетди-ю, Турди тошлар ва арчазорларни паналаб, Холбекларнинг сурувига қараб кетди. Қуни билан пойлаб ҳеч иш чиқаролмади: Аваз билан Холбек сурувларини бирга қўшиб боқиб юришарди.

Кечки пайт Суюнбой ака ҳам келди-да, учовлари кенг бир ялангликда сурувларни ажрата бошлашди. Мингдан ортиқ қўй-қўзини бир-бирдан ажратиш қўшилиб оқаётган сувларни ажратилгандай мушкул иш эди. Қўзилар ва совлиқлар бир-бирини йўқотиб маърашар, қийинчилик билан ажратилган қўйлар баъзан у тўпдан бу тўпга чопиб ўтиб яна қўшилиб кетишар эди. Шунинг

учун икки сурувни бир-биридан мумкин қадар узоққа ҳайдашар эди.

Турди юқоридаги бир арчанинг панасидан бу тўполонни кузатиб ўтирар эди.

Холбекларнинг ажратилган қўйлари шу томондаги арчазорлар орасига кириб тарқалиб кетди. Қўйларнинг олди ёнанинг нариги ёғига ошиб ўтди.

Турди қўйларнинг ўн-ўн бештаси пана жойга келишини кутиб турди. Кейин уларни қўрқитмаслик учун чўпонча ҳуштак чалиб секин яқинлашиб борди. Тўрт оёқли йиртқичдан қочиб қутуладиган қўйлар икки оёқли Турдидан қочмас эдилар. Тепасида қашқаси бор семиз қора қўй юки оғир бўлгани учун қаттиқ чополмас эди. Турди шунинг орқа оёғидан ушлаб, қалин чакалакнинг орасига олиб кирди-да, кулликлаб қўйди. Бошқа қўйларни ёнадан ошириб эгалари томонга қайтариб юборди...

* * *

Авазлар икки сурувни ажратиб бўлишгунча қош қорайиб қолди. Қўйларни эрталаб санашганда, Холбекники битта кам чиқарди. Шунда Суюнбой ака тепаси қашқа қўйни эслади-ю:

— Авазларнинг сурувида кетгандир,— деди.

Холбек тушга яқин Авазларнинг сурувини бориб кўрди. Йўқ. Аваз ҳам хижолат бўлди: сурувларни барвақтроқ ажратиб, ўша заҳоти санаб кўришганда, балки топиш осонроқ бўлар эди. Кеча топ-пош тегиб оёғи синган бўлса бирор жойда ётиб қолганми?

— Топилиб қолар, топилмаганда ҳам битта қўй одамнинг жони эмас-ку,— деди Холбек уни хижолатдан чиқариш учун. Сўнг кеча қўйлари юрган томонларга қараб кетди.

Аммо кунин билан овора бўлиб қўйнинг ўзини ҳам, бирор изини ҳам тополмади. Турди «иш»ни пухта қилган эди.

У Холбекнинг сарсон бўлиб юрганини узоқдан кўриб: «Ўл-а!— дерди ичида.— Сўқир отангга ўхшаб, кўр бўлиб изла, қирма-қир тентира, барибир тополмайсан!»

Эртаси кунин сурувни Хулкарга қолдириб, Аваз ҳам

Холбек билан қўй қидиришга чиқди. «Бирор йиртқич еб кетган бўлса, калла-почаси қолгандир, кучук тезроқ ҳид олади», дейишиб, Тўрткўзни ҳам эргаштириб кетишди. Кеча сурув ўтган жойларни роса қидиришди. Қўйдан номи нишон йўқ эди.

Итқирганга тушган жилғалардан бирининг тепароғида эскирган думба ёғига ўхшаб қор кўринар эди. Аваз қорли жойларда кўк қоплон бўлади деб эшитган эди. «Қўйни шу еб кетдимикин?» деб ўйлади.

Улар Тўрткўзни эргаштириб, қорли жилғага ўтиб келишди. Жилғадаги қорнинг таги ковак бўлиб, одам эмекласа сиғадиган қувурга ўхшаб қолган. «Қувур»нинг тагидан шилдираб сув оқарди, унинг шифтидан эриб тушаётган томчилар шу сувга «чак-чак» томиб турарди.

Жилғанинг юқорироғида, қорнинг четларида тарап деган қизғиш ўсимлик ўсар эди.

— Чилланинг қори ҳам дардга даво эмиш,— деди Холбек ва қорнинг тозароқ жойидан олиб оғзига солди.

Аваз эса тарандан синдириб олиб шимий бошлади:

— Равочдан бу яхши,— деди, тараннинг нордонлигидан кўзи қисилиб.

Тўрткўз олдинроққа ўтиб, ерга тумшугини қададида, гингший бошлади. Аваз бориб қараса, қорнинг четида катта этик изи бор. Хол-холига қараганда кирза этик. Из унча эски эмас. Бундан бир неча соат олдин кимдир юқорига чиққану, кейин қайтиб тушган.

Шу из уларни уйдаи харсанг тош билан қор оралиғидаги бир ковакка олиб келди. Тўрткўз ковакка кириб, қўйнинг бир почасини тишлаб чиқди.

Турди қўйни сўйиб, гўштини терисига ўраб, шу ерга яшириб қўйган, боя келиб гўштни олиб кетган эди. «Агар бир гап бўлса, тери билан калла-почадан таниб қолишади» деб, бу нарсаларни қорга, тошнинг тагига кўмиб кетган эди.

Холбек билан Аваз терини ковлаб олишди-ю, буни ким қилганини сезишиб, Турдиларнинг қўшига қараб кетишди.

Қўйлар қўтонга келган, Эшмурот ака кичкина декчада шўрва қайнатмоқда эди. У Аваз билан Холбекни кўриб кўрқиб кетди. Холбек унга терини кўрсатди-да:

— Гўшти аллақачон шўрвага тушдими?— деди ва тош ўчоқни ғазаб билан тепиб юборди.

Декча ағдарилиб, шўрваси ёнаётган оловни ўчирди. Эшмурот ака дир-дир титрар ва кўпроқ Авазга қараб гапирарди:

— Мен ҳаромдан ҳазар қиламан... Тепамизда худо турипти...

— Сен имонсиз худони ҳам пишириб ейсан!— деди Холбек.

— Кўр бўлай агар, пишираётганим қоқ гўшт! Мана...

У ўчоқдаги чала устига тушган гўштан бир парчасини олиб Авазга кўрсатди. Бу чиндан қоқ гўшт эди. Аваз Холбекка «мунча қаттиқ кетма» дегандай қилиб қаради.

— Буларнинг сўфилиги ёлғон!— деди Холбек Авазнинг қарашига жавобан.— Буларнинг еганлари гўшт! Давлатнинг молини ейди, ҳаромхўрлар!

Эшмурот ака, соқоллари титраб, ўзини ҳимоя қилишга уринарди:

— Давлатнинг моли бирда-ярим бўлса ҳалоллаб ейишим рост. Кеча-ю кундуз меҳнاتини қилганимга яраша ейман! Бўш қоп тикка турадимиз? Авазжон! Мен бир марта кайф устида сени хафа қилганман. Юзингга қарай олмай изза бўлиб юрибман. Лекин мен Турдига ўхшаган имонсиз эмасман. У ҳароми...

— Хўп, бўлди,— Аваз унинг Хулкар тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини сезиб сўзини кесди.— Уша махлуқ қани?

— Турдими? Қишлоққа кетди.

— Гўшт ортиб кетдими?

Эшмурот ака ерга қаради. Турди унинг ўғирлик гўшт эмаслигини билар, шунинг учун ҳамма ишни унга билдирмай қилган эди. Боя у юқоридан хуржунга бир нарса солиб тушганини ва отга ортганини Эшмурот ака кўрган эди. Нималигини сўраганда, Турди:

— «Таран, кўнчиларга керак эмиш», деган эди.

Чақимчиликни ҳам гуноҳ биладиган Эшмурот ака буни айтиб ўтирмади-ю, Турдини ўзича сўкиб кетди:

— Динини ютган ҳароми!..

— Айтасизми, йўқми, нима олиб кетди?

— Сўрама, Авазжон, билмайман.

— Қачон кетди?

— Анча бўлди.

— Вақт кетмасин,— деди Холбек Авазга.

У терини ўраб қўлтиғига кистирди. Эшмурот ака-нинг олдидан узоқлашганда Аваз Турдини ўйлаб:

— Бу ғаламис мунчалик қутуриб кетаётганига ҳайронман,— деди.

— Э, буни ўша Давлатбековлар қутуртиряпти.

— Нимага?

— У куни Мансуров келганда эллик-олтмишта қўйни ажратиб қўшни совхозлик танишларининг сурувига қўшиб қўйишганини узоқдан кўрган эдим. Шу ҳаммаси Давлатбековнинг яширинча қўйи бўлса ажаб эмас.

— Замоналиларнинг учтадан ортиқ молини хатлаб юрган Давлатбеков шундай қилса... Турдини бугун албатта тутиш керак!

Холбек ёнадан ошиб, Турдининг олдидан қирқиб чиқмоқчи эди.

— Отлиқни пиёда қувиб бўладими?— деди Аваз.— Қўшга бориб отланиб чиқамиз.

— Сен қоласан, Аваз. Кеч киярпти, Хулкар ёлғиз.

— Суюнбой акага тайинлаб кетамиз. Бу Турдида сир кўпга ўхшаб қолди...

42

Ойкўл қишлоғига қоронғи тушган, фақат Ортиқнинг ҳовлиси ёп-ёруғ. Дарвозахонага битта, айвонга иккита юз шамли лампочка осилган. Ичкари уйларда ҳам чироқлар парпирайди. Дастурхон тузалган хона деворига айиқ териси шундай қилиб осилганки, орқа оёғи гиламга тегиб туради-ю, тумшуғи шифтга яқинлашиб боради. Сал силжиса шифтга ўрмалаб чиқиб кетадигандек...

Суюма ошхонадан уйга, уйдан ҳовлидаги ўчоққа зир югуриб зиёфат тайёрлайди. Ундаги асабийлик болаларига ҳам ўтган. Кичиклари дам-бадам гашлик қилиб йиғлашади. Суюма ичкари уйдаги меҳмонларга овозини эшиттирмасликка тиришиб катта болаларини қарғайди:

— Ҳой, қирилиб кетгурлар, укаларингга қарасаларинг-чи!.. Ҳе, оғзингдан қонинг келгур, мунча чириллайсан... Жувонмарг бўлгурлар, бошимга битган бало бўлдиларинг!.. Ҳой, ер ютгур!..

Айиқ териси осилган уйда зиёфат столининг юқори томонида Давлатбеков тоғ пистасидан чақиб еб ўтирипти. Унинг ёнида қўнғир китель кийган, қалин сочи оқара бошлаган семиз киши бор. Район тергов идорасининг масъул ходимларидан бири бўлган бу одам Давлатбековнинг қадрдони. Бугун шанба оқшоми бир дам олиб кетишга келган.

Столдаги коньяклар орасида иккита уч литрли шиша қимизга тўлиб, опноқ бўлиб кўринади. Радиолада айланаётган пластинка «Феруз»ни айтяпти.

Ортиқ меҳмонларга бир пиёладан қимиз қуйиб узатди:

— Бошқалар келгунча ичиб турингизлар, Усмонжон ака, иштаҳани очади.

Қора китель кийган семиз киши қимизни бир кўтаришда ичди-ю, пишиллаб:

— Дуруст,— деди.— Қайнатангиз Исмаат бобонинг зиёфатида кўп бўлганмиз. Лекин сиз ундан ҳам оширадиганга ўхшайсиз.

— Устозидан ўзмаган шогирднинг қулоғи кесилсин!— деб кулди Ортиқ.

Давлатбеков ўйчан эди. Соатига қараб қўйди. Мансуров келиши керак, лекин дараги йўқ. Давлатбеков унинг аччиқ-чучук гапларини кўпда ўзига олмас, «Директор бўлгандан кейин гапиради-да» дер, Мансуров буюрган ишни қилиб, ўзини унга яхши кўрсатишга ҳаракат қиларди. Бугун у Мансуров билан тил топишишга яна бир уриниб кўрмоқчи, ҳозир шунинг йўлларини ўйляпти. «Қуриб кетгур хотини ҳам ишлар экан-да, икковининг ойлиги билан онасининг пенсияси тўрт юздан ошар экан, биттагина боласи бор, шунинг учун кўзи тўқ,— дерди Давлатбеков Мансуровни ичида жеркиб.— Лекин бир кун эмас бир кун ноилож ейди-ку. Ўзи емаса, бошқаларга ҳам едирмайди. Бунга ким чидайди? Ҳар иштаҳаси зўрлар борки, битта курортга бир «Волга»нинг пули етмайди. Мансуров ё шуларга едириб, ўзи ҳам ейди, ё арзимаган бир баҳона билан ҳайдалади. Бугун сал боши қизиганда шуни тушунтириб қўйиш керак».

— Усмонжон ака, очилиброқ ўтиринг,— деди Ортиқ.— Ё яхши кўрган ашулангизни қуйиб берайми?

— Бўлса нега қўймайсиз, баччағарни...

— Э, ҳозир-да!

«Феруз» тугамасдан Ортиқ бошқа пластинкани қўйди.

Давлатбеков яхши кўрган куйининг оҳангига тебрана-
нар эди:

«Яна ўйнайлик, яна куйлайлик...

Иқбалимиз ёрқин экан, даврон сурайлик...

Иқбалимиз ёрқин экан, даврон сурайлик.»

* *
*

Турди Ортиқ буюрган қўйни отга ўнгариб тоғдам шошилмай тушиб келмоқда эди. Маслаҳатга биноан, Турди одамларнинг кўзига ташланмаслиги ва қишлоққа хуфтонда етиб бориши керак. У олиб келадиган қўйни Ортиқ меҳмонлар жўнагунча сўйдириб, нимта-
лаб, машиналарининг багажнигига солиб юбормоқчи.

Турдининг олдидан қирқиб чиқиш учун нариги сойдан от чоптириб келётган Холбек билан Аваз қўй ўнгарган отлиқни қош қорайганда узоқдан кўриб қолишди. Холбек бунинг Турди эканини сезиб:

— Тезроқ!— деди Авазга ва отига қамчи урди.

— Холбек, шошма!— деб Аваз отининг жиловини тортди.— Маслаҳат бор, Холбек!

— Э, ҳозир маслаҳат қиладиган пайтми!

— Шошма ахир! Уриб майиб қилсанг, аввал сени қамайди. Унинг сувдан қуруқ чиқиши осон бўлади.

— Нима қил дейсан бўлмаса?

— Қишлоққа етгунча қўйиб берайлик. Кўпчиликнинг олдида сирини очилсин. Қара, хуржундаги нимталарга қаноат қилмай, яна битта қўйни ўнгариб кетяпти.

— Беш қўлини оғзига тикқан бу галамис!

— Ана шуни одамлар бир кўриб қўйсин дейман-да.

— Қочиб қутулиб кетса-чи? Қишлоқнинг жини кўчаси кўп.

— Шу ёғини ўйлаб олишимиз керак. Мана бундай панадан юрайлик, бери кел...

* *
*

Қоронғида Ойқўлга кириб келадиган «газик» ўнқир-чўнқирларда силкинганда ёруғи гоҳ осмонга санчилар,

гоҳ ерга урилар эди. Қатта йўл мактабхона ёнидан чапга бурилди. Фара ёруғи оқланган деворни, қатор деразаларни пайпаслаб ўтди-да, йўл четида турган қиз билан йигитни ёритди. Мансуров Замоналини таниб, шоферга:

— Тўхтатинг-чи,— деди.

Машина Замоналидан ўтиб тўхтади. Мансуров эшикни очиб ерга тушгунча Замонали билан қиз ҳам етиб келишди:

— Ийби? Чўлпонхонми?— деб машинадан баланд бўйли қотма бир жувон тушди-да, Чўлпонхон билан қучоқлашиб кетди.

— Вой, Сабохон опа, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан-а!

— Давлатбековнинг бўлимига аққол келмайман деган эдим, ўртоқ Мансуров қўймадилар. Бо келдим.

— Зап қилибсиз-да, Сабохон опа,— деди Чўлпоной.— Жуда ўрнингиз билиниб қолган эди.

Замонали ҳам Сабоҳат билан қувониб кўришди. Сабоҳат ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб тожикча талаффуз билан:

— Ёмон йўқ,— деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йили машҳур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналининг соқоли ўсиб қолганини кўриб:

— Соқолингиз баланд бўлипту,— деди.

Яна кулишди.

Чўлпонойнинг қўлида арча баргидан тиқин қилинган қизил қимиз кади бор эди. У Сабоҳатхон билан кўришаётганда силлиқ қимиз кади сирганиб оғзи пастга қараб қолган, Чўлпоной ўзи буни сезмас эди.

— Ийби, тўкилади!— деб Сабоҳатхон қимиз кадининг оғзини юқори кўтарди.

— Тўкиладиган нарсаси йўқ, опа,— деб кулди Чўлпоной.— Ортиқ Қамбаров яна қимиз бердирмай қўйди.

Уларнинг гапларига мийиғида кулиб, жим турган Мансуров энди Замоналига қаради-ю:

— Нега бердирмайди?— деди.

— Мен сўрасам «меҳмонларга керак» дейди.

— Меҳмонлар бугун келяпти-ку,— деди Чўлпоной.— У киши беш кундан бери бердирмайди. Айиқ отиб келганларидан бери яна дағдағаларни зўр.

Мансуров Чўлпонойнинг сил бўлганини, қимизни врачлар дориликка буюрганини билар эди.

— Сабоҳатхон,— деди.— Эртадан бошлаб қимизни сиз тақсимлайсиз.

— Зоотехникнинг вазифасига қимиз тақсимлаш кир-маса ҳам, мен шу Чўлпоной учун хўп дейман, ўртоқ директор.

— Ўтган йили турган хонангиз ҳали ҳам бўш,— деди Чўлпоной унга.— Нарсаларингизни олиб келганми-сиз?

Шофер йигит машинадан иккита чамадон кўтариб тушди.

— Тезроқ жойлашинг,— деди Мансуров.— Сиз ҳам зиёфатга борасиз.

— Айтмаган жойга мен қандоқ бораман, ўртоқ Мансуров?

— Қамбаровга буюрсак ўзи келиб айтиб бо-ради.

Қизлар кетишгандан кейин Мансуров Замонални билагидан олди-ю:

— Хўш,— деди.— Таклифларингиз амалга ошяпти. Мен кеча Тошкентда эдим. Ғаллага эътибор зўр. «Ҳам пахта, ҳам дон» деган шиор бор. Энди Ойкўлда ҳам ғаллакор бригада тузсак дейман...

— Ниҳоят!..

— Ҳа, лекин чорванинг туёғи ҳам ошади. Ойкўлга яна беш-олти сурув қўй берсак керак.

— Ҳисор зотидан бўлса эди...

— Майли, Ойкўлга иложи борича ҳисор зотидан хиллаб берамиз. Энди сиз менга бир нарсани айтинг: шу ишнинг ҳаммасини Ортиқ Қамбаров эплай оларми-кин?

— Ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Эплай олмайди. Лекин ким эплайди? Ортиқнинг укаси Авазми? Мен у билан гаплашган эдим. Утовни олишга борганда. Акасининг ўрнига бўлишдан тортин-димми... Кўндиролмадим.

— Аваз бунақа ишни суймайди. Уни бош чўпон қи-либ қўйиш мумкин.

— Ўзи ҳам шундай деди. Кейин Аваз сизни кўр-сатди.

— Бригадирликка-я?— ажабланди Замонали.

Совхоз марказида каттагина ойлик олиб ишлайди-

ган олий маълумотли мутахассиснинг қишлоққа келиб бригадир бўлиши фавқуллоҳда гап эди. Четдан қараганда, бу Замонали учун ютқизиқ бўлиб кўриниши мумкин эди.

Аммо Мансуровнинг бошқа бир режаси бор эди. У Замоналини Давлатбековнинг ўрнига бўлим бошлиғи қилиб кўтармоқчи эди. Шунда ечилмай ётган кўп чигалликлар тезроқ ечилиши мумкин эди.

Аммо бошқарма бошлиғи Гиёсиддинов ҳали ҳам Давлатбековни суяб келмоқда эди.

Энди агар Замонали Ойкўлда ишни яхши йўлга қўйиб тажриба орттирса, келгусида Мансуров уни Давлатбековнинг ўрнига қўйишга астойдил ҳаракат қилмоқчи эди.

Мансуров ҳали бу режасини Замоналига айтолмас эди. Лекин унинг бригадирликка «хўп» дейишини жуда истарди.

— Биз сизнинг шунча таклифларингизни қабул қилдик, энди сиз бизнинг битта таклифимизга хўп десангиз, яхши бўлар эди.

— Муталлиб Мансурович, мен сиз билан табелчи бўлиб ишлашга ҳам розиману, лекин Давлатбековнинг бўлимида ишлашга юрагим бетламайди.

— Сиз мен билан ишлайсиз.

— Ортиқ Қамбаров нима бўлади?

— Узига яраша иш топиб берамиз. Эҳтимол, экспедитор бўлар...

— Бечора, «мартабам кўтарилади» деб сизга зиёфат тайёрлаётибди...

— Мен унинг овчилигини ҳурмат қилиб бораётибман,— деб Мансуров машинасига чиқди.— Жавобини эртага айтасиз,— деди Замоналига.— Қамбаровнинг уйи қаёқда? Шоферга тушунтириб қўйинг.

* * *

Нариги кўчада бирдан тўполон кўтарилди. Қимдир томга чиқиб, бутун қишлоқ эшитадиган овоз билан бақирди:

— Ортиқ ака! Замонали! Қаёқдасизлар? Угри тутилди!

Замонали Холбекнинг овозини таниб югуриб кетди. Директорнинг «газик»и унинг кетидан борар эди.

Қишлоқнинг нариги четидан Ортиқ чопиб чиқди.

Овоз келган кўчада Турди қўй ўнгариб турар, Аваз пиёда бўлиб, у минган отнинг юганидан маҳкам ушлаб олган эди. Бир четда Норбой ота Аваз билан Холбекнинг отини ушлаб турарди. Безгак тутгандай титраётган Турди югани Авазнинг қўлидан тортиб олишга уриниб:

— Қўйвор!— деди.— Бу қўйни Ортиқ аканг сўраган, ҳозир менга қўшилиб қўлга тушади.

— Елғон!.. Ҳаммани булғамоқчисан сен иблис!

Турди ўнгарган қўйини Авазнинг устига ағдариб ташлади-ю, отига қамчи босди. Юган узилиб кетди. Авазнинг бир қўлига Турдининг этаги чалиниб қолди. Шундан ушлаб уни пастга тортди. Томдан сакраб тушган Холбек ерга гурсиллаб қулаган қўйга қараб чопди.

Қамчи еган отнинг юқорига сакраши ва чакмоннинг этагидан тутган Авазнинг пастга тортиши билан айил ҳам узилиб кетди. Турди эгар ва хуржун билан бирга ерга йиқилди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб талваса қилар экан, ётган жойида Авазни сўкди:

— Хотинингни алами шунчами?!

Аваз унинг бошини қайириб кўча тупроғига босди.

— Хотинимни тилиннга олма, иблис! Тилдан айрилсан!!

Турди оғзига кирган тупроқни туфлаб, бўғилиб:

— Қўйвор!— деди ва яна тупроқ туфлади:— Қўйвор! Улдим!!

Аваз уни чакмонининг елкасидан олиб бир силтаб тортди-ю, ўрнидан турғазди.

Муюлишдан чиққан «газик»нинг чироғи қаршидан чопиб келаётган Ортиққа тушди. Турди юзига илашган тупроқни чакмонининг этаги билан артмоқда эди.

Холбек қўйнинг оёғини ечиб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Лекин қўй отдан қулаганда бели синган экан, ўрнидан туролмади.

Норбой ота Турдига қўлини пахса қилиб қичқирди:

— Шу жониворнинг уволи урсин сени! Атайлаб ташлаб юбординг-а!

Қўрқиб довдираган Турди пойма-пой жавоб берарди.

— Ортиқ аканинг қўйи бу! Ана, ўзи айтсин!

Замонали ва Ортиқ уларнинг олдига бир вақтда егиб келишди. Директорнинг машинаси нарироқда тўхтади-ю, Мансуров ерга сакраб тушди. Одам тўплана бошлади.

Машина фараси халойиқнинг ўртасида турган қўйни, Аваз, Холбек, Ортиқ ва Турдини яхши ёритар эди. Замонали қўйнинг қулоғини одамларга кўрсатиб:

— Мана сирғанинг изи!— деди.— Давлатнинг қўйи бу!

Турди Ортиққа ёрдам сўраб қаради. Ортиқ, қўйнинг устига энгашиб:

— Қани?— деди.— Мен ҳам бир қўйни қўзилигида энлаб қўйган эдим. Уша эн бўлиши мумкин.

— Сизнинг энлаган қўйингиз совхознинг сурувида нима қилиб юрипти ўзи?— сўради Мансуров.

Ортиқ сўз тополмай қолди.

— Э, бу совхознинг қўйи!— деди Норбой ота.— Мен бу жониворларни ўзим катта қилганман, танийман!

— Сизнинг қўзингиз ўтмаслашиб қолган, адашаётган бўлсангиз керак, Норбой ота!— деди Ортиқ.

Аваз акасидан ҳайрон эди; нега Турдини ёқламоқчи бўлади?

— Холбек, терини ерга ёз,— деди Аваз. Холбек белига қистирилган терини ерга ёйди. Аваз Турдиннинг хуржундаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Қараб қўйинг,— деди Аваз акасига.— Турди бу қўйни Холбекнинг сурувидан ўғирлаб сўйган. Итқирганинг жилғасига, қорга яшириб юриб, энди, мана, уйига олиб келаётган экан.— Ғовур бўлиб кетди. Бир неча киши бирдан Турдини сўка бошлади.

Халойиққа Қамбар ота ҳам келиб қўшилди. Том бошидан болалар, девордан аёллар мўралаб қарар эди. Тўполон катта бўлаётганини сезган Давлатбеков ва қўнғир китель кийган семиз меҳмон ҳам келишди, халойиқни ёриб ўтиб ўртага киришди.

Ортиқ энди Турдини ёқлай олмай қолди. Унинг баднафслигидан ғазабланиб:

— Ўғри!— деди.— Ойкўлга иснод келтирдинг!— Ортиқ терговчига юзланди. Гап кўпайса сир очилиши мумкин эди. Терговчи эса синашта одам.— Бу ўғрини тезроқ олиш керак!

Турдиннинг онаси Ҳожар кампир чопиб келди-ю, ўғлини қучоқлади:

— Болагинам, булар сени тутиб бериб, ўзлари кутулиб кетмоқчи!

— Чучварани хом санабсиз!— деди Турди Ортиққа. Сўнг директорга юзланди:— Менинг сурувимда Қамбаровнинг ўн саккизта яшириқча қўйи бор. Битгасини айиқ ўлдириб кетганда ўрнига буни олган! Шанба куни келтириб бер деган!

Халойиқ гувиллай бошлади.

— Муттаҳам!— деб Ортиқ Турдига хезланди.— Ҳаммасини ўзинг қилгансан! Сирғасини ўзинг алмаштиргансан!

— Демак, сиз буни билгансиз?— деди Мансуров.

— Ҳе, булар балони билади, ҳаммаси бир ҳаромтомоқ!— қичқирди Норбой ота.

— Бу ёқда қўй учтадан ошса тортиб олади, ўзлари ўнталаб яшириб боқади!

Орқадан кимдир ўзини қоронғига олиб қичқирди:

— Турдининг сурувида Давлатбековнинг ҳам яшириқча қўйлари бордир. Текширилсин!

Давлатбеков бир чўчиб тушди, мўйлови асабий силкиниб, овоз келган томонга интилди. Турдининг ёнидан ўтар экан, унинг билагини киши билмас қисиб қўйди. «Айтма, қутқариб оламан» деган маънони Турди тушунди ва дадилланиб бошини кўтарди.

Давлатбеков дағдаға қилиб сўради:

— Панада туриб иғво қилаётган ким? Қани ўртага чиқ-чи! Нима исботинг бор? Исботинг бўлмаса, туҳмат учун қамаласан! Қани, чиқ!

Давлатбеков билан олишиш осон эмас эди. Ҳалиги гапни айтган одам кўрқиб чиқмади.

Ортиқ жаҳл устида сир бериб қўйганини Давлатбековдаги усталikka қараб билди. Ҳовлисида ёнаётган чироқлар, радиолада «даврон сурайлик» деб айланаётган пластинка ва шунча меҳнат қилиб тайёрланган зиёфат бирдан эсига тушиб, гўё чақмоқ бўлиб чақнади. У кўчада қип-яланғоч тургандай, ҳалиги чақмоқ ёруғи уни шарманда қилиб кўрсатгандай бўлди. Бу оқшомдан кутган умидлари чил-чил синди. Ортиқ титраб ва йиғламсираб, шу чақмоқни бошлаб келган Авазга чексиз бир нафрат билан тикилди:

— Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб юзимга оёқ қўйдинг-а! Энди кўнглинг жойига тушгандир? Ота, ўғлингиз энди муродига етгандир?!

Говур бирдан босилди. Одамлар энди Қамбар ота билан Авазга кўз тикишди.

Қамбар отанинг юзлари ўнгиб кетган. Уятдан қалқиб турган кўзларини ўғилларидан олиб қочади. Ҳамма сукут сақлайди.

— Дада, мен акамни тутиб бераман деб ўйлаган эмас эдим.— Авазнинг товуши титрарди.— Биз ўғрини сазойи қиламиз десак, бу одам ўзи қўшилиб ўтирипти.

Қамбар ота энди Авазнинг юзига қаради. Мадад излаб қаради. Уғлига эмас, отасига ҳасрат қилган кишидай кўзлари ёшланиб гапирди:

— Мен нима дейман, болам, икковинг ҳам жигарбандимсан.— Қамбар ота Ортиққа қараб армон қилиб деди:— Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади. «Укам юзимга оёқ қўйди» дейсан. Узинг-чи? Гап беш-олтита қўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг қайси ёмон кунига ярадинг? Шу қора кўзларни, шу ҳамқишлоқларингни, шу укангни сен ўзингдан бездирдинг-ку... Энди мен нима қилай?..

Қамбар ота соқолига оқиб тушган кўз ёшини кўрсатмаслик учун орқага бурилди. Халойиқ унга индамай йўл берди. Қамбар ота секин тўпдан чиқиб кетди.

Одамлар яна нимадир бўлишини кутиб жим туришар, фақат девор тагида Норбой ота ушлаб турган отлар депсинар эди.

— Сиз Аваздан нолийсиз,— деди Холбек Ортиққа ачиниб кўз ташларкан,— ҳамтовоқларингиз сизни нима кўйга солганини билмайсиз!

— Қайси ҳамтовоқларим?

— Директор борган кун Турдилар элликдан ортиқ қўйни ажратиб бошқа сурувга яширган эди. Шунинг ўн саккизтаси сизники бўлса, қолганлари ўртоқ Давлатбековники эмасмикин?

— Елғон!— деди Турди ва Давлатбековга эгасига содиқ итдек бир қараб олди:— Унта қўй ҳам сенинг кўзингга элликта бўлиб кўринади! Отангга тортгансан!

— Муттаҳам!— деб Холбек Турдига ташланди. Давлатбеков уни қўлидан тутиб қолди ва:

— Сен ўзинг нега мени иғво қилиб юрибсан?— деди.

— Иғвоми, чинми, текшириб кўрса билинади,— деди Аваз Мансуровга. Сўнг отининг тизгинини Норбой

отанинг қўлидан олди-да, узангига оёқ қўйди. Мансуров уни тўхтатмоқчи эди, юзидаги тундликни кўриб индамади.

Давлатбековнинг юрагида талваса, Итқиргандаги Эшмурот акани ва ўша сурувдаги қўйларни қандай қутқаришни ўйлайди. Кечаси кимни юборса экан? Ортиқ тамом бўлди... Йўқ, Ортиқ бориб, ўзининг қўйларини ҳам яширса, «Турди тухмат қилди» деб қутулиб кетиши мумкин. Давлатбеков гарангсиб турган Ортиққа тикилиб, «маҳкам бўл, ҳечқиси йўқ» дегандай кўз қисиб қўйди.

Аммо у ўйлаган нарса Мансуровнинг кўнглидан ҳам ўтган эди. Холбек Авазнинг кетидан тоққа жўнамоқчи бўлаётганда Мансуров уни тўхтатди:

— Сиз шошманг, Ортиқ Қамбаров бригадирликдан бўшатилди. Замонали Сайфиддинов, ҳозирча бу иш сизга юкланади. Дарҳол отланингу мана бу йигит билан бирга,— Мансуров Холбекни кўрсатди,— ўша сурувга боринг, ортиқча қўйлар кечаси у ёқ-бу ёқ бўлмасин. Эрталаб ревизия чиқади.

Халойиқ ҳаяжон билан яна бир гувиллаб олди. Давлатбеков сесканиб кетди.

— Отангизга раҳмат, ўртоқ Мансуров,— деди Норбой ота,— Давлатбековнинг ҳам кўзини очадиганга ўхшайсиз!

Бу гапни маъқулловчи ғовур Давлатбековнинг устига совуқ сув қуйгандай бўлди. У бирдан ҳушёр тортди:

— Менинг кўзим очиқ, Норбой ота!— деди у ўзини дадил тутиб. Фақат овози одатдагидан заифроқ эшитилди:— Ревизияни эрталаб ўзим эргаштириб чиқаман. Текшириш ўтказилса жуда яхши, менинг тоғда яшириқча қўйим йўқлигини аниқлаб беради. Ана унда бу ердаги тухматчиларнинг кўзини очиб қўйиш менга тан!

«Нимасига ишонади?— таажжуб билан ўйланди Мансуров.— Ё бирга чиқиб ревизияни алдайман деб ўйлайдими? Кўрамиз!»

43

Замонали кечаси Итқирганга келиб, Эшмурот ака билан бирга ётди. Қишлоқда бўлган гапларни айтиб бериб, Эшмурот акага мумкин қадар яхши гапирган эди:

— Давлатбеков ҳам жонимга теккан,— деди кекса чўпон.— Бир эмас қирқ бешта қўй, ҳали ундан яшир, ҳали бундан яшир...

Замонали шу билан масала ҳал бўлди деб ўйлади.

Аммо тонг отиб, тушга яқин Давлатбековнинг ўзи ревизияни бошлаб келганда, Эшмурот акани унинг салобати боса бошлади.

Ревизия составида бошқармадан Ғиёсиддинов юборган бир инспектор йигит, зоотехник қиз Сабоҳат ва Мансуровнинг ўзи бор эди.

Осмонни булут қоплаб олган, чангга ўхшаш майда ёмғир шамолда пуркалиб ёғиб турар эди. Ёз ҳавоси деб юпқа кийиниб чиққанлар совқотиб ёмғирпана жой қидиришарди. Кўк диаганаль китель кийган Давлатбеков ёмғирни сезмагандай шошилмай қўйларни санар, ревизияга ҳаммадан ортиқ жон куйдираётганга ўхшарди. Унга сайин Эшмурот ака Давлатбековдан ҳайиқарди.

Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чиқди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурот аканинг ўзиники, иккитаси қайси бир район хизматчисники эди. Эшмурот ака бунинг ҳаммасини айтди-ю, қолган қирқ беш қўй кимникилигини айтмай туриб олди.

Давлатбеков ўзини шундай осойишта тутар ва Эшмурот акага шундай ҳокимона кўз ташлар эдики, бечора чол:

— Мен билмайман,— деб мингиллади.— Турди бош чўпон. Турди билади.

Турдини кечаси терговчи машинага солиб районга олиб кетган эди. «Давлатбеков мени тезда кутқариб олади»,— деб ҳибсга унча қўрқмай тушган Турди ҳам сурувда Давлатбековнинг қўйлари борлигини яширган эди.

— Эшмурот ака, сиз нимадан мунча қўрқасиз?— деди Замонали.

— Мен саводсиз одамман.. Мен...

— Шошманг, кечаси менга «Давлатбековнинг қирқ бешта қўйи бор» демаган эдингизми?

— Уйдирма гап,— Давлатбеков мумкин қадар осойишта гапирар эди:— Эшмурот ака, сиз ундай демагансиз. Бу сурувда менинг битта ҳам қўйим йўқ.

— Шу аниқ гапми?— деди Мансуров унинг кўзларига тикилиб. Давлатбеков унинг кўзларига мижжа қоқмай қаради-да:

— Албатта!— деди.

«— Кўзлар ҳам алдар экан-а!»— деди Замонали ўзича...

— Нима қиламиз?— деб Мансуров Сабоҳатхонга қаради.

— Эгаси яширинган қўй — ҳаром йўл билан орттирилган бўлади,— деди Сабоҳатхон.— Мен бу сурувни бултур кўрганимда майда-чуйда дурагай қўйлар бунчалик кўп эмас эди. Биласиз, битта катта ҳисорий қўйга бунақа майдасидан иккитасини беради...

Тилла тишли инспектор йигитни Ғиёсиддинов Давлатбековга ёрдамга юборган эди. Ҳозир унинг тишлари лабида акс этиб, кинояли кулимсиради.

— Хўш, сиз ўртоқ Давлатбековни шунақа қилганлардан демоқчимисиз?

— Ҳозирча бундай дейишга исботимиз йўқ,— деди Мансуров.— Нима бўлганда ҳам, бу эгасиз қўйлар давлатнинг ҳақи. Тўғримни, ўртоқ Давлатбеков?

Давлатбеков елкасини қисди:

— Анигини билмагунча бир нарса дейиш қийин.

Мансуров Сабоҳатхон билан Замоналига юзланди:

— Акт ёзинглар. Эгасиз қўйларни совхозга ўтказамиз.

Қирқ беш қўйдан бирваракайига ажраб қолиш хавфи Давлатбековнинг ичини куйдириб, елкасидан тутун чиқариб юборгандай бўлди.

— Бунга бизнинг нима ҳақимиз бор?— деди у.— Ўртоқ Мансуров, сиз директор бўлсангиз ҳам, Совет ҳукумати эмассиз. Хусусий қўйларни давлат ихтиёрига олиш ҳукуматнинг иши.

— Демак, бу хусусий қўй эканлигини биласиз?

— Биламам, чунки сирғаси йўқ, ҳисобда йўқ. Эшмурот ака, дурустроқ эсланг, бу Шодмон билан... Раҳимбердиннинг қўйи эмасмикан?

Шодмон дегани Давлатбековга қариндош, Раҳимберди эса унинг гапидан чиқмайдиган ювош бир ишчи эди. Замонали шуни эслади, Давлатбеков қўйларни ўшаларнинг номига ўтказиб қутулиб кетмоқчи эканини сизди.

— Уртоқ Давлатбеков,— деди.— Менинг раҳматли отам билан бирга колхоз тузиб, бойларни бадарга қилган экансизлар... Шу эсингиздами?

— Ҳа, мен бутун ёшлигимни Совет ҳукуматига фидо қилганман. Сув келса симириб, тоғ келса кемирганман!

— Энди ҳозирги бу аҳволни ўша вақтларга бир солиштириб кўринг-а! Бойлар ҳам ортиқча қўйларини шу тоғларга қочириб яшириб юрмаганми? Ушалар ҳам тўпписи тор келганда «бу қўйларнинг ўнтаси палончи батракники, бештаси палончи камбағалники» деб, халқнинг қанотига яширинишга уринмаганми?

— Уртоқлар, эшитиб қўйинглар!— деди Давлатбеков Мансуров билан инспекторга.— Сиёсий шабкўрнинг гапини билиб қўйинглар, парткомда гувоҳ бўласизлар! Бой, муштумзўр яна пайдо бўлган деяпти бу!

— Пайдо бўлган эмас, сиздақаларни қўйиб берса пайдо бўлиши мумкин демоқчиман!

— Мен? Мен-а?

— Ҳа, сиз! Бурноғи йнли битта «Волга» билан «Победа» машинангиз бор эди. Биттасини сотишга мажбур бўлдингиз. Шаҳарда ҳам ҳовлингиз бор эди, бир амаллаб жиянингизнинг номига...

— Хусумат гап бу! Сен бола, учта тиррақи эчкингни қонунга биноан олдирган эдинг, шунинг алами ҳаммаси!

— Бу менинг эсимда йўқ эди, яхши эслатдингиз, ўртоқ Давлатбеков. Ушанда сиз ҳақиқатан хусуматга борган эдингиз. Лекин мен ўз молимни «меники» деган эдим. Ортиғини давлатга сотиб, пулини олган эдим. Ҳозир сиз қирқ бешта қўйингизни «меники» деёлмайсиз. Десангиз оёғингиз осмондан келади. Шунинг учун ҳукумат текинга олса аламингизни ичингизга ютиб жим турасиз. Баттар бўлинг!

Мансуров билан Сабоҳатхон атайлаб индашмас, Замонали жуда боплаганда секин кулиб қўйишар эди. Инспектор йигит безовталаниб, ўртага гап қўшмоқчи бўлар, лекин Давлатбеков унга сўз бермас эди.

— Сен ҳукумат учун нима қилибсанки, мунча оғзингни тўлдириб гапирасан. Биз ҳукумат учун жон бериб, жон олганимизда этагингнинг орқасини тугиб юрган бола эдинг!

— Майли, сиз осмону, мен ер бўлганимда ҳам,— деди Замонали,— ҳозир шу топда сиз мендан қўрқа-

сиз, шунча молим бор деб мақтанолмайсиз, тиззангиз қалтираб, бойлигингизни яширасиз!

— Меники эмас булар!

— Ҳа, ана,— деди Замонали кулиб.— Ҳукуматимизга минг раҳматки, ҳаромхўрларни ҳалол одамлардан қўрқадиган қилиб қўйипти! Хусусий мулкка ҳирс қўйганларнинг шу ҳирсини «бичиб» турипти!

Мансуров Замоналига қараб «бўш келмайсан-с» дегандай қилиб кулди.

Давлатбеков ўзини босмоқчи бўлар, лекин босолмас эди.

— Сиз ёзиб олинг бу иғволарни!— дерди у инспекторга қараб.— Менга қанчалик туҳмат қилишларини бошқармадагилар билмайди ҳали!

— Ҳақиқатан сизни кўп одам ҳали билмайди,— деди Замонали.— Лекин...

— Бас, энди,— деб инспектор йиғит Замоналига ўшқирди.— Ортиқча гапнинг кераги йўқ!

— Наҳотки шу гаплар ортиқча бўлса!— деб Замонали Мансуровга юзланди.

— Бу гап ортиқча бўлса,— деди Мансуров инспекторга,— сиз бошқа бир нарсага жавоб беринг-чи. Мана шу яйловларда қанча колхозлар чорвадан бой бўлган экан, қанча одамлар тоғ этагида галла экиб, боғ қилиб, беҳисоб даромадлар олган экан. Давлатбековга ўхшаган одамлар бошлиқ бўлгандан бери, нега шу даромадлар йўқолиб кетди? Нега бу ажойиб фойда ўрнига зарар келтирадиган бўлиб қолди?

— Бунинг сабаби кўп,— тутилиб-тутилиб гап бошлади инспектор.— Ташкилотчилик масалалари, ғоявий тарбия...

— Ундан ҳам олдин,— деди Мансуров,— ленинча ҳалолликни айтинг, жонкуярликдан, ленинча инсонпарварликдан гапиринг!

Инспектор жавоб бермай ерга қаради. Давлатбеков, ёмғирда ҳўл бўлган мўйлови осилиб, яна эътироз қилмоқчи бўлаётувди, Мансуров унга сўз бермади:

— Агар биз ленинчасига ишласак, беҳисоб бойликлар берган бу табиат яна беради. Бу бойликларнинг баракасини учирадиган ҳаромхўрлар бўлса, пайини қирқамиз ҳаммасининг! Биз ҳаромхўрларнинг зарари қанчалик кўп томонлама эканини баъзан дуруст ўйлаб кўрмаймиз. Булар қишлоқларни обод қилишу, одамларнинг

гайратини, маданиятини ошириш ўрнига, нуқул шахсий бойлик билан баланд мартабани ўйласа... Биттани ўзлари тўкиб-сочиб еганда, юзтани бошқаларга тўкиб-сочиб едирса... Барака қоладими? Яна ҳаромхўрлар ўзларини оқлайдиган «назария» ҳам топишган: ойлик билан яшаб бўлмас эмиш, шунинг учун «емай» иложлари йўқ эмиш! Миллион-миллион ишчилар, деҳқонлар ойлик билан яшайди. Минг-минглаб муаллимлар, врачлар ойлик билан яшайди. Булар нега қаноат қилолмайдилар? Буларнинг шохи борми?

Бу гаплардан Давлатбеков дарҳол ўзига керакли бир «хулоса» чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, сиз айтган одамлар бошқа!— деди.— Буни биладиган катталар бор!

— Майли, гапни бошқармада давом этказамиз,— деди Мансуров.— Сабоҳатхон, ортиқча қўйларнинг ҳаммасига акт тузинг. Эгаси чиқмаганларини тегишли идоралар совхозга ўтказиб беради.

Энди инспектор йигит ҳам Давлатбековни ёқлашдан няманиб жим бўлиб қолди. Давлатбеков «бу қўйлар палончиларники» деб бошқаларни ўртага солишга ҳам юраги бетламади. Мансуровнинг авзойи шу бўлса, «сиз нега давлатнинг сурувига бировларнинг қўйини қўштириб қўйган эдингиз?» деб сиртмоқ ташлайди-ю, тутиб олади. Ўзимизники деса-ку, тамом бўлади. Бирдан-бир йўл — «меники эмас» деб, тониб туриш эди. Қамоқдаги Турди бир нарса деса, ёлғонга чиқариш қийин эмас. Эшмурот чол ўжар одам, бир марта «билмайман» дегандан кейин, иккинчи бўйнига олмайди. Кейин Давлатбеков бир йўлини топиб, уни яна бураб қўяди. Нарёқда Ортиқ бор. Лекин у ҳам дамнини чиқарса қамалишини билади...

Мансуров сурувни оралаб кетди. Сабоҳатхон билан Замонали ортиқча қўйларни хатлашга тушди. Шундай сара қўйлар... Ҳар бирини ҳозир бозорда юз эллик сўмдан олади.

Давлатбеков шунча қўйдан ажралишини жуда аниқ ҳис қилди-ю, ўттиз икки тиши баравар суғурилаётгандай вужуди қақшаб кетди. Сўнг Мансуров билан Замоналига адоватли кўз ташлаб: «Ўлмасам,— деди,— сенларнинг йиқилганларингни ҳам кўрарман. Ушанда қирқ беш қўйимнинг ҳар биттасини бурунларингдан суғуриб оламан!»

Эгасиз қўйларни давлат ихтиёрига олиш масаласи совхоз марказида ва районда бир неча кун дув-дув гап бўлиб юрди. «Давлатбековники экан, тонипти» деган овоза бошқармага ҳам етиб борди. Давлатбеков ундан олдин Гиёсиддиновнинг кабинетига кирган, «Мансуров мени кеткизиб, ўрнимга Сайфиддиновни қўйиш учун шу илгога қарсак чалапти» деган эди. Бир эмас, қирқ беш қўйдан воз кечиш осон иш эмас эди. Давлатбеков шунча бойликдан маҳрум бўлиб қараб турадиган одам эмаслигини Гиёсиддинов яхши билар эди. Шунинг учун қўйлар уни эмаслигига ишонди. У Воҳидовга, Воҳидов Мансуровга қўнғироқ қилди:

— Қўйларни совхозга ўтказиб олаверинг, сиздан нима кетипти?— деди.— Давлатбеков масаласига келганда... гап фақат унинг ошиқча қўйларида эмас. Умуман... гап кўп. Кейин сўзлашармиз.

44

Тоғлар лоқайд бир улуғворлик билан сукут сақлашар ва бағридаги одамларнинг яхши-ёмон ишларига тилсиз гувоҳ бўлиб туришар эди.

Холбек ҳали ҳам уйларига боришга юзи чидамай тоғда юрар эди. Бироқ энди тоғда учраган ҳамқишлоқларининг гапларида, муносабатларида ўзига нисбатан илиқ бир ўзгариш сезиб, кун сайин кўнгли кўтариларди.

Уша кеча Аваз иккаласи Турдини бошлаб қўлга туширганлари, Давлатбековдай балохўр адабини егани, одамлар Ортиқдан қутулгани ҳаммининг оғзидан тушмас эди. Бу воқеаларни Жаннатхон эшитса, эҳтимол, Холбекка бўлган илгариги ҳурмати озми-кўпми эсга тушар.

Мана шу тахмин Холбекнинг юрагидаги соғинч ҳиссини кучайтирар, Жаннатхонни кўриш истаги кун сайин чидаб бўлмас даражага чиқиб борар эди.

Буни Суюнбой ака ҳам сезиб юрар эканми, бугун эрталаб:

— Қишлоққа бориб бир ёзилиб кел,— деб қолди.

— Мабодо икки-уч кун келмай кетсам-чи?

— Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман-да.

— Бўпти!

Холбек шу заҳоти отланди, бор пулини чўнтагига солиб, тоғдан тушиб кетди. Ойкўлни четлаб ўтиб, ўша куни районга етиб борди. Унга керакли нарса раймагда йўқ экан. Отини бир танишлариникида қолдирди-да, тунги поездда Тошкентга жўнади...

Эртаси куни кечки пайт оти терга ботган Холбек Ойкўлга кириб келди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб даладан қайтмоқда эдилар. Холбек уларнинг орасида кетаётган Жаннатхонни анча беридан таниди-да, отидан тушди.

— Жаннат!— деб чақирди.

Хотин-халаж ҳаммаси бирдан ўгирилиб қаради. Жаннатхон таниш овоздан бир сесканди, кейин чавқар отини етаклаб гуноҳкорларча ийманиб турган Холбекнинг юзини кўрди-ю, ўзи ҳам ловиллаб қизарди.

Холбек отини етаклаб кела бошлади. Жувонлардан бири Жаннатхонни туртиб:

— Бўш келма!— деб шипшиди.

Қиз-жувонлар қиқирлаб кулишди-ю, Жаннатхоннинг бир ўзини йўлнинг ўртасида қолдириб кетишди.

Холбек ерга қараб турган хотинига ёндашишга журъат этолмай уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Хуржунни отдан олиб ерга қўйди. Ундан матога ўроғлик узун бир нарса олди. Матосини очган эди, сопи садаф билан ишланган чиройли рубоб кечки қуёш нурида йилтираб кетди.

Холбек уни хотинига узатди:

— Ма...

Жаннатхон унинг илтижо билан термилган кўзларига қисқа бир назар ташлади-да, ўпкаси тўлиб:

— Олмайман,— деди.— Энди рубобни қўлимга олмайман деганман... Синиб бўлган ҳаммаси.

— Жаннат, ёки ол, ё рубоб билан менинг бошимга ур, бу ҳам синсину мен ҳам бу аҳмоқ бошдан қутулай!

Жаннатхон унинг бир вақтлар «хиёнат қилсанг, рубобни бошингга ураман, бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади» деганини эслади. Сўнг Холбекнинг юзига қараб, ҳозирги гапни ҳам жиддий туриб айтганини сезди. Тўсатдан кулгиси келиб, лабининг бир чети кўтарилди.

Холбек бунга кўриб қолди ва Жаннатхонга яқин келди. Қизишиб шивирлади:

— Мен сени яхши кўришимни энди билапман, Жаннат. Худо урсин агар, сен турганда кўзимга бошқа ҳеч ким кўринмайди.

— Эндими?

— Қандоқ қилай. Менга муҳаббат нималигини отам ўргатиптими? Ойим айтпиптими? Опам ибрат кўрсатиптими? Мен Авазларга қараб... ҳавасим келди!

Жаннатхоннинг киприкларида ёш йилтиради, қўллари рубобни Холбекнинг қўлидан олиб, садафларини секин силаб қўйди...

* * *

Исмат бобо айвонда патгилам устида ош еб, чой ичиб бўлиб, узун бир кекирди-да, доналари йирик қўнғир тасбеҳни ўгиришга тушди.

Рихси хола дам Холбеклар ўтирган уйга чой кўтариб кирар, дам ҳовлида мол-ҳолга қарар, дам ошхонада қозон-товоқ ювар ва хурсандчилигидан чарчаганини билмас эди. Жаннатхон қарашмоқчи бўлиб чиқса, «Жон болам, бугунча эрингнинг олдида ўтир», деб уни ичкарига киргизиб юборар эди.

Бу ҳаммаси Исмат бобонинг ғашини келтирар, лекин у тишини-тишига қўйиб, индамгай тасбеҳини шиқирлатар эди.

Холбек билан Жаннатхон худди янгидан топишган куёв-келиндардай майин ва уятчан бўлиб қолган эдилар. Жаннатхоннинг мовий кўзларидан иссиқ бир меҳрнинг тафти уриб турар эди. Бунчалик бўлишни кутмаган Холбек бахт туйғусини ичига сиғдиролмас эди:

— Жаннат, ота-онанг сенга билиб шундай номни берган экан-да.

— Нимага?

— Ҳозир мен худди жаннатга киргандай бўляпман...

— Шу гапингиз учун дўзахга тушманг яна.

— Ишқилиб, дўзахга тушсам ҳам, ўз Жаннатим билан бирга тушай-да.

Айвонда Исмат бобо тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб, асабий йўталиб қўйди. Айвонга чиқадиган эшик қия очиқ қолган, қулоғи зийрак Исмат бобо ҳамма гапни эшитган эди. Жаннатхон уялиб кетди. Холбек қовоғини солиб ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб ёпди.

Рубоб тоқчада, ўзининг илгариги ўрнида турар эди. Холбек уни олиб, Жаннатхонга тутди:

— Битта чал. Мен қачондан бери овозингни ҳам соғиниб юрибман...

— Ҳозир эмас...

— Нега ахир?

Жаннатхон очиқ деразани кўрсатди:

— Отангиз борида айтолмайман... Қўрқаман...

Исмат бобо яна тасбеҳ ўгиришдан тўхтади. Унинг кўзойнаги ҳам ғазабли йилтираётганга ўхшар эди.

— Отам!— деди Холбек ҳасрат билан.— Менинг кўнглимда нимаки доғ бўлса, ҳаммаси отамдан ўтган экан. Тақдир менга нега шундай ота берди экан-а, Жаннат? Нега?!

Эшик шарақлаб очилди. Исмат бобо остонада туриб:

— Ҳой, нонтепки!— деди.— Мен сени одам қиламан деб шу кўйга тушдим, энди сен мендан ор қиладиган бўлиб қолдингми! Ўзингда орият бўлса, қаллиғингни тортиб олган ўша Авазга бориб сигинармидинг! Сенда уят бўлса, хотинингга шунақа гаплар гапирармидинг?!

— Сиз-чи, ота? Сиз айвонда ўз ўғлингизга айғоқчи бўлиб ўтиришдан нега уялмайсиз?

— Тилинг кесилсин, ота безори! Поччангни шарманда қилиб тутиб бериб, опангни зор йиғлатганинг оз бўлса, энди хотинингга ашула ҳам айттир!...

— Илгари қилган айғоқчиликларингиз етмасмиди, ота?!

Исмат бобо бор овози билан бақириб, Холбекни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўка бошлади.

Рихси хола қўли ҳўллигича ошхонадан чопиб келди-ю, Исмат бобони айвонга қараб тортди:

— Бас! Бас!..

— Мен «оқ» қиламан бунақа ўғилни!

— «Оқ» қиладиган отанинг кўнгли оқ бўлади,— деди Рихси хола.— Сизнинг кўнглингиз қора! Сизнинг кўзингиз кўр эмас, виждонингиз кўр, инсофингиз кўр!

Исмат бобо энди кампирини сўкиб кетди:

— Йўқол бу уйдан манжалақи!..

— Ўзинг йўқол!— деди Рихси хола.— Кўзи ожиз деб аяган сари ҳаво бойлаб кетяпсан, имонсиз! Мен сендан нима яхши кун кўрибман? Бор ўша суйган куёвингникига!

Исмат бобонинг титроқ қўлидан тасбеҳи учиб кет-

ди-да, устун тагига тушиб, илонга ўхшаб кулча бўлиб қолди.

Исмаат бобо ҳассасини дўқиллатиб, сўкина-сўкина Ортиқникига ўтиб кетди.

Холбек билан Жаннатхоннинг бояги бахтиёрлигидан асар ҳам қолмаган эди. Рихси хола уларга қараб туриб:

— Холбекжон,— деди.— Бу уйда яйраб юролмайсан. Опангнинг уйи ҳам ҳозир ғурбатхона. Хотинингни тоққа олиб чиқ. Бир-икки кун ёзилиб келсин. Ҳулкар ўртоғи ҳам зеркиб юргандир. Олиб бор!

— Сиз-чи, ойи?

— Менинг тақдирим шу экан, болам. Мен кўрмаганга яраша энди сенлар кўринглар. Сенларнинг бахтларингни кўрсам, шу ўзи менга етади. Жаннатхон, олиб чиқ рубобингни. Тоғда чаласан. Қани, қоронғи тушмасдан жўнанглар...

Жаннатхон Холбекка бир қараб олди-да:

— Ойижон,— деди.— Бугун сиз билан қолайлик. Эртага эрталаб борсак борармиз...

Кутилмаганда Рихси холанинг кўнгли юмшади-ю, ўкириб йиғлаб юборди:

— Болаларим, бутун умрим шу эр билан ўтиб адо бўлди, болаларим!..

45

Ортиқ гилам тўшалган уйда, ойнаванд шкаф қарши-сига айиқ терисини ёйиб, ўқ тешган жойларини кўздан кечирмоқда эди. Суюма айиқнинг битта тирноғини беш яшар ўғлининг ёқасига ирим қилиб тикар эди. Бола бурнини чуқаламоқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, онаси:

— Бирпас жим тур, жувонмарг!— деб жеркиди.

Ортиқ ишдан тушгандан бери кўзлари киртайиб, бурни гўё узунлашиб қолган. У Турдига қўшилиб қамалишдан жуда қўрққан эди. Йўқ, хайрият, ҳалиги таниш терговчи ёрдам берди. Қўйнинг сирғасини Турди ўзи Ортиқдан бемаслаҳат алмаштиргани бўйнига қўйилди. Ортиқ яшириқча қўйларини заготовка нархида давлатга топширди. Бироқ халқ олдида шарманда бўлгани ва ишдан олингани ҳам унга жуда оғир жазо эди. Энди келажаги нима бўлишини билмай мунғайиб ўтирибди. Суюма унга:

— Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими?— деди.

Қамбар ота боя келиб, ўғли билан икки соатча гапиршиб ўтирган, бу фалокатлар унинг «оқбилак» бўлиб қолганидан, Аваздай оддий ишчи бўлишга бўйни ёр бермаганидан эканини тушунтиришга ҳаракат қилган эди.

«— Машина ҳайдашни биласан, шоферлик қил, трактор ҳайда, кузда буғдой экмоқчи бўлишяпти, кўрмагандай бўлиб кетасан»,— деди.

Ортиқ хотинига шуни киноя билан айтиб берди.

— Вой, ўлай!— деди Суюма ҳам заҳарханда қилиб.— Энди келиб-келиб ўша Замонали тирранчанинг қўлида тракторчи бўлиб ишлайсизми? Бундан мардикорлик яхши эмасми?

Шу гапнинг устига Исмат бобо ҳассаси билан эшикни очиб йиғлаб кириб келди:

— Ортиқжон! Суюмахон! Энди менинг сизлардан бошқа фарзандим йўқ! Холбекни «оқ» қилдим! Она-бола мени қувди!

Ортиқ ўрнидан туриб, қайнатасини енгидан олди-да, айиқ терисини босгани қўймай, юқорига ўтқазди.

— Шунча ғурбат озмиди, ота!— деди.— Уришиб нима қилар эдингиз?

— Қандоқ қилай, Ортиқжон, жувонмарг Холбек сенинг уканга ўшаб одамгарчиликдан чиқиб кетяпти! Сенга тўғоноқ солган-ку, шулар эди! Энди келиб бир огиз узр айтса ўладими! Суюма опасидан кўнгил сўраса жин урадими! Йўқ, бу ҳам нуқул хотинчаси билан пичир-пичир қилади, «ашула айтиб бер» дейди.

— Безбет!— гижинди Суюма.— Биз бу ерда нима ақволда ўтирибмизу, унинг кўнгли ашула тилармиш!

Исмат бобо куёви учун қанчалик куйишини Ортиқ ҳозир яна бир марта сизди. Бошқалар Ортиқни минг хил мақомга солиб ёмонлаётганда Исмат бобо уни қандай бўлса шундай суяди, ўз ўғлидан ҳам зиёд кўради... Ортиқ шуни ўйлади-ю, энди қайнатасига раҳми келди.

— Қувган бўлса қайтиб борманг,— деди.— Шу ерда тураверинг.

Исмат бобо йиғлаб ва бурнини тортиб:

— Ортиқжон, энди менинг сендан бўлак ўғлим йўқ!— деди.— Ойкўлнинг сувларига тупур! Кетамиз бу ердан.

— Қаёққа?

Исмат бобо қўлига тегиб кетган айиқ терисининг бир четини пайпаслаб кўрди.

— Сирдарё бўйида менинг бир эски қадрдоним бор,— деди.— Мана шунақа нарсаларга жуда ишқибоз,— Исмат бобо айиқ терисини силаб қўйди.— Шуни совға қилиб олиб борсак... Ҳалиги ошнам пахта пунктида ишлайди. Сени тарозибон қилиб қўйса ҳам нонинг бутун-да.

— Дайробўйи қовунлари яхши бўлади,— деди Суюма оғзи сув очиб.

Ортиқ ўйланиб қолди. Бу ердаги тўполонлар ҳали-бери босилмайди. Турди қамоқда, Давлатбеков нотинч. Ортиқ ҳозирча қутулгани билан кейин бирор ишқаллик чиқиб қолиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра бу ердагиларнинг кўзидан йироқда бўлгани яхши.

У айиқ терисини тахлаб тугди-да, эртаси куни азонлаб Исмат бобони мотоциклнинг коляскасига ўтқазиб Сирдарё бўйларига йўл олди.

46

Санам хола челақ кўтариб булоқдан сув олиб келаётганда энди тонг ёришган, Ойкўл ҳали жимгина ухлаб ётар эди.

Ортиқнинг ғамими, тоғдаги болаларининг ўйими, қариликми — Санам хола жуда эрта турадиган бўлиб қолган эди.

Бир вақт тонг сукутини бузиб, узоқда мотоцикл пат-патлади. Санам хола Ортиқни эслаб, челагини ерга қўйди, бу ёққа бурилармикин деб кутди.

Йўқ, қайнатасини коляскасига солган Ортиқ нарёққа бурилиб, қишлоқдан чиқиб кетди. Ота-онаси билан хайрлашиш, улардан оқ йўл тилаш эсига ҳам келмади...

Санам хола узоқлашиб кетаётган мотоциклнинг ўзини кўрмаса ҳам, товушини танир эди. Бу товуш сўнганда Санам холанинг кўнглида ҳам бир нарса сўнгандай бўлди. Ортиққа негадир раҳми келиб, маъюс бўлиб қолди. Сўнг челагини кўтариб, секин-аста йўлга тушди.

Чавқар от минган Холбек қаршидан чиқиб келди. Эгарининг ортига — отнинг сағрисига кўрпача тўшалган. Ҳайитга отлангандай яхши кийинган Жаннатхон от билан ёнма-ён юриб келяпти. Қадам олиши жуда қувноқ.

Санам хола ҳайрон бўлиб тўхтади. Холбек отдан тушиб, унга елкасини бериб кўришди. Жаннатхон бир кунга тоққа Хулкар билан ёзилиб келгани кетаётганини айтди.

— Берадиган нарсангиз ё саломингиз бўлса, мана,— деди Холбек,— биз Авазларга элтиб топширамиз.

Холбек Авазларни шундай бир илиқ туйғу билан тилга олар эдики, Санам хола бирдан бу илиқликни ўз қалбида ҳам сезиб, дили равшан тортди.

Аваз билан ёвлашиб, уни ҳатто ўлдирадиган бўлиб юрган Холбек энди унга шунчалик эл бўлипти, Авазларга ихлос қўйиб, хотини билан ҳам шунчалик тил топишти. «Болалигида ҳам айтар эдим-а!— ўйланди Санам хола, Аваздан фахр қилиб ва ўзини ҳам мақтагиси келиб.— Шу ўғлим аломат бўлади дер эдим. Билиб айтган эканман-да. Хотинини ҳам ўхшатмасдан учратмаган!»

Санам хола тўсатдан ўғли билан келинини қаттиқ соғинганини ҳис қилди.

— Жаннатхон, эртага қайтсанг, Хулкарни ҳам олиб қайт,— деди.

— Хўп.

Эр-хотин тоққа қараб кетишди-ю, Санам хола энди сув тўла челақларини тетик кўтариб, шахдам қадамлар билан ҳовлиларига келди. Ҳовлида ҳамма нарса илгаригидагу, фақат узун қилиб қурилган ўрмак йўқ. Санам хола патгиламини тўқиб ва тикиб бўлиб, айвонга ёйиб қўйинти.

Тўққиз хил рангда товланаётган бу ажойиб гиламни Санам хола ўғилларига атаган. Бир қанча вақт у гиламни Тошкентдаги катта ўғлини ўйлаб тўқиди. Кейин Ортиқ сал кўнглини юмшатганда, гиламни унга ҳадя қилиб, Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади. Хулкар бўёқ, жун ва пул олиб келиб бериб, Санам холани аввалги гаплари учун уялтиргандан кейин унинг Авазларга кўнгли оғди.

Ҳозир ҳам Санам хола катта ўғлини ўйлаб, «пули кўп, сотиб олар», деди. Суюманинг эса бир эмас, иккита патгилами бор эди.

Санам хола патгиламни кўтариб, Авазларнинг бўш ётган хоналарига олиб кирди-да, шолчанинг устидан бир тўшаб кўрди. Рангдор вассали шифтга, тахмонга ёпилган сўзанага бу гилам жуда ярашиб тушди.

«Тураверсин!— деди Санам хола ичида,— Хулкар келганда буни кўриб, у ҳам мендай бир эсанкирасин, бир қасдимни олай!»

* *
*

Эрта кузакда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. Арчалар тагидаги ўт-ўланлар тонгги қировлардан йилтираб қолди. Қўйлар қишлоқ этагидаги ангорларга¹ қайтди.

Хулкар тоғда нордон қорақандларга ўч бўлиб юганининг сабаби кейинроқ маълум бўлди: бошқоронғилик экан. Аваз уни уйга ойисининг олдига олиб келиб қўйди-ю, мактабни битирган йигитчалардан бирини ёрдамчи чўпон қилиб олди.

Хулкар ҳозир сут фермасида табелчи.

Ойкўлнинг текис томлари устида телевизор антенналари пайдо бўлган. Уларнинг биринчиси Замоналиларнинг томига қурилган эди: августнинг охирларида Замонали билан Чўлпонойнинг никоҳ тўйлари бўлганда ёру дўстлари уларга телевизор тақдим қилишган эди.

Хулкарлар ҳам ҳар куни кеч кирди дегунча ўз уйларидаги телевизорнинг қулоғини бурашади. Санам хола «телевизор» дейишга тили келишмай:

— «Ҳаложингирингга» қара, Хулкарой, нега мунча «лип-лип» қилиб қолди?— дейди.

Одамларни қизиқтириб орқасидан эргаштириб кетадиган «ҳаложингир» деган нарсани Санам хола эски эртақларда эшитган эди. Экран унга худди шу эртақни эслатади.

Балет чиқиб қолса, Санам хола «Вой, ўлмасам!» деб қочиб чиқиб кетади. Лекин баъзи киноларни боладай қизиқиб кўради.

Тошкентлик пионерлар ёки олимлар телевизорга чиқиб қолишса ёки бирор йиғилиш трансляция қилинса, Санам хола экрандан катта ўғлини, Тошкентдаги неварасини ва келинини қидира бошлайди. Кўзи яхши ўтмагани учун:

— Ие, ана, қара, қара!— дейди Хулкарга.— Ана у соч қўйган йигит Акмалми?

— Йўқ, ойижон, бошқа одам.

¹ Ангор — экинни ва пичани ўриб-йиғиб олинган далалар.

Телевизорда кофта кийган шаҳарлик жувон кўриниб қолса, Санам хола яна:

— Вой, Аваз, келиннинг шекилли, дурустроқ қара,— дейди.

Бу ҳам бошқа аёл бўлиб чиқади. Телевизорда кўринган пионерларнинг орасида ҳам тошкентлик невага учрамайди. Санам хола унга сайин хафа бўлади, баъзан ҳатто:

— Учиринглар-е!— дейишгача бориб етади.

— Қизиқ экансиз, ойна,— дейди Аваз.— Тошкентда ким кўп, соч қўйган одам кўп. Ҳаммасини чиқараверса, телевизорга одам сиғадими. Бу ўзи қутичадай нарса...

— Оббо,— деб лабини буради Санам хола,— шу чиқаётганлардан Акмал акаининг қаери кам? Уғли ҳам аълочи. Хотини ҳам катта ишда ишлайди. Бир ойдан бери учовидан бирортасини кўрсатармикин деб кўзим тўрт бўлиб қарайман. Ҳечки кўрсатса! Учиринглар-е, овози қулоғимни тешиб юборди!

Санам хола телевизордан астойдил гина қилар, Аваз билан Ҳулкар гўё буни «тушунмай», бир-бирига қараб куларди.

47

Аваз энди уйдан хотиржам эди-ю, лекин Ортиқ акаси эсига тушганда кўнгли ғаш бўлар эди. Қамбар ота ҳам, Аваз ҳам уни қишлоқда олиб қолишолмади. Ортиқ бола-чақасини ва қайнатасини олиб дарё бўйига кўчиб кетди.

Ўз ўрнида қолган Давлатбеков ҳозир муроса йўлига ўтиб олган. Замоналига ҳам, Авазга ҳам мумкин қадар яхши муомала қилади. Тоққа келиб кетган журналист йигит Аваз билан Ҳулкар тўғрисида дурустгина очерк ёзган, икковининг расмини ҳам бостириб чиқарган экан. Уша газетани Давлатбеков ўзи Ойкўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди. Аваз совхоз марказига тушганда баъзан нотаниш одамлар ҳам уни бир-бирига кўрсатиб, қизиқиб қарашганини сезади. Бундан гоҳ ўнғайсизланади, гоҳ юраги фаҳрга тўлиб, оёғи ердан бир газ кўтарилиб кетаётгандай бўлади.

Замонали бир кун шуни сезиб:

— Сен Давлатбековга ҳушёр бўл, Аваз, бу одам бизга ҳам мослашишга ҳаракат қиляпти,— деди.

— Нима бўлганда ҳам, эгилган бошни қилич кесмайди.

— Тўғри-ку, лекин бу одам эгилганда ҳам печакдай бировга ўралиб эгилади.

«Печак ўзидан баландроқ нарсага ўралади-ку, мен далада юрган бир чўпон бўлсам, Давлатбеков менинг нимамага мослашади?» деб, Аваз ўзича ҳайрон бўлар эди.

Бугун у қўйларини қишлоқ этагидаги текисликда ёйиб юрган эди, яна Давлатбеков отини йўрғалатиб келиб қолди.

— Суюнчи бер, совхоз бўйича биринчиликни олдинг!— деб қувониб гап бошлади.— Саккиз-тўққиз ойлик қўзиларнинг вазни ҳеч қайси сурувда сеникичалик баланд эмас. Роса семиртирган экансанлар. Дирекция ҳам шунга яраша устама мукофот белгилади. Ишинг «беш!» Келаси ҳафта район чорвадорларининг кенгаши бўлади. Шунда чиқиб тажрибангни гапириб берасан. Мансуров тайинлаб юборди.

Бу гаплар Авазнинг кўнглидаги ғурур, фахр туйғуларини ошириб-тоширар, айна вақтда, Давлатбеков уни юмшоқ бир нарса билан ўраб-чирмаб олаётгандай, кўнглини безовта қилар эди.

— Мен ҳали кенгашга тушадиган иш қилганим йўқ, Усмон ака. Қўйинг, хотиржамроқ юрай.

— Хотиржам юрмай, нима, бирон нарсадан хавотиринг борми?

— Газетада бир марта чиқдик, бўлди-да.

— Э, у газетада чиққанинг ҳали боши-боши. Областадаги мухбирлар «Тошкентлик журналист илиб кетипти, биз беҳабар қолипмиз» деб бугун менинг олдимга келишди. Сени мақтаб яна бир дунё факт бердим. Кенгашгача босилиб чиқса керак.

Аваз бундан қувониш ўрнига алланечук ташвишлар нар эди:

— Очигини айтсам, кейинги пайтда мени бунча кўтар-кўтар қилаётганингизга... тушунолмай ҳайронман. Давлатбеков унинг кўнглидан ўтган нарсани сизди.

— Мен ҳам очигини айта қолай,— деди.— Рост, мен сени илгар илгар суймас эдим. Лекин Турдига ишониб ёмон панд едим. Аҳмоқ, ўғри, қилмишига яраша қамалиб, жазосини тортиб ётипти. Сен... асфальтни тешиб чиққан гиёҳларни кўрганмисан? Усаётган одам ҳам шундай

бўларкан. Мен асфальт бўлиб йўлингни тўсганимда ҳам, сен бир жойимдан тешиб чиқасан. Ундан кўра ўзим сенга ён босганим яхши эмасми? Сен машҳур бўлсанг, қишлоғингнинг юзи ёруғ бўлади, совхозимизнинг номи чиқади. Бунинг нимаси ёмон?

Аваз очиқчасига айтилган бу гапларга эътироз қилмай қолди. Давлатбеков унга кенгашда сўзлайдиган нутқини пишитиб олишда ёрдам берадиган, у йўғида сурувга қарашиб туриш учун Норбой отани юборадиган бўлиб кетди.

* *
*

Ялтираган паркет полга нағалли этик пошналари шақ-шуқ этиб урилади. Нақшинкор фойе юзлари яйлов офтобида қорайиб пишган чорвадорлар билан тўлиб бораётибди. Қатта кенгликларда ўзларини қўйиб бериб гаплашишга ўрганган чўпонлар бу ерда ҳам баланд овоз билан сўйлашишади, қаҳ-қаҳ уриб кулишади.

Саҳнага ўтиладиган йўлканнинг эшиги олдида район раҳбарлари давра тортиб туриштипти. Уларнинг орасида Давлатбеков ҳам бор. Аваз бир тўп таниш чўпонлар билан улардан берироқда турган эди, Давлатбеков уни имлаб чақириб қолди.

Аваз нағалли этик паркетда тойиб кетишидан қўрққандай эҳтиёт билан юриб уларга яқинлашди. Давлатбеков катталарнинг ҳар бирига алоҳида ҳурмат билан мурожаат қилиб:

— Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу,— деб Авазни танитди.

Авазнинг кўнглида кишини ҳовлиқтирадиган бир ғурур қўзғалди, у ўзини осмонда юргандай ҳис қилди. Ғиёсиддинов унинг қизарган юзига ва забардаст гавдасига қараб, буйруқ оҳангида деди:

— Энди бу ёғини ҳам пухта қилинг, йигит. Мажбуриятни каттароқ олаверинг, ёрдам берамиз.

— Раҳмат.

Абдуманноп Воҳидов Авазга мулоимлик билан маслаҳат берди:

— Биздан қандай талабларингиз бўлса, буни ҳам айтишингиз мумкин.

— Хўп.

Воҳидовнинг сўзлари ҳам, гап оҳанги ҳам Ғиёсид-

динонинг гашини келтирди шекилли, юзини нариги томонга бурди.

— Қани, юр,— деб шипшиди Давлатбеков Авазга.— Нутқингни сал пишитиб ол.

Улар клубнинг бўшроқ бир хонасига кирар эканлар, Аваз ичиб яхши кайф қилган одамдай, атрофдаги ҳамма нарсага ёқимли бир ҳовур орқали қарар эди. Давлатбеков унга гап уқтира бошлади:

— «Бизнинг бешинчи бўлим чорвадорлари» деб бошлайсан. Ғамхўрлик катта бўлаётганини айтасан.

Аваз унинг нуқул ўз бўлимини олдинга чиқармоқчи бўлаётганини сизди. Аммо бу ҳозир унга Давлатбековдаги беозор бир заифлик бўлиб кўринди. «Заиф одам менга суянса, нега итариб ташлашим керак?» деб ўйлади-да, кулиб:

— Маъқул,— деди.

— Иложи бўлса қишлоғингга бу йил электр олиб борганимизни, сенга синтетик ўтов берганимизни ҳам айт. Охирида мажбурият оласан: келаси тўлда ҳар юз совлиқдан бир юзу қирқтадан қўзи...

Аваз энди сал сергакланди:

— Шошманг. Ҳисор совлиқларидан мен бунча қўзи ололмайман. Қоракўл қўйлари бўлса бошқа гап эди.

— Ғиёсиддинов «ёрдам берамиз» деди. Сен «хўп» деявер. Оласан.

— Ололмасам-чи?

— Ололмасанг ҳам шу гап ҳозир керак. Бошқалар ибрат олиб эргашади.

— Хўп, буни яна ўйлаб кўраман,— деди Аваз.

У ҳозир Давлатбеков билан баҳслашиб ўтиришни истамас, умуман, бу одамнинг олдидан тезроқ нари кетгиси келар эди.

У фойега қайтиб чиқиб, одамларнинг орасидан Замоналини қидирди. Унинг эшикдан залга кириб кетганини кўриб, Аваз кетидан бораётган эди, бугунги газетани очиб кўраётган таниш чўпонлар учраб қолишди.

— Э, Қамбаров, «эрийдиган» бўлисан-ку!— деб унинг область газетасида илғор чорвадорлар қаторида чиққан суратини кўрсатишди.

Сурат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз ўттиздан қўзи олган, қўзиларнинг тирик вазнини эллик беш килогача етказган» деб ёзилган эди.

Чўпонлардан бири буни Авазга ўқиб берди.

Яна бири:

— Шу ростми?— деб ишонқирамай сўради.

Аваз газетани ўзи ўқиб кўрди-ю, юраги «шиғ» этиб кетди.

Давлатбеков унинг ҳар юз қўзисига ўнтадан қўшган, уларнинг вазини ҳам ошириб кўрсатган, мухбир шуни ёзиб чиққан эди.

Боя Давлатбеков айтган «рекордчи чўпон» деган сўзлар энди Авазга «ёлгончи чўпон» дегандай эшитилиб кетди. У газетани кўтарганча тез орқасига қайтди. Киришга қўнғироқ чалинаётганда Давлатбековни эшикнинг олдидан топди. Бор-будини олдирган одамдай қути ўчиб:

— Сиз мени нима қилиб қўйдингиз?— деди.

Давлатбеков сурат тагидаги рақамларни ўқиб совуққонлик билан кулимсиради:

— Ҳечқисн йўқ. Мухбирлар доим бир оз ошириб кўрсатишни яхши кўради.

— Тошкентдан келгани ҳаммасини тўғри ёзган эди. Бунга сиз...

— Э, сен мунча ташвиш тортма! Ҳеч ким билмайди. Узинг билдириб қўймасанг бўлди.

— Эртага бориб санаб кўришса-чи?

— Тўғрилаймиз. Менга ишонавер... Қани, юр, ҳамма кириб бўлди. Юр...

Давлатбеков уни биллагидан олди. Аваз билагини бўшатиб олиб бошқа эшикка қараб кетди.

Зал нурга чўмган. Президиум столида гуллар. Орқада байроқлар. Ҳамма ёқ тантанали тусда. Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб юрган Аваз энди ер ёрилса киргудек бўлади, танишларидан ўзини олиб қолади.

— Аваз! Бу ёққа...

Аваз ўгирилиб Замоналини кўрди, унга дардини айтиши мумкинлигини ўйлаб хиёл енгил тортди, Замоналининг ёнидаги бўш ўринга бориб ўтирар экан, газетани кўрсатиб:

— Ўқидингми?— деди.

Ҳали президиумга одам чиқмаган, залда ғовур. Аваз шу ғовурда воқеани секин айтиб берган эди, Замоналининг ҳам кайфи учиб кетди.

— Жуда чатоқ бўлипти-ку! Бу ҳали қишлоққа етиб борса...

— Шарманда бўлдинг деявер! Юз йигирматадан кўзи олган одам Норбой ота-ю, Давлатбеков унинг хизматиини менга бериб, яна ўнтадан ошириб кўрсатипти.

Президиумга раҳбарлар чиққач, залда говур босилди. Гиёсиддинов қисқача нутқ сўзлаб, кенгашни очди, сўнг президиум сайлашга киришилди.

Аваз ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар, қулоғига ҳеч нарса кирмас эди. Фақат президиумга сайланганлар қаторида «Палон совхоз, палон бўлимнинг рекордчи чўпони Аваз Қамбаров» дейилганда сесканиб кетди. Бу қийноқлар оздай, энди у президиумга чиқиб фахрий ўринда сазойи бўлиб ўтирадимми?

Сайланганлар юқорига таклиф қилинганда Аваз залдан чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Қаёққа?— деб Замонали унинг кетидан турди.

— Қишлоққа.

— Қочиб кетасанми?.. Баттар бўлади! Ундан кўра сўз беришса чиқиб гапир. Айб сенда эмас-ку!

Атрофдан одамлар пкковига ҳайрон бўлиб қараётганини Аваз энди сизди. Замоналининг «Айб сенда эмас-ку» деган гапида қандайдир умид учқунлагандай бўлди. У президиумга чиқиб, кейинги ўринлардан бирига, панароқ жойга ўтирди.

Мансуров ҳам президиумда ўтирган экан, Авазга ўгирилиб:

— Ҳа, ўртоқ чўпон, сурат чиқипти-ку, нега мунча машқингиз паст?— деди секин.

Ҳазиломуз гапиришига қараганда суратнинг тагидаги рақамларни ҳали ўқимаган.

Аваз унга гапнинг учини чиқармоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, кенгашга раислик қилаётган Гиёсиддинов орқага қараб, ўқрайиб, «сўзлашилмасин» дегандай қилди.

Кенгаш катта бир салобат билан ўтмоқда эди. Докладда ва нутқларда тилга олинган масалалар жуда улкан туюлар, бунинг таъсирида Авазга ўзининг ҳозирги ҳолати янада аянчли кўринар эди.

Бунинг устига нотиклардан бири «палон бўлимнинг машҳур чўпони Аваз Қамбаров палондай ютуқларга эришипти, биз ибрат олишимиз керак» деб, ҳалиги рақамларни айтиб қолди-ю!.. Авазни совуқ тер босди.

Олдинги қаторлардан бирида ўтирган Давлатбеков эса, ўз бўлимининг мақталганидан юзи яшнаб, кўзлари

қувонч билан ялтирарди. Аваз унинг савлат тўкиб ўтирганини кўриб, «ҳечқиси йўқ, тўғрилаймиз» деганини эслади. Семиз қўзиларни соттириб, бирига иккита орғини олдириб тўғрилатадимиз? Бошқа йўли йўқ! «Турдидан панд едим, энди сенга ён босаман» дегани, «Турдининг ўрнига сени ҳамтовоқ қилиб оламан» дегани экан-да. Бунинг қўлига тушган одам соғ чинқмайди. Ортиқ акасини ҳам ёмон йўлга бошлаганларнинг бири шу эмасми? Аваз унинг мақтовига учиб бу ёғини дуруст ўйламаган экан-да! Энди унга ҳамтовоқ бўлса, Давлатбеков истаган пайтда қўй сўйиб бериши керак бўлади. Қовундай сўйиладиган қўйларнинг ўрнини тўлдириш учун яна ҳаром йўл қидиради...

Авазнинг бояғи паришон туйғулари энди бир жойга тўпланиб, Давлатбековга қарши нафрат қўзғай бошлади. Бу нафрат унга куч ва дадиллик берар эди...

Бир вақт раислик қилувчи унга сўз берди. Мухташам залда Авазга ўзининг исми алланечук жуда беўхшов эшитилди. Ўрнидан тураётганда кўнглида қандайдир кўрқув пайдо бўлди. Нотекис қадамлар билан минбарга томон борар экан, бири қизиқиб, бири ниманидир кутиб, хайрихоҳлик билан қараб турган кўзларни кўрди. Замоналининг «сенда айб йўқ-ку!» деган сўзлари эсига тушди. Назарида уни йўқ қиладиган ҳам, бор қиладиган ҳам мана шу кўпчилик эди...

Ҳалиги газета ҳали ҳам букланган ҳолича қўлида турганини Аваз минбарга чиққанда сизди. Намсиз лабларини тили билан ялаб ўзини босишга тиришиб:

— Ўртосқлар,— деди,— чўпоннинг меҳнатини шунчалик азизлаб, бизга ғамхўрлик қилаётган кишиларга раҳмат... Мен... менга «ўз тажрибангдан гапир» дейишди. Бу ерда биздан тажрибалироқ, биздан хизмати зўрроқ чўпонлар чорва илмини яхши тушунтириб берди. Мен шуларнинг гапига қўшиламан, ҳамма биладиган нарсаларни айтиб ўтирмайман... Кўп одам билмайдиган, ҳозир мени тегирмон тошидай эзаётган бир нарсани ўртага ташламоқчиман...

Зал жимжит бўлиб қолди. Фақат Давлатбеков бевозта бир қимирлаб олди. Президиумдагилар ҳам бошларини минбар томонга буришди. Мансуров ҳайрон. Воҳидов қизиққан. Ғиёсиддинов сергакланган. Аваз қўлидаги газетани титроқ қўллари билан яна бир бук-

лади. «Балога қоласан!» деди ички бир овоз. Аваз ўзига-ўзи далда бериб ичида: «Сендан олса чўпонлик таёгини олади-да, нимадан мунча қўрқасан!» деди. Сўнг бор гапни айтиб берди. Давлатбеков газетани адаштириб, Авазин кўзбўямачилик билан рекордчи чўпонга айлантирганини эшитган одамлар бирдан говур қилишди, зал силкиниб кетгандай бўлди. Кулги товушлари эшитилди. Давлатбеков сакраб ўрнидан турди-ю, Фиёсиддиновга қараб:

— Хусумат бор бу гапда, мухбирнинг хатосини менга тўнкаяпти!— деди.

Кенгашларда мана шунақа фавқулодда тўқнашувлар бўлишини жуда ёмон кўрадиган Фиёсиддинов «лов» этиб қизарди. Авазга қаҳр билан тикилиб:

— Сизга минбар шунақа гаплар учун берилганмиди?— деди.— Мақсадингиз нима ўзи?

— Мақсадимни ҳозир айтаман. Шу кенгаш яхши чорвадорларнинг ишларини юзага чиқариб, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун бўляптими? Биз сидқидилдан ишлаб ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан қўзисини шуичалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. Мана, чўпонлар ўтирипти, айтсин, агар ҳамма сурувлар шундай бўлса, бизнинг совхозимиз энг илғор совхоз бўлар эди.

Мансуров президиумдан минбар томонга бўй чўзиб:

— Тўғри!— деди.

Залдан ҳам маъқулловчи товушлар эшитилди. Аваз дадилланди.

— Энди шу яхши натижанинг ёнига яна ўнтадан йўқ қўзини қўшиб кўрсатиб, мени ёлгончи қидиш нима керак эди? Мен бу ёлгон билан кимга ибрат бўла оламан? Битта-иккита одамни алдаган билан элни алдаб бўладими? Одамлар ҳамма нарсани билади! Шунинг ўртоқ Давлатбековга айтсам, «тўғрилаймиз» дейди. Бунинг тўғрилаш учун мен эгри бўлишим керак, одамлар алданиши керак, давлат зарар кўриши керак. Мен тушунолмай қолдим: бу ҳаммаси нима учун қилинади? Давлатбековга ўхшаган одамларнинг яхши кўриниши-ю, мартабаси ортнши учунми?

Сўнгги гап Фиёсиддиновга ҳам тегиб кетди. Унинг чаккасидаги яра изи қорайиб, кўзлари қисилди. У Авазга ўшқирди:

— Бас! Давлатбековдан ўч олмоқчи бўлсангиз бош-

қа жойда олинг! Кенгашни бузманг! Тушинг минбардан!

Залдан Замоналининг хитоби эшитилди:

— Нега тушади?! Гапирсин!

Кўпчилик ҳам шуни истар эди.

Ғиёсиддиновнинг ёнида ўтирган Абдуманноп Воҳидов Авазга юзланиб:

— Давом этинг,— деди.— Биз кенгашни парад қилиб ўтказмоқчи эмасмиз. Танқид ҳам керак.

Ғиёсиддинов залнинг авзойини кўриб индай олмади. Аваз энди унга қараб ётиғи билан гапирди:

— Уртоқ Ғиёсиддинов, сиз катта одамсиз, райони-мизга кўп меҳнатингиз синггану, лекин нуқул Давлатбековни қўллаб-қувватлашингиз кишини ҳайрон қолдиради. Мен шу одам тўғрисидаги рост гапни айтсам нега қасд олиш бўлиб кўринади? Одамлар қасд олгиси келганда ростини айтиб, бошқа вақтда бир-бирининг айбини яшириб юрса... оқибати нима бўлади? Ахир бу Давлатбеков нимага қўл урса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. «Маданият» десангиз хўжа кўрсинга лекция ўтказади. Қанча ҳаракатлар билан қишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мендан кетгунча, эгасига етгунча» деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлғон аралаштириб ўтирипти. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла қураётимизми?

— Абадий турадиган коммунизм қуряпмиз!— деб гап кўшди Воҳидов.— Сиз тўғри айтасиз, ўртоқ Қамбаров. Биз шу улуг бинонинг ҳар бир ғиштини умрбод турадиган қилиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан қўйишимиз керак.

Ғиёсиддинов қовоғини солиб индамай ўтирар ва залдагиларнинг бошлари оша орқадаги киновудканинг тўрт бурчак тешикларига қарар эди.

— Ундай бўлса,— деди Аваз Воҳидовнинг сўзига жавобан,— «мажбуриятни каттароқ олинг, ёрдам берамиз» дейишган эди... Хўп, келаси тўлда мен ҳам қўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бераман. Лекин менинг бундан ҳам катта мажбуриятим— ҳалол бўлиш, элу юртга виждон билан хизмат қилиш. Мана шу мажбуриятни бажаришда ҳам ёрдам беришларингизни сўрайман.

Аваз минбардан тушар экан, залнинг бир четидан бошланган қарсақ ҳамма қаторларга ёйилди-ю, президиумга ҳам чиқди. Боя Авазни эзиб ерга киргизиб юборгудай бўлган зилу замбил нарсани қарсақ чалаётган қўллар унинг елкасидан олиб ташлагандай туюлар ва ғалати бир енгиллик берар эди...

* *
*

Шу кенгашдан кейин Давлатбеков совхозда узоқ ишлай олмади. Фиёсиддинов «мухбир ҳам текширмай ёзипти» деб, айбнинг бир қисмини унга юклаб, Давлатбековни қаттиқ ҳайфсан билан олиб қолди-ю, бироқ кеч кузда райкомлар тикланиши ва Абдуманноп Воҳидов биринчи секретарликка мўлжалланаётгани маълум бўлди.

Давлатбеков бунинг дарагини эшитиб, қизиқ бир иш қилди.

«Замонали Сайфиддиновнинг парткомга ёзиб берган таклифларини мен илгари тушунмаган эканман, Ойқўл билан бизнинг қишлоқни зўрлаб бирлаштирганлар ҳақиқатан хато иш қилишган экан, Бодомзор боғдорчилик совхозига қўшилсин, мен эски боғларни тиклайман» деб, бошқармага ариза кўтариб борди.

У Замоналини енголмаслигига, Воҳидов районда иш-боши бўлса, аҳволи янада танглашишига ақли етиб шундай қилган эди.

Фиёсиддинов ҳам Давлатбековни қутқариб қолишнинг шундан бошқа йўли йўқлигини сезиб, аризасини дарҳол қувватлаб чиқди.

Ҳаддан ортиқ улканлашиб кетган район йил охирига бориб иккига ажралди. Бу ерда Воҳидов райкомнинг биринчи секретари бўлиб қолди-ю, қўшни районга Фиёсиддинов биринчи секретарь бўлиб кетди. Кейин Давлатбеков унинг олдига «кўз ёши» қилиб борди. Фиёсиддиновнинг ёрдами билан ўша райондаги колхозлардан бирига ферма мудир бўлиб олди...

48

Қиш ўтиб, яна ёз келди.

Қамбар ота Ойқўлнинг булоғи устига қурган шийпон аллақачон битган. Булоқ атрофи цементланиб, соя жойи...

га курсилар ҳам ўрнатилган, сувга келган аёллар ўтириб дам оладиган, ҳангомалашадиган баҳаво жой бўлган... Қишлоқнинг шўх болалари шийпоннинг силлиқ устунларига кўнгилларида борини яшириқча ёзиб кетишга ҳам улгуришган: бир устунга кўк снёҳ билан «Қамбар ота яшасин» деб, иккинчисига қизил қалам билан «Қундуз!!!» деб ёзилган. Хитоблар сонни муҳаббатнинг кучини билдирса керак...

Бўлим идораси Ойкўлга кўчиб келган ва бултур маданият уйига мўлжаллаб ремонт қилинган бинони эгаллаган. Бунинг эвазига Ойкўлда уч юз кишилик камтаргина маданият уйи қуриш учун маблағ ва материал берилган. Қурилишга қишлоқ яхши кўринадиган баландроқ бир жойни танлашиб, пойдеворини ҳам тиклаб қўйишган.

Қамбар ота ҳозир мана шу ерда ишбоши. У тушда қурилишдан қайтаётган эди, иккита тўқли билан битта кал эчкини эшагига боғлаб олган Норбой ота район томондан чиқиб келди.

Кеча кечқурун Норбой ота шу молларини бозорга ҳайдаб кетганини Қамбар ота кўрган эди.

— Ҳа, Норбой ака, ўтмадими? Молнинг бозори чаққон деб эшитган эдим-ку.

— Э, оёғини ерга теккизмай айтган нархингизга олиб кетяпти.

— Нега сотмадингиз бўлмаса?

— Иш!— деб Норбой ота эшагини ва унга боғланган эчки-қўйларини тўхтатди. Сўнг воқеани айтиб берди:— Мен буларни сотиб, сигир олмоқчи эдим. Уша ерда бир таниш одам: «Сигир оламан деган одамга ҳукумат уч юз сўмдан қарз беряпти» деб қолди.

— Лекин кўп яхши бўлди-да!— деди Қамбар ота.— Бу йил ўнта қўй қилсангиз ҳам йўл берган эди. Энди яна қарз ҳам берадиган бўлишиптими?

— Э, уста, биз кўп алданиб, юрагимизни олдириб қўйган эканмизми, ё қариликми... Мен қурғур, аввал ишонмапман. Директоримиз Мансуров бор-ку. Бозор кун бўлса ҳам, идорасида ўтирган экан. «Шу ростми, қарз гўғрилаб берасизми?» деб, ўшанинг олдига борибман-да. Қаранг! «Тўғрилаймиз» деди. Замоналига қўнғироқ қилиб, «керакли қоғозларини ёзиб беринг» деди. Шундан кейин бу жониворларни сотким келмади-да.

— Ҳа, энди, ёш мол экан, сўйилиб жувонмарг бўлиб кетар эди...

— Лекин қўлдан гўшт олиб бўлмайди, нарх-наво жуда кўтарилиб кетипти. Умрим бино бўлиб гўшт бунақа қиммат бўлганини билмайман. Бир кило гўштга бир пуд бугдой берса-я! Уйинг куйгур Давлатбековлар беш-олти йилдан бери чорваннинг баракасини учирган эди. Қусури энди чиқяпти-да.

— Лекин кузга бориб нарх тушадику-я. Ҳукумат бу йил илгариги бир хатони тузатиб, шаҳарларда ҳам молга рухсат берипти.

— Қолхоз-совхозларга берилган енгилликни айтмай-сизми... Ишшш! Ишш-е, сабил қолгур!— деб Норбой ота сабрсизланаётган эшагини тўхтатди.— Мансуров бу йил оладиган даромадини айтаверса, оғзим очилиб қолипти!

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Норбой ота «бу йил даромад катта бўляпти» деб, Қамбар отанинг кўнглида ётган катта бир истакни қўзғаб қўйди. Шу вақтгача ота бу истакни катталарга айтишга журъат қилолмай юрар эди. Энди Норбой ота билан хайрлашиб, уйдан қоғозга ўроғлиқ бир нарсани олиб чиқди-ю, бўлим бошлиғининг идорасига қараб кетди.

* * *

Бултур омбор қилиб қўйилган илгариги колхоз идорасини энди таниб бўлмайди: атрофига гуллар экилиб, ҳамма ёғи оқланган. Очиқ деразалардан бирининг олдида бухгалтер чўт қоқиб ўтирипти. Иккинчисидан телефонда гаплашаётган Замоналининг товуши эшитилади:

— Ветврач аниқлабдими? Бизда йўқ эди-ку... Оббо!.. Мансуров-а?.. Қачон?.. Бўпти, мен ҳозир чиқиб бо-раман...

Қамбар ота стол ёнида жим ўтириб, унинг телефондан бўшагини кутар эди.

Замонали трубкани жойига қўйиб, терлаб кетган бўйинларини рўмолчаси билан артди. У этик кийган, ўтган йилдагига нисбатан анча тўлишган, офтобда кўп юриб, бўйинларигача қорайиб кетган. Телефонда эшитган гапи уни ташвишга солиб қўйди чамаси, Қамбар отага паришон бир назар ташлаб:

— Хўш, ота, келинг,— деди.

— Шунн бир очиб кўр, Замонали ўғлим,— деб Қамбар ота қўлидагини унга узатди.

Қоғозга Самарқанд кошнларидан икки донаси ўралган эди. Бири Шоҳизинда гумбазидагидек тиниқ тўқ мовий рангда-ю, бири Регистон деворларидаги кошнлардек нопормон тусда. Иккови ҳам яп-янги. Замонали беихтиёр орқаларини ўгириб кўрди: сополга ўхшайди. Оғирлиги шоколад плиткасидай бор.

Қамбар ота бу йил қишда Тошкентдаги катта ўғлиннинг машинасида Самарқандга борган, қадимий кошнларнинг сирини топиб, уларни махсус цехда ишлаб чиқарётган усталар билан танишган эди.

— Дунё кўрган яхши экану,— деб гап бошлади Қамбар ота,— дунё ўзи келиб кўраётган жойларимизни билиб қўйиш ҳам керак экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, Замонали ўғлим, беш юз йилдан бери оҳори тўкилмаган кошнларни кўриб қангу манг бўлиб қолдим. «Маданият деганинг мана шунақа минг йиллик бўлса-да» дедим. Арзимаган шайхлар ўзларининг мақбарасига шундай умри узоқ кошнлар ишлатганда, биз Ойкўлдай қишлоқнинг маданият уйига ишлатмасак... қандоқ бўлади?

— Буни топиш қийиндир-да, ота.

— Э, мен ўзим топаман... Пул бўлса, Акмалжон ёрдам беради. Уч-тўрт юз донасини сотиб олсагу маданият уйининг пештоқига ишлатсак. Кейин ёшлар тугул, кексалар ҳам «Жуда ҳалолу покиза жой бўлипти» деб ҳавас қилиб, келаверади!

— Тўғри-ю, лекин бу кошннинг бўёғига олтин кўшиб ишланади деб эшитган эдим. Жуда қиммат бўлса керак.

— Қимматлигига қиммат. Яна ўн минг сўмни аччиқ тишлаймиз...

— Йўқ, бунга Мансуров кўнмайди. Бутун қурилишга зўрға ўттиз минг берди.

— Бир амаллаб кўндирайлик-да энди, Замонали ўғлим! Мана, ахир, харид нархлари ошиб, бу йил совхоз неча юз минг қўшимча даромад қилармиш.

Бу гап Замоналига боя телефонда айтишган совуқ хабарни эслатди.

— Отахон, кейинчалик яна ўйлашармиз. Ҳозир Мансуровнинг кўнглига бу гап сиғмаса керак.

— Нега?.. Тинчликми ўзи?

— Ёз оғир келганини биласиз. Қурғоқчилик... Бизга-ку, тоғ тўсиб қолган булутларнинг ёмғири иш бериб, буғдойдан дуруст ҳосил оляпмиз, лекин пастдаги бўлимларнинг экини ўримга келмай, мол қўйиб юборишди... Ут кам, сув танқис.

— Илон йили жуда қуруқ келади-да, ўғлим. Ёз ҳам бу йил ёниб ўтяпти.

— Ким билади, шу қуруқлиғу иссиқлик ҳам сабаб бўлдими, молларга ёмон бир касал юқяпти. Қўшни районнинг чорваси карантин эди. Энди бизнинг совхоз ҳам карантинга тушадиганга ўхшайди. Мол доктори тоғда юрганмиш, мен ҳозир етиб боришим керак...

— Хўп, хўп, ўғлим, ундай бўлса, ҳозир мавриди эмас...

Замонали отланиб тоққа чиқиб кетди.

* * *

Бултур шу пайтларда Девдаранинг суви одамни оқизадиган даражада катта эди. Қишда тоққа қор жуда кам тушгани учун ҳозир шу сувнинг ярми ҳам йўқ. Лекин июнь-июль ойларида бу ерларга озгина-озгина бўлса ҳам ёмғир ёғиб турди-ю, ўт анча дуруст бўлди.

Ойкўлнинг бултурги икки суруви устига бу йил яна олти сурув қўй қўшилган. Аваз ҳозир шуларнинг ҳаммасига жавобгар. Бош чўпон. У ўша жийрон қашқа отда сурувдан сурувга ўтади. Гоҳо бирор чўпон бетоб бўлиб ёки жавоб сўраб кетса, Аваз унинг ўрнига қўй боқиб туради. Қишда тўл яхши олинган, ҳозир ҳамма сурувларда ҳам совлиқлардан қўзилар кўп эди. Бунинг устига кутилмаганда бир сурувдан устма-уст иккита қўй касалланиб ўлди. Аваз ветврачни чақирган эди, қўйларнинг ўлигини кўриб:

— Ёндириб, кўмиб ташланглар,— деди.

Қўшни районнинг бир-иккита суруви «районнинг чегарасидан ўтманглар» деган огоҳлантиришларга қарамай, Ойкўлнинг ўти бўлиқ яйловларида уч-тўрт марта яширинча боқилган экан. Уларда тарқалган юқумли касаллик хашақданми, сувданми, Ойкўлнинг шу сурувига ҳам юқипти.

Аваз билан ветврач бу сурувни дарҳол бошқа сурув-

лардан узоққа, тоғнинг холироқ жойига ҳайдатди. Ота етиб келган Замонали ҳам уларга қўшилиб, соғ сурувларни қаерда боқиш, қаерда боқмасликни чўпонларга айтиб чиқишди. Кейин ветврач қўй-қўзиларни эмлашга дори топиш учун районга тушиб кетди-ю, Замонали билан Аваз Кўкёнада қўй боқиб юрган Холбекнинг қўшига йўл олишди.

Сўқмоқ арчазорлар орасидан эгилиб-буралиб ўтар, юқорига кўтарилганлари сари отлар ҳансираб, баъзан йўталиб қўйишар, эгарда хомуш ўтирган Аваз билан Замонали кўнгилсиз нарсалар тўғрисида ўй суришар эди. Ранг-баранг бўлиб гуллаб турган тоғ ўтлари, шишадай тиниқ булоқ сувлари, қулф уриб ўсган ўрмон... Ҳозир бу гўзалликларнинг аллақаерларида юқумли микроблар яшириниб ётипти. Сувда оқиб келяптими? Гулга қўниб туриптими? Арчаларнинг тағида урчияптими? Билиб бўлмайди. Энди бу ерларнинг чорваси бирикки ой карантин бўлади...

Аваз шу муносабат билан бошига тушадиган қийинчиликларни ўйлаган сари, касалликни Ойкўл яйловларига келтирган қўшнилardan хафа бўлар, ҳар хил маънавий иллатлар эсига тушар эди.

— Қийин экан-да,— деди Аваз.— Давлатбековга ўхшаган бир-иккита одам четлатилгани билан ёмонлик тугаб битмас экан. Худбинлик, инсофсизлик, бошқа-бошқаси микробга ўхшаб, кўзга кўринмай яхши нарсаларнинг орасига кириб оладими дейман?..

— Кириб олган жойидан топиб йўқотаверамиз, Аваз. Шундан бошқа йўли йўқ.

Олдинда бултур Авазларнинг қўши турган қўтон кўринди. Унинг бир четида ўша синтетик ўтов турипти. Энди унда Холбек билан Жаннатхон истиқомат қилади. Исмаат бобо улардан аразлаб Ортиқ билан дарё бўйига кетиб қолгандан кейин, Холбек онасини ҳам тоққа, шу уйга кўчириб келган. Ўзи илгари Аваз боққан совлиқ қўйлар сурувини олган. Ҳозир қўй-қўзилари жилға бўйлаб ёйилиб ўтлаяпти. Холбек билан Жаннатхон баландроқ жойда ўтиришипти. Арчалар орасидан келаётган Авазлар уларга кўринмас эди.

Бирдан жимжит ёналар бўйлаб ипакдай майин бир куй таралди-ю, ўрмонни ҳам ҳаракатга келтиргандай бўлди. Рубобда чалинаётган бу куйга жуда нафис, жуда жарангли бир аёл овози жўр бўлиб ашула бошлади.

Аваз Жаннатхоннинг овозини таниб отининг жиловини тортди. Замонали ҳам отини тўхтатиб қулоқ солди.

Дилбар куй таъсирида нохуш ўйлар аста-секин чекиниб, тоғлар аввалгидан азизроқ ва улуғворроқ кўриниб кетди.

Аваз Хулкар билан шу тоғда ўтказган бахтиёр дамлариши, энди такрорланмайдиган бултурги ҳаётларини эслади. Бу хотира қўшиқ билан бирга ҳам шодлик, ҳам нурли бир маъюслик уйғотиб янграётгандай бўлди.

Куй Авазнинг хаёлини негадир Сунбул чўққига олиб чиқди. Шу чўққи ортидаги гўзал тоғ кўли Ойкўл унинг кўзига кўриниб кетди.

Қалин арчазорлар орасига жойлашган бу кўлни Аваз умрида фақат бир марта кўрган. Сунбул чўққидан Ойкўлга тушиб турган бир ариқ сув ҳозир Авазга Жаннатхон бўлиб куйлаётгандек туюлди.

Аваз Хулкарни Ойкўлга олиб чиқаман деган, лекин ҳали бу ниятига етмаган эди. Энди у хаёлида Хулкарни ва бундан икки ой аввал туғилган қизчалари Сунбул-ойни шу кўл бўйига бошлаб келди. Офтоб баланд кўтарилган сари арчалар кўл юзидан ўз сояларини йиғиб олишар, зилол тўлқинлар қуёш нурини ўзларига зарблаб минг карра кўпайтириб кўрсатар эди. Йўқ, бу кўлнинг тўлқинлари эмас, янграётган куйнинг тўлқинлари! Уларда жимирлаётган нур — қуёш эмас, Хулкарнинг кўзлари... Хулкар ўз қишлоқларнинг ҳам Ойкўл деб аталишини эслайди-ю:

— «Аваз ака, таёгингизни ташланг, Ойкўлнинг булоғидан чиқади» — деди.

— «Бунинг учун таёқнинг ичига олтин яшириш керак-да, Хулкар».

— «Яшириб нима қиласиз, тоғнинг турган-битгани олтин-ку».

Шунинг учун бу ерда Жаннатхоннинг овози ҳам олтиндай тиниқ чиқар экан-да!

Куй бирдан тугади. Аваз воқеликка қайтди ва туш кўриб уйғонган одамдай атрофига кўз ташлади.

Замоналининг ҳам чеҳраси очирилиб кетган. У яна Жаннатхоннинг куйини эшитишни истарди. Гўзал табиат орасига яширинган ёмон нарсалардан ҳадиксираб келаётганда қаршисидан шундай ажойиб куй чиқиб қолишини ҳеч кутмаган эди.

Нариги ёнанинг қиррасида турган чўпонлар ҳам ян-

ги ашулага мунтазир эди. Жаннатхон уларни кўрди ва уялиб Холбекка қаради. Холбек унинг овозини тоғда бир ўзи эшитаётгандай бўлар эди. Ҳозир атрофига қараб, бу мумкин эмаслигини сизди, пастда янги қурилатган дам олиш уйига гишт тераётган Мадаминжон ҳам Жаннатхоннинг қўшиғини эшитиб, бу томонга қараб турарди. Бошқалар эшитмасин деса, ўзи ҳам маҳрум бўлишини ўйлаб, Холбек маъюс кулимсиради:

— Яхши от билан яхши йигит элники дейишар эди. Яхши овоз ҳам элники, чамаси-да, Жаннат.

— Лекин ҳозир мен фақат сиз учун айтяпман,— деди Жаннатхон ва янги бир куйни бошлади.

Унинг қора кўзлар ҳақидаги бу куйи тоғлардан ҳам ошиб, осмонга чиқди.

Осмонда қалдирғочлар ҳавони ўқдай кесиб учар, тўрғайлар бир нуқта устидан қанот қоқиб гужурлашарди.

Хув париди уч-тўртта қора қушлар шошилмай айланитарди. Аваз бу қушлардан кўзини олди-ю, жилгада юрган қўй-қўзиларга қаради. Уларнинг орасидан бултурги эгизак қўзиларни қидириб топди. Улар энди катта қўй бўлиб, ўзлари ҳам биттадан қўзи эргаштириб юришипти.

Аваз улардан кўзини олди-да, қора қушларга бир қаради, сўнг яна Холбек билан Жаннатхон томонга юзланди. Кўзларида завқ...

Замонали унинг кўнглидан ўтган нарсани сезгандай бўлди... Жаннатхоннинг куйи тоғдай абадий, осмондай баланд туйғулар уйғотар эди. Олдинда турган қийинчилклар, ёзнинг оғир келиши-ю, бошқа ташвишлар ҳозир ошиб ўтиш мумкин бўлган бир доводдек туюлар эди. «Шундан ўтсак, нарёғи яхши кетади», деди Аваз ўзича. Аммо орқасига қараса, ошиб ўтилган доводлар қават-қават... Олдинда ҳам қаторлашиб турган бўлса керак, лекин ҳозир унга фақат биттаси — шу ёзга тааллуқлиси қийин кўринади, холос.

Жаннатхон ҳамон тўлиб-тошиб куйлайди.

Осмоннинг бир четида қанот қоқмай айланиб юрган қора қушлар ўлжа қидириб узоқлашиб боради.

1963 — 1965

ЭРК

Шаҳар четидаги салқин чорбоғдан бирин-кетин бешта енгил машина чиқди-ю, катта кўча томон бурилди. Розия ҳам шу чорбоғдан чиқиб, автобус бекатига қараб бормоқда эди. Машиналар карвони уни қувиб ўтганда, олдинда кетаётган қора «Волга» бирдан секинлади. Орқадагилари ҳам тормозларини ғийқиллатиб, унинг кетидан тўхтади.

Бу машиналарда москвалик меҳмонлар ва уларни олиб юрган мезбонлар келаётганини Розия билар эди. Шаҳар меҳмонхоналари иссиқ бўлганлиги учун москвалик мутахассисларга боғдан жой қилинган. Розия ҳозир уларга керакли маълумотларни бериб қайтмоқда эди. Энди улар ҳаммаси нега тўсатдан тўхтаб қолганига қизиқиб машиналарга кўз югуртирди.

Олдинги қора «Волга»дан тушган новча, ўрта яшар меҳмон Розияга бир гапи бордай ўгирилиб қаради. Бу орада мезбонлардан икки-учтаси машиналардан тушиб, меҳмонни ўраб олишди.

— Нима бўлди? Машинани нега тўхтатдингиз, Максимич?

— Рухсат берсаларингиз, мен шу ерда тушиб қолсам.

— Бир ўзингиз-а?

— Ҳа.

— Нега энди, Максимич? Ё орадан бирон гап утдимиз?

— Ҳаммаси жойида, дўстлар, мен ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан хафа эмасман. Фақат оддий бир йўловчи бўлиб шаҳар кезмоқчиман, холос.

— Гўф-э! Кун иссиқ, қийналиб қоласиз!

— Ҳечқиси йўқ, мен чишиққан одамман!

— Ахир, биз ҳам шаҳарни айланмоқчи бўлиб кетаётибмиз-ку, Максимич! Метрополитен учун мўлжаллаётган трассамизни яна бир кўрмоқчи эдингиз-ку!

— Масала умуман ҳал бўлсин, кейин яна, албатта, кўрамыз. Ҳозир мен шаҳарни яхшилаб бир томоша қилмоқчиман.

— Бўлмаса, машиналардан бирини берайлик, одам қўшайлик! Адашиб кетишингиз мумкин.

— Раҳмат, дўстлар, бунинг ҳожати йўқ. Адресни, телефонни ёзиб олганман. Ўзим топиб бораман.

Машинада ўтирган бошқа меҳмонлар ҳам гапга аралашиди:

— Максимичнинг шунақа одати бор. Майли, мажбур қилмайлик.

Ниҳоят, машиналар карвони жўнаб кетди. Енгил кул ранг пиджагини ечиб, биллагига ташлаб олган Максимич серсоя йўлкадан секин ўтиб кетаётган Розияга қараб юрди.

— Уртоқ гидрогеолог, бир минутга мумкинми?

Розия тўхтаб орқасига ўгирилди. Шундай мўтабаб меҳмон, шундай салобатли одам наҳотки Розия туфайли бешта машинани тўхтатиб, тушиб қолган бўлса! Розия бу тахминга ишонгиси келмай:

— Менми?— деди ва бир қўлининг учини кўксига қўйиб, бенхтиёр ўзини кўрсатди. Унинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилган, лаблари бегона эркакдан чўчигандай қимтилган эди.

— Ҳа, отингизни билмаганим учун касбингизни айтиб чақирдим, кечирасиз.

— Марҳамат.— Розия меҳмонга сергакланиб қараб турарди.

— Мен меҳмонлик ҳуқуқимдан фойдаланиб қолмоқчиман. Шарқда «меҳмон отангдан ҳам азиз» дер эканлар, тўғримми?

Розия меҳмоннинг сочи оқариб қолган чаккаларига кўз ташлади-ю: «Ҳақиқатан, отам тенги одам экан, нега чўчийман?» дея ичида ўзидан кулди.

— Умуман, тўғри,— деди.

— Бўлмаса танишиб қўяйлик.

Розия қизил сумка тутган қўлларини орқасига қи-

либ турган эди, қўл бермасдан шундоқ ўз номини айтди.

— Розия-я!— меҳмон унинг номини ёқтириб русча ургу билан бир-икки такрорлаб қўйди.— Чиройли, қисқа ном. Менинг номим ўзимга ўхшаган узун: Иллариоп Максимилианович. Эсингизда қолдими? Қани, айтинг-чи?

Розия ярмигача тўғри айтди. У русчани яхши билса ҳам, нарёғига тили келишмай адашди. Бундан икковлари ҳам кулиб юборишди. Шундан кейин Розия ортиқча тортинмай эркин гаплаша бошлади.

— Боя чорбоғда сизни «Максимич» деб чақирганларини эшитган эдим.

— Умуман, бу қисқартириш унча тўғри эмас. «Максим» билан «Макимилиан» икки турли номлар. Лекин, агар истасангиз, сиз ҳам мени Максимич деяверишингиз мумкин. Мен ўрганиб кетганман.

Розия «Максимич» деса ўзини унга ҳаддан ташқари яқин оладигандай бўлар эди. Шунинг учун:

— Кўрай-чи, балки тўлиқ айтишга ҳам кучим етар,— деди.

Бу гаплар давомида иккови автобус бекатига етиб борди. Узоқда автобус кўринди.

— Сиз нечанчига?— деди Розия.

— Билмайман. Шаҳарларингизга биричи келишим, айланиб кўрмоқчиман. Агар рухсат берсангиз, сиз борган жойгача бирга кетсам. Нарёғига балки, йўлни тунантириб қўярсиз?

— Майли,— деб Розия дарҳол розилик берди-ю, ammo унинг юзида қандайдир тараддуд ифодаси пайдо бўлди.

Бекатда турган одамлар уларга қараб-қараб қўймоқда эдилар. Максимичнинг оқ юзи қирмизи тусга кирган, зангори кўзлари ичган одамнинг кўзларидай ёниб турар, ammo қўлида олиб юрган пиджаги унинг салқин шимолдан келганини, иссиққа ўрганмаганлигидан қизариб кетганини кўрсатар эди. Қорачадан келган қийғоч қошли Розия йигирма беш ёшларга борган бўлса ҳам, ҳали онаси ўпмаган қиздай латофатли эди.

Унинг баланд қилиб турмакланган қоп-қора, майин сочига гулдор дурра боглаб қўйилган, енгсиз кимоно кўйлаги хипча қоматига жуда ярашган, таранг оёқларидаги ҳиндча заррин сандалининг учидан кўринаётган тирноқлари ҳам яхшилаб педикюр қилинган. Шундай

ёшгина жануб қизи қирқ беш ёшларга бориб қолган шимоллик одам билан шаҳар бўйлаб сайр қилиб юриши одамларнинг эътиборини тортиши табиий эди.

Розиянинг юзида кўринган тараддуднинг сабаби шу эканини Максимич ҳам тушунди. У бекатда турган қора қош бир йигитнинг Розияга хўмрайиб тикилганини кўриб қолди. Бу хўмрайишда рашкка ўхшаш туйғу бор эди. «Ие, ҳали йигитларнинг рашкини келтирадиган даражада навқирон эканмиз!» деб Максимич ўзича жилмайиб қўйди. Хўмрайган йигитча Розияни пулдор домлалар билан юрадиган студент қиз, деб ўйлаб гаши келмоқда эди. Розия буни сезиб, баттар унинг жиғига теккиси келди. Максимични енгидан олиб, автобусга томон тортди-да:

— Қани, бўлмаса, юринг, бирга кетдик!— деди.

Автобусда эшикка яқинроқ ўтирган ўсмирлардан бири аввал Розияга, сўнг Максимичга қараб олиб мағрур юз билан ўрнидан турди ва олдинга ўтиб кетди. Бу унинг жой бўшатгани эди. Розия Максимични ўтиришга таклиф қилди.

— Йўқ, йўқ, сиз мени жентльменлик ёшидан ўтган деб ўйламанг. Қани, ўзингиз ўтиринг, Розия, ўтиринг!

Уриндиқ жуда эскириб, юмшоқ бўлиб қолган экан, Розия анча чўкиб ўтирди. Модага мослаб калтароқ қилинган этаклари орқага кетиб, тиззаси очилиб қолди. Шунда у секин сумкасини тиззалари устига ётқизиб қўйди.

Максимич, бир қўлида пиджак, иккинчи қўли билан автобуснинг тутқичидан олиб, баланд гавдасини Розиянинг устига эгиб, очиқ деразадан шаҳарга қарар ва қарерда нима борлигини сўрар эди. Розия бир қисми битган, бир қисми ҳали қурилаётган янги уйлар, янги кўчалар ва майдонлар ҳақида гапирар экан, «шаҳримиз чиндан ҳам жуда тез янгиланяпти!» деб қўйди ичида. Бундан икки йил бурун зилзила хуруж қилган пайтда деворлари ёрилиб, хом ғишлари кўриниб ётган ночор уйлар энди йўқ. Оғир кунларда камқатновроқ кўчаларга беҳисоб чодирлар қурилган эди. Ҳозир катта кўча қайта қурилаётгани учун автобус ўша камқатнов кўчалардан бирига бурилди. Розия асфальтга қоқилган ва бошигача ерга ботиб, қолиб кетган темир қоziқларни кўрди. Машина ғилдираклари тегавериб силлиқлаб кетган бу қоziқларни Розия Максимичга кўрсатди:

— Зилзила пайтида бу қозиларнинг атрофи чодирларга тўлиб кетган эди. Ҳу анави тўрт қаватли уйлар бор-ку. Янги қурилган. Уша ерларда ҳам чодир кўп эди.

Максимичга Розиянинг гапидан ҳам кўра ўзи мароқли туюларди. Унинг лабларида табиий бир қизиллик ва лола баргини эслатувчи нафислик бор. Юзи гоҳ сокин бир завқдан, гоҳ сирли бир эҳтиросдан нурланиб кетади. Максимич уни гапга солиб қўйиб, ҳуснига яхшилаб қараб олгиси келди.

— Бундан икки йилгина олдин мана шу ерларда даҳшатли зилзила бўлиб ўтганини ҳозир тасаввур қилиш қийин. Ушанда сиз ҳам чодирда яшаганмидингиз?

— Йўқ, бизга чодир етмаган. Ушанда биз...

Розия ҳовлида чойшаб тутиб яшаганларни айтиб бермоқчи эди. Автобусга халойиқ ёпирилиб кирди-ю, Максимични олдинга суриб кетди. Автобус шаҳар марказига кириб келган сари йўловчи кўпаяр, одамлар ичкарига сизмай эшикларда осилиб борар, шофёр эшикни ёполмай устма-уст сигнал берар эди. Бировнинг елкаси, бировнинг оёқ-қўллари, бировнинг боши, яна бировнинг похол шляпаси Розия билан Максимичнинг орасига тушиб, суҳбатини давом этказгани қўймади. Улар шу аҳволда Революция хиёбонига келиб автобусдан тушишди.

2

Максимичнинг қўлидаги пиджаги фикимланган, ўзи терлаб, буғриқиб кетган эди.

— Енгил машинада яйраб келаётган эдингиз, автобусга тушганингиздан афсус қилаётгандирсиз, Илларион Максимилианович?

Розия ҳамроҳининг кўнглини кўтаргиси келиб, унинг номини атайлаб тўлиқ айтди. Максимич бунни сезиб миннатдорона кулимсиради.

— Агар ёлғиз бўлсам афсус қилишим мумкин эди, Розия.

— Машинадаги ҳамроҳларингиз яхши одамлар эди-ку.

— Тўғри, улар жуда ҳам меҳмондўст кишилар экан. Бир минут эътиборсиз қолдиришмайди. Нима истасангиз муҳайё қилишади. Менинг бугунги истагим мезбон-

ларнинг ихтиёридан чиқиб, ўз эркимча шаҳар кезиш эди. Ҳозир шу истагим ҳам амалга ошяпти.

Хиёбон атрофларида ҳали қурилиш бормоқда эди. Самосваллар гоҳ шағал, гоҳ тупроқ, гоҳ қум ортиб ўтар, иссиқда эриган асфалт ҳидига чанг-тўзон аралашиб, нафас олишни оғирлаштирарди.

— Эркингиз ўзингизда бўлгани, албатта, яхши,— деди Розия.— Аммо ҳозир автобусдагидай азоб тортмасмикансиз?

— Сиздай ҳамроҳим бўлса, менга ҳеч қандай азоб писанд эмас!

Розия бу гапни ҳазилга буриб лаблари билан кулди-ю, аммо кўзларида жиддий бир ташвиш ифодаси кўринди. Афтидан, меҳмон у билан ҳали яна бирга сайр қилишни истайди. Аммо ҳозир Розия уйга кетмоқчи. Бугун кечқурун уни кўпдан ҳаяжонлантириб юрган учрашув бўлиши керак. Унгача Розия бирпас дам олмоқчи, сўнг ювиниб, кийимларини алмаштириб чиқмоқчи. У Сатторни бундан бир ҳафта олдин кўрган, аммо бир ой кўрмагандай соғинган. Бугун кечқурун, яна бир неча соатдан кейин уни кўришини ўйласа, кўнглида бор чигалларини унинг қўли билан ечиб, бир умрга бахтиёр бўлиши мумкинлигини гўё олдиндан ҳис қилади-ю, юзи сирли ва оловли туйғулардан яшнаб кетади.

Шундай пайтда Розия Максимичга беҳад чиройли кўринади.

«Сулув сулув эмас, суйган сулув» деганларидай, муҳаббат Розиянинг қалбидаги ҳамма гўзал туйғуларини уйғотиб юборган эди. Уйғонган туйғулар унинг ҳуснини алоҳида бир қизлик жозибасига чулғаб шундай сеҳрли қилиб кўрсатар эдики, уни кўрган ҳар қандай эркак киши беихтиёр яна кўргиси келар эди. Максимич ҳали бунинг сабабини билмаса ҳам Розиянинг латиф юзида, эҳтиросли нигоҳида, ҳар бир ҳаракатида кишини ўзига тортувчи алоҳида бир сеҳр борлигини боя чорбоғда биринчи марта ҳис қилган ва бехосдан унга қизиқиб қолган эди. Розия унга одам зотининг орасида кам учрайдиган бир табиат мўъжизасига ўхшаб кўринар, Максимич уни яқинроқдан билгиси келар эди.

— Тошкент мен кутгандан ҳам иссиқ экан. Юринг, Розия, биттадан сув ичайлик ёки сиз мороженое ейсизми?

Розия сув дўкони яқинроқ эканини кўриб:

— Йўқ, майли, сув,— деди.

Максимич икки шиша сув олиб келгунча, Розия юмалоқ мрамар столчанинг ёнига бориб турди. «Қизиқ бўлди-ку!— дерди у ўзича.— Наҳотки, бу одам ишқибозлик қилмоқчи?»

Розия чорбоғдаги кенгашда Максимичга ҳамма алоҳида эҳтиром билан муомала қилганини эслаб, бу тахминига ишонгиси келмади. Москвалик мутахассислар Тошкентда метрополитен қурилишига оид мураккаб муаммоларни ўрганишга келишган эди. Ҳали метро қуриш ҳақида ҳукумат қарори чиққан эмас, ҳозир шунга тайёргарлик борар эди. Москвалик катта мутахассислар — Максимич уларнинг орасида энг нуфузликларидан эканини Розия аллақачон пайқаган эди — булар масаланинг ҳал бўлиш-бўлмаслигига катта таъсир кўрсатишлари мумкин эди. Давлат аҳамиятига эга бўлган бу катта иш қаерда-ю, ўздан икки баробар ёш қизга ишқибозлик қилиш қаёқда? Бу икки нарса Розиянинг хаёлида бир-бирига мутлақо тўғри келмас эди.

Максимич стаканларга сув қуяётиб:

— Нималарни ўйлаяпсиз, Розия, билсак мумкинми?— деди. Бу савол кўпдан бери таниш ёки қадрдон бир қизга қаратилгандай нафис ва шўх оҳангда берилгани ҳам ғалати эди.

— Мумкин,— Розия сал қошини чимириб, гапни атайлаб иш мавзуга бурди.— Метрони ўйлаяпман.

Унинг гап оҳангида «метрони ўйлаб сиз билан бошлашиб юрибман-да!» деган бир маъно бор эди. Максимич буни тушуниб, ўзини Розияга бунчалик яқин олиши ўринсизроқ эканини сезди ва овозига расмий оҳанг бериб сўради:

— Чорбоғда берган ахборотингизга қараганда, сиз ҳам Тошкент метроси учун жон куйдириб юрганга ўхшайсиз?

— Бу рост. Лекин бундан қатъи назар бизнинг ахборотимиз...

— ...Яхши тузилган, Розия, ахборотингиз менга ёқди. Тошкент тупроғи нам тегса ўтирадиган тупроқ экан. Сиз чизиб кўрсатган ер ости сувлари... Ана шу сувларнинг намига тўйиб шибаланган қатлам бизни жуда қизиқтиради. Қачондир бир вақт Тошкентда метро қурилса, пўлат излар ўша қатламнинг энг юқори чизиги бўйлаб ўтиши керак.

— Қачондир бир вақт? Сизнингча, яқин йилларда метро қурилиши бошланмайдими?

— Билмадим. Қарор қабул қилинишидан олдин ҳамма жиҳати яна бир яхшилаб текширилса керак.

Бу гаплар давомида улар курантнинг тагига бориб қолишди. Максимич уч томондан келган катта кўчага тикилиб қаради. Ковланган ёки бузилган жойлар кўп эди, беҳисоб машиналар ўнқир-чўнқирлар олдида секинлаб ва силкиниб ўтишарди.

Розия уйга бориш ниятини кейинга суриб, Максимичнинг метро ҳақидаги фикрини билишга қизиқиб қолди.

— Мен Тошкентни ҳали билмайман, Розия,— деди Максимич.— Лекин Москвадан келган одамнинг кўзига бир нарса жуда тез ташланади. Ҳар жиҳатдан созланган мукамал кўча кам. Қаранг, транспорт тез юролмайди, демак, йўловчиларни тез ташиёлмайди.

— Бу ҳам зилзиланинг касофати. Ҳамма жойда қурилиш кетяпти. Қурилиш битмагунча кўчаларни узил-кесил созлаб бўлмас экан. Бултур аҳвол бундан беш баттар эди. Бу йил сал дуруст. Мен ишонаманки, эндиги йил кўчаларимиз ҳозиргидан яхшироқ бўлади. Бир-икки йил ўтказиб келсангиз, Тошкентни танимай қоласиз.

— Мен ҳам биламан, Тошкент жуда тез қайта қуриляпти. Лекин ер остида метро қуришдан олдин ер устидаги кўчаларни қуриб, битириб, ҳар жиҳатдан созлаб олиш керак эмасми? Қани, сиз айтинг-чи, шаҳар транспортдаги қийинчиликни шу йўл билан йўқотиб бўлмайдими?

— Бу саволингизга Тошкентни мендан яхшироқ биладиган бошлиқларимиз жавоб беришгандир?

— Албатта! Лекин мен сизнинг фикрингизни билмоқчиман.

— Мен нима, оддий бир одам бўлсам.

— Бизда ҳар бир оддий одам давлат миқёсида фикрлаши керак-ку, Розия?

— Менга қолса, кўчаларни ҳам тезроқ созлар эдим, метрони ҳам тўхтовсиз қураверар эдим.

— Йўқ, Розия, сиз аввал муаммони тушунинг. Гап шундаки, кўчалар чинакам созланиб, транспортнинг тезлиги оширилса, эҳтимол, метронинг ҳам ҳожати бўлмас?

— Мен бунга ишонмайман, Илларион Максимилианович.

— Нега энди?— Максимич Розиянинг юзига тикилиб қаради. Унга яна Розиянинг гапидан кўра ўзи мароқлироқ туюла бошлади.

Розия кимдандир эшитган далилини яхшироқ эслаш учун бир лаҳза тўхтаб олди, сўнг Алпомиш, Гўрўгли тўғрисида гапириб кетди:

— Булар шундай улкан паҳлавонлар бўлганки, уларни жўн отлар кўтариб юролмаган. Уларга фақат Бойчибар, Фирот деган зўр тулпорларнинг кучи етган.

— Тушундим. Демак, Тошкент ҳозир ўшаларга ўхшаган паҳлавонга айланган, уни энди фақат метро деган тулпор кўтариб юра олади.

Розия алоҳида бир жиддият билан бошланган гапни Максимич бирдан ҳазилга бургани икки орада баҳс чиқишига сабаб бўлди.

— Киевда метро қурилганига нима дейсиз?— сўради Розия.— Тбилисида ҳам қурилган. Бокуда ҳам!

— Чунки бу шаҳарларнинг тараққиёти шунга олиб келган.

— Тошкентнинг тараққиёти-чи! Аҳолиси ҳам, майдони ҳам Москва, Ленинград, Киевдан кейин тўртинчи ўринда турар экан, тўғрими?

— Тўғри-ю, лекин тараққиётга фақат аҳолининг сони билан майдоннинг кенглиги кирмайди-да, Розия. Миқдорий тараққиётдан ташқари, сифат тараққиёти ҳам бор...

Максимич замонавий шаҳар қурилиши Киев ва Тбилисиларда анча олдин бошланганини, жуда сифатли олиб борилганини гапирар экан, улар катта кўчани кесиб ўтиб, нариги йўлгага чиқдилар. Шу пайт узун кўк троллейбус муюлишдан секин бурила бошлади. Бирдан унинг тепасидаги бесўнақай пўлат ёйлари симидан чиқиб кетди, бир-бирига урилиб, кўкиш ўт чақнатди-да, қапчиб бориб, терак шохига тегди ва яшил бутоқлардан бир қанчасини синдириб туширди.

— Кўрдингизми?— деди Максимич Розияга.— Бу кўчанинг муюши бундай замонавий троллейбусга торлик қиляпти.

Бошқа вақт бўлса Розиянинг ўзи ҳам ҳуда-беҳуда ковлаб ташланган кўчалардан, транспорт қийинчиликлари-ю, бунинг сабабчиларидан фигони чиқиб гапирган

бўлар эди. Аммо ҳозир Максимич бошлаган баҳс таъсирида бунинг аксини қилди:

— Эни юз метрлик кўчаларимиз ҳам кўпайяпти, Илларион Максимилианович. Ҳозир иложи бўлса сизни Дўстлик, Янги Ўзбекистон кўчаларига олиб борар эдим. Лекин ҳозир у кўчалар битган эмас, трамвай боролмайди. Нима қилайлик? Зилзила шундай бир офат эканки, оқибатлари бир-икки кунда тугамас экан!

Максимич Розияга тикилиб туриб кулди:

— Сиз шаҳар раҳбарлари билан тил бириктириб олганга ўхшайсиз.

— Аммо сиз,— деди Розия ҳам кулимсираб,— биздаги баъзи бир «метро керак эмас» деб юрганларнинг таъсирига тушиб қолганга ўхшайсиз. Мен эшитганман, тошкентликлар орасида ҳам шундай одамлар бор.

— Кўрмаяпсизми, мен ҳеч кимнинг таъсирига тушмайин деб оддий бир йўловчи бўлиб юрибман-ку.

Максимичнинг шаҳар кезишдан мақсади нима эканлигини Розия энди тушунгандай бўлди. Афтидан, боя машинада юрган мезбонлар Максимичнинг кўнглини олишга ҳаддан ортиқ кўп ҳаракат қилганлар, бу уни сергаклантириб қўйган. У ўз олдида турган масъул топшириқни виждонан бажариш учун Тошкентни «ичдан» мустақил кўргиси, унинг транспорт муаммосини астойдил ҳис қилгиси келган. Розия шуни ўйлаб, атрофига кўз ташлаб қўйди.

Кўчаларда, бекатларда минут сайин одам кўпаймоқда эди.

— Ишдан кейинги долзарб соатлар бошланяпти,— деди Розия тикилинчдан юраги зириллаб.

— Долзарб соатларда ҳар қандай катта шаҳарда ҳам тикилинч бўлади.

— Сиз биздаги тикилинчни ҳали билмайсиз.

— Билиш учун нима қилиш керак?

Максимич бу саволни «Қани, бошланг, кўрайлик!» деган маънода берди. Розия чапга ўгирилиб, курант минорасидаги соатга қараб олди. Сатторни кўрадиган вақт анча яқин келиб қолган эди. Буни ҳис қилиб юраги ёқимли бир орзиқди, «қайтага, бу одам билан баҳслашиб, вақт тез ўтганини сезмабман» деди ичида.

— Майли, Илларион Максимилианович,— деди у.— Мен меҳмондўстлик бурчимни охирига етказай. Агар

сиз тиқилинчроқ маршрутни кўрмоқчи бўлсангиз, юринг, Чилонзорга кетдик!

— Жуда саз!

Максимичнинг зангори кўзларидаги тантанали шодлик унинг Розия билан бирга юришни астойдил истганидан далолат берарди. Розия буни кўрди-ю, ичида «тавба!» деб ҳайратланиб қўйди.

3

Муюшда тўхтаб қолган троллейбуснинг олдинги эшиги очиқ турар, шим кийган ҳайдовчи қиз оғир ёйларни арқонидан олиб, тепадаги симга улашга тиришар эди. Троллейбуснинг ичи иссиқ ва дим бўлгани учун эшик олдида сиқилиб турган йўловчилардан уч-тўрттаси кўча саҳнига тушди. Розия Максимичга қараб «пайдан фойдаланиб қолиш керак!» дегандай имо қилди ва троллейбуснинг очиқ турган олд эшигидан «лип» этиб кириб кетди. Максимич ҳу наридаги бекатда юзга яқин одам тўпланиб турганини кўрди-ю, Розиянинг осон йўл топганини тушуниб, дарҳол унинг кетидан кўтарилди.

Кўча саҳнига тушиб ўзларини елпиб турган ҳалиги йўловчилар бўш жой қўлдан кетиб қолиши мумкинлигини сезишиб, шоша-пиша троллейбусга қайтиб киришди. Узоқдаги бекатдан беш-ўнта ёш-яланглар бу томонга чопиб келмоқда эди.

Ҳайдовчи қиз ишини битиргунча улар ҳам ичкарига кириб, эшик олди одамга тўлиб кетди. Ҳайдовчи қиз кабинасига зўрға ўтди.

Розия ичкарироққа суриламан деб новча одамларнинг орасига тушиб қолди. Тиғиз бошлар орасида унинг гулдор дуррали баланд прическаси сал-пал кўринарди. Максимич узун қўлларини тепага чўзиб, троллейбуснинг шифтига панжасини тиради. Троллейбус кучаниб, титраб қўзғалди. Розия бошлар ва елкалар орасидан Максимичга қараб деди:

— Ҳар қалай, ишимиз ўнгидан келди!

— Бошланиши дуруст,— деди Максимич ҳам. У олдинги бекатларда тирбанд турган халойиқни ўйларди. Ҳозир улар ҳам бостириб киради-ю, нафас олиш яна ҳам оғирлашади.

Аммо троллейбус нариги бекатда хиёл секинлаб, тўхтамай ўтиб кетди — ҳайдовчи қиз графика тушиб

олиш учун шошилмоқда эди. Максимич троллейбуснинг тўхтамай ўтганидан беихтиёр шодланиб, Розияга «Хайрият!» дегандай қилиб қаради. Розия эса бекатда интизор турган, троллейбус тўхтамай ўтганидан аччиғи келаётгани, уни навроқда тўхтайдн деб ўйлаб, кетидан эргашиб чопаётган одамларга кўз югуртирди.

— Орқадан яна бошқаси келяпти, ҳамма бир жойга тикилиши нимага керак!— деб Максимичга юмшоқ орқасини тираб турган семиз бир хотин пастдагиларни жеркиб ҳам қўйди.

Троллейбус нариги бекатда бир лаҳзагина тўхтади-ю, яна шитоб билан қўзғалди. Унинг суръати йўл азобидан тезроқ қутулишга интилаётган йўловчиларга жуда ёқиб тушмоқда эди.

Темир йўл бошқармасидан беридаги чорраҳадан ўта бошлашди. Уч томондан келиб, бир-бири билан чатишиб кетган трамвай изларининг «милки» очилиб ўнқирчўнқирлар кўпайиб кетган эди. Троллейбус филдираклари гоҳ изларга урилиб, гоҳ чуқурликлардан қапчиб ўтар экан, Максимич «ҳозир яна ёйи чиқиб кетади!» деб ўйлади.

Лекин ёйи чиқмади-ю, ундан баттари бўлди. Қаттиқ силкинаётган зўр троллейбуснинг зарби билан тепадаги симнинг трамвай симига уланган жойи узилиб кетди. Йўгон жез симнинг узилган учи орқадан келаётган юк машинасининг ёғоч бортига шартиллаб урилди-да, га-жак бўлиб асфальтга тушди. Ичидан кучли ток келадиган бу сим одамларга илондай хатарли кўринар эди — машиналар ва йўловчилар уни иложи борича узоқдан айланиб ўта бошладилар.

Узун троллейбус чорраҳанинг қоқ ўртасида трамвай изларига кўндаланг бўлганича қолди. Энди авария машинаси келиб симни уламагунча бу ердан на троллейбус ўтади, на трамвай.

Пастга тушганларида Максимич Розияга ҳазиломуз кўз ташлаб:

— Хўш, гап миқдорда эканми, сифатда?— деди. У чорраҳанинг «сифати»ни, тепадаги симнинг пухта уланмаганини, ҳайдовчи қиз ҳам шошилганини назарда тутмоқда эди. Розия буни тушуниб турган бўлса ҳам, атайлаб енгилроқ гапга ўтди:

— Кўз тегди. Аксига олди. Энди бир оз пиёда юрамиз.

: Серчаиғ, сершовқин кўчаларда одамлар дарёдай оқиб борар эди. Улар шу дарёга шўнғиб кетишди-ю, бир вақт Марказий универмагнинг парёғидаги бекатдан чиқшди. Бу ерда халойиқ боягидан бир неча баробар қалин. Кўпчилик Чилонзорга интилади. Автобуслар лиқ тўла, айниқса эшикларнинг олдида одам шу қадар кўпки, ўнг томони ерга теккудай майишиб, чагли ғилдираклари тутаб келади. Автобусларнинг кўпчилиги ё тўхтамай ўтади, ёки бекатдан узоқда тушувчилар учун бир зум тўхтаб, яна жўнаб қолади.

Бу аҳволга ўрганиб қолган Розия яна чаққонлик қилди... Нарироқда тўхтаган бир автобусга сакраб чиқиб олди. Аммо Максимич етиб боролмади. Унинг қолиб кетганини кўриб, Розия қайтиб тушди.

Кечки ҳарорат бензин ва асфальт ҳидига қўшилиб, Максимични энди жуда безовта қила бошлади. Боя улар троллейбусда келаётганларида одамлар троллейбусга қандай эргашиб чопган бўлсалар, Розия билан Максимич ҳам ҳар битта автобусга эргашишар, тўхтамай кетган автобуслардан чексиз норози бўлиб қайтишар эди. Тиқилинчда бўлса ҳам, ҳар қалай, автобусда кетаётганлар, Максимичнинг ҳавасини, ҳатто ҳасадини келтираётгани энди унинг ўзига ғалати туюлди. «Автобус бизни олмай, тўхтамай ўтиб кетаётгани, эҳтимол, ичкаридагиларнинг кўпини хурсанд қилаётгандир?— ўйлади у.— Тўғри-да, биз чиқсак уларга жой оз қолади, ноқулайлик кўпаяди. Боя мен ўзим ҳам троллейбусда кетаётиб худди шуни ҳис қилмаганмидим? Тўхтамай ўтганимиздан суюнмаганмидим? Бунча одам ернинг тагидан қайнаб чиқаётиптими дейман?»

— Қизиқ!— деди у Розияга қараб.— Йўловчи кўпайган сари одам одамга халақит берадиган бир тўсиққа ўхшаб кўринади-я!

— Ким билади!— деб Розия аниқ жавоб бермади. Ҳар ҳолда унинг бетоқат бўлаётгани билинмас эди. «Ўрганиб қолган, бундан ташқари ҳали ёш-да,— ўйланди Максимич.— Ёшликда одам унча-мунча ноқулайликни писанд қилмайди».

— Розия, сиз боя шаҳрингизда аҳоли кўплигини таъкидлаб, «уч йилда мунча ошди» деган эдингизми? Бироқ одамларнинг катта шаҳарларга бу қадар кўп тўпланишиб яшаши яхшимикан? Хусусан, Тошкентга ўхшаган иссиқ иқлимли шаҳарда...

Розия қандайдир жиддий ва маъюс бир оҳанг билан:
— Бу ҳаммаси бизга боғлиқ эмас-да, нима қилайлик,— деди.

— Йўқ, айтинг-чи, наҳотки бу масала ҳеч ўйлантирмайди?

— Мени ўйлантирганда ҳам...— деб Розия бир зум тўхтаб олди-да, гапни аввалги мавзуга бурди:— Сиз... умуман миқдорга унчалик аҳамият бермаган эдингиз-ку? Сиз учун сифат муҳимроқ эмасмиди?

Максимичнинг бояги далилини Розия унинг ўзига қарши нозик йўл билан ишлатгани алланечук завқли туюлди. Максимич кулди-да, йўлга қаради:

— Э, қаранг, ана у автобус бўшироққа ўхшайди!

— Чопдик! Энди сиз олдин чиқинг, жентльменликни кўйинг, бўлмаса яна қолиб кетасиз! Чиқинг!

Ниҳоят, автобусга ҳам минншди. Гавдалар бир-бирига иложи борича тиралиб, энди ҳеч қанча бўш жой қолмади, деб турганларида икки-учта бақувват йигитлар чиқишди, эшикнинг тутқичидан олиб: «Қани сурилинглар, ўрта бўш, ўтинглар!» деб, одамларни итарантара, ҳаммани бир-бирига роса қапиштириб ташлашди. Розия юпқагина шоҳи кўйлаги орқали атрофидаги одамларнинг терлаган, қизишган таналарини ҳис қилар, фақат кўксини ҳимоя қилишга тиршиб икки кўлини сумкаси билан бирга кўкрагига кўйиб турар эди. Нарпи бекатга яқинлашганларида билет сотиладиган темир қути олдидаги иккита одам эшикка қараб интилди, Максимичнинг пиджаги уларнинг орасига тушиб қислиб қолди ва ҳалигилар билан бирга кета бошлади.

— Уртоқлар, пиджакни ташлаб кетинглар!— кулиб деди Максимич.

— Ёз кунда пиджак!— ўшқирди оғзидан ароқ ҳиди келаётган сариқ бир киши.— Бу қанақа олифталик!

Максимич пиджагини торта-торта бир амаллаб олиб қолди. Бу орада Розия билет қутисининг олдидаги жойга ўтиб олган эди. Энди уни орқадан дераза, бир ёнидан темир қути ҳимоя қила бошлади. У бўшашган кўли билан сумкасини очиб танга олди.

— Шошманг, мен тўлайман!— деб Максимич чўнтагини ковлаётган эди, автобусга бир талай одам чиқди-ю, уни Розияга томон суриб келди. Розия бир кўлини сумкаси билан кўксига қалқон қилди-да, иккинчи кўли билан билетга пул ташлади.

— Меҳмонсиз, Илларион Максимилианович, Москвага борганда сиз тўларсиз.

Максимич тепадаги тутқичдан маҳкам ушлаб, гавдасини Розиядан узоқроқ тутишга тиришар эди. Шу пайт автобус катта бир чуқурга тушиб қаттиқ силкинди-ю, Максимичнинг юзи Розиянинг баланд причёскасига тегиб кетди. Майин қора сочданми ёки унга боғланган дурраданми, ёқимли бир атирнинг ҳиди келди. Бу ҳид Максимичга бирдан оловли ёшлик йилларини эслатди.

Автобус то Чилонзорга етиб боргунча неча қайта нтар-итар, сур-сурлар бўлди. Неча жойда одамлар асқ бийлашиб, бир-бирлари билан гижиллашиб олишди — бу энди Максимичга унчалик таъсир қилмас эди. У Розиянинг яқингинада турганини ҳис қилар, бу яқинлик унга ёшлигини қайтариб бераётгандай бўлар эди.

Розия бир неча марта кўча соатларига қараб-қараб кўйди. Вақт ўтган сари у атрофдаги нарсаларни унутиб, паришонхотир бўлиб борар эди. Гоҳо Максимич билан гаплашиб турган пайтда ҳам, хаёли бошқа ёққа кетиб қолаётгани сезилар эди. У шаҳар ҳақида гапиради, саволларга жавоб беради, аммо бунинг ҳаммасини қалбининг бир чети билан қилади. Қалбининг тубидаги муҳаббат туйғуси, яқинлашаётган висол ҳисси тобора кучлироқ, тобора гўзалроқ садо беради. Розия шу садога қулоқ солаётгандай тўсатдан жим бўлиб қолади, тиқилинччи, чангни, ҳавонинг димлигини мутлақо сезмайди.

Чилонзорга етиб автобусдан тушганларида Максимич унга:

— Роса хаёлга чўмиб кетдингиз-а?— деди.

— Ҳа,— деб Розия ийманиб кулимсиради-да, ҳушини йиғиб олди:— Хўш, Илларион Максимилианович, фикрингиз қалай?

Максимич бири бирини тўсган кўп қаватли уйларга, кинотеатр пештоқида тўппонча ўқталиб турган йигитнинг каттакон рангдор суратига, ичи таши одамга тўлган ойнаванд магазинга кўз югуртирди. Сўнг негадир қўлидаги пиджагига қаради. Пиджак кела-келгунча гижимланиб латтага айланиб қолган, тер ва чанг тегавериб бир-икки соат ичида бутунлай эскириб кетганга ўхшар эди. Максимич бошини кўтариб Розияга кўз ташлади ва унга ёқадиган гап айтгиси келди.

— Ҳақиқатан... оғир маршрут экан.

— Айтмадимми! Агар метро бўлса, шу йўлни ўн баробар тез, ўн баробар осон босиб ўтармидик, йўқми?

— Эҳтимол, шундайдир. Аммо сиз бир нарсани унутманг, Розия. Тошкентда метро бўлиш-бўлмаслигини менга ўхшаган битта-иккита одам ҳал қилолмайди.

— Тўғри-ю, лекин мен ишнинг сизга боғлиқ қисмини айтмоқчиман-да.

Максимич Розия билан иш тўғрида гапиришга энди унча ҳуши йўқдай кўринди.

— Менга боғлиқ қисми бўйича ҳозир, албатта, маълум бир тасаввур ҳосил бўлди,— деди у лоқайд товуш билан. Розия эса, аксинча, шўх товуш билан гапирди:

— Тасаввурингиз тўлиқроқ бўлиши учун еттинчи трамвайга ёки ўттиз саккизинчи автобусга тушиб, Студентлар шаҳарчасига ҳам бориш керак эди-я!

Максимич кулиб қўлларини кўтарди:

— Мен таслим бўлдим, Розия. Агар вақтингиз бўлса, энди бирор жойда дам олайлик.

Розия тез соатига қаради, Саттор тайинлаган вақт яқинлашиб қолганини кўриб, юраги «шиғ» этиб кетди. Унинг юзи бирдан ўзгарганини кўриб, Максимич шошиб сўради:

— Бирор жойга бормоқчимидингиз? Кеч қоляпсизми?

— Ўн беш минут бор. Улгураман.

Розиянинг юзида яна ўша ўтли жозоба барқ уриб кўринди. Максимич ундаги бояги ўйчанлик ва ҳозирги ўзгаришнинг сабабини билмоқчи бўлиб:

— Нима, висол бормиди?— деди.

Розия юзини чўғдай қиздирган эҳтироснинг тафтини ўзи ҳам сезди-ю, уялиб ерга қаради:

— Ҳа.

Максимич тарвузи қўлтиғидан тушгандай бир лаҳза хомуш туриб қолди. Розия унга майин бир нигоҳ ташлаб:

— Кечирасиз, энди,— деди.— Бормасам бўлмайди.

Розия билан бирга ўтказган дамлар Максимичга энди бутунлай бошқача кўриниб кетди. «Бу қиз нега мунча ёқимтой десам, ҳаммаси севгининг жозибаси экан-да. Севган йигит уйғотган гўзаллик мени ўзига тортган бўлса, мен бошқа одам учун ёқилган гулханда исинмоқчи бўлдимми?»

— Аҳ! Сиз мени кечиринг, Розия!— деди Максимич

ва Розиянинг тиқилинчда эзгиланган кийимига қаради. Қизлар висолга махсус кийиниб, безаниб бориши кўнглидан ўтди. Розия меҳмоннинг кўнглига қараб, бунинг ҳаммасидан маҳрум бўлгани Максимични қаттиқ хижолатга солди.

— Олдинроқ айтсангиз бўлмасмиди, Розия? Мен тушунар эдим-ку!

Розия «Керак бўлганда айтдим!»— дегандай жилмайиб турарди.

— Ун беш минут қолган бўлса, автобусда улгуролмасмиз. Узоқми? Мен ҳозир такси топаман!

Чилонзорда кечки пайтларда марказга бўш қайтадиган таксилар учраб туради. Максимич шулардан бирини тўхтатиб, Розияни чиқарди. Сўнг ўзи ҳам миғиб:

— Сизни ташлаб ўтиб кетаман!— деди. Шундан кейин Максимичдаги хижолатлик сал тарқади. У ўриндиқнинг нариги четида юзини шабадага тутиб бораётган Розияга кўз қирини ташлади. Розиянинг шунча вақт тиқилинчда юргани билинмас, у худди ҳозиргина дам олиб, тиниқиб келаётганга ўхшар эди. «Ёшлик ажойибда!— деб қўйди Максимич ўзича.— Ҳар қандай ҳолатда одамнинг оҳори тўқилмайди. Бу қиз ҳозир махсус ясаниб чиқинчи шарт эмас, бусиз ҳам висолга муносиб нафосати-ю, таровати бор».

— Қим у бахтиёр йигит, Розия, билсак мумкинми?

— У ҳам лойиҳачи инженер.

— Лойиҳачи? Бизга ҳамкасб эмасми?

— Ер ости коммуникациялари бўйича ишлайди. Метрони лойиҳалашга жуда ишқибоз.

— О, шунақами?

— Метронинг дарди менга ўша кишидан юққан.

— Ана, холос! Маслакдош экансизлар-да! Сиз боя мен билан баҳслашганингизда у йигит ҳам ёнингизда турган экан-да!

— Бўлмасам-чи!— деди Розия шўх кулиб, бояги ноқулайликларга ҳам Розия ўша йигит туфайли чидаб юрганини Максимич энди пайқади. «Ажабо!— ўйланди у.— Мени ҳам бирор қиз шундай севганмиди? Севган бўлса ҳам ёшликдаги муҳаббат одамни бунчалик гўзал кўрсатишини мен энди билипман. Ҳаёт ғалати, ёшликнинг қадрини ёши анчага борган одамларгина билади».

Шу пайт Максимич кўкси алланечук тортишиб оғриётганини сезди-ю, хаёли бошқа ёққа бурилди.

«Юрак ҳунар кўрсатмаса эди. Иссиқда кўп юрдимда, ўрганмаганликдан!— деб ўзига тасалли берди.— Бориб дам олсам ўтиб кетар».

Такси Бешёғоч орқали ўтиб, Анҳор бўйига келганда Розия уни тўхтатди. Кўприкдан берироқда йўлга қараб турган ёлғиз йигит машинадан тушаётган Розияни кўрди-ю, қувониб унга қараб кела бошлади. Розиянинг юзи ажиб бир завқдан нурланиб кетди. Кўзлари ҳаяжондан учқунланди. Шундай бўлса ҳам, у Максимичнинг Сатторга қизиқиб тикилаётганини сезиб:

— Истасангиз таништириб қўяман,— деди.

— Истайман!— деб Максимич ҳам машинадан тушди. Таксичига «кетмай туринг!» ишорасини қилди-да, Розия билан бирга Сатторга қараб юрди.

Саттор яқин келганда Максимич у билан Розиянинг орасида қандайдир сирли бир муносиблик борлигини, икковининг юлдузи юлдузига чиндан ҳам тўғри келишини сизди. Сатторнинг қадди-қоматида, юз-кўзида баркамол йигитларга хос алоҳида бир жозоба бор эди. Унинг қўл беришидан, босиқ кулимсрашидан, гоҳ Розияга, гоҳ меҳмонга юзланиб гапириши ва гапга қулоқ солишидан яхши тарбия кўрган зиёли йигит экани ҳам билиниб турарди. Максимич унга тан берганини айтгиси келди.

— Агар мен сизни Парижда учратсам, манаман деган француз йигитларидан фарқ қилолмас эдим!

Саттор гапни ҳазилга буриб кулди:

— Мақтовнингиз учун раҳмат. Бироқ Париж бизга жуда узоқ. Биз ҳозир мана шу Тошкентга муносиб бўлиш ҳаракатидамиз.

Максимич ҳам кулиб, Розияга маъноли кўз ташлаб олди.

— Ҳа, Тошкентга оид ҳаракатларингиздан хабардор-миз.

Саттор Розияга савол назари билан қаради. Шунда Розия Максимичнинг Тошкентга нима иш билан келганини, ҳозир нима мақсадда шаҳар айланганларини гоҳ жиддий туриб, гоҳ кулиб ҳикоя қила бошлади.

Бу орада такси сабрсизланиб бир-икки марта дудутлади.

— Машинага жавоб берайлик, биз билан бирга дам олинг,— деди Саттор Максимичга. Аммо у ҳам, Розия ҳам, бу Анҳор бўйига фақат бир-бирларини деб кел-

ганликлари, икковининг фақат бир-бирига аталган роз-лари борлиги шундоққина билиниб турарди.

— Жоним билан эди-ю,— деб, Максимич чап кўкрагини ушлаб қўйди:— Лекин юрак санчяпти. Бугун кўп юрдим. Ёш ҳам анчага бориб қолган-да. Энди бориб ётиб дам олишим керак. Розия, мен сиздан жуда миннатдорман. Мана, бизнинг адрес, агар Москвага йўлларингиз тушса, марҳамат!

Максимич чўнтагидан бир томонига русча, иккинчи томонига инглизча ёзилган визит карточкасини олди. У чет элларга ҳам бориб ишлаган, Москвада ҳам чет элликларни кўп қабул қиладиган мутахассислардан эди. Визит карточкаси ажнабийларга мўлжаллаб бостирилган бўлса-да, Максимич уни қулайлиги учун ўз одамларимиз орасида ҳам ишлатар эди. У карточкасини Розияга узатмоқчи бўлганда бир нарсани сезиб қолди: Розия астойдил хурсанд бўлиши учун буни йигитга бериши керак эди.

— Марҳамат, коллега,— деб Максимич карточкани Сатторга берди.— Икковларингиз учун менинг эшигим ҳамнша очиқ.

Максимич хайрлашиб, таксига чиқди.

4

Оқшом ғира-ширасида Саттор билан Розия Анҳор қирғоғи бўйлаб юқорига қараб ўтишди. Унгдан сув салқини уфуриб турарди. Чапдаги стадиондан ўн минглаб томошабиннинг афсонавий алплардай наъра тортиши, гоҳо яхлит бир овоз билан «у-ў-о-а-аҳ!» деб, оҳ уриши эшитиларди.

Сув бўйида сайр қилиб юрган одамлар беҳисоб. Аммо Саттор билан Розия учун оламда гўё икковидан бошқа ҳеч ким йўқ. Кўзлари фақат бир-бирларини кўради. Қулоқларига фақат бир-бирларининг гапигина киради. Розия таксида нотаниш одам билан бошлашиб келганда хийла таажжубланган Саттор воқеанинг тафсилотларини эшитгач, гап нимадалигини фаҳмлади. Розиядай қиз унга шу қадар меҳр қўйса, унинг ўзинигина эмас, яхши кўрган ишини ҳам шунчалик севса, эъзозласа, бундан ортиқ нима бўлиши мумкин? Саттор Розиянинг елкасида қучиб, хиёл эгилди. Юзини Розиянинг юзига босиб уни секин силкитиб қўйди.

— Дунёда қизларнинг яхшисидан яхшироқ зот бўлмас экан-да, мен буни энди билиман, Розия.

Розиянинг елкасидан қучган залварли қўл ҳам, унинг юзига тегинган эркакча юз ҳам худди гулга ёки болага тегингандай эҳтиёткор эди. Сатторнинг қандайдир дард аралаш завқ билан айтган сўзларида, ширали, йўғон овозида, соқоли яқинда олинган мрамардай салқин ёноғида Розия мардона нафислик ва софлик сезди. Сатторни астойдил қувонтиролгани бунинг устига қўшилиб, Розиянинг қалбидаги бахтиёрлик туйғусини жуда ошириб юборди. Бу туйғу ҳаддан ташқари ширин эди. Розиянинг эътироз қилгиси келди.

— Қизларнинг яхшисидан яхшироқ зот йўқ дедингизми?

— Ҳа.

— Менимча бор.

— Ким?

— Буни тан олган йигитлар!

Розия Сатторнинг завқ қилиб кулишини кутган эди. Бироқ Саттор жуда баланд бир чўққига чиқиб қолиб, йиқилиб кетишдан хавотирланган одамдай оғир энтикди-да:

— Қани энди шундай бўлса!— деди.

Шу пайт қирғоқ чироқлари ёнди. Анҳорда ҳали ҳам чўмилиб юрган одамлар бор эди. Семиз бир киши сувни шاپиллатиб, Сатторнинг олдидан қирғоққа чиқди. Сатторнинг хаёлига ҳам шунга ўхшаш қутилмаган бир нарса келди шекилли, у дарров қўлини Розиянинг елкасидан олди.

— Юринг, тинчроқ жой топайлик.

Стадион томондан келаётган шовқин Розияга энди эшитилди. Баланд мачталарга марвариддай терилган шода-шода прожекторлар ўткир нурларини пастга санчиб турарди. Томошабинлар эса осмонни бошига кўтариб қийқирар, ҳуштак чалар эди. Бу галги наъра жуда узоқ давом этганига қараганда, тўп дарвозага кирган эди.

Розия Сатторга маъноли жилмайиб қаради. У Сатторнинг футболга ниҳоятда ишқибоз эканини билар эди. Аммо Саттор ёнгинасида бўлаётган ҳаяжонли ўйин шовқинини ҳамон эшитмас, Розиянинг нозик бармоқларини бақувват панжаси билан авайлаб ушлаганича қирғоқ бўйлаб юқорилаб борар эди.

Чироклар узоқда қолди. Тепада ой борлиги билниди. Бу ерда баланд қирғоқнинг баъзи жойлари жарга айланиб қолган. Жимжит дарахтлар орасига қоронгида одам кам келади. Розия у ёққа боргиси келмай тўхтади. Бундан икки ой олдин юз берган бир воқеа эсига тушди.

Ушанда кино кўриш учун чиққан Розия ҳали сеанс бошланишига анча вақт борлиги учун ташқаридаги кўкалам майдончада дугонаси билан айланиб юрган эди. Бир пайт телбаланиб келаётган иккита маст йигит тўсатдан Розия билан унинг дугонасига ёпишди. Қизлар уларни итариб ташлаб, қочиб кетишга уринишди, Розиянинг дугонаси баланд бўйли бақувват қиз эди, қочиб қутулишга муваффақ бўлди... Аммо Розияга осилган ҳўкиз тахлит бир йигит:

— Сен менинг севган қизимсан-ку, нега ўптирмайсан!— деб уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Мен сени биринчи кўришим! Қўйвор!

— Э, ҳали танимайдиган бўлдингми?

— Қўйвор! Ҳайвон!

Ҳамма ёқ одам. Бирпасда томошабин тўпланди. Бировлар маст йигитга йўлашни истамайди, бировлар «қиз ҳам шу йигит билан юргандир-да, бўлмаса бирдан қучоқлаб ўпишга тушармиди?»— дейди. Аллаким узоқдан туриб:

— Ҳай йигит, қизинг бўлса кўчада мунча хор қилма!— деди.

Розияни ҳаммадан ортиқ даҳшатга келтирган нарса — одамлар уни шу махлуқ билан юрган деб ўйлаётгани эди. Бунинг туҳмат эканини исбот қилиб бўлмас эди. Розия нуқул:

— Елгон! Қўйвор! Қўйвор!— деб унинг темирдай қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб талпинар, бошини орқага ташлаб, юзини безорининг сассиқ оғзидан олиб қочар эди.

Иккита ўртоғи билан матчни кўриб келаётган Саттор ҳам шу можаронинг устидан чиқди. Гулдай бир қиз бу жирканч махлуқ билан юриши мумкин эмаслигини, безорилик устига қабиҳ бир туҳмат бўлаётганини сезиш унча қийин эмас эди. Саттор ҳам ҳўкиз тахлит йигитга қўл тегизишдан ҳазар қилар эди-ю, аммо қизнинг аҳволига қараб чидаб туриш мумкин бўлмай қолди. Саттор уларнинг олдига қандай бориб қолганини

ўзи яхши эслолмайди. У безорининг билагидан ушлаб:

— Ошна, қизга раҳминг келсин, қўйвор!— деди.

— Сен аралашма, бу менинг қизим!

Футболга ичиб кирган, ўйин пайтида яна ичиб жинниси чиқиб қайтаётган безори ҳозир Розияни чини билан «ўзиники деб» ўйлаётган бўлиши мумкин эди. Розия ёш тўла кўзларини Сатторга умид билан тикиб:

— Ёлғон! Мен уни умримда кўрган эмасман!— деди.

Саттор энди йигитнинг бўйнидан тортди:

— Сени футболнинг жазаваси тутибди, ошна, адашибсан. Бу бошқа қиз. Қўйвор.

— Тошингни тер, қанжиқ!— деб безори Сатторни тепмоқчи бўлиб оёғини силтади.

Шунда Саттор унинг оч биқинига мушт туширди. Безорининг кўнгли озиб, гавдаси сал бўшашганда, Саттор уни ўсиқ сочидан силтаб тортиб, Розиядан узиб олди. Қиз четланиши билан безорининг шериги Сатторга ҳамла қилди. Муштлашув бошланди.

То милиция етиб келгунча ҳўкиз тахлит йигит ўзини ўнглаб Сатторга пичоқ уриб қочди. Чангли асфальтга томган қон — Сатторнинг қони!— ҳозир яна Розиянинг кўз олдига келди-ю, қаттиқ увушди. У қўлини секин Сатторнинг қўлидан бўшатиб олди. Сатторнинг ўнг биқинидаги чандиқни юпқа кўйлаги устидан силаб топди:

— Оғримайдимми?

Нозик бармоқлар ўша пичоқнинг жароҳатидан қолган чандиқни ўлаётгандай ёқимли тегди.

— Йўқ. Битиб кетган.

Розиянинг хаёлидан ўтган воқеа Сатторнинг ҳам эсига тушди-ю, стадион томондан келаётган шовқин қулогига энди эшитилди. Розия маёт безорилар яна учраб қолишидан хавотирланиб тўхтаган эди. Саттор бундан сезди. Яра изини силаб топган нафис бармоқларни худди кўкрагига қўнган маъсум қушча каби авайлаб кафтига олди.

— Бугун матч кеч бошланган,— деди,— футбол жиннилари ҳали-бери кўчага чиқмайди.

— Чиққанда ҳам, сиз ёнимда юрсангиз, мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

Завқли ва эҳтиросли товуш билан айтилган бу сўзларда алоҳида бир ишонч бор эди. Саттор Розиянинг қў-

лидан ушлаганича секин тўхтатди, уни бағрига босгиси, эркалаб ўпгиси келди. Аммо кўз кўзга тушганда бунга журъат этолмай, қизни секин олдинга бошлади.

— Менинг ўзимдан қўрқмайсизми, Розия?

Розия Сатторнинг сезилар-сезилмас ҳаракатига ҳам бўйсуниб, у қаёққа бошласа, измига сўзсиз итоат этиб кетаётганини энди сизди. Саттор ҳозир истаса Розияни қўлларида чирпирак қилиб кўтариб кета олади. Агар Саттор ўзини қўйиб берса Розияни оловли ўпичларга кўмиб ташлай олади, нафасини қайтаргудай қучиб эркалай олади. Розия бунга монелик қилолмаслигини билди, чунки қачондир бир вақт шундай бўлишини у ҳам истайди. У Сатторнинг севгисидан ўзини бахтиёр ҳис қилган сари ихтиёри қўлидан кетаётганини пайқади, қалбида уйғонган истак оловидан ўзини олиб қочишга интилди:

— Сиздан эмас... ўзимдан қўрқяпман!

— Нега энди?

— Билмайман...— деди Розия эриб юмшаган товуш билан.— Ихтиёрим қўлимдан кетиб қоляпти.

Бу — қизнинг муҳаббат изҳори эди.

Сатторнинг овози шодлик туғенидан товланиб эшитилди.

— Агар ихтиёрингиз менинг қўлимда бўлса, мен уни кўз қорачиғимдай асрайман. Фақат... Қани эди...

Саттор сўнгги сўзларни дардли товуш билан айтди-ю, бир лаҳза жим туриб қолди. Розия тўхтаб, унинг юзига интизор кўзлар билан қисқа бир назар ташлади-да, яна ерга кўз тикди. У Сатторнинг муҳаббат ҳақида, балки тўй ва уйланиш ҳақида очиқроқ гапиришини кутди. Бу жуда мушкул бўлганлиги учун «Саттор қандай гап очишни билмай қийналяпти!» деб ўйлади. У Сатторнинг овозидаги дардли оҳангга жавобан «дардингизни айта қолинг, давоси топилади!» дегандай кулимсираб ҳам қўйди.

5

Бироқ Сатторни эзаётган дард Розия ўйлагандан бутунлай бошқача, Саттор бундан беш йил бурун ҳали институтда ўқиб юрган кезларида қишлоқдаги ота-онасининг қистовларига бўйсуниб уйланиб қўйган. Унинг ёшгина хотини тўрт яшар ўғилчаси билан ҳали ҳам қиш-

лоқда яшайди, Сатторнинг кекса онасига далда бериб, қишин-ёзин шаҳардаги эрининг йўлига кўз тикади. Сатторнинг Тошкентда уй-жойи йўқ, ўзи ётоқхонада туради. Ишхоналаридан уй бермагунларича хотини билан ўғлини кўчириб келишни истамайди.

Уйланган йиллари Саттор қишлоққа тез-тез борар эди. Аммо шаҳарда ўтган сўнгги йиллар уни жуда ўзгартириб юбордими, ҳар қалай у ҳозир қишлоққа фақат оғир мажбурият юзасидан ойда-йилда бир боради. Ҳар борганда кўр-кўрона уйланганидан кўнгли чўкиб қайтади.

Унинг назарида, бир-биридан кўҳлик қизлар, айниқса сўнгги йилларда жуда кўпайиб кетяпти. Саттор кўзга яқин йигит, Тошкентда уларнинг баъзилари билан танишиб, билишиб ҳам кўрган. Аммо ҳақиқий жозиба ва ҳақиқий меҳр қанақа бўлишини Саттор мана энди Розияга қараб билмоқда эди. Уни ҳали ҳеч бир одам Розиячалик эъзозлай олмаган, ҳеч бир қиз ҳали унинг қадрқимматини бунчалик баланд кўтармаган, унга Розиячалик олижаноб таъсир кўрсата олмаган. Саттор Розиядан жуда катта бир яхшилик кўраётгандай бўлади, ундан ажралиб қолишдан қўрқади. Айни вақтда, оиласи борлигини айтмаса, шундай пок қизнинг муҳаббатини нопок қўл билан ўғирлаб олаётгандай бўлади. Бу ўғриликнинг бир кун эмас, бир кун фош бўлиш хавфи қалбига муттасил таҳлика солади, энг ширин дамларига ҳам оғу қўшади. Шунинг учун Саттор бугун Розияга ҳақиқатни айтмоқчи бўлиб келган. Айтганда ҳам, Розияни чўчитадиغان тарзда эмас, аксинча, қизни унга ҳамдард қиладиган йўсинда айтишни истади. Саттор ҳозир мана шу истак билан Розияга юзланди.

Ойдинда Розиянинг қошлари кумушнинг қорасидай хиёл товланиб кўринди. Майин кулимсираётган лаблар ҳозирги онлардан фақат қувонч ва шодлик кутади. Розия унинг уйланган бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаяпти! Уни ўзи тенгли бўйдоқ йигит деб ўйлаётгани шундоққина билиниб турипти. Саттор ҳозир айтса гул устига дўл ёғдиргандай бўлишини сизди.

«Ахир мен ҳам бир вақтлар уйланмаган йигит эдимку. Наҳотки бир соат-ярим соат ўша дамларга қайтиб яшай олмасам? Розиянинг ёнида, унинг шодланишини кўриб ўзим ҳам бирпас яйраб юришга ҳаққим йўқми? Барибир мен Розияни алдаб боши берк кўчага олиб ки-

ролмайман. Айтаман! Пайти келади. Балки ўзи сўраб қолар...»

Саттор Розиянинг қўлини секин қўйиб юборди.

— Қани эди,— деди Саттор бояги дардли сўзларини такрорлаб,— одамларга бахт улашиш менинг қўлимда бўлса... Мен бахтни сандиғи билан сизга келтириб берар эдим. Истаганингизни олинг эди.

— Мен... аввал «ўзингиз олинг» десам-чи?

— Бахт улашадиган одамнинг аввал олишга ҳаққи бўлмаса керак.

— Нима учун?

— Чунки... қондага биноан бўзчи белбоққа ёлчимайди.

— Хўп, агар ўша сандиқда мен истаган бахт бўлмаса-чи?

— Қаёқда бўлиши мумкин, Розия?

— Буни бахт улашадиган одамдан сўраш керак.

— Энди, у одам ҳам хом сут эмган банда, билмаслиги мумкин...

— Мен ҳам ҳали билмайман.

— Унда мен ёнингизга тушиб, бахтингизни бирга қидирайми?

Сирли бир нафосатга тўлган, гоҳ шўх, гоҳ маъюс туйғуларга йўғрилган бу савол-жавоб давомида Розия анча ўзини босиб олди. Боя уни бўшаштириб, ихтиёри-ни Сатторга бериб қўйган қўрқинчли истак ўрнини қувончли бир эрк туйғуси эгаллади. Розия энди Сатторни ўз измига бўйсундиргиси келди:

— Майли, юринг!

Саттор ҳам унинг изми билан дунёнинг нариги четига боришга тайёрдек:

— Юринг!— деди.

Розия Сатторнинг биллагидан олди. Иккови Анҳорнинг пиёдарав кўпригига қараб кетишди.

Шу вақтгача товуш чиқармай жим оқаётган Анҳор кўприкдан берида аллақандай нишабликка дуч келиб, тоғ дарёсидай шовиллаб ўтаётгани билинди. Саттор қарама-қарши томонга кетаётган шиддатли тўлқинларга қаради. Уларнинг ҳар бири осмондаги ойдан бир бўлак синдириб олиб, ўзи билан оқизиб кетмоқчи бўларди. Аммо ойнинг сув юзига сочилган акси тўлқиндан-тўлқинга ўтиб, Сатторлардан ажралмасдан оқимга қарши сузиб борарди. Сатторнинг қалбидаги зиддият

ҳам мана шу тўлқинларга ўхшар, Розиядан тушаётган сеҳрли нурни ой нури каби чил-чил синдириб оқизиб кетмоқчи бўларди. Тўлқинларга бўйсунмаётган бу нур эса гўё Сатторнинг ўзини оқимга қарши бошлаб борар, Розиядан бошқа ҳамма нарсани унутишга, нурдай эркин бўлишга ундарди. Розия стадион томонидан устма-уст эшитилиб турган қийқириққа боши билан ишора қилиб кулди:

— Футбол ишқибозлари роса бақиряпти-ку!

Розия стадионда бақираётган одамларни эмас, Саттор ҳозир ёнгинасида бўлаётган ўйин шовқинини эшитмаётганлигидан завқланиб кулмоқда эди. Саттор буни гўё тан олди ва Розиянинг ҳазилига яраша шўхроқ жавоб қиларди:

— Лекин бақираётганлар бошқа, Розия. Ҳақиқий ишқибозлар бақирмайди. Рустам-достонга ўхшаб наъра тортишади.

Минглаб ишқибозларнинг бир овоздан «у-у-о-а-аҳ!» деб нидо қилгани яна эшитилди. Розия қувноқ товуш билан:

— Шуми?— деб сўради.

— Бу ҳали наъра эмас. Лекин «оҳ» урса осмон ларзага келади дегани шу. Қаранг: Алпомишга ўхшайди-ми, йўқми?

Саттор Алпомишни кўрган одамга ўхшаб гапиргани ҳам Розиянинг завқини келтирди. Розия жўрттага унга тақлид қилди:

— Алпомишгами? Ўхшайди! Метро Бойчибар бўлади-ю, унга мана шу Алпомишингиз минади...

— Минса жуда ярашади!

— Боя мен шу гапингизни москвалик меҳмонга айтиб кулгига қолдим.

Розиянинг сўнгги гапида ноз аралаш эркалик бор эди. Унинг бу эркалиги ҳам Сатторга жуда ёқимли туюлди:

— Менинг гапим фақат энг ёқимли кулгига сабаб бўлиши мумкин,— деди у Розиянинг сўзидан ҳам олдин, эркалигига жавоб бериб.

— Гапингизнинг обрўси мунча баланд?— деб Розия яна тегишди.

Бу орада улар кўприкдан ўтиб Ленин майдонига қараб кетдилар. Йўлларида учраган одамлар икковига қизиқиб қараётганларини Розия энди сезди. Чироқлар

тагида қўлтиқлашиб келаётган чиройли-чиройли учта қиз гоҳ Сатторга, гоҳ Розияга ҳавас билан тикилиб ўтишди. Шу пайт Розия ўзидан ҳам, Саттордан ҳам фахрланиб жилмайди. Саттор эса бу ифтихорга ҳаққи йўқлигини эслаб, бошини эгди. Овози бирдан пасайиб, тутилиб-тутилиб гапира бошлади:

— Гапимнинг обрўси баланд эмас, лекин бу... стадиондаги... беҳисоб одамни жўн транспорт эплай оладими? Метронинг катта бир станцияси мана шу атрофда қурилиши керак.

Сатторга ҳозир иш тўғрисида ўйлаш ва гапириш осонроқ эди. У метронинг хомаки лойиҳасига яна кўп аниқликлар киритилганини, туннель мана шу атрофда Анҳорнинг тагидан ўтиб, Ленин майдонининг ости билан Революция хиёбонига қараб кетиши кераклигини сўзлай бошлади.

Бир қарашда зерикарли туюладиган бу мавзу ҳам Розияга ўзининг энг мароқли томони билан кўринар эди. Ҳали қанча одам Тошкентда метро бўлишини тасаввур ҳам қилолмайди. Саттор билан Розия эса бу катта ишнинг илк режалари учун жон куйдириб юришипти. Буни ўйлаган сари Розиянинг кўнгли тоғдай кўтарилади. Бири устига бири қўшилаётган завқ, қувонч, ифтихор туйғулари бениҳоя ёқимли эди. Розия яна Сатторга эркаланиб:

— Бу ҳаммаси ҳали хомхаёл!— деди.

— Лекин қачондир бир вақт метро албатта қурилади, мен бунга ишонаман, Розия. Ҳозир республикамизнинг энг катта раҳбарлари ҳам метрога астойдил эътибор беришяпти. Москвалик меҳмонлар келгандан бери биз кечалари ҳам қолиб ишляпмиз. Ҳали Максимиждан умид катта эди. Сиз унга воқеани тушунтириб жуда яхши қилибсиз-да, лекин!

Саттор Розияни ўнг қўли билан елкасидан олиб, бояғидай эркалаб силкитди. Қўли кифтигача очиқ кўйлак кийган Розия елкасининг яланғоч жойи билан Сатторнинг биқинидаги чандиқни яна ҳис қилади.

Ўша мудҳиш воқеанинг тўполонида у Сатторни йўқотиб қўйгани, ҳатто унинг кимлигини, оти нималигини билмай қолгани эсига тушди. Кейин Розия метронинг тайёргарлик ишларига жалб этилгани, шу иш устида Сатторни топиб олгани, бугун у билан учинчи марта

учрашаётгани хаёлидан ўтди. Ҳозир у бунинг қувончининг метро ҳақидаги гапга қўшиб айтди:

— Тошкентимиз Осиё қитъасида биринчи бўлиб метро курси-я! Ажойиб бўлар эди-да!

— Ҳа, Япония орол экани ҳисобга олинса, Осиёдай улуғ материкда ҳали битта ҳам метро йўқ.

— Лойиҳаларингиз тасдиқланармикан-а?

— Лойиҳаларимиз, денг. Ер ости қатламлари аниқланмаганда лойиҳалар ҳавога чизилармиди?

Розия шундай аниқ, шундай буюк иш икковини бирлаштириб турганини яна бир марта шодланиб ҳис қилди.

— Хўп, Саттор, лойиҳаларимиз.

— Ҳали лойиҳаларнинг хомакисини ишляпмиз, холос. Лекин мана бу майдонга бир қаранг...

Улар Ленин майдонининг ғарбидаги баландликда тўхташди. Майдоннинг Анҳор қирғоғига чиқадиган томони ҳали битмаган. Четлари тош ва чим билан ишланётган йўлчаларнинг бир қисмигина тайёр бўлган, холос. Майдоннинг нариги томонида ҳам қурилиш давом этапти. Кўтаргич кранлар осмонга найзаларини санчиб турибди. Аммо майдоннинг асосий саҳни аллақачон битган ва ўзининг кўркамлиги, бағри кенглиги билан бутун шаҳарга ҳусн киритган эди.

— Илгари бу ерда нималар борлигини эслайсизми?— сўради Саттор.

Розия эслай бошлади:

— Ҳу ана у ердан трамвай чинқириб бурилар эди. Ифлос сувли бир ариқ бор эди. Хом ғиштдан қурилган уйлар... Қандайдир бир омбор...

— Анҳорнинг бўйида-чи? Худди товуқнинг катагига ўхшаган уйчалар бетартиб қалашиб турмасмиди?

— Майдонга ўтиладиган йўл ҳам жуда тор эди-я.

— Мана энди кўринг! Ҳозир бу майдонни ҳар бир тошкентлик бутун жаҳонга фахрланиб кўрсатиши мумкинми, йўқми?

— Мумкин!

— Гап шундаки, Розия, мана шу майдоннинг лойиҳаси ҳам ҳозирги метронинг лойиҳасига ўхшаб кўп мунозараларга сабаб бўлган. Мен бу лойиҳанинг чет ёқасига сал-пал иштирок қилганман, биламан. Ҳали зилзила давом этиб турган пайтлар эди. «Майдонни бунчалик қилиш керак эмас, нима, аэродром қурамыз»

ми?» деганлар бор эди. «Бу майдон бутун куч билан маблағни олиб қўяди, ундан кўра уй-жой қурилишига зўр берайлик» деганлар бор эди. Лекин Тошкентнинг марказида шундай бир кўкраклик майдон бўлмагунча шаҳарнинг чиройи очилмаслигини астойдил сезиб юрганлар кўпчилик эди. Охири мана...

Розия Сатторнинг юзига ўтли бир эҳтиром билан тикилди.

— Шу кўпчиликнинг орасида сиз ҳам...

Саттор мақтанчоқ кўринишдан қўрқиб унинг сўзини бўлди:

— Мен мингларнинг бири эдим, холос. Жуда кичкина бир лойиҳачи эдим. Лекин майдоннинг мана шундай қурилиши учун жон куйдириб юрганам рост.

— Ушанда мен охирги курсда эдим,— деди Розия.— Бузилган иморатларнинг ўрнини тозалашга чиқар эдик. Эсингиздами? Эски танклар биноларни қулатиб берар эди. Мана шу майдоннинг ўрнини тозалаш учун ҳам бир неча марта шанбаликка чиқиб, роса чангга ботиб ишлаганмиз.

— Ажабо! Мен айтган мингларнинг бири ўзингиз экансиз-ку!

Розия билан Сатторнинг орасига яна битта яқинлик ипи тортилгандай бўлди. Гўё мана шу майдоннинг ўтмиши ҳам уларни бирлаштирди.

— Яна беш-олти йил ўтиб, метро ҳам қурилса, бугунги гапларимизни қанақа қилиб эсларкинмиз, Розия?

Бу гап Розияга «келажагимиз ҳам бир!» дегандай эшитилди.

— Кувониб, яйраб эслардик-да!

Розия Саттор билан нима тўғрисида сўзлашмасин,— ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам, кўз ўнгидаги майдондан ҳам, атрофидаги нарсалардан ҳам ўз бахтини топаётгандай қувонади. Унинг толеи гўё бутун борлиққа сочилгану, Саттор бирга юриб, унга ҳамма жойдан бахт териб берапти.

Шу тариқа яшнаб-яйраб майдонни кесиб ўтишди.

Одам сийрак. Тошкентликлар ҳали бу ерга кўп келиб ўрганишмаган. Наоғи ёқдаги гўзал фавворалар қурилиши энди бошланган. Намойишлар хиёбонининг ўртасига — оёқ остига маржондай тизиб қўйилган қатор ерчироқлар ҳали ёндирилган эмас. Шундай бўлса ҳам, майдон гўзал эди. Розия тўхтаб осмонга қаради. Унинг

назарида юлдузлар ҳозир машшоқларга айланиб, Саттор икковлари учун ғалати бир куй чалмоқда эди. Розия шу куй остида Саттор билан ўйинга тушгиси келди.

— Саттор, эшитяпсизми?— сўради у сирли товуш билан.

— Нимани?

— Юлдузлар куй чаляпти.

— Ҳа!

Розия сумкасини билагига солиб, чап қўлини Сатторнинг елкасига қўйди. Саттор Розиянинг истагини тушуниб, ўнг қўли билан белдан олди.

— Тангоми?— деди.

— Йўқ, вальс!

Саттор Розияни оҳиста қучиб, «Ўзбек вальс»ини оғзида чалиб, ним қоронғи майдонда уни гир-гир айлантирар экан, ўзини дунёда энг толеи баланд бир кишидек ҳис қилди. Вужудида улкан майдонни у бошидан бу бошигача шу ҳолатда ўнлаб марта айланиб чиқишга етадиган бир куч сездди.

Унинг учун оламда фақат Розия бор эди. Бояги чигал дард гоҳо кўнглига тикандай қадалиб қўйса ҳам энди бу тиканни Розиянинг қўли билан олиб ташлаш мумкинга ўхшарди. Ички бир овоз Сатторга шивирларди: «Шундай ақлли қиз наҳотки сени тушунмаса, сенинг мушкулингни осон қилмаса? Розияга ишон, у сенинг ўзингни ҳамма дарду ғамларингдан баланд қўя олади, ҳар қандай ҳолатда ҳам сени дейди!» Саттор бу ички овознинг завқига берилиб, вақт қандай ўтганини, қанча масофалар ортда қолганини сезмас эди.

6

Бир пайт улар Хадича Сулаймонова кўчасидан айланиб ўтиб, Пионерлар саройининг қаршисидаги очиқ кафега келдилар. Розия қачонлардан бери дам олмай пиёда юрган бўлса ҳам, чарчоқлик сезмас эди. Саттор унинг қуруқшаб турган лабларига қараб:

— Чўллабсиз-а!— деди.— Ҳали овқат ҳам емагандирсиз? Ресторанга бора қолайлик.

— Мен оч қолганим йўқ. Шу ер яхши эмасми? Очиқ ҳаво.

Саттор Розияни четроқда турган столга бошлади.

Хизмат ҳар кимнинг ўзидан экан. Саттор йилтироқ маъдан вазачаларда мороженое келтириб қўйди.

— Ҳозир,— деб кулиб қайтиб кетди. У икки қўлида икки фужер тўла шампань виноси билан Розияга қараб келаётган эди, ўнг томондаги столлар ёнидан кимдир уни чақирди. Саттор юриб кетаётган бўйинча ўгирилиб қаради. Чақирган одам унинг ҳамкасби Нодир Иноятов эди. Нодирнинг ёнида ишхоналарининг бошлиғи Файзулла Бекназаров ҳам шампань ичиб салқинлаб ўтирган экан. Улар иккови Сатторга синовчан назар билан тикилиб турар эди. Саттор тўхтаб уларга томон бир-икки қадам ташлади.

— Уч марта ўтиб бизга қайрилиб қарамадинг-а!— деди Нодир. Унинг юпқа лаблари ва қисқ кўзларида гина аралаш киңоя бор эди.

— Мен кўрмай қолибман!— Саттор Файзулла Бекназаровга уэр сўрагандай қилиб қаради.

— Ҳа, кўзинг қамашиб кетганга ўхшайди,— деди яна Нодир. У бошлиқнинг номидан ҳам киноя қилаётганга ўхшарди. Бекназаров индамас, аммо Сатторнинг яшнаб турган юзига, унинг икки қўлида бижиллаб ўйнаётган икки фужер шампань виносига хиёл ҳайратланиб қарар эди. «Хотиним, ўғлим борлигини, уларни олиб келаман деб уй сўраб ариза берганимни эслаётган бўлса керак!» деган ўй Сатторнинг қалбини музлатиб ўтди.

У ўнғайсиз ҳолатдан қутулиш учун гапни ҳазилга бурди.

— Кўз қамашгани йўқ-ку... лекин кўриб турибсизлар, ҳозир атрофга аланглайдиган пайтим эмас.

— Ёнингда шундай қиз юргандан кейин атрофга аланглармидинг. Аммо балосан!— деди Нодир ва серсоч бошини Розия ўтирган томонга силкитиб давом этди:

— Бу ҳў ўша... сен қутқарган қиз-ку. Узиям жуда очилиб кетибди.— Нодир Файзулла Бекназаровга изоҳ берди:— Саттор мана шу қизни деб пичоқ еган эди-да. Ушанда мен ҳам стадиондан чиқиб келаётувдим. Аммо унда менга бунчалик гўзал кўринмаган эди, Ҳозир жуда...

Саттор гапни тезроқ тамомлагиси келиб Нодирнинг сўзини бўлди:

— Қани, Файзулла ака, юринглар, бирга чанқоқ бости қилайлик...

— Йўқ, майли, сиз боринг,— деди Бекназаров.— Лекин энди... пичоқ-мичоқдан эҳтиёт бўлинг. Бизга ҳам кераксиз.

Саттор кулиб, хайрлашиб кетаётган эди, Нодир унинг кетидан гап отди:

— Ҳа, сен бизга энг ростгўй, энг виждонли одам бўлганинг учун кераксан. Бунини у қизга ҳам билдириб қўй, дўстим.

Нодир Сатторнинг оиласи борлигини эслаб ва Розия ҳали бунини билмаслигини сезиб истеҳзо қилмоқда эди. Хотин-қизлар билан муносабатда виждонни ҳам, инсофни ҳам тан олмайдиган Нодирнинг истеҳзоси Сатторга ўқдай тегди. У аччиқ бир жавоб айтгиси келиб кескин ўғирилди. Шу пайт қўлидаги вино чайқалиб, озгинаси тўкилди. Бу Сатторнинг шаҳдини қайтарди. У истеҳзолни илжайиб:

— Насиҳатлар учун раҳмат!— дея олди, холос.

Саттор Розиянинг олдига қайтганида рангидан қони қочиб, юзи бўзариб қолган эди. Аммо ўзини хушҳол кўрсатишга тиришиб:

— Қани, олдик, Розия,— деди.— Кечирасиз. Ҳамкасблар учраб гапга тутиб қолишди. Қани, олинг!

Розия виносини ҳамон ўйнаб турган қадаҳни секин қўлига олди ва Сатторга боягидай меҳрли кўзлар билан қаради. У Саттор билан биринчи марта уриштириб ичадиган қадаҳи умрбод эсда қоладиган дамлардан нишона бўлишини истарди.

Аммо Сатторда бояги уфуриб турган байрам кайфияти энди йўқ. Розиянинг назарида, унинг елкалари ҳам алланечук пасайиб, ўзи бир оз чўкиб қолгандай кўринади. «Олинг, олинг» дейишлари ҳам анчайин бир меҳмонга қилинадиган юзаки манзиратни эслатади.

— Ҳамкасбларингиз бирон... нохуш хабар айтишдими?— деди Розия.

— Ҳе, йўқ, шунчаки гап...

Саттор Файзулла Бекназаровнинг «Пичоқ-мичоқдан эҳтиёт бўлинг!» деган тагдор гапини эслади. «Розия билан тўғрилиқча юрибман-ку, нега бошлиқнинг гапини дарров ўзимга оламан!» деб Саттор ичида ўзидан ранжиди. Аммо Нодирнинг «балосан!» дегани бунинг аксини исботлаётганга ўхшади. «Шундай қизни қўлга туширибсан, ўшанда бунини қутқарганингнинг ҳақини ол, бўш келма, хотининг борлигини билдирмай юравер, маза

қил!» демоқчи эди Нодир унга. Нодир учун чиройли қизлар билан лаззатланиб юриш — овга чиқиб, қармоқ ташлаб, катта ўлжа олишдай гап эди. Бунақа «овни» Саттор ҳам бир вақтлар билар эди. Аммо ҳозир Розияни ўткинчи бир «ов» деб ўйласа ўзидан жирканарди. Нодирнинг сўзларидаги «овчилик» маъноси эса Сатторнинг қалбидаги энг пок, энг азиз туйғуларига ифлос бир қўл каби тегиб, чиркин из қолдирди.

Ҳозир Сатторни эзаётган яна бир нарса шуки, Нодир уни ўзига ўхшатиб «Балосан!» деганда, сўнг унинг рост-гўйлигини масхара қилганда, Саттор жавоб тополмади. «Насиҳатлар учун раҳмат!» деб писиллаб қўя қолди. Чунки унинг тили қисиқ эди!

Саттор қадаҳни қўлга олди. Розия унинг бир нарса дейишини кутмоқда эди. Қизнинг меҳр тўла кўзлари Сатторга ёрдам беришга, унинг ҳар қандай мушкулини осон қилишга тайёр эканини билдирарди. Розия уни бояғидай беғам ва шод қиёфада кўришни истарди.

— Кечирасиз, Розия... Менинг хаёлим бўлинди. Ичинг! Мана шу биринчи қадаҳимиз... охири қадаҳ бўлмасин. Дунёда ҳеч ким, ҳеч нарса бизни бир-биримиздан...— «ажрата олмасин» дейишга Саттор журъат этмади...— бизни бир-биримизга қарши қўёлмасин!

— Яхши!

Шампань ичиб, мороженое еб ўтирганларида Розиянинг ҳусни яна ҳам очилиб кетди. Унинг қизлик жозибаси атрофдаги ҳамма одамларнинг эътиборини тортмоқда эди.

Бироқ Розиянинг одамларга бу қадар сеҳрли кўринадётган ҳусни Саттор туфайли очилиб кетгани қизнинг ҳар бир ҳаракатидан, ҳар бир нигоҳидан билиниб турарди. Саттор ўзига ҳавас билан қараётган кўзларни кўриб, юраги алланечук увушди. У муҳаббат туйғусининг тобора баланд чўққисига чиқиб бораётганини сезар, бу чўққидан йиқилиб кетса чилпарчин бўлишини ўйлаб, қалбини ваҳима босар эди. У Розиядан ҳали замон маҳрум бўлиб қолишини олдиндан сезаётгандай изтироб чекар, Розияга термилиб-термилиб қарар эди.

Розия эса Саттордаги бу ҳолатларга муҳаббат изҳоридан олдин бўладиган тараддуд ва ташвиш сабаб бўл-япти, деб ўйларди. Бугун ҳал қилувчи бир гап бўлишини ўйлаганда, Розиянинг юраги ҳам така-пука бўлиб қўярди. Аммо Сатторнинг изтиробни уникдан кучлироқ

экани қизга далда берар, шампань ҳам таъсир қилиб, олам унинг кўзига беҳад гўзал кўринарди.

Улар кафедран чиқиб яна Анҳор томонга қараб кетаётганларида Саттор оғир тин олиб:

— Розия,— деди.— Сиздан бошқа қиз бўлса, мен кўнглимдаги сирларимни айтиб ўтирмас эдим. Лекин сиз мен учун шунчаки бир қиз эмассиз, топилмайдиган бир инсонсиз. Мен бу дунёда фақат сиз билан бахтиёр бўла олишимни сезиб турибман.

Муҳаббат изоҳини кутаётган Розия «бошланди!»— деб ширин бир эҳтиросдан энтикди. Саттор овози бўғилиб гапирди:

— Лекин мен... сиз билан ўтаётган мана шу масъуд дамларга ҳаққим борми, йўқми, билмайман.

— Нега энди?

— Мен ҳозир сизга муносиб эмасман, деб қўрқаман!

Розия бу гапни камтарлик деб ўйлаб завқи келди. Бугун Саттордан фахрланган пайтларини эслаб кулди-ю:

— Сиз ҳали ўзингизни билмас экансиз,— деди.

— Йўқ, Розия, сиз билмайсиз!

— Нимани?

— Ҳозир сизнинг кўнглингиз менинг қаршимда нозик бир ойнага ўхшаб турибди. Мен шу ойнага тош тегмасин дейман.

— Қанақа тош, Саттор?— деб Розия энди сергакланди.

— Балки тош эмасдир. Балки бунинг сиз учун аҳамияти ҳам йўқдир. Гап шундаки, мен ёшлиқ қилиб бекордан-бекорга эркимни қўлдан бериб қўйганман!

Розия шу пайтгача завқ ва қувонч тўлқинлари орасида чаппор уриб сузиб келаётганга ўхшарди. Ипақдек майин тўлқинлар энди бирдан ғадир-будур тошга айланиб кетаётгандай бўлди. Розия сесканиб сўради:

— Уйланганмисиз?

— Беш йил олдин учрашмаганимиз менга алам қилади!

Тошга айланаётган тўлқинлар Розияни исканжага олиб суякларигача зирқиратиб қисгандай бўлди. Унинг вужуди қақшаб:

— Беш йил?— деди.— Болаларингиз ҳам бордир?

— Тўрт яшар ўғилча бор.

Розия шафқатсиз тош-тўлқинлар орасидан чиқиб кетмоқчи бўлиб талпина бошлади:

— Мен нима!.. Мен сизнинг оилангизга... яхшилик истайман. Сиз менга ёмонлик қилганингиз йўқ... Қўша қаринглар!

Саттор Розияни тирсагидан ушлаб ўзига қаратди:

— Нега мунча ўзгариб кетдингиз, Розия? «Қўша қаринглар» деган гапингиз менга киноядай эшитиляпти!

— Бошқа нима ҳам дейишим мумкин?

— Агар мен у билан қўша қаришни истаганимда сизга бунчалик армон қилиб гапирмас эдим!

Розиянинг кўзи олдида Саттор боягидан бутунлай бошқача — гўё у бирпасда беш-ўн ёш улгайиб, увалижували киши бўлиб қолди. Бутун учрашув давомида Саттор ўзини тутиб, Розияни авайлаб келаётгани, армон аралаш айтган гапларни, ҳамкасбларини учратиб хомуш бўлиб қолгани,— ҳаммасининг ички сабабини Розия энди билди. У Саттордан бутунлай бошқа нарсалар кутиб алдангани кўнглини эзди. Уннинг ўзига ҳам, Сатторга ҳам раҳми келиб, кўзларида бирдан ёш филталади.

— Мен ўзим ҳам фаросатсизлик қилибман... Аввалроқ сезишим керак эди... Мени кечиринг, Саттор, оилангиз борлиги менга бундай таъсир қилмаслиги керак эди. Лекин мен нима қилай... умидим бошқача бўлганини яширолмаяпман. Ўзимни қўлга ололмаяпман. Ўзим-ўзимга бунчалик аянчли кўринаман деб ҳеч ўйламаган эдим!

— Сиз ўзингизни айбламанг, Розия. Сиз самимийсиз, оқкўнгилсиз. Сизни мен қийнаб қўйдим. Кўзингиздаги ёшдан менинг юрак-бағрим ўртаниб кетяпти. Йилламанг, илтимос қиламан!

Саттор Розиянинг кўз ёшини қўли билан секин артиб олди. Розия атрофига қаради. Ҳамма нарса тутун аралаш туман орасида ётгандай хира кўринарди. Улар Навоий кутубхонасидан нарироқда, дарахт пана қилиб турган йўлка четида туриб гаплашмоқда эдилар. Розия кўзини қоплаган туман ичидан чироқларини ёқиб ўтаётган узоқдаги трамвайни кўрди. У қалбини ҳам тутундай қоплаб олган аччиқ туйғудан тезроқ қутулгиси келди. Трамвайга томон интилиб:

— Мен кетаман!— деди.

Саттор у билан видолашаётгандай мунғайиб:

— Ўзингиз биласиз, — деди. — Мен сизни «қолинг»

дэйишга ҳаққим йўқ! Бу ёғини энди фақат сиз ҳал қиласиз.

Розия Сатторни шу аҳволда ташлаб кетолмаслигини сезди. Бундан бир соатгина олдин иккови қандай унутилмас дамларни бошдан кечирганлари эсига тушди. Ундан олдин бу йигит Розияни ёмон бир фалокатдан қутқарман деб пичоқ егани кўз олдига келди. Бугун ҳам Саттор олижаноб, софдил бир йигитдек муомала қилаётгани Розиянинг онгига энди бориб етди. Саттор шунчалик мунгайиб, мушкул аҳволга тушиб қолганда ҳеч ким унга ёрдам беролмаслиги Розиянинг юрагини эзиб, кўзини яна ёшга тўлдирди.

— Саттор, менга ҳали умримда сиздай яхши йигит учраган эмас эди. Бундан ярим соат олдин мен сиз билан юрганимдан бахтиёр эдим. Энди, билсам, бунга ҳаққим йўқ экан... Мен бошқа бировни шунчалик сева оламанми, йўқми, билмайман. Лекин сизни... сизнинг менга қилган яхшилигингизни умрбод унутмайман. Хайр!

— Энди шошманг, Розия... мен ҳам сизни бутун вужудим билан севаман, бошқа ҳеч кимни бунчалик севган эмасман, севолмайман. Биз шуни била туриб, нега ажрашиб кетишимиз керак? Нега дарров таслим бўляпмиз?

— Сабабини ўзингиз айтдингиз!

— Йўқ, мен эрким ўзимда эмаслигини айтдим. Лекин менинг кўнглим сизда, келажагим ўзимга боғлиқ. Мана сиз ёнимда бўлсангиз, эрким ҳам ўзимга қайтади, Розия, бунга ишонинг!

Розия Сатторга бир лаҳза жим тикилиб турди. У Сатторнинг оилавий ҳаётини кўз олдига келтира бошлади. Мана шу кенг елкалар, мана шу изтиробли юз, мана шу оловли кўзлар, мана шу ёқимли овоз, Розия севиб қолган мана шу кўҳлик йигит беш йилдан бери бошқа аёл билан яшаётгани, орада икковидан бино бўлган фарзанд борлиги Розиянинг тасавурида шундай гавдаландики, рашк, алам, армон ҳаммаси биргаликда унинг Сатторга бўлган меҳрини гўё тошбўрон қила бошлади. Розия бутун борлиги қақшаб:

— Йўқ,— деди.— Йўқ! Мен истамайман!

— Нимани?— қўрқиб сўради Саттор.

— Сиз бировнинг отасисиз. Бировнинг эрисиз!

— Лекин мен бировнинг шахсий буюми эмасман, Розия! Муҳаббат нималигини билмай адашиб уйланган бўлсам, умрбод бахтсиз ўтишим керакми? Мен бу аҳволда

оиламга нима бахт бера оламан? Улар қишлоқда. Ойда-йилда бир борар эдим. Ҳозир боргим ҳам келмай қолган.

«Ҳозир» деган сўз Розияга «Сиз учрагандан бери» дегандай эшитилди ва жуда нохуш туюлди. У ўзини Сатторнинг хотинидан кейинги навбатдаги аёлдай сезди. Қаттиқ озорланиб деди:

— Мен ҳам нима қилай? Менинг орзуларим бутунлай бошқа эди.

— Биламан. Мен шу сирни айтмаганимда орзуларингиз бари ўз ўрнида турар эди. Лекин мен сизнинг кўнглингизда нима борлигини сезиб туриб, уйланганлигимни яширсам, сизни алдаб қўлга туширгандай бўлар эдим. Бунга менинг виждоним йўл бермайди. Мен сизни тушунасиз деб айтдим.

— Тушунганим билан нима ҳам қила оламан?

— Истасангиз мени бахтиёр қила оласиз!

— Сиз бошқаларни бахтсиз қилиб қандай бахтиёр бўла оласиз?

— Бошқалар ҳам ўз шахсий бахти учун курашиши керак. Ҳозир йигирманчи аср. Бу ҳақда қанча китоблар ёзилган, қанча фильмлар олинган. Бу босқичлардан аллақачон ўтиб кетганлар жуда кўп...

Розиянинг ўзи ҳам муҳаббатда эркини жуда баланд қўяр, буни тушунмаган ёки тан олмаганлар унинг кўзига тараққиёт босқичларининг энг паст зиналарида тургандай кўринар эди. Агар ҳозир ўзининг бошига тушаётган савдони бирорта китобда ўқиса ёки фильмда кўрса, Розия ҳеч иккиланмай Сатторнинг гапини маъқуллаган бўларди. Шундай қилмай ҳар хил андишаларга берилиб «йўқ!» дейдиган қиз Розиянинг кўзига четдан жуда қолюқ кўринар эди. Аммо ҳозир ўзи Сатторни оиласидан кечдириб, унинг ўғлини отасиз қолдириб турмуш қуришини ўйласа, келажак Розияга жуда ишқал, жуда ғуборли кўринарди. Розия ўзига бундай келажакни раво кўра олмаслигини энди билипти. У йигирма беш ёшга киргунча кўпгина тўйларни кўрган, кўпгина қариндошлари ва дугоналарининг турмушларини кузатган. Ўзлари ҳам меҳр-муҳаббат билан топишган, ота-оналар ва қариндош-уруғларининг ҳам кўнглини олиб, маҳалла-кўйнинг ҳам олқишига сазовор бўлиб турмуш қурган йигит-қизлар Розиянинг ҳавасини келтиради. У кўпчиликнинг таъна ва дашномига учрайдиган ишқал бир келажакка эмас, аксинча, ҳамманинг таҳсинига сазовор бўладиган,

тенг-тушларининг ҳавасини келтирадиган бир келажакка интилиб, ўрганиб қолган. Шунинг учун ҳозир Сатторга ён босолмайди. Бироқ у ўз келажagini Сатторсиз ҳам тасаввур этолмайди. Сатторсиз келажак унга ҳувиллаган совуқ бир бўшлиқ бўлиб кўринади.

Розия нима қилишини билмай атрофга аланглади. Саттор унинг жавобига мунтазир эди. Узоқ жимликдан сўнг Розия яна:

— Мен кетаман, — деди.

Саттор уни трамвай бекатига бошлаб бораётганда кўчада бирдан одам кўпайиб кетди. Тунги чироқлар ёруғида юқоридан ёпирилиб тушиб келаётган беҳисоб одамларнинг аксарияти йигитлар, эркаклар эди. Саттор буларнинг футболдан чиқиб келаётган томошабинлар эканини пайқади. Сершовқин, серҳаракат халойиқ дарёси ҳозир Розияни оқизиб кетишидан хавотирланиб, унинг билагидан олди.

— Розия, менга қаранг. Яна қачон учрашамиз?

— Мен сиздан миннатдорман, Саттор, лекин энди...

— Ҳозир жавоб берманг! Шошилманг!

— ...Мен сизнинг софдиллигингизни унутмайман...

— Видолашманг, илтимос қиламан, кўнглингизни яхшилаб синанг. Мен кутаман!

— Сиз менга шунча яхшилик қилдингиз, бас.

— Бироқ сиз мени дўзаҳ азобига солманг, Розия. Бугунги жойда ҳар куни кечқурун ишдан кейин сизни кутаман.

— Ҳар куни?! Йўқ-йўқ!

— Уч кунгача кутаман, Розия!

— Кутманг!

— Йўқ, бир ҳафтагача кутаман... Ҳар куни!

Розия яна бир лаҳза турса «хўп, келаман!» деб қўйишини сезди-ю:

— Йўқ! — деди. Аммо Сатторга бу сўз жуда оғир туюлганини сезиб, Розия оёқ учига кўтарилди, Сатторнинг юзидан тезгина ўпди, шу билан «энди кўришолмасмиз» демоқчи бўлди ва кўчани тўлдириб ўтаётган халойиқнинг орасига ўзини урди.

Футболдан ҳаяжонланиб чиққан издиҳом орасида ичиб олган безорилар ҳам бор. Аммо ҳозир Розиянинг кўзига ҳеч қандай хавф-хатар кўринмайди. Саттор билан ажрашиш азоби олдида ҳамма хатарлар жўн туюлади. Бутун вужуди Саттор билан яна учрашишни истаб

турганда, бу истакни эгиб, букиб ўтиш ҳар қандай ташқи ноқулайликни аҳамиятсиз қилиб қўйган.

Саттор уни трамвайгача узоқдан кузатиб борди. Халойиқ йўлкаларга ва бекатларга сиғмай кетган. Вагонларни тўлдириб жўнаётган одамлар орасида Розия гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай боряпти.

Ниҳоят, у ҳам трамвайга чиқди. Ичкарига сиғмаган ёш-яланглар вагонларнинг эшикларига ва орқаларига осилиб олган. Трамвай тўс-тўполонда аранг жойидан жилди-ю, нарироққа бориб тезлаб кетди.

Саттор билан Розиянинг топишишига сабаб бўлган издиҳом дарёси ҳозир гўё Розияни унинг бағридан юлиб олди-ю, тунги шаҳарнинг аллақаяқларига олиб кетди.

7

Саттор эртаси куни ишга борганида худди бошқа бир оламга келиб қолгандай ўз касб-корига хиёл таажжубланиб қараётганини сезди. Унинг бутун борлиги ҳамон Розия қўзғатган туйғулар билан тўлиб турибди. Кечаги учрашувнинг турли-туман тафсилотлари хаёлида муттасил чарх уради. Орадаги чигал муаммо кўнглининг бир четини куйдириб, зирқиратиб турган бўлса ҳам, бундан қатъи назар, Розиядай қизнинг севгисини қозонгани унинг руҳини кўтаради, иссиқ лабларнинг тафти ҳали ҳам юзидан кетмай туради, икки орада ёнган муҳаббат олови бутун вужудини илтиб, хаёлларини равшанлаштиради.

Шу оловнинг ёруғида Сатторга илгари унча кўринмайдиган нарсалар ҳам ҳозир фавқулодда бир аниқлик билан намоён бўлади. У ўзи ишлайдиган хонада нақадар қоғоз кўплигини гўё энди пайқаётибди. Олти лойиҳачи инженер бир хонада ишлайди. Ҳар бирининг столи ва чизмакашлик асбоблари бор. Ҳамма столларнинг ичию усти турли-туман лойиҳалар, қўлланмалар, илтимосномалар, кўрсатмалар билан тўлиб кетган. Ора-орага қўйилган жавонларда ҳам, тумбочкаларда ҳам муқоваланган, букланган, тахланган қоғозлар, полда ҳам қоғоз қийқимлари, чиқинди учун қўйилган саватчаларда ҳам ғижимланган қоғоз. Кенг деразалардан ёз офтобининг аёвсиз сели оқиб кириб турибди. Хонадаги ҳаводан ҳам чанг аралаш қоғоз ҳиди келади.

Бугунги тараққиёт қоғозини бу қадар кўп ишлатиши,

ҳар бир қурилиш алоҳида гиштигача аввал қоғозда чизилиб хилма-хил ёзувлар билан асосланиб, шундан кейингина амалга ошиши Сатторга ҳозир қандайдир бошқача — яхлит ва янги бир нарсайди туюлади.

Қоғоз уммонида ҳар қандай гуйғу фарқ бўлиб кетиши, одам ҳиссиз бир машиннага ўхшаб, нима иш буюрилса бифарқ бажаравериши жуда осон. Бу уммонда фарқ бўлмаслик учун ҳар ким ўзига маъқул бир усул билан сузишни ўрганган.

— Саттор, Байтқўрғонда битта ош бўладиган! — деб Нодир хомаки бир лойиҳани стол устига ёйиб қўйди. Нодирга эргашиб келган ўрга ёшли тепакал киши янги чарм папкасини қўлтиғига қисиб ва ширин жилмайиб:

— Машинамиз ҳам бор, олиб бориб-олиб келиб қўйиши ўзимиздан, — деди. — Қимиз ташкил қиламиз.

Саттор бу одамнинг аллақайси корхонадан келган вакил эканини биларди. Лойиҳага қараб туриб, зиёфатнинг сабабини ҳам тушунди.

Бу корхона янги уй-жой мавзеда ўз одамлари учун бир нечта кўп қаватли уй қурган. Худди шу мавзеда бошқа-бошқа министрликларга қарайдиган яна иккита катта ташкилот ҳам шунга ўхшаш турар жойлар қуряпти. Сув, газ, электр каби нарсалар мавзедаги янги уйлarning ҳаммаси учун яхлит лойиҳа билан бирваракайига олиб борилгани яхши. Аммо нариги икки ташкилотнинг қурилиши кеч бошланган, суи боряпти, ҳали-бери битадиган эмас. Уйлари битиб қолган корхона уларни кутиб ўтиришни истамайди. Шунинг учун мана бу махсус лойиҳани тасдиқдан ўтказиб, ер ости коммуникацияларини ҳам ўзлари учун алоҳида қуришмоқчи. Аммо ҳар учала ташкилотнинг қувурлари бир кўчадан ўтади. Агар ҳар бири алоҳида лойиҳа билан ўз бийлигича қувур ётқизса, бу кўча уч қайта ковланади. Ўзи юз хил илтимос билан яқиндагина асфальт бўлган кўча эди. Эртага бориб булар бир бузса, уч ойдан кейин бошқа ташкилот келиб қайтадан ковласа, олти ойдан сўнг яна бузилса!..

Саттор шуни айта бошлаган эди, вакил гапни илиб кетди:

— Биламан, ўртоқ инженер, ҳаммамиз ҳам кўчаларнинг устма-уст ковланаверишидан безор бўлганмиз. Агар уч ташкилот бош қўшиб шу ишни бирга қилса, биз жон дер эдик. Лекин бошқалар ҳали ер ости коммуникация-

ларини ўйлаётгани ҳам йўқ. Бизнинг уйлар битган, одамлар «қачон кўчиб кирамиз!» деб қулоқ-мияни еворяпти.

— Зилзиладан кейинги уй-жой танқислиги маълумку,— деб Нодир вакилга ён босди.— Неча юз одам уй-жойсиз азобланиб юргандан кўра кўчанинг бир-икки марта ортиқроқ қовлангани афзалроқ эмасми?

— Хўш, таклифинг нима?

— Нима бўлар эди? Ёзув-чизувларини биз икковимиз тўғрилаб берайлик. Файзулла акага тушунтириб айтсак, тасдиқдан ўтказоди. Бунинг қонунга хилоф жойи йўқ.

— Мақсадинг битта ошми?

— Ош бўлса-чи? Ўзинг ҳам бўш келмайсан-ку! Кеча кўрдик.

Нодир Сатторга «Балосан!— дегандай кулиб қаради.— Ҳалиги қизга қилган яхшилигингни ҳиссасини чиқарганинг билиниб турибди. Албатта, оиланг борлигини яширгансан, йўлини топиб маза қилгансан, шунинг учун бугун ғолибга ўхшаб юрибсан!» Нодир Сатторни юмшатиш учун гапини текислашга тиришди.

— Шу баҳона билан кечаги ғалабангни ҳам ювамиз!

Сатторнинг қалбида ёниб турган мусаффо оловга Нодир чиркин бир сув сочгандай бўлди. Сатторнинг қаҳри келиб:

— Сен бу ювғувчиликнингга ҳаммани аралаштираверма!— деди.

— Уртоқ инженер, сиз группа бошлиғи экансиз, бизнинг ишимиз сизсиз битмайди,— деб папка қўлтиқлаган амаки Сатторга ялина бошлади.

— Хўп, сиз ош қилиб бераман дейсиз. Лекин бу ош қанчалик қимматга тушишини бир ўйлаб кўринг-а. Агар уч ташкилотнинг ҳар бири ўз бошига лойиҳа тузиб алоҳида коммуникация ўтказса, бунга уч баробар ортиқ куч ишлатилади, уч баробар ортиқ пул сарфланади, кўча уч марта қовланишидан аҳоли ҳам ойлаб-йиллаб азоб тортади!

— Сен ҳам осмондан келасан-да, Саттор. Нима, булар тайёр бўлган уйларни қулфлаб қўйиб, нариги биноларнинг битишини кутиб ўтирсинми?

— Кутиб ўтиргиларни келмаса, нариги ташкилотлар билан тил топишишсин. Эрта-индин улар ҳам ер ости коммуникацияларининг ташвишига тушади. Уйдан кўра

ҳозир мана булар билан бирга шу ташвишдан қутулиб олишсин. Барибир, сув ҳам, газ ҳам ўша мавзедаги ҳамма уйларга битта трассадан боради.

— Мен улар билан тўрт марта гаплашдим. Уни-буни баҳона қилиб бош қўшишмаяпти.

— Лекин сиз йўлини топинг. Жуда бўлмаса, бизга қилиб бермоқчи бўлган ошингизни ўшаларга қилиб беринг!

Папка қўлтиқлаган амаки сўнгги гапдан жуда норози бўлди:

— Мен уларга нега ош қилиб берар эканман? Уларга бирон қарамлик жойим борми? Биз ҳам мустақил ташкилотмиз!

— Лекин сиз мана бу масалани мустақил ҳал қилолмайсиз,— деди Саттор,— учта ташкилотдан биттасининг бизга иши тушиб турибди. Файзулла аканинг қўлида уларнинг бошқа бир лойиҳаси бор. Тасдиқлатишга келганда маҳкам ушлаймиз. Мана бу ишга бош қўшмагунча ўтказмай туриб оламиз!

— Ана бу бошқа гап!— деб папкали амаки қувониб кетди.

— Бироқ учинчи ташкилотни ўзингиз кўндирасиз.

— Бўлмаса, бундай қилайлик,— деди Нодир папкали амакига.— Ўша Байтқўрғонда бўладиган ошга учинчи ташкилотдан бир-иккита ўзингизга ўхшаган мутасаддиларни олиб келасиз. Нима дединг, Саттор?

— Яхши бўлади.

— Сизлар ҳам борасизлар-да,— деди папкали амаки.

— Бўлмаса-чи,— кулди Нодир.— Бунақа ошлар бизсиз пишмайди.

— Майли, пиширишига қатнашамиз,— деди Саттор ҳам.

Папка кўтарган амаки маслаҳатни бир жойга қўйиб чиқиб кетаётганда Сатторнинг кўзи эшик тепасига ўрнатилган катта электр соатга тушди. Кечқурун Розияни кўриш умидида Анҳор бўйига бормоқчи экани эсига тушди-ю, юраги бир така-пука бўлди. Розиянинг «Кутманг!»— дегани қулори тагида гўё қайтадан эшитилди. «Келмайди» деган шубҳа кўнглига соя солиб ўтди. Кейин Розия уни ўпгани эсига тушиб, вужудига илиқ бир ҳарорат тарқагандай бўлди. Боя Нодир Сатторга голибга қарагандай қарагани бежиз эмасдек туюлди.

Розия келармикан? Агар келса Саттор чиндан га- лаба қилган бўлади. Ундан нарида айрилиқ бўлмайди. Саттор ҳамма чигалликларни Розия билан бирга еча- ди, бошига нима иш тушса, ҳаммасига чидайди.

Мана шу қарор билан Саттор кечки пайт Анҳор бў- йига келди. Октоб бугун ҳаддан ортиқ маънос ботаёт- гандай кўринди. Саттор Розияга салгина ўхшайдиган қиз кўринса ҳам юраги ҳаприқиб, атрофдаги кўча ва майдонларга интизор кўзлар билан тикилиб, икки соат ёлғиз айланиб юрди.

Аммо Розия келмади. Оқшом ғира-ширасида Саттор бўшашиб орқага қайтар экан, кеча Розиянинг ўксиниб йиғлагани эсига тушди. «Ваъдага биноан яна олти кун бор» — деб Саттор ўзи-ўзига тасалли бермоқчи бўлди. Аммо Розиянинг бирор оғиз «Келаман» демагани Сат- торнинг бир ҳафта давомида ҳар куни кутишга чиқиши- ни алланечук маъносиз қилиб кўрсатар эди. Саттор бу оғир ва чигал туйғуларни ишда сал хаёлидан узоқлаш- тириши мумкин эди. У ётоқхонага бормаи, яна ишхона- сига қайтди.

8

Файзулла Бекназаровичнинг кабинетидан ёруғ ту- шиб турар эди. Саттор бу ерда яна метронинг лойиҳаси муҳокама қилинаётганини сизди-ю, тўғри ўша ерга кириб борди.

Узун столнинг устида харитадай катта лойиҳа қо- ғози очиқ турипти. Унга бўлажак метро станциялари- нинг илк номлари ҳам ёзиб қўйилган: «Фарҳод», «Дўст- лик», «Комсомёл...» Четдан қараганда булар ҳаммаси ҳали туғилмаган фарзанд учун яхши ният, ёрти мол, деб олдиндан танлаб қўйилган исмларга ўхшайди. Бироқ стол атрофида ўтирган ўн чоғли киши худди эртагаёқ қуриладиган аниқ бир нарса ҳақида гап бораётгандай жиддий мунозара қилишади. Файзулла Бекназарович Сатторга столнинг бир четидан жой кўрсатди-ю, қизи- шиб гапираётган қўнғир соч йигитнинг сўзини бўлди:

— Гриша, шошма, сен бир нарсани тушун. Бу ҳали дастлабки режа. Ҳозир биз лойиҳа топшириқларининг бир вариантини тузаямиз.

— Аммо иш мана шу босқичда пухта ўйланмаса, кейин яхши бўлмайди.

— Тўғри, лекин биз — маълум бир ғоянинг ижрочиларимиз, холос. Бизга вазифа берилган. Лойиҳа метро қурилишининг энг тежамли усуллари ҳисобга олиб тайёрланиши керак. Ёпиқ усул билан туннель қуриш очиқ усулга нисбатан икки баробар қимматга тушади. Икки баробар! Шунинг учун москвалик мутахассислар трассанинг кўпроқ қисми очиқ усул билан қуриладиган бўлсин деяпти. Ҳозирги илк лойиҳада очиқ усул билан қуриладиган жойларни кўпроқ кўрсатаверамиз. Кейин масала умуман ҳал бўлганда ҳаммасини бошқатдан тузиб чиқармиз.

— Масала умуман Иттифоқ ҳукуматида ҳал бўладими?

— Албатта!

— Унда метронинг неча пулга тушиши олдиндан кўрсатиб берилади, шунга яраша маблағ ажратилади. Агар очиқ усулда қуриладиган участкаларни биз ҳозирдан кўп кўрсатсак, кейин буни камайтириш жуда ҳам қийин бўлади. Чунки буни камайтириш — харажатни неча юз минг сўмга, балки бир неча миллионга ошириш деган сўз. Ҳукумат бунга йўл қўймайди!

Саттор беихтиёр сўнги фикрга қўшилиб, ичида «Тўғри!» деб қўйди. Метронинг баҳси унинг паришон хаёлларини бир жойга йиғиб, фикрини уйғота бошлади. Анҳор бўйдан қайтганда кўнглини хуфтон қилиб турган мавҳум бир карахтлик мунозара шабадасидан аста-секин тарқаб кетди-ю, баҳсга сабаб бўлаётган муаммо унинг кўзи олдида гавдаланди.

Шу ўтирган кишиларнинг тўрттаси метро қуриш тажрибаси билан танишиш учун Москва, Ленинград, Киев, Боку, Тбилиси шаҳарларига командировкага бориб келган эдилар. Буларнинг бири Саттор эди. У ҳар иккала усулдаги метро қурилишини кўз олдига келтирди.

Ёпиқ усулдаги қурилиш худди шахталардаги каби ер остида олиб борилади. Ер юзидаги биноларда, шаҳар кўчаларида одатий ҳаёт давом этаверади. Одамлар ер остидан метро трассаси ўтаётганини сезмай ҳам қолади. Аммо бу усул вақтни ҳам, кучни ҳам кўп олади.

Очиқ усулдаги қурилиш хийла арзонга тушиши ва тезроқ битиши мумкин. Бироқ бунинг учун шаҳарнинг яқиндагина созланган янги кўчалари яна қурилиш майдонига айланиши керак. Экскаваторлар эни ўттиз-қирқ метр, чуқурлиги ўн-ўн беш метр келадиган хандақлар

қазийди, беҳисоб кўп тупроқ уюмлари Тошкентнинг қуруқ ва иссиқ иқлимида чанг-тўзонга айланиб ҳавони қоплайди. Очиқ усулдаги метро қурилишида кенглиги салкам эллик метр келадиган «П» шаклидаги зўр кранлар рельс устида у ёқдан-бу ёққа юриб туриб ишлайди. Бу кранларнинг ҳаракат доирасида биронта ҳам тиккайган дарахт, биронта ҳам бутун кўча ёки бино қолмайди.

Саттор ҳозир Файзулла Бекназаровичга шуни айтиб, стол устидаги лойиҳанинг бир жойини кўрсатди:

— Менга мана шу нуқтадаги ер ости коммуникацияларининг ўрнини ўзгартириш лойиҳаси топширилган эди,— деди.— Мен бор схемаларни қараб чиқдим. Кейин ўша жойни бориб кўрдим. Менимча, бу ер очиқ усулда метро қуришга мутлақо тўғри келмайди.

— Нега тўғри келмайди? Бу ерда ҳеч қанақа йирик иншоот йўқ-ку!

— Лекин бу ерда юз йиллик чинорлар бор, ажойиб эман дарахтлари бор. Шаҳарнинг энг гўзал, энг сердахт жойларидан бири шу. Мен санаб чиқдим. Агар мана шу жойда қурилиш очиқ усулда олиб бориладиган бўлса, ўттизта яхши чинор, саксонга зўр эман таг-томири билан кетади!

Кекса бир лойиҳачи Сатторга ўйчан кўз тикиб деди:

— Ҳақиқатан, қурилишга зўр бераётганимиз яхши-ю, лекин баъзи жойлардаги дарахтларни сақлаб қололмаётганимиз чатоқ-да. Юнусобод томонда қандай ажойиб токзорлар, олмазорлар бор эди! Оқтепа мавзеини эсланг! Чилонзорнинг ўзи ҳам, атрофлари ҳам қулф уриб турган кўм-кўк боғ-роғлар эди. Ҳаммасининг ўрнида ҳозир кўп қаватли бинолар, деворлару деразалар турибди, холос...

— Энди, агар ҳар битта дарахтни айланиб ўтаман десак, умуман қурилиш қилиб бўлмас эди,— деди Файзулла Бекназарович.— Мана, марказда эҳтиёт қилиб сақлаб қолган дарахтларимиз ҳам оз эмас. Ноилож нобуд бўлган дарахтларнинг ўрнига янги ниҳоллар ўтказяпмиз, ҳали келажакда Тошкент яна ҳам кўкаламлашиб кетади.

Шу билан Бекназаров Сатторнинг фикрига ҳам қўшилмаганини билдирди.

— Бироқ мен сиз буюрган лойиҳани чизишга қўлим бормайди, Файзулла Бекназарович,— деди Саттор.—

Мен сиз айтгандай чизиқ тортсам, қўлим қалтирайди. Қаламим болтага айланиб, шундай гўзал дарахтларни бекорга қийратаётгандай бўлади!

— Сиз бунақа нозик ҳисларга кўп берилаверманг, Саттор. Биз давлат аҳамиятига эга бўлган лойиҳа устида сўз юритаётирмиз. Биз баъзи кўчалар орқали ҳам метро трассасини очиқ усулда қуриб ўтмоқчимиз. Бу кўчаларда ҳам дарахт бор, асфальт бузилади, бетон олиб ташланади...

— Асфальт бузилса, етти-саккиз кунда қайтадан асфальтлаш мумкин,— деди Саттор,— лекин мана бу чинорлар билан эманларни қайтадан ўстириш учун етмиш-саксон йил керак бўлади! Ахир бу дарахтлар ўтган асрда эскилган, яхши қаралса, яна бир неча аср туриши мумкин!

Файзулла Бекназарович бетоқат бўлиб соатига қараб олди:

— Ўртоқлар, биз бундай масалаларни ўзимиз ҳал қилолмаймиз. Юқоридан берилган топшириқ бор.

— Бўлмаса, мен юқориларга ўша дарахтлар масаласини ёзиб бераман!— деди Саттор.

— Аммо топширилган лойиҳани битириб, кейин ёзасиз!

— Майли.

Саттор ўз хонасига ўтиб чироқни ёқди. Сўнг чарчаб, боши оғирлашиб кетгунча ишлади.

Бугун Розиянинг Анҳор бўйига келмаганлиги, эртаиндин келиш-келмаслиги ҳам маълум эмаслиги, умуман, у Саттордан воз кечиб кетиши мумкинлиги ҳали ҳам унинг кўнглига тикандай қадалиб турар эди. Иш ва ҳорғинлик мана шу тиканни алланечук ўтмаслаштираётгандай, унинг заҳрини олаётгандай бўлар эди.

* * *

Тўрт кунгача Саттор бутун аламини ишдан олиб кечалари ҳам қолиб ишлади, оқшомлари эса Анҳор бўйига чиқишини қўймади. Кун ўтган сари унинг Розиядан умиди узилиб борар эди. Ушанда Розиянинг учрашиш истаги борлигини сезиб, ажрашиб кетиш унга ҳам оғир эканини кўзига ёш олганидан пайқаб: «Бир ҳафтагача ҳар кунни кутаман!» деб юборган эди. Энди у ўзининг

шундай деганидан хижолат бўлди. Оилалик одам, Розиядай қизга хомтама бўлиб, уни яна учрашишга бу қадар кўп даъват этиши жонзмиди? Сатторнинг бунга нима ҳаққи бор эди? Агар қиз уни унутолмаса, Сатторсиз яшай олмайдиган даражада яхши кўрса, ўзи қидириб топмасмиди? Эрталаблари хаёли тиниқроқ пайтда Саттор ўзига-ўзи: «Бугун оқшом чиқмайман, бас, барибир келмайди!» дерди. Аммо кун кеч бўлган сари Розиянинг унга севги изҳор қилиб айтган гаплари эсига тушаверар эди. «Энг муҳими — орада шундай муҳаббат бор! — дерди у ўзига-ўзи. — Одамлар муҳаббат йўлида нималар қилмайди! Балки Розия бугун келар. «Бир ҳафтагача» деган сўзлар оғзингдан чиқдимиди, энди шу гапингда турасан!»

Саттор кечгача иккилана-иккилана, ахири соат олтидан ўтгандан кейин яна Анҳорга қараб кетарди.

Унинг йўлида қайтадан қурилаётган квартиралар бор эди. Бузилган уйларнинг қолдиқларини самосваллар олиб чиқиб кетган, илгариги ҳовлилар ва йўлкаларнинг ўрни омон қолган дарахтлар тартибидан билиниб турарди. Баъзи дарахтларнинг танасини бульдозер ғажиб ўтган, баъзиларининг шохларини экскаватор синдириб кетган. Баъзилари бутун бўлса ҳам, бу ерда омонат турибди — лойиҳадаги қурилиш бошланса, ноилож олиб ташланади.

Сатторнинг кўнглидаги умид ҳам мана шу дарахтларга ўхшаб гоҳ ярим-ёрти, гоҳ омонат кўринар, гоҳ ҳамма ўзгаришлардан омон қоладигандай туюларди.

Бешинчи куни оқшом Саттор яна Анҳор бўйига келган эди, узун бўйли бир қиз унга яқинлашиб салом берди. Саттор уни қаердадир кўрганини эслаб юзига тикилиб қаради. Бу барваста қиз Розиянинг дугонаси эди, ҳу ўшанда стадиондан чиққан безорилар Розия билан бирга кинога кирмоқчи бўлиб ўтирган мана шу қизга ҳам осилган эдилар. Ҳозир бу қиз қўлидаги китобнинг орасидан битта конверт олиб, Сатторга узатди:

— Розия бериб кетди. Кечирасиз, — у Сатторга раҳми келгандай қилиб қаради: — Хайр!

Саттор «бериб кетди» деган сўздан юраги «шиғ» этиб конвертни очди. Унда кичкина бир хат бор эди:

«Саттор! Сиз истаган йўлдан юришга менинг кучим етмас экан. Бу хат етиб борганда мен узоқ сафарда бўламан. Алвидо! Р.»

Саттор бирдан мағлубиятга учраган одамдай бутун вужуди мадорсизланиб кетди. Қирғоқ бўйида кекса бир тол бор эди, шунга суяниб хатни яна бир ўқимоқчи бўлди. Аммо кўз олди хиралашиб, ҳарфларни дуруст илғай олмади.

Атроф ҳам алланечук нурсиз ва бегона бўлиб қолди. Саттор кўчалардан тусмол билан ўтиб ётоқхонага қараб кетди.

Улкан шаҳар ҳамма чироқларини ёндирган. Кўча ва майдонларни тўлдириб ясан-тусан одамлар, ранг-баранг машиналар юрипти. Музыка садолари эшитиляпти. Аммо бу шаҳарда энди Розия йўқ. Шунинг учун Тошкент ҳам Сатторга ҳувиллаб қолгандай кўринади.

«Сиз истаган йўлдан юришга менинг кучим етмас экан...» Бу сўзлар Сатторга ҳаддан ташқари силлиқ ва совуқ туюлди. «Баҳона!» деган аламли сўз хаёлидан ўтди.— «Сен менга муносиб эмассан!»— деб очиқ айтмай шуни ўйлаб топган! Албатта, кўр-кўрона уйланиб қўйган мендай қишлоқи учун Розиядай қиз ўзини фидо қилармиди? Тошкентдан кетипти... Узоқ сафарда, мени тезроқ унутиш учун кетгандир. Ҳа, ҳа!»

Сатторнинг ўзи ҳам Розияни унутишга интила бошлади. Бироқ Тошкентда ҳамма нарса,— ҳатто уйқусиз тунларда чизган метро лойиҳалари ҳам унга Розияни эслатарди. Розиянинг олдида мағлубиятга учрагани бир лаҳза ҳам хаёлидан нари кетмасди. Розия ҳар эсига тушганда қалбидаги очиқ яра бир янгиланар, Саттор куну тун ўзини эзаётган ички азобдан қутулиш учун бирон ёққа бош олиб чиқиб кетгиси келар эди.

Аксига олиб, унинг эман ва чинорларни сақлаб қолиш ҳақидаги таклифи ҳам маъқул кўрилмади. Ҳисоблаб қаралса, бу дарахтлар жуда қимматга тушар экан. Ортиқча ҳисобланган бу харажатнинг масъулиятини ҳеч ким бўйнига олишни истамас эди. Саттор шуни эшитган кунни Файзулла Бекназаровичнинг кабинетига ариза кўтариб кирди.

Бекназаров телефон трубкасини олиб, номер термоқчи бўлаётганда аризадаги «ишдан бўшатишингизни сўрайман» деган сўзларга кўзи тушди-ю, Сатторга таажубланиб тикилди:

— Бирон ҳодиса бўлдими? Рангингиз сарғайиб кетипти.

— Чарчаган бўлсам керак.

- Нега бўшамоқчисиз?
- Тошкентдан кетмоқчиман.
- Ие! Қаёққа кетасиз?
- Қишлоққа.

Файзулла Бекназарович трубкани «шақ» этиб жонига қўйди.

— Агроном, врач ё ўқитувчи бўлганингизда бу хоҳишингизни табриклаган бўлар эдим. Лекин сиз Тошкентда, катта шаҳарнинг ер ости коммуникацияларини лойиҳалаётган инженерсиз. Сизни давлат махсус мана шу ишга ўқитган. Қишлоқда нима қилмоқчисиз?

— Топилар бирон иш.

— Буни дурустроқ ўйлаб ҳам кўрмабсиз чамаси? Тавба! Бир хил одамлар бор, шаҳарда иши юришмаса дарров қишлоққа чопади. «Қишлоқда қийинчилик кўпроқ, мен қийинчиликдан қўрқмай кетяпман!»—демоқчи бўлади. Қишлоққа жўнаши биланоқ гўё обрўси ошади. Нима, шаҳарда қийин ишлар озми? Зилзиладан кейин Тошкентни қайта қуриш осонмиди? Бу иш ҳали битмасдан, биз, мана, метро қуриш орзусида юрибмиз. Шу масалада сизни Москва, Ленинградга командировкага юбордик. Кўп нарсани ўрганиб келган экансиз, ҳозир яхши таклифлар беряпсиз.

— Утмайдиган таклифлар...— деб Саттор маъюс кулимсираб қўйди.

— Ҳа, энди, бири ўтмаса, бири ўтяпти. Ҳалиги учта ташкилотнинг бошини қўшиб, ягона коммуникация қуриш масаласи сиз айтгандай ҳал бўлди. Тагин нима дейсиз?

— Буниси яхши бўпти.

— Сабр қилсангиз, ўша чинорларни ҳам сақлаб қоламиз. Бизнинг лойиҳалар Москвада кўрилади. Иложи бўлса сиз ҳам борасиз. Епиқ усулда қуриладиган участкаларни бизга фақат Москва кўпайтириб бера олади.

— Қим билади ҳали...— деб Саттор елкасини қисди. Ҳозир унинг руҳи тушиб, дунёси қоронғи бўлиб турган пайтда, «метро қурилади» деган гап ҳам унга ушалмайдиган бир орзу бўлиб туюлмоқда эди.

Файзулла Бекназарович унинг бундан бир ҳафта олдин метро қурилишига шубҳасиз ишониб юрган пайтларини эслади.

— Жуда ўзгариб кетибсиз-а!— деди.— Ё ҳалиги... биз кафедра кўрган қиз...

Файзулла Бекназарович «ўзгартиряптими» деган саволни беришга тили бормай, Сатторга ҳазиломуз кулиб қаради.

Саттор бунинг кулиб гаплашадиган енгил гап эмаслигини айтгиси келиб, оғир тин олди:

— Файзулла ака, мен кетишим керак. Менга жавоб беринг!

— Мен сизга жавоб бериш учун сабабини билишим керак.

— Сабабини айтдим. Қишлоғимга қайтмоқчиман.

— Яна «қишлоғим» дейсиз-а! Нима, бизнинг пешанамизга фақат қишлоқ битилганми? Мана, мен ҳам қишлоқдан чиққанман. Шунинг учун мен ҳам қайтиб кетишим керакми?

— Мен фақат ўзимни айтяпман, Файзулла ака!

— Хўп, сиз ўзингиз нега кетишингиз керак? Мен давлат топшириқларини сизсиз бажара олмайман! Нега энди жавоб беришим керак?..

— Чунки мен... Тошкентда яшашга лойиқ эмасман!

Саттор шундай деди-ю, бирдан хўрлиги келиб ўпкаси тўлди. Файзулла Бекназарович кафедра Саттор билан бирга ўтирган чиройли қизни яна бир эслади-да, йигитнинг бошига қандай савдо тушганини сал-пал фаҳмлагандай бўлди.

— Саттор, агар сизга биров шундай деган бўлса, бекор айтипти!

— Гап бировнинг айтганида эмас. Мен ўзим... икки жаҳон овораси бўлиб жуда тўйиб кетдим! Бу ерда уйим бўлмаса, оилам бўлмаса!..

Файзулла Бекназарович Сатторнинг оиласи ҳали ҳам қишлоқда яшашини, у кўп марта уй сўраб мурожаат қилганини эслади. «Бу кетишда биз ҳам ёш бир оиланинг бузилишига сабаб бўламиз!» деган ўй кўнглига таҳлика солиб ўтди.

— Мана бу талабингизга тушунаман, Саттор. Уй сўраб берган аризонгизни эртагаёқ юқорига кўтариб чиқаман. Келгуси ойда бизга учта квартира ажратишмоқчи эди. Шундан бирини сизга олиб бермагунча қўймаман!

Бекназаров столининг устида турган қўнғир чарм муқовали календарь-дафтарини очиб, эртаги куннинг вара-

ғна Сатторни ёзиб қўйди. Унинг бу дафтарига ёзилган иш битмай қолмас эди. Аммо Сатторни ҳозир уй ҳам унча қизиқтирмас эди. Бу уйда ким билан туради?

Бекназаров унга аризасини узатди:

— Олинг, йиртиб ташланг!

Саттор аризасини қайтариб олгиси келмас эди. У ёмон бир муваффақиятсизликдан ўзини йўқотиб, нима қилишини билмай эсанкираб ўтирган одамга ўхшар эди. Бекназаров унинг аризасини қўлига зўрлаб тутқазди-ю:

— Агар жуда қишлоққа чиққингиз келаётган бўлса, — деди, — уч-тўрт кунга жавоб берай. Бориб бир ўйнаб келинг. Бўлдими энди?.. Боринг, эртагача ҳалиги ишни битирингу, индин кетаверинг.

9

Ғўза ўтоғига чиққан Ойшахон кечки пайт бошига бир бор ўт қўйиб уйларига қайтди. Бостирмага шохидан боғлаб қўйилган тарғил сигир арқонни узгудек бўлиб тортиб, Ойшахонга қараб интилди.

Ҳовлига кираверишдаги эски уйда Ойшахоннинг қай-нанаси Хосият хола қурт тутган эди. Хосият хола қурт-хонадан ғана олиб чиқаётиб келинига кўзи тушди:

— Ҳай, Ойшахон, мен сизни барг олиб келасиз деб ўтирувдим-а! Бу қуртларга барг етказолмай ўлиб бўлдим...

— Аяжон, мен бригадирга айтганман, аравада барг юборадиган бўлган. Сигир ҳам оч турипти-да, қаранг.

Ойшахон бостирмага кириб, бошидаги ўтнинг ярмини сигирнинг олдига ташлади, қолганини бир четга элтиб қўймоқчи бўлиб қучоғига олди.

Шу пайт дарвозадан чамадон кўтарган Саттор кириб келди. Уни биринчи бўлиб кўрган Хосият хола:

— Вой, болам келди, Сатторжон келди! — деб қучоғини ёзиб ўғлига томон юрди.

Ойшахон эрига ўгирилиб қаради-да, қучоғидаги ўтни дарров ерга ташлади, ёш боладай чопиб Сатторга пешвоз чиқди.

Хосият хола ўглини қучоқлаб, юзидан, пешанасидан ўпмоқда эди.

Ойшахон уларга яқинроқ борганда Сатторнинг оппоқ нейлон кўйлагига, қошиқдек хушбичим туфлисига, шаҳарча қирқилган чиройли сочи ва тиниқ юзига, бошдан-

оёқ ҳамма ёғи озода эканига кўзи тушди. Шунда у ўзининг ҳозиргина даладан келганини эслади. Кунни билан ўт юлиб бармоқлари тирналган, ўтнинг яшили эниб қолган қўллари ювилмаган эди... Ойшахонга оёғидаги кирза этиги энди оғирлик қилгандай бўлди. У Сатторга йўлай олмай, уч-тўрт қадам берида тўхтади, қўлини орқасига қилиб, уялиб-тортиниб сўрашди:

— Эсон-омон келдингизми, Сатторжон ака! Уч ойдан бери йўлингизга қараймиз! Ишларингиз яхшими? Мухтор сизни жуда соғинди... Хат ҳам ёзмайсиз...

— Иш кўп. Қалай, дурустмисизлар?

— Шукур, тўрт кўз тугал. Мухтор, чоп даданг келди!

Юз-кўзи Сатторга жуда ўхшаб кетадиган тўрт яшар болача ариқ бўйида оқизоқ ўйнаб юрар эди. У ҳам ойисига ўхшаб аввал югуриб келди-ю, кейин дадасига яқинлашолмай Ойшахоннинг пинжигга тикилди.

— Даданг билан кўриш, ахир!— деди бувиси кулиб.

Мухтор ойисининг панасига ўтиб, унинг қўлтиғи тагидан дадасига мўралаб қарар эди.

— Бор, дадангни ачом қил!— деди Ойшахон унинг устига энгашиб.

Аmmo ойиси қилолмаган ишни Мухтор ҳам уддалай олмади. У кўпдан бери дадасини кўрмай ундан жуда уяладиган бўлиб қолган. Бундан ташқари, Саттор билан Ойшахоннинг орасида қандайдир совуқлик борлигини бола ҳам сезади. Бу совуқлик кўпроқ дадасидан чиқаётгандай бўлади, шунинг учун Мухтор Саттордан бегонасирайди.

Охири Саттор ўзи она-болага ёндашди, Мухторнинг бошини силаб, елкасига секин уриб-уриб қўйди. Шунда унинг очиқ билаги Ойшахоннинг қўлига тегиб кетди. Шу биргина тегиш Ойшахонга эрининг қучиб эркалашидай ёқимли туюлди. Саттор эса Ойшахондан тер ҳиди келаетганини сезди. Хотинининг бўйида тер билан бирга қотган кир чизиклари кўзига жуда хунук кўринди.

— Ойшахон шу топда даладан келувди!— деди Хосият хола келинини оқламоқчи бўлгандай.

У келини билан ўғлининг ҳовли юзиде ўзларини вазмин тутиб сўрашганларини, ачомлашиб кўришмаганларини одобдан деб билади, жуда маъқул кўради. Бироқ Саттор билан Ойшахоннинг орасидаги фарқ борган сари улканлашиб кетаётгани уни хавотирлантиради. У Сатторнинг кўз қарашидаги нохуш маънони пайқаб:

— Келинимдан айланай, колхознинг ишини ҳам ўринлатади, уй ишини ҳам,— деди.— Эртаю кеч тинмайди. Ойшахонинг ҳаммадан раҳмат оляпти, болам! Мана бу ҳовлидаги гулларга, райҳонларга қара. Қим келса келинимнинг гулчилигини мақтаб кетади.

Айвондан берида, ариқ бўйидаги сўри атрофида ҳафсала билан ўстирилган турли-туман гуллар, садарайҳонлар чиндан ҳам кишининг кўзини қувонтирар эди.

— Сатторжон ака, бултур мана бу оқ атиргул сизга жуда ёққан эди-я, эсингиздами? Бу йил қаламча қилиб кўпайтириб, пайванд қилган эдим, ҳаммаси бинойидай олди.

— Яхши,— деди Саттор овозига қувноқ оҳанг беришга тиришиб. Лекин унинг юзи ва кўзларидаги маъюсликни Ойшахон кўриб қолди.

— Йўлда чарчагандирсиз, ичкари салқин, кириб дам олинг...

Ойшахон унинг жажжи чамадончасини ердан олиб, шифер билан ёпилган ўз уйларига томон юрди. Аммо Саттор ҳозир уйга у билан ёлғиз киришни истамас эди. Ариқ бўйида, саданинг соясида турган сўрини кўрсатиб:

— Очиқ ҳаво дуруст,— деди.

— Хўп, мана, ҳозир!

Ойшахон бирпасда сўрига жой қилиб, дастурхон ёзди. Хосият хола ўчоқ бошида чой қайнатмоқда эди. Саттор ҳовлидаги анжиршафтолидан узиб, уч-тўрттасини юзиб еди, чойдан бир-икки пиёла ичди. Сўнг Ойшахон овқатга уннаганда уйга кириб кийимларини алмаштирди, сочиқни елкасига ташлаб, ҳовлидан чиқди.

Уларнинг ҳовлилари дарё бўйида, қирғоқнинг баландроқ жойида эди. Офтоб энди ботган, сарғиш-қизил шафақ ёруғида дарёни тўлдириб ёйилиб оқаётган улкан сув жуда улуғвор кўринар эди. Шарқдаги қорли тоғлар ортида уфқ қсрая бошлаган. Тоғ билан дарё оралигидаги ям-яшил далалар, сердарахт қишлоқлар ва қўнғир адирлар оқшомги соялар оғушида бениҳоя кенг кўринди. Саттор ўзини қийнаётган қарама-қарши ҳисларни шу кенгликларга ёйиб юбора олса кўнглининг чигали ёзиладигандай бўлалди. Бу улкан кенгликлар олдида унинг хаёлини банд қилиб турган чигал ўйлари кичик ва аҳамиятсиз бўлиб қолишини истайди.

Бироқ унинг бутун борлиги ҳали ҳам Розия билан, унинг висоли-ю, ҳижрони билан банд. Розия уйғотган

ҳислар ва ундан қолган хотиралар мана шу кенгликларга ҳам сиғмайдигандай туюлади. Саттор Розиядан умидини узишга интилади. Уни унутишда оила ёрдам берар деган илинж билан қишлоққа келган. Ҳозир хаёлан онаси томонда туриб, Ойшахонни мақташга тиришади: «Шундай меҳрибон, меҳнаткаш жувон, шунча йилдан бери йўлингга қараб ўтирипти. Яна нима керак? Сен қўлнинг кирига-ю, тер ҳидига бу қадар эътибор берасан, ўзинг асилзодамисан? Меҳнат нималигини билмайсанми? Бир сув билан ювилиб кетадиган нарсаларга ичи қора одамларгина бунчалик аҳамият беради. Ойшахоннинг қалби тоза, у сенга жонини фидо қилади!»

Сатторнинг ақли айтиб турган бу гапларга қалби қулоқ солмайди. Унинг Ойшахонга юраги «жиз» этмайди. Ойшахон ҳам вақтида кўпгина қишлоқ йигитларини мафтун қилган хушбичим қиз бўлгани унинг эсига тушади. Янги уйланган йили Сатторнинг Ойшахонга эҳтирос билан интилган пайтлари кўп бўлар эди, «ишқ дегани шудир-да!» деб ўйлар эди. Аммо бунинг ўткинчи бир эҳтирос эканини, ҳақиқий севги бошқача бўлишини Саттор энди билмоқда эди. Ойшахон уни яхши кўриши ҳар бир ҳаракатидан кўриниб турибди. Аммо Сатторнинг ўзида муҳаббат бўлмагани учун Ойшахоннинг меҳри унга малол келади. Бу меҳрдан у ўзини беихтиёр олиб қолади. Бир чеккаси шунинг учун ҳозир ҳовлидан чиқиб, дарёга чўмилгани келди.

Ойшахон эса бунинг ҳаммасини эр кишига хос вазминлик белгиси деб билади. У Сатторнинг кўнглини олишга ҳаракат қилади. Хосият хола:

— Ошни мен дамлай,— деди.— Сиз уйингизни йиғиштиринг, ўзингизга ҳам қаранг, болам. Ҳали замон ёри дўстлари Сатторжонни йўқлаб келади.

— Хўп, аяжон!

Ойшахон шоша-пиша уйга кирди, Саттор ечиб кетган оқ кўйлак билан кул ранг шимни ойнабанд шкафга авайлаб осиб қўйди. Сатторнинг ўзига қўл тегизишдан нийманган Ойшахон энди унинг кийимларини бағрига босгиси келар эди. Даҳлизда Сатторнинг икки пой туфлисиси икки жойда ётган экан. Ойшахон уларни жуфтлаб чангини артиб, токчага олиб қўйди.

Сигир соғадиган пайт бўлган эди. Бузоқ дарёга яқин ўтлоққа арқонлаб қўйилган эди. Ойшахон ҳовлига чиққанда Хосият хола:

— Бузоқни мен олиб келайми?— деди.

— Йўқ, аяжон, сиз ошни қилаверинг, мен ўзим олиб келаман.

Саттор дарёнинг қаерида чўмилишини Ойшахон билди. Бузоқ арқонлаган жойдан дарёнинг ўша жойи яхши кўринади. Ойшахон эрини неча ойдан бери кутиб юриб, жуда соғинган, уни дам-бадам кўргиси келади. У бузоқни ечиб олар экан, дарё четида қулоч отиб сузётган Сатторга болаларча бир мароқ билан тикилиб-тикилиб қаради. Шу топда у ўзи ҳам маза қилиб чўмилаётгандай завқланиб кулимсирап эди.

Ўғилчалари Мухтор ҳам дарахтларнинг панасида туриб, дадасининг сувда сузишини томоша қилаётган экан. Саттор сувдан чиқаётиб уни ва нарироқда бузоқни арқонидан ушлаб бу ёққа қараб турган Ойшахонни кўриб қолди. Она-боланинг томошабинлиги Сатторга алланечук нохуш туюлди. У энсаси қотгандай бўлиб Мухторга юзланди:

— Нега бақрайиб турибсан? Чўмилмоқчимисан? Қани, кел!

Бола уялиб ойисига қараб қочди. Ойшахон ўгирилиб, Сатторнинг баданини кўрди, эрининг келишган қадди-қомати ва таниш жозибасини ҳис қилиб, юраги «жиғ» этиб кетди. Товуши алланечук титраб:

— Эҳтиёт бўлинг, бу йил дарёда сув кўп!— деди. Шу билан у ўзининг Сатторга маҳрам эканини ва эрини тергашга ҳам ҳақи борлигини айтгандай бўлди.

Агар Ойшахоннинг ўрнида Розия бўлганда, Сатторга унинг ўгирилиб қарагани ҳам, тергагани ҳам бениҳоя ёқар эди. Бироқ Ойшахоннинг маҳрамлиги Сатторнинг гагини келтирди. У хотинига жавоб бермай қовоғини солиб сувга қайтиб тушди.

Саттор ўзида Ойшахонга нисбатан соф муҳаббат туйғуси ҳеч қачон бўлмаганини яна оғриниб ҳис қилди. Ҳали кўзи очилмаган пайтда охирини ўйламай уйланганлиги ҳозир унга умрбод тузатиб бўлмайдиган бир букрилиқ бўлиб туюлар эди. Букрилиқни дарё ювиб кетиши мумкиндек, Саттор оқин сувда ҳолдан тойгунча сузди. Сўнг аъзойи баданида карахтлиққа ўхшаш бир осудалиқ ҳис қилиб, ғира-шира қоронғилиқда уйга қайтди.

Бу орада Ойшахон ҳам ювиниб, тараниб, кийимларини алмаштириб олган эди. Эғнида гулоби раиғ крен

дешин кўйлак, кўк бахмал нимчаси. кўкрагини бўрттириб, белини хипча қилиб кўрсатади. Икки ўрим узун сочлари юрганда тақимига урилиб тўлғанади. Оёғида енгил шиппак. Қадам олиши, қувноқ чеҳраси бугун Ойшахон учун байрам эканини айтиб турипти.

Сатторни кўрнишга келган ёру биродарлари ҳам Ойшахонни табриклашади:

— Қалай, хўжайин келиб хурсанд бўлиб қолдингизми?

— Раҳмат, хуш келибсизлар!..

Айвонга жой қилинган, дастурхон ёзилган эди. Хосият хола қўшинининг ўғилчасига пул бериб, магазинга юборган экан, уч-тўрт шиша ичкилик ҳам келди.

— Э, бормисиз, Хосият хола!— деб мўйлов қўйган йигит хурсанд бўлиб шишаларни дастурхоннинг бир четига терди.— Мен сизга қойилман. Тушунган оналардан сиз-да!

— Ҳа, ҳозир шу ўлгурсиз меҳмон кутиб бўлмаслигини тушуниб қолганмиз!— кулди Хосият хола.— Ош бўлсин, хурсандчилик қилинглар. Сатторжонни маст қилиб қўймасаларинг бўлди!

— Э, бугун Саттор ичмасидан маст!— деди мўйловдор йигит.— Тўйган қўзидай бўлиб ўтиришини қаранг!

Гур-гур кулги Сатторни ҳам ўз оқимига бўйсундириб, кайфини кўтара бошлади. Мўйловдор йигит ҳозир колхозда аравакаш эди. Саттор шунга ишора қилиб:

— Қуруқ опқочасан-а, Йўлдош,— деб қўйди.

— Араваними?— сўради Йўлдош.— Минадиган одам топилмаяпти, топилса шотисига миндириб ҳам опқочар эдим!

Аския бошланиб кетди. Саттор бундан беш йил бурунги тўй кечасини эслади. Ушанда Йўлдош унинг куёв жўраси эди. Саттор ундан ҳар хил аскиялар, латифалар эшитавериб, жуда ташна-ю бетоқат бўлган эди. Сатторнинг ўшандаги туйғулари яна қайтиб кела бошлади. Икки-уч қўл ичилгандан кейин, унга боя букрилиқ бўлиб туюлган нарса текисланиб кетганга ўхшади. У нозик ҳислардан батамом қутулишни истарди, ароқ ва аския бунга ёрдам беришини пайқаб:

— Йўлдош, косагули бўлсанг дурустроқ қуй, бадан жимиллайдиган бўлсин!— деди.

— Мен қуяман, сен шаҳарда эшитган ҳалигидақа... ҳизиқ гаплардан оласанми?

Саттор атрофига қараб, гапларини аёллар эшитол-маслигига қаноат ҳосил қилди-да:

— Бўпти!— деди.

Ойшахон уларнинг сўзини эшитмаса ҳам, ширакайф кулгиларидан гап нима ҳақда бораётганини тахмин қилмоқда эди. У меҳмонларнинг тезроқ тарқалишини ва Сатторнинг бир ўзи қолишини истарди.

Ниҳоят, Саттор меҳмонларни кузатиб ҳовлидан чиқди. Улар кўчада ҳам анча вақт чақчақлашиб туришди. Бу орада Ойшахон айвондаги дастурхонни апил-тапил йиғиштирди. Мухтор сўрида ухлаб қолган эди, уни уйга олиб кириб ётқизди. Сўнг бир вақтлар эри хуш кўрган тунги ипак кўйлагини сандиқдан олди-да, чироқни ўчириб, кўйлаги тагидан уни кийди. Ойшахон чироқни яна ёқиб, тўшак устига оппоқ чойшаб ёзаётганда Саттор кириб келди.

Ойшахон ёш қизчадай уялиб, кўзларини эридан олиб қочди. Кайфи анча ошиб қолган Саттор хиёл гандирак-лаб унга яқинлашар экан:

— Ойша, биламан, сен мени яхши кўрасан!— деди.— Сен менинг пешанамга битилган экансан! Сен...

— Шошманг, эшикни ёпай!.. Сатторжон ака ҳозир... Ойшахон эшикни ёпиб, чироқни ўчирди.

* * *

...Катта бир майдонда осмонга отилиб турган фонтаннинг суви сиёҳдай қорамтир кўринади. Фонтан атрофида ўн қаватлими, ўн беш қаватлими, ишқилиб, жуда баланд бинолар бор. Шу бинолардан бирида энг юқориги қаватнинг очиқ деразасида Розия кўринди. Саттор ерда, ора узоқ. Шундай бўлса ҳам, Розия ҳаво ранг кимоно кўйлак кийганини Саттор аниқ кўрди. Саттор унинг елкасигача очиқ турган нафис билагидан олмоқчи бўлди. Аммо Розия узоқда эди, қўлларини пастга ёрдам сўрагандай қилиб чўзди. Бир қўлида алланарса йилтиради. Қалитми?

Саттор тезроқ унга етиб бормоқчи бўлиб чопди. Шу пайт ер остидан бир бало гумбурлаб, бинолар устма-уст силкиниб, зилзила бошланиб кетди. Саттор жон ҳолатда қочмоқчи бўлди. Аммо ларзага тушган ер уни қадам босгани қўймай у ёқдан-бу ёққа отар эди. Саттор даҳшат ичида Розия турган юқориги қаватга қаради. Боя

Розия турган деразада энди Ойшахон пайдо бўлди. Баланд бино қаттиқ лапанглаб, юқориги қавати чанг-тўзон кўтариб қулади. Ойшахонми, Розиями бузилган девор ғиштларига, дераза тахталарига аралашиб пастга учиб кетди. Бошқа бир улкан девор тўғри Сатторнинг устига қулаб тушмоқда эди. Саттор:

— А-а-а! А-а-а!— деб устма-уст бақирди-ю, ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. У ваҳима ичида ўрнидан сапчиб кўтарилган, ҳозир тўшакда совуқ терга ботиб, титраб-қалтираб ўтирар эди.

Ойшахон ҳам уйғониб кетди.

— Вой, нима бўлди, Сатторжон ака, нима бўлди?— деб уйқу аралаш уни елкасидан қучоқлади.

— Тушимда... зилзила...— деди Саттор заиф товуш билан ва Ойшахоннинг қучоғидан елкасини бўшатиб олди.

— Қуриб кетсин бу Тошкент зилзиласи, ҳеч эсингиздан чиқмайди-я. Ушанда ёмон қўрққан экансиз-да.

Ойшахон тўшакнинг бош томонига совуқ чой қилиб қўйган эди. Қўлини чўзиб чойнакни топди-ю, қоронғида пиёлани тополмади:

— Манг, жўмрагидан ича қолинг.

Ҳамма ёқ тинч, осуда. Пастдан тунги дарёнинг бошинқи шовиллаши эшитилади. Ҳовлида ҳашаротлар бир қиёмда чириллайди. Саттор яхнани ичаётганда чойнак қопқоғининг шиқирлаши ҳам тун сукунатини таъкидлагандай бўлди.

Саттор ёстиққа қайтиб бош қўяр экан, бўлиб ўтган қўрқинчли воқеанинг туш эканлигини ўйлаб, сал енгил тортди, «Хайрият!» деган сўз кўнглига илиқ тегди. Аммо унинг оғзи тахир, аъзойи бадани оқшомги ароқдан тиришиб, зирқирар эди. Ичиб олиб айтган гаплари ва қилган қилиқлари эсига туша бошлади. Уйқуси қочиб, ўзига-ўзи жирканч кўриниб кетди.

Ойшахон бирпасда яна ухлаб қолди. Саттор бошқа ухлай олмади, ўрнидан туриб секин кийинди-да, ҳовлига чиқди. Кўрган тушининг даҳшати кўз олдидан нари кетмас эди. Назарида, Розияга бир гап бўлган ёки бўлади. Қулаган деворнинг деразасидан Ойшахон ҳам кўринган эди-ку?

Сатторни олдинда ёмон бир фалокаг кутаётгандай кўнгли безовта. У ўзини гуноҳкор сезади. Вужуди бўшашган, таъби кир. Ҳали Ойшахон уйғонса у билан

қандай юз кўришини, қандай гаплашини билмайди.

Тонг бўзарганда Саттор кўчага чиқиб кетди.

10

Қишлоқ ёзда эрта уйғонади. Ҳали уфқ сарғаймасдан мўрилларда тутун пайдо бўлади. Ҳовлилардан сигир соғаётган аёлларнинг товуши келади, далаларда туни билан ғўза суғорган деҳқонларнинг шарпаси кўринади, кўчалардан машина ва аравалар чанг кўтариб ўтади.

Саттор тонг саҳардан беда ташишга чиққан Йўлдошнинг автокачкасига миниб, бедазорга борди. Сўнг автокачкага том бўйи қилиб ортилган юмшоқ йўнғичқа устида ёнбошлаб ётиб қишлоққа қайтди.

Тагидаги йўқғичқанинг ёқимли ҳиди Сатторга уйланмасдан олдинги беғам, беташвиш ўсмирлик йилларини эслатар эди. Тепадан унга таниш кўчалар, таниш уйлар, далалар бир-бир кўришиб ўтарди. Ҳў нариги катта йўл асфальт бўлибди, атрофига бир қатор янги уйлар тушибди. Болаликда Йўлдош иккови мол боқиб юрган кўриқларга ҳам пахта экилипти. Олдинда сарғиш ранга бўялган мактаб биноси кўринди. Саттор маъсум ўқувчилик йилларини эслаб, бунинг энди ҳеч қачон қайтмаслигини ўйлади-ю, юраги эзилди. Кўнглида яна бугун ёмон туш кўриб уйғонгандаги хиралик ва ғашлик пайдо бўлди.

Бир пайт Йўлдош тизгинни икки қўллаб тортиб, автокачкани тўхтатди-да, Сатторга ўғирилди:

— Раис турибди. Тушиб кўришмайсанми?

Саттор қаддини кўтариб пастга қаради. Ариқ бўйида ер ковлайдиган ва тупроқ сурадиган қизил трактор ёнида яшил газик кўринди. Нарироқда сариқ шоҳи кител ва қўнғир брезент этик кийган раис бир-иккита одамлар билан гаплашиб турипти. Ўттиз беш ёшлардаги бу миқти йигит Ойшахоннинг тоғаси. Саттор қишлоққа ҳар келганда уни махсус бориб кўрар эди. Бу гал уни шу ерда кўриб ўтгиси келди-ю, автокачкадан тушиб қолди.

— Э, Саттормисан?— деб раис у билан илиқ сўрашди:— Сен ҳам беда ташиб юрибсанми? Қачон келдинг?

— Кеча. Ҳормангизлар энди!

— Ҳа, мана водопроводни ариқнинг тагидан қандай

олиб ўтишнинг маслаҳатини қўляпмиз. Ишимиз кимёлашиб, дори кўпайиб кетди. Қишлоқчилик, ариқлар ҳаммаси очиқ. Одамлар сувни водопроводдан ичмаса бўлмай қолди.

— Э, жуда тўғри!

Саттор қишлоққа ўтган гал келганида водопровод лойиҳасининг у ёқ-бу ёқларини кўриб, баъзи нозикроқ жойларига аниқлик киритиб берган эди. Қурувчиларнинг бригадирини унга шуни эслатди:

— Қувурни мана бу ариқдан ҳам ўша сиз чизиб берган схема билан олиб ўтмоқчимиз.

— Тўғри келяптими ахир?

— Схема яхши, лекин материал етишмаяпти.

— Бери кел,— деб раис Сатторни билагидан олиб четроққа чиқарди:— бу бригадир бўшроқ чиқиб қолди. Ҳали қувур тополмайди. Ҳали жўмрак йўқ, ҳали у, ҳали бу. Майда-чуйдалар жонга тегди. Сал ёрдам берсанг-чи!

— Мен ҳам шу... топофонликда йўқроқман.

— Э, қўйсанг-чи. Шундай катта даргоҳда ишлаб юрибсан. Тошкентда танишларинг кўп.

Саттор мийиғида кулиб ерга қаради:

— Майли, таъминот бўйича ишлайдиган одамларнингиз Тошкентга борганда киришсин. Қўлимдан келса жоним билан...

Раис Сатторнинг онласи тўғрисида ҳам гап очмоқчи бўлди-ю, аммо йўл устида буни ўзига эп кўрмади.

— Бир келгин. Гаплашамиз,— деди-да, машинасига ўтириб жўнаб кетди.

Саттор уйга қайтаётиб йўл-йўлакай Розияни ва у билан бўлган сўнгги учрашувни эслаб кетди. Ушанда Розия «ҳа» деса ҳозир шу кунларда Саттор Ойшахон билан қўйдн-чиқди бўлиб юрармиди? Унда Ойшахоннинг бутун қариндошлари, шу жумладан, мана бу миқти раис Сатторга қанчалик қаҳру ғазаб билан қараган бўлишарди... Онаси Хосият холанинг аҳволи нима бўлар эди? Бурноғи йил Сатторнинг отаси ўлгандан бери кампир хийла чўкиб, мункайиб қолган, Сатторнинг иморатсоз уста акаси районга кўчиб кетган, синглиси қўшни қишлоққа тушган. Хосият хола ҳозир кичик келини Ойшахонга суяниб юрипти.

«Ҳаракат қилиб, муроса йўлини туттиш керак, тақдирда бори шу бўлса, иложим қанча!» деган ўй билан Саттор ҳовлига кирди.

Ойшахон бугун бригадирдан жавоб олиб уйда қолган, аллақачон нонуштани тайёр қилиб, Сатторни кутиб ўтирган эди.

— Вой, Сатторжон ака, қаёқларда юрибсиз? Сиз яхши кўрасиз деб аччиқ мастава қилган эдим... Келинг тезроқ!

Ойшахон жуда очилиб кетган, кўриниши қувноқ. Эрталабдан қошларига ўсма қўйишга ҳам улгурган. «Мен эзилган сари бу яйрайди!— ичи музлаб ўйланди Саттор.— Наҳотки ҳеч нарсани сезмаса?!»

— Аям қани?— бўғиқ овоз билан сўради у.

— Аям ҳали чой ичиб олдилар, оч юришга чидамлари йўқ. Ҳозир қуртхонадалар. Чиқинг айвонга, мен маставани қуяман.

Саттор Ойшахон билан юзма-юз ўтириб, холи суҳбатлашишга тоқати етмаслигини сезди.

— Сен қуявер, мен аямни чақираман,— деб қурт тутилган хонага кирди.

Бир вақтлар чол-кампир турганда деворларига нақшлар солинган сертокча уй ҳозир қават-қават сўрилар билан тўлган. Эшик-деразалар ёпиқ, ичкари дим. Ипак қурти иссиқни яхши кўради. Ҳамма ёқдан худди ёмғир шитир-шитирига ўхшайдиган шитирлаш эшитилади. Барг ва новдалар орасида ўрмалаб юрган беҳисоб кўп оқ қуртлар тинмай япроқ ейди. Хосият хола уларга овқат етказиб беролмай овора.

— Ҳорманг!

— Сатторжон, кел, болам.

— Қани, юринг, ўзингиз ҳам овқат енг.

— Айланай сендан, менга илиндингми? Ҳозир, ерга тушган ану жувонмаргларни олиб қўяй. Булар кечки-да. План бажарамиз деб боқяпмиз. Бўлмаса саратон кирди-я!

Хосият хола қўлига курак олди. Сўрининг тагига тушиб кетиб, ерда гивирлаб ётган уч-тўртта қуртларни супурги билан авайлаб куракка ўтказди-да, сўридаги барглар устига чиқариб қўйди.

— Ҳозир буларнинг уйғонган пайти, болам,— деб тушунтирди Хосият хола ўғлига.— Иштаҳалари карнай. Жайдари тутнинг баргидан қанча берсанг ейди. Барги катта алламбало тут бор-ку?

— Япон тутими?

— Ҳа, уни кўп суймайди. Уни зўрлаб едирсанг, ке-

йин пиллани ҳам яхши ўрамайди. Булар шунақа нозик-ки, вай-вай-вай!..

«Тили йўқ қуртнинг шунча нозик хислатларини библисиз,— ўйланди Саттор ўзича.— Менинг кўнглим вайрон бўлиб юрганни нега сезмайсиз, онажон!»

Бундан беш йил олдин Саттор «уйланмайман», деб кўп тархашлик қилган, «аввал ўқишимни битирай, ишга кирай, кейин бир гап бўлар», деб тўйга розилик бермаган эди. Аммо касалманд отаси: «Кўзим очигида сени уйлантирмасам бўлмайди!» деб туриб олган, онаси ҳам: «Ойшахон ҳозир бўйи етиб турипти, сен ўқишни битириб келгунча ога-онаси қараб ўтирмайди, бошқа бировга бериб юборади!» деб тўйни тезлатган эди. «Оқибати нима бўлди?— деди Саттор хаёлан онасига мурожаат қилиб.— Ҳатто шу ипак қуртига ҳам суймаган баргини зўрлаб едирсангиз пилла ўрамас экан. Ахир мен одамман-ку! Сизнинг ўғлингизман-ку! Мен қандоқ қилай?»

Серсоя айвонда Саттор Ойшахоннинг ёнига ўтириб мастава ичар экан, хотинининг юзига қарай олмас, бирор жойи унга тегиб кетишидан чўчир, ўзини мажбур қилиб, одоб юзасидан узук-юлуқ гаплашар эди. Шунинг устига Ойшахон ўзининг косасидан чиққан бир парча гўштни Сатторнинг косасига солди:

— Мен тўйиб қолдим, олинг, Сатторжон ака.

Саттор қошиғини кўтарганича Ойшахонга ҳайратланиб қаради, сўнг кутилмаганда жаҳли чиқди:

— Фаросат борми, ўзи?! Ол, энди буни ҳам ўзинг ич!

Саттор маставасини хотинига томон суриб қўйди. Ойшахон билмасдан гуноҳ қилиб қўйган боладай бир қизарди, бир бўзарди, сўнг кўзлари ёшланиб қайнанасига қаради.

— Шаҳарда юриб мунча нозик бўлиб кетибсан!— деб Хосият хола ўғлини жеркиди.— Бир ёстиққа бош қўйганингдан кейин, бир косадан овқат есанг нима бўлипти?

— Дунёда одоб деган гап бор, маданият деган гап бор!— Саттор ҳеч кимга қарамай бўғилиб гапирар эди:— Бу ҳам ўрта мактабда ўқиган-ку, ахир, саккизинчини битирган, наҳотки фаҳми етмаса?

— Хўп, кечирасиз,— деди Ойшахон секин ва Сатторнинг овқатини олиб дастурхон четига қўйди. Сўнг ўчоқ

бошига борди, бошқа косага мастава сузиб келиб, эрининг олдига қўйди.— Олинг, ош бўлсин!

Саттор арзимаган нарсадан шунчалик аччиқлангани учун энди изза бўлди.

— Гап овқатда эмас, умуман...— деб ўзини оқлашга уринди, аммо давомини айтолмади.

— Беш-ўн кун турадиган бўлиб келдингми?— деди Хосият хола гапни янгилаш учун.

Сатторнинг ҳозироқ кетгиси келар эди. Аммо тўрт кунга жавоб олганини эслаб:

— Уч кундан кейин кетаман,— деди.

— Яна «Кетаман!» дейсан. «Келаман!» деган гапингни отанг раҳматлик кута-кута ахири ўлиб кетди. Менинг ҳам неча кунлик умрим қолган, худо билади. Оёқ-қўлинг боғлоғлик бўлса тезроқ қайтарсан деб, мана, Ойшахонга уйлантириб қўйдик. Пешанамдан айланай, келинга ялчидим. Келиним тилла чиқди. Лекин сен мени куйдирыпсан, болам! Кечалари ўйласам уйқум қочиб кетади. Ахир аскарликда эмассанки, жавоб ололмаган! Нега келиб, отангдан қолган шу ҳовлига эга бўлмайсан?

— Утган гал тушунтириб берувдим-ку, ая!

— Э, қўй-э! Сен ўша Тошкентга ёмон ўргангансан. Энди ернинг тагидан ғор қазиб, ғордан алламбало поезд юргизмоқчи эмишсизлар. Ўзи зилзпадан кейин ер ҳилвираб турган бўлса, сени ҳам босиб қолмасин тагин?

— Мен ғорда ишлармишманми? Ким айтди шуни сизга?

— Мана, Ойшанг у кунни шундай деб тушунтирди.

Сатторнинг «метро қурамиз» деб юрганини Ойшахон ҳам эшитган эди. У метрони умрида кўрмаган, фақат мактабда бир оз таърифини эшитган эди. Ер тагида юрадиган поездларни ўйласа кўз олдига каттакон ғор келар эди.

— Ерни ковлайверсалар ғор бўлмайдимми?— деди у Сатторга уялиб кўз ташларкан.

Саттор заҳарханда қилиб:

— Дурустсан,— деди.— Ҳалигача менинг нима иш қилишимни билмайсанми?

— Биламан. Анақа... режа чизасиз.

— Ғордами?

— Йўқ, анақа... бултур борганимизда уч қаватли уйни кўрсатган эдингиз-ку. Ўша ерда ишлайсиз-а? Режа-

ни чизиб бўлганингиздан кейин... анақа... ернинг тагида ишлайдиганларга ўзингиз олиб бориб... анақа... тушунтириб берасиз. Шундайми?

Ойшахон дарсда тутилиб-тутилиб жавоб бераётган талабага ўхшар эди. Хосият хола келинидан завқланиб кулиб қўйди. Саттор эса оғир «уҳ» тортди.

«Умр йўлдошим шу!— ўйланди у ички бир дард билан.— Менинг бутун ҳаётимга шерик, бутун фаоллигимга ҳамкор бўладиган сирдош аёл, кўнглимни ипидан игнасигача тушуниши керак бўлган ҳамдард хотин шу!..»

Бирдан Сатторнинг эсига Розия тушди. Москвалик катта олимни Тошкент бўйлаб олиб юрган, кейин Анҳор соҳилида Сатторга шу қадар нафис, шу қадар тирап гапларни айтган Розия...

— Нима бўлганда ҳам, энди шаҳар бас, шу ерга кел,— деди Хосият хола ўғлига. Саттор индамас эди.— Ё бўлмаса бошқа бир йўлини топ! Токайгача саргардон бўлиб юрасан? Хотининг билан ўғлинг бу ёқда интизор, сен у ёқда сарсон! Бўлди-да энди!

Хосият хола шу тарзда гапира-гапира қуртхонага кириб кетди. Ойшахон чой дамлаб келди. Қўл қовуштириб келинчаклик одоби билан Сатторга чой узатди.

— Сиз ҳам... ёлғиз юриб жуда зериккан кўринасиз, Сатторжон ака. Иссиқ-совуғингиздан хабар оладиган одам йўқ... Агар келолмайдиган бўлсангиз.. Майли, биз Мухтор билан борайлик...

— Аям-чи?

— Аям бу ҳовлини ташлаб кетолмасалар керак. Ёлғиз қолмасинлар десангиз, холамга айтаман, келиб бирга туради. Мен гаплашиб қўйганман.

— Астойдил-ку!.. Раис тоғанг билан ҳам гаплашганмисан? Сенга жавоб берармикан?

— Бермай нима! Эр қаерда бўлса, хотин ҳам ўша ерда бўлишини биладилар. Бир марта ўзлари шундай деганларини эшитганман.

— Хўп, Тошкентда қаерда турмоқчисан?

— Яқинда уй беради, демадингизми!..

— Қачон айтибман?

— Бугун кечаси...— Ойшахон уялиб, айна вақтда боланинг ширин гапни эслагандай завқланиб давом этди:— Эсингиздан чиқдимми? «Сен пешанамга битилгансан» ҳам дедингиз.

Саттор кайф билан алжиб айтган гапларни Ойшахон

бунчалик ёқтириб ва фахрланиб эслаётгани унинг га-
шини келтирди. Пиёладаги чойига макруҳ бир нарса
тушгандай, Саттор уни ҳовлига сепиб ташлади. Энсаси
қотиб:

— Ҳали уй бергани йўқ,— деди.— Аввал берсин,
кейин кўрармиз.

— Вой, кўрармиз деганингиз нимаси? Уй берса ҳам
бир ўзингиз турмоқчимисиз? Бизсиз-а?

Сатторнинг назарида, Ойшахон ҳали берилмаган
уйга олдиндан эга бўлмоқчидай, хотинлик ҳақини даъво
қилиб, эрининг келажагини ҳам қўлига олмоқчидай кў-
ринди. Сатторнинг кўнглидаги ғашлик яна бирдан жаҳл-
га айланди:

— Ҳали уй бергани йўқ дедим-ку! Берса кейин даъ-
во қиласан!

Ойшахон эсанкираб, довдираб қолди:

— Ие... а... мен нима даъво қилибман? Нима бўлди
сизга, Сатторжон ака? Тўғри гапга ҳам аччиғингиз ке-
лади!

— Сен нимани тушунасан?! Пешанамга битилган
эмиш... Қуриб кетсин бундай пешана!

Саттор ўрнидан туриб, ҳовлидан чиқиб кетди. Кеч-
гача дарёда балиқ овлаб, қишлоқда таниш-билишлар
билан айланиб юрди.

Уйга қайтиши кераклигини ўйласа, юраги безиллар
эди. Суймаган хотини билан яшаш яширин бир букри-
ликни баданида олиб юришдай жирканч туюларди. Бу
букрилик уни ҳуда-беҳудага жаҳли чиқаверадиган миж-
ғов, жиззаки одам қилиб қўймоқда эди. Кечаси бари-
бир Ойшахоннинг ёнига бориши кераклигини ўйласа,
чойхонада ошга қўшилиб жўрабозлик қилгиси, кечаги-
дай ароқ ичиб, мастликда ҳамма нарсани унутиб, қўпол
бир ҳирс билан уйга қайтгиси келар эди.

«Бу кетишда охири нима бўлади?— деган ўй юраги-
ни кемириб ўтди.— Мен Розияни унутаман деб келиб,
олижанобликни унутяпман шекилли?»

Розия билан бирга ўтган мусаффо дамлар... Қани
Сатторнинг ўшандаги самимийлиги? Розия унга: «Мен
ҳали умримда сизчалик яхши йигитни учратмаган эдим!»
деганида, унинг юзидан ўпиб хайрлашганида Саттор
чиндан ҳам шу сўзларга, шу ўпичга ўзини муносиб сез-
ган эди. Ҳозир-чи? Саттор ўзига-ўзи хиёнат қилгандай
ёмон кўринади. Бугун кечаси кўрган тушида машъум

бир маъно йўқмикан? Тушида зилзила бўлиб уни отиб-отиб ташлаган замин — хиёнатга қарши исён кўтарган муҳаббат эмасмикан? Қулаган девор... Розиянинг ёрдам сўрагандай пастга қўл чўзиб тургани... Буни қандай таъбир қилиш мумкин? Туш ҳамма вақт ҳам тўғри келавермайди. Аммо Розияга бирон гап бўлдимикан? У ўзи қаёққа кетган, ҳозир қаерларда юрибди? Саттор ўшанда буни суриштириб билмаганига энди пушаймон бўлди. Беш кунгача Анҳор бўйига бориб, бекорга интизор бўлиб юргунча иш жойига бориб хабар олса бўлмасмиди? Уша оқшом Розия йиғлаб айтган гапларидан унинг ҳам мушкул аҳволга тушиб қолгани билинган эди-ку!

Саттор Розияни қидириб топмаса ва унинг аҳволдан тезроқ хабар олмаса, кейин бир умр армон қилиб юрадигандай безовталана бошлади.

11

Юриб кетаётган зинапоялар ғуж-ғуж одамларга тўлиб, етти қават ер тагига тушиб боради. Ер остидаги мрамор қасрнинг силлиқ деворларида бир кўпайиб, бир камайиб ўтаётган халойиқ тўлқини аксланади. Икки томондан икки ёққа қараб ўтадиган ҳаво ранг поездлар ҳар гал одам туширганда йўловчилар ҳамма ёқни тўлдириб эскалаторларга қараб оқади. Юриб турган эскалаторлар ҳам худди оқаётган сувга ўхшайди — ҳар зинаси гўё бу сувнинг бир тирик тўлқини.

Ҳали метрода кўп юриб ўрганмаган Саттор бу «тирик» зинага эҳтиёт билан қадам қўйди. Зинапоя билан ёнма-ён қора резинка тутқич ҳам юриб бормоқда эди. Саттор бир қўли билан шунга суяниб мувозанат сақлади-да, юқорига қаради.

Иш соатлари тугаган, юқоридан бир эмас, иккита эскалаторни тўлдириб, тумонат одам тушиб келмоқда эди.

Қарама-қарши туриб юқорига кўтарилаётган ва пастга тушаётган кишилар бир-бирларига жуда аниқ кўринарди. Саттор рўпарадан ўтаётган одамлар оқимига қараб-қараб боради. Бировлар хаёлчан, бировлар гаплашиб кетяпти, бировлар шу ерда ҳам китоб ўқийди. Дунёнинг турли томонларидан келган хилма-хил кийимлар, ғалати-ғалати юзлар, юлдузлардай беҳисоб кўз-

лар... Шулар орасида Саттор узоқдан сариқ атлас кўйлакни кўриб юраги «жиғ» этди. Бу кўйлак қирқ ёшлардан ошган тўла гавдали аёлнинг эғнида эди. Аёлнинг ёнида Сатторга ярим ўгирилган ҳолда хипча бир қиз турибди. Японча кофта кийган. Баланд причёска қилинган қоп-қора сочига гулдор дурра ўраган... Қадди-қомати Сатторга жуда таниш кўринди. Эскалаторлар уларни бир-бирларига яқинроқ олиб келганда қиз аллакимнинг тикилганини сезиб юзини бу ёққа ўгирди. Кўзи тўсатдан Сатторга тушди-ю, қийғоч қошлари парвоз қилаётган қушнинг қанотидай силкинди.

Саттор азбаройи ҳаяжонланганидан овози ичига тушиб кетди. Лаблари кўкариб:

— Розия...— деб пичирлади. Ўзи юрар зинапоя Розияни унинг ёнидан олиб ўтиб, пастга тушиб кета бошлади. Сатторнинг оёғи тагидаги зинапоялар эса тинмай юқорига ўрмалаяпти. Саттор бу зинапояларни дарҳол тўхтатгиси келиб, резинка тутқични икки қўллаб чангаллаганича Розияга томон талпинди.

Розия салом бергандай қилиб қўлини кўтарди. Саттор аллакимга суйкалиб, кимнидир итариб, бир-икки қадам орқага чекинди. Аммо қудратли зиналар уни Розиядан тобора узоққа олиб кетмоқда эди. У ҳамма нарсани унутиб, баланд овоз билан:

— Розия!— деб қичқирди.— Мен сизни қидириб юрган эдим... Розия!.. Мен ҳозир тушиб бораман!

Ҳамма унга ўгирилиб қарар, аммо Саттор Розиядан бошқа ҳеч кимни кўрмас эди. У қўлларини ҳаракатлатириб юқоридан айланиб тушмоқчи эканига ишора қилди. Кўзлари жавдираб узоқлашиб кетаётган Розия яна қўлини кўтариб, бир-икки силкитди. Бу унинг: «Тушундим!» деганими ёки хайрлашганими, Саттор билолмай қолди. Розия кутмай кетиб қолиши ҳам мумкин эди. Саттор унинг шу томонларда юрганини ҳамкасбларидан сўроқлаб билган эди. Неча кундан бери қидириб юриб, Розияни энди топган пайтида наҳотки бирпасгина қараб турмай кетиб қолса?

Зинанинг юриши Сатторга ҳаддан ортиқ секин туюлди. У одамлар қаторини ёриб ўтиб, шоша-пиша зинадан зинага кўтарила бошлади. Юқорига чиққан заҳоти «лип» этиб пастга туширадиган эскалаторга чолиб ўтди. Яна зинадан зинага сакраб, одамларнинг ранжишларига ҳам қарамай пастга томон отилди.

Бу орада Розия ёнидаги аёл билан эскалатордан тушди-ю, сал нарига бориб тўхтади. У Сатторни кўриб алланечук гарангиб қолган, оёқ-қўллари бўшашиб, атлас кўйлакли хотиннинг биллагидан ушлаганича унга суяниб турар эди. Розиянинг холаси бўлган бу аёл ҳайратга тушиб:

— Сенга нима бўлди, Розия?— деди.— Мунча титрайсан?

Розияни кичиклигидан суйиб ўстирган холаси Сорахон унинг ҳамма сирларидан хабардор эди. Ҳозир эскалаторда учраган йигитнинг кимлигини пайқаб:

— Ушами?— деди.

Розия унинг саволларига жавоб бермас, қулоғига гап кирмаётганга ўхшарди. У юқоридан одам олиб тушаётган эскалаторга олазарак бўлиб қараб турарди. Розия Саттор билан яна учрашишдан қўрқарди, ундан ўзини олиб қочмоқчи бўлар эди. Аммо ўзига бўйсунмайдиган ички бир куч уни Сатторга қараб тортар, бир лаҳзагина бўлса ҳам дийдор кўришишга ундар эди.

Сорахон Розиянинг эс-ҳуши ўзида эмаслигини сезиб:

— Розияжон, юр, кетайлик!— деди.— Ана, поезд келди. Юр тезроқ!

Сорахон Розияни перронга қараб тортиди. Розия биринки қадам юрди-ю, яна тўхтади. Саттор ҳозир уни деб юқоридан чопиб тушиб келаётганини кўз олдига келтирди. Буни сезиб туриб, кетиб қолишга у ўзини мажбур қила олмас эди. Агар улар Тошкентда дуч келиб қолганларида, эҳтимол, Розия Саттор билан узоқдан саломлашиб ўтиб кета олар эди. Аммо туғилган юртларидан минглаб чақирим йироқда, Ўзбекистондан келган ҳар бир нотаниш одам ҳам алланечук қадрдон кўринадиган бу жойда Саттордай азиз кишисини бир нафасгина кутмай кетиб қолиш Розияга кечириб бўлмайдиган тошмехрлик бўлиб кўринди.

— Холажон... Бирпас туринг!..

— Туриб нима қиласан? Гапни бир жойга қўйган эдик. «Энди учрашмайман» деган эдинг, Тошкентдан видолашиб чиқиб келган эдинг!

— Излаб юрган экан...

— Изласа излар!

— Бирон иши бордир...

— Иши бўлса ўзи эплэйверсин. Бизга нима?

Сорахоннинг гапларида Сатторга қарши қаратилган нафрат бор эди. Розияга бу жуда ўринсиз туюлди:

— Сиз уни билмайсиз!..

— Лекин мен сени биламан, Розия! Кейин баттар бўлади. Яна ўзинг қийналасан! Ундан кўра, юр!

Розия бир-икки қадам қўйди-ю, яна тўхтади. Ўзига-ўзи гапиргандай пичирлаб:

— У ҳам одам-ку,— деди.

— Бу бежиз эмас...

— Нима-нима?

Розиянинг хаёли паришон, гаплари ҳам пойма-пой. У холасининг сўзларини яхши уқмас, ҳозир фақат бир нарсани — Саттор билан кўришмасдан кетолмаслигини аниқ сезарди, холос.

— Бу ўзи яхши йигит бўлса, сени энди тинч қўйиши керак эди!— деди Сорахон қаҳр билан.— Ҳозир келсин, мен уни бир болай!

Розия холасининг билагини маҳкам қисиб, озорланган товуш билан:

— Йўқ, йўқ!— деди.— Унда нима айб? Сиз аралашманг, илтимос қиламан!

Ниҳоят, эскалатор зиналари билан бирга оқиб тушаётган одамлар орасида Саттор кўринди. У ўсмир боладай югуриб-елиб келмоқда эди. Юзида, кўзларида, қадам олишида шундай бир ғайрат ва қувонч бор эдики, Розия уни кўрган заҳоти завқи келди. Ҳозиргина Розияни бўшаштириб турган дармонсизлик қаёққадир йўқолди. Бутун вужудига илиқ бир куч қуюлгандай бўлди. У холасининг қўлини қўйиб юбориб, Сатторга томон учтўрт қадам юрди. Ўзини кутилмаган даражада бардам ва қувноқ тутиб, Саттор билан кўришди, сўрашди.

— Танишиб қўйинг, менинг холам Сора Акрамхўжаева,— деб Сатторга атлас кўйлакли аёлни кўрсатди.

Бир четда Сатторга зимдан тикилиб турган Сорахон бу йигитнинг истараси ҳақиқатан ҳам иссиқ эканини, унга ёмон муомала қилолмаслигини сезди-да, сиполик билан саломлашди. Саттор ийманиб унинг юзига майин кўз ташлади:

— Кечирасиз, мен сизларни йўлдан қолдирдим.

— Зарари йўқ...

— Москваларда юрибсиз?— жилмайиб сўради Розия Саттордан.

Гўё орада ўша мушкул гаплар ва видолашувлар бўл-

маган, гўё ҳамма нарса аслига қайтгану, энди фақат учрашув шодлигига ўрин бор! Саттор бунинг бир сабабчиси мана шу атлас кўйлакли аёл эканини пайқади. Розия холасининг олдида ўзини мумкин қадар босиқ ва сипо тутаетганини, Сатторни ҳам шунга ундаётганини сезди. Шу билан икковининг орасига алоҳида бир сирдошлик, иттифоқдошлик ипи тортилаётгандай бўлди. Саттор ҳозир гапни иш мавзуига буриши кераклигини фаҳмлаб:

— Командировкага келган эдим,—деди.

Саттор билан Розия учун нима ҳақда гаплашишнинг аҳамияти йўқ. Уларнинг жўн, анчайин гаплари ҳам дийдор кўришиш шодлигига чулғаниб, ҳароратга тўлиб чиқади. Кўзлар кўзлардан илҳом олади, бирининг овози иккинчисига завқ беради, бирининг табассуми иккинчисининг қалбига нур сочади. Бири бирини йўқотган, бир-биридан умидини узган, бир-бирининг дийдорига ташна бўлган бу иккови ҳозир четдан қараган ҳар қандай одамнинг ҳавасини келтирадиган даражада бахтиёр эдилар.

Сорахон уларга нима дейишини билмай лол бўлиб қараб турарди. У бир ойдан бери Розияни қутқариш ҳаракатида юрган эди. Розиянинг оилали йигитни севиб қолгани Сорахоннинг назарида жуда ёмон бир фалокат. Чунки Сорахоннинг ўзи шунга ўхшаш бир ҳодисанинг жабрини тортган.

Сора Ақрамхўжаева асли хўжалар авлодидан эди. Ота-она «хўжалардан куёв чиқса узатамиз» деб уни анча йил эрга бермадилар. Сорахон ўқиши битгунча бунга чандон эътибор қилмади-ю, аммо ёши йигирма олтига кирганда умрбод қари қиз бўлиб қолишдан таҳликага туша бошлади. Шунда ота-оналари уни хўжа авлодли бир йигитга узатадиган бўлдилар. Йигит ҳам йигирма олти ёшда эди, улар бир-бирларини яхши билмас эдилар, шундай бўлса ҳам иккови ота-оналарининг ихтиёрларига қараб турмуш қурдилар. Аммо бир-бирларига кўнгил қўёлмадилар. Орадан уч йил ўтгач, йигит Сорахонни икки боласи билан ташлаб кетди, ўзидан олти ёш кичик бир қизга ошиқ бўлиб уйланди. Сорахон эса иккинчи эр қилмади, болаларига фидо бўлиб, ҳамон бева юрибди. Унинг бутун алами, дарди, ёлғизлик азоби Розияга ёшлигидан маълум. Розиянинг ҳамма яқинлари икки боласини ташлаб, бошқа қизга ошиқ бўлиб уйлانган собиқ поччани виждонсиз, ноинсоф деб айблаб ўр-

ганганлар. Улар оилали одамга теккан қизни ҳам донмо нафрат билан тилга оладилар. «Бировнинг оиласини бузган, болаларини отасиз қолдирган, Сорахоннинг эрини тортиб олган» у қизни Розия ўзи кўрмаган бўлса ҳам, бундайларга жирканиб қарашга болаликдан одатланган.

Бироқ энди ҳаёт шу муаммони Розиянинг ҳам бошига солди-ку! Шунда у Сора холасини эслади. Холасига ҳаммиша раҳми келиб, қайнишиб юрган Розия бир кун Сорахоннинг уйига бориб, бутун воқеани айтиб берди. Шундан кейин Сорахоннинг қистовларига бўйсуниб, Сатторга ҳалиги хатчани ёзди. Саттор Сорахоннинг тасаввурда ўзининг собиқ эрига ўхшаш бемаза йнгит эди. У Розияни бу йнгитнинг касофатидан омон сақлаш учун дарҳол Тошкентдан олиб кетди. Улар Розия иккови Москва этагидаги ўрмонлар орасида, Истра дарёси бўйида уч ҳафта дам олишди. Бу кунлар давомида Сорахон Розияни Москвада аспирантурада ўқиётган ҳамшаҳар йнгитлар билан таништирди, «Зора шулардан бирортаси: а қизиқиб, ҳалиги дардини унутса!» деб умид қилди. Аммо Розиянинг чеҳраси очилмади. Гўзал табиат бағрида, ҳамма дам олиб, яйраб-яшнаб юрган ажойиб жойда Розия диққинафас бўлиб, уч ҳафтада беш-олти ёш улғайгандай сўлиб қолди.

Бундан ярим соатгина олдин эскалаторда мана бу йнгит учрамасидан аввал Розиянинг ранги кўкиш, учтўрт бола кўриб ташвишга ботган ўрта яшар жувондай хомуш келмоқда эди. Мана ҳозир Саттор билан кўришиб, гаплашаётганда эса юзидаги ўша сўлгинликдан асар ҳам қолмади. Ёноқларига қизиллик югуриб, кўзлари, ялтиллаб, лабларида табассум ўйнаб, чеҳраси бутунлай ўзгариб кетди.

Сорахон шунча кундан бери етолмаган ниятга — Розияни аввалгидай гўзал, шод кўриш ниятига — Саттор бир лаҳзада етди. Сорахон шунча ҳаракатлар билан қурган гов бир сомон парчасидай учиб кетаётганини сизди-ю, чора ахтариб соатига қаради. Қовоғини солиб:

— Розия, вақт бўляпти, — деди.

У Сатторнинг Розия билан тезроқ хайрлашиб ўз йўлига кетишини истарди. Боя Розиянинг ўзи ҳам: «Саттор билан бир лаҳзагина кўришиб саломлашсам бас!» деб ўйлаган эди. Аммо кишининг бутун ташналиги булоқ бўйига етганда билинганидек, Розия билан Саттор бир-бирларини қай даражада соғинганликлар

ҳозир чинакам сезилмоқда эди. Оби ҳаётдан бир қултум ичган одам кейин унга қонмагунча ўзини тутолмагани каби, улар ҳам бир-бирининг дийдорига тўймагунча ажрашгилари келмас эди. Бироқ қовоғини солиб соатига қараб турган Сорахон Розияга: «Ақлингни йўқотма, охирини ўйла!» демоқчи бўлар эди. Холасининг бу гапи бежиз эмаслигини Розия ҳам тушуниб турибди. Унинг ўзида ҳам «ҳушингни йиғ» деяётган бир ўй бор эди. Аммо дийдор кўришишдан алангаланиб кетган муҳаббат ҳислари бунинг ҳаммасини аҳамиятсиз қилиб кўрсатар, «Сен ёш бола эмассан, холангнинг қоровуллигини нимага керак!» деяётганга ўхшарди.

Сорахоннинг Розияга ҳокимона тикилиб: «Вақт бўляпти», дегани Сатторга бошқача таъсир кўрсатди. Саттор бу аёлнинг ҳамма сирдан хабардор эканини сезди-ю, бирдан айби очилган одамдай қаттиқ хижолат бўлди. У Розиядан ҳеч нарса кутмаслигини, ҳеч нарса тама қилмаслигини, фақат уни соғ-саломат кўргани кифоя эканини айтмоқчи бўлди.

— Розия, агар шошилаётган бўлсангиз, майли...

Розия Саттор билан шу аҳволда хайрлашиб кета олмас эди. У холасининг қоровуллигига муҳтож эмаслигини Сатторга сездирмоқчи, шу билан уни хижолатликдан қутқармоқчи бўлди:

— Мен шошаётганим йўқ! Холам кенгашга шошиляпти. Мен шунчаки томоша қилиб юрибман.

— Бўлмаса...— Саттор Розияга «нима қилай» деган маънода қаради.

— Юринг, холамини кузатиб қўяйлик. Вақтингиз қалай?

— Бўшман,— деди Саттор.

Сорахон лабини қимтиб перронга қараб юрди. У Сатторга: «Яхши йигит, хотинингиз бор экан, Розияни тинч қўйинг!» демоқчи бўлар, аммо бунга қулай фурсат тополмас эди. Розия Сатторни ўз ҳимоясига олиб, совуқ гапга ўрин қолдирмай борар эди. Саттор ҳам ўз қадрини ерга урмайдиган хушмуомала, зийрак йигит эканлиги Сорахоннинг тилини боғлаб турар эди.

Ер остидаги қасрни шовқинга тўлдириб, метро поезди келди. Унлаб эшиклар бир вақтда ўз-ўзидан очилди. Вагонлар лаҳза ўтмай бўшаб қолди-ю, яна бирпасда одамга тўлди. Қизил шапка кийган навбатчи қиз бир томони сариқ, бир томони қизил кафгирчасини юқори

кўтарди. Унинг ишораси билан ҳаво ранг экспресс яна ер қаъридаги туннелга отилиб кириб кетди.

— Ажойиб-а!— деди Саттор кўнғир чарм ўриндиқда холаси билан ёнма-ён ўтирган Розияга.— Биз ҳозир Тошкентнинг келажакига саёҳат қилаётгандаймиз.

Поезд тез юрган сари шовқини кучаяр, шунинг учун баланд овоз билан гапиришга тўғри келар эди.

— Келажакда метро поездларининг шовқинсиз юрадигани чиқади, дейишади, ростми?— сўради Розия.

— Мен ҳам эшитдим. Шовқини билинмайдиган трамвайлар чиқди-ку. Тошкентда метро қурилгунча, эҳтимол, шовқинсиз поездлар ҳам пайдо бўлар.

— Айтмоқчи, лойиҳаларингиз нима бўлди?

— Олиб келдик. Госпланда кўриляпти.

— Э, шу иш билан келганмидиларингиз? Ҳалиги, Максимични кўрмадингизми?

— Шу одам бизга жуда керак эди. Отпускаи олиб уйидами, дачасидами ишлаётган эмиш. Тополмаяпмиз. Ишимизнинг нозик бир нуқтаси ўша Максимичга борлиқ бўлиб турибди.

— Анҳор бўйида сизга адресини берган эди-ку.

Саттор бир лаҳза ўшандаги бегубор ва ширин висол пайтига қайтгандай бўлди.

«Нега менга экан, икковимизга берган эди-ку!»— деб ҳазил қилгиси келди. Аммо кейинги ишқалликлар эсига тушиб ўзини босди.

— Адреси чўнтагимда юрибди,— деди.— Лекин уни сиз яхши танийсиз, Розия. Шаҳар бўйлаб сиз бирга юргансиз... Мен ўзимча боришга тортиндим.

Розия ўшандаги тикилинчларни эслаб кулиб қўйди. Сўнг Сатторнинг гап авзойидан Максимичникига бирга бориш мумкинлигини фаҳмлаб, бир лаҳза жим қолди.

Поезд зўр шиддат билан борар, деразалар олдидан туннель чироқлари лип-лип қилиб ўтар, уларнинг акси ялтироқ пўлат тутқичларда сирғаниб, учиб-қўниб ўйнар эди.

Саттор Розиядан жавоб кутиб турганини Сорахон ҳам пайқаган экан, дабдурустан:

— Яхши йигит, Розия ҳозир бунақа ишларга аралашолмайди,— деди.

Саттор ҳайрон бўлиб Розияга қаради. Розия холасининг томдан тараша тушгандай бўлиб чиққан гапидан озорланиб сўради:

- Нега энди?
— Сен отпусकाда юрибсан!
— Отпусकाда юрган одам танишлариникига борши мумкин эмасми?

— Сен ўзингга-ўзинг қиялсан, Розия!

Сорахоннинг бутун важоҳати: «Сен бу йигитни кўргандан бери бутунлай ўзгариб кетдинг, унинг сеҳрига берилиб, оиласи борлигини унутдинг!» деб турганга ўхшарди. Аммо ҳадеб Сатторнинг оиласи борлигини эслатиш, ҳамма одамларга тўғрилиқча одам деб қарамасдан, ҳаммани уйланган ёки уйланмаган деб ажратиш Розияга ҳозир хунук бир бидъат бўлиб кўринди. Бир ойдан бери холасининг гапига кириб, Саттордан қочиб юргани эса мана шу бидъатга берилиб, ўз эркини бекордан-бекорга бўғиш бўлиб туюлди.

— Кўриб турибсиз!— Розия холасига «Саттор мени еб қўяётгани йўқ, кўриб турибсиз, у мени оғир аҳволдан халос қиялпти, мен унинг ёнида қафасдан озод бўлган қушдай эркин юрибман» дегандай қилиб қаради. Аммо оғизда бошқа гапларни айтди:— Кўриб турибсиз, метро ажойиб нарса. Агар Тошкентда ҳам метро қурилишига менинг заррача нафим тегишини билсам, отпусकाда юрганим кўзимга кўринадими? Сиз кенгашдан бўшагунча биз ҳам Максимичникига бориб келамиз.

«Биз» деб Розия ўзи билан Сатторни қўшиб айтгани Сорахоннинг шунчалик энсасини қотирдики, у «билганингни қил!» дегандай қўл силтаб, юзини нарёққа ўгириб олди. Свердлов майдонига бориб метродан тушганларида ҳам, Пушкин кўчаси томондан ер юзасига чиққанларида ҳам Сорахон Розияга қайрилиб қарамади.

Улар ер остида юганда Москвага ёмғир ёғиб ўтган эди. Ҳозир осмондаги булутларнинг бир четини ёриб офтоб нурлари ёғилиб турар, кўчаларни тўлдирган беҳисоб машиналар ҳўл асфальтдан сув сачратиб ўтар эди.

Семафор пиёда одамларга йўл берди. Сорахон Розияга атайлаб гап қотмади, унга қайрилиб ҳам қарамади. Саттор билан тил учида хайрлашди-да, кўчадан ўтиб, Колонна залига қараб кетди.

Розия холасига ачингандай бўлиб, кетидан бирпас тикилиб турди.

— Бу кишига хафа бўладиган гап қилмадик шекилли?— деди Саттор.

— Холамни ҳаёт хафа қилган. Илож қанча?.. Бу кишининг эътиқоди шунақа.

— Қанақа?

Розия холасининг тарихини ва сирдошлик сабабини айтиш учун оғиз жуфтлади-ю, аммо ҳозир бундай ишқал нарсалар тўғрисида сўзлашгиси келмади.

— Кейин айтиб бераман... Саттор, сиз менга сўз беринг. Биз ҳеч кимга ёмонлик қилмаймиз!

— Хўп. Лекин биз ўзимизга ҳам ёмонлик қилмаслигимиз керак, Розия. Шу бир ой ичида мен қандай кунларга қолганимни билсангиз эди... Дунёга келганимдан пушаймон бўлдим!

— Биладан. Мен ўзим ҳам ўлимимга рози эдим.

— Қўйинг, бундай деманг... Менинг тушимга бир кун ўша зилзилалар кирди. Мен пастда. Сиз ўнинчими, ўн бешинчими қаватда. Уйлар қулаб, устимга тушяпти. Югурсам, қадамим орқага кетади.

— Даҳшат!

— Шундан бери сизни излаб юрган эдим. Хайрият, эсон-омон экансиз.

— Мен ҳам сизни... ҳар замонда бир кўриб турсам бас. Саттор, келинг, биз ҳамиша холис, беғараз дўстлар бўлиб қолайлик!

Саттор Розиянинг майин ва салқин қўлини кафтига олиб:

— Майли,— деди.— Бунинг номи дўстликми, танишликми, ишқилиб, дийдор кўришиб турсак бўлди.

Розия Тошкентда Саттор билан муҳаббат изҳор қилишган пайтларини эслади. «Дўстлик» деб ўзини алдамоқчи бўлаётганини сезди-ю, шошилиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Биз... Максимични топмоқчи эдик-ку? Уй телефони борми?

— Ҳа, визит карточкасида ёзилган.

— Бўлмаса, аввал бир қўнғироқ қилиб кўрайлик.

— Юринг,— деб Саттор Розиянинг билагидан олди.

Автомат-телефон кабиналари олдига келганларида Розия навбатда турган ёш-яланглар икковларига қизиқиб, ҳавасланиб, кўз ташлаётганликларини ҳис қилди. Бу ҳис унинг қалбида яна бир вақтлардаги ифтихор туйғусини уйғотди.

Саттор билан Розия Москванинг ҳар жой-ҳар жойидан улкан чўққиларга ўхшаб бўй чўзиб турадиган учинайзадор биноларни узоқдан кўрган эдилару, аммо ҳали ичига кирмаган эдилар. Максимич шу кўкўпар бинолардан бирида, ўн саккизинчи қаватда турар эди. Қасрни эслатувчи кенг вестибюль ва зиналардан ўтиб, тез юрар лифт билан ўн саккизинчи қаватга чиққанларида Сатторни бинонинг салобати боса бошлади.

— Максимич мени дуруст эслолмаса керак. Ноқулай бўладими дейман-да, Розия?

— Нега эслолмас экан? Телефонда ўзи таклиф қилди-ку!

Айтилган эшикни қидириб топганларида Саттор қўлида кўтариб келаётган тўрни ичидаги олтин ранг қовуни билан Розияга тутқазди. Саттор тортинган сари Розия дадилланар эди. У олдинга ўтиб, ҳашаматли эшик тепасидаги кўнғироқ тугмасини босди.

Эшик очилганда Саттор Розиядан бир-икки қадам кетинда турар эди. Сочини ўсмирларникига ўхшатиб калта қирқтирган нозиккина жувон уларни ичкарига бошлаб кирди.

Квартира деворларига қимматбаҳо ёғочдан панеллар қилинган. Рангсиз лак билан бўялган паркет пол ойнадай ялтиллайди. Жувон тўғридаги ойнадан эшикка қараб:

— Ларя, чиқ, келишди!— деди.

Кейин ўша хонадан серюнг кўнғир свитер кийган новча Максимич чиқиб келди:

— А-а-а! Розия!.. Тошкентлик дўстлар! Жуда соз!

У меҳмонлар билан кўришар экан, Сатторнинг исмини эслаёлмай:

— Хуш кўрдик, коллега!— деди.— Танишинглар, менинг рафиқам Елена Львовна.

Уларга эшик очган хушбичим жувон Розияга қўл бераётиб, ўзини:

— Лена,— деб атади. У энди ўттизга кирган, эрдан ўн етти ёш кичик эди.

Максимич Сатторларни ичкарига бошлади. Ҳамма ёқ озода ва саришталик. Ён томонидаги хонанинг қия очиқ эшигидан полга тўшалган чиройли гиламнинг бир чети кўринди. Меҳмонлар туфлиларини ечмоқчи бўлиш-

ган эди, уй эгалари қўйишмади. Шу пайт ён томонда-
ги хонадан қизил гози ит чопиб чиқди: бели ингичка,
оёқлари узун, бўйнида тасмаси бор. Розия чўчиб ўзини
Сатторнинг панасига олди.

Саттор кулиб шивирлади:

— Кўрқманг, този одамга тегмайди.

— Эльза, бор жойингда ёт!— буюрди Максимич.
Този кўзини мўлтиратиб орқага қайтди ва гилам тў-
шалган хонага кириб кетди.

Шундай квартирада този ит юрганидан меҳмонлар
таажжубланганини сезиб, Максимич мийғида кул-
ди-ю:

— Хайрон бўлманглар, мен овни яхши кўраман,—
деди.— Асли ўзим ўрмонзорлар орасида ўсганман. Бу
тозини табиатнинг тирик бир заррачаси деб ўн сакки-
зинчи қаватда ҳам асраб юрибман. Табиатни, умуман,
табиий гўзалликни мен худо ўрнида кўраман.

Максимич Розияга томон ўгирилиб, унинг юзига
завқли бир назар ташлаб олди. Боя Розия телефон қил-
ганда Максимич бу қизнинг ажиб бир табиий чиройи
борлигини эслаган, уни яна кўргиси ва севган йигити
билан бирга хотинига ҳам кўрсатгиси келган эди. Бир
чеккаси шунинг учун Максимич уларни уйига таклиф
қилган эди.

— Хиёл озибсиз, Розия,— деди Максимич.

Розия Сатторга юзланиб майин жилмайди:

— Мен боя Сатторга «озибсиз» деган эдим. Ўзим
ҳам озибманми?

— Аммо озғинлик икковларингизга ҳам ярашар
экан. Тўғрими, Лена?

Ҳижрон азобларидан кейинги учрашув бугун Розия-
нинг чиройини шундай очиб юборган эдики, унинг
бутун борлигидан қизлик жозибаси ёғилиб турганга
ўхшарди. Сатторнинг юзида ҳам севимли йигитларда
бўладиган мардона бир латофат барқ уриб турибди.
Улар бу уйга ўзлари билан бирга фақат севишганлар-
дагина бўладиган сеҳрли бир гўзаллик ва назокат
олиб киргандай бўлишди. Максимич ғалати бир очиқлик
билан:

— Лена, буларга бир қара!— деди.— Табиат икко-
вини фақат бир-бири учун яратганга ўхшайди-я! Бир-
бировига шу қадар муносиб тушганлари ажойиб! Одам-
нинг ҳаваси келади-я!

— Сен буларни уялтиряпсан, Ларя!

Саттор гапни ҳазилга бурди:

— Ҳечқиси йўқ. Максимич бизга ёқадиган гапларни айтяпти! Тўғрими, Розия?

— Албатта!

Ҳаммалари бир кулиб олишди.

Уй бекаси Саттор билан Розияга дивандан жой кўрсатди. Максимич уларнинг қаршисига кресло суриб ўтирар экан:

— Леночка, энди буларнинг бахти учун бир рюмкадан ичмасак бўлмас!— деди.

— Албатта-да! Сизлар бу ерда ишга оид гапларингни гаплашиб олинглар. Унгача биз нариги хонада стол тузаймиз. Қсеня!— деб Елена Львовна эшикдан чиқатиб ошхонадаги уй ходимасини чақирди.

Розия Сатторга оҳиста кўз ташлаб олди-да, унинг номидан ҳам гапираётгандай бўлиб Максимичга юзланди:

— Уйда ишлаш учун жавоб олган экансиз, Илларион Максимилианович. Биз сизни безовта қилдик.

— Мен ҳам ўшанда сизни овора қилган эдим-ку, Розия! Автобусларда қанақа юрганимизни боя Ленага айтиб бердим, икковимиз роса кулишдик... Хўш, энди... Тошкентда метро қуриш масаласига келсак, бу, албатта, жуда мураккаб, жуда катта иш. Бундай улкан масалалар осонликча ҳал бўлмайди.

— Ўзи ҳам бир тўхтаб қолади, бир юришиб кетади,— деди Саттор.

— Ҳозир юришаётган пайти шекилли?..

— Билмадим, Госпланда нима дейишаркин?..

— Биз тошкентлик ўртоқларнинг таклифларини қувватлаб, махсус бир хат ёзган эдик. «Натижа нима бўлдийкин?» деб ҳозир Госпландаги бир ўртоғимга телефон қилдим. Сизларни қувонтиришим мумкин. Тошкент метросига тааллуқли лойиҳа топшириқлари яқин ҳафталарда Госпландан ўтиб, Иттифоқ ҳукуматининг тасдиғига чиқарилса керак.

Розия қувониб Сатторга юзланди, гўё уни кўзлари билан табриклаб:

— Ажойиб янгилик-ку!— деди.

Саттор кўпдан кутаётган бу хушxabардан қувониш билан бирга, бир оз ташвишга ҳам тушди:

— Биз лойиҳа топшириқларига аниқликлар кирит-

моқчи эдик, аввалги вариантыда чатоқ жойлари бор эди. Бу ёғи қандоқ бўлади, Илларион Максимиллианович?

— Ҳали лойиҳа топшириғи тасдиқлангандан кейин ҳам то қурилиш бошлагунча кўп вақт ўтади,— деди Максимич.— Баъзан йиллар давомида тадқиқот ишлари олиб борилади, тайёрлик кўрилади. Кўп нарса ишчи чертёжлари тузилганда аниқланади.

Саттор хиёл ўйланиб турди-ю:

— Мен бир оддий лойиҳачиман, Илларион Максимиллианович,— деди.— Юқориларда бўладиган гапларга кўп ҳам аралашолмайман. Бир масалада ўзимнинг бошлиғим билан баҳслашиб юриб, уни зўрга кўндирган эдим, Москвага келиб гапим яна ўтмай қолди.

— Қанақа гап?

— Лойиҳа топшириғига биноан очиқ усулда қурилоқчи бўлган бир участкани мен ёпиқ усулда қуришни таклиф қилган эдим.

Саттор шундай деб, чинорлар ва эманларни олиб қолиш учун қилаётган ҳаракатини гапириб берди.

— Иқлимимизни кўргансиз, бизда бундай дарахтлар олтинга топилмайди.

— Москвада ким билан гаплашдиларинг?

— Ҳамма иш Пётр Самойловичнинг қўлидан ўтар экан. Биз бошлиғим иккаламиз ҳозирги гапларни унга ёзиб юборган эдик. Кеча кирсак, ҳаммасини чўтга солиб, ҳисоб-китоб қилиб қўйибди. Епиқ усул қимматроқ эмасми? Агар ўша юз ўнта дарахтни олиб қолиш учун ёпиқ усулда қурилса, ҳар чинор бир неча минг сўмга тушар эмиш. Пётр Самойлович шуни айтиб таклифимизни рад қилди.

— Ҳа, Пётр Самойлович ҳар бир тийинни ўн марта санайдиган одам. Унинг тежамкорлиги яхши-ю, лекин табиатнинг қадрини пул билан ўлчаб бўладими?

Максимич ўрнидан туриб, қалам-дафтар топди-да, хотира учун баъзи нарсаларни ёзиб қўйди.

— Мен икки-уч кунда ишга қайтаман. Ушанда Пётр Самойлович билан ўзим гаплашаман. Тежамкорлик учун бошқа имкониятлар бор. Аммо юз йиллик чинорлар... У одам Тошкентни кўрган эмас-да, дарахтлар ўрмондагидай ўзидан-ўзи ўсиб ётади, деб ўйлайди. Ҳар бир дарахт учун одамлар ариқ ковлаб, сув чиқариб, ер чопиб, қанча меҳнат сарфлашини кўз олдида келтирол-

майди... Бу-ку, одамлар тер тўкиб ўстирган дарахтлар экан. Уша бизнинг ўрмонларда ўзи ўсиб ётган қарағайлар беҳуда нобуд қилинганини кўрсам, менинг ҳаётимда ҳам азиз бир нарса нобуд бўлгандай эзилиб кетаман. Ахир биз ҳам табиат фарзандимиз. Агар табиат йўқолса, биз ҳам йўқ бўлиб кетамиз. Биласизми шуни?

— Сал-пал билсам керак. Мен ҳам табиат бағрида ўсганман. Менинг сезишимча, табиат вайрон қилинган жойда одамларнинг бузилиши осонлашади.

Максимич бу сўзлардан таъсирланиб кетиб:

— Қўлингизни беринг!— деди.— Биз сиз билан маслакдош эканмиз. Жуда яхши айтдингиз. Табиат биз учун фақат ташқи дунё эмас. Биз ўз ички дунёмизни ҳам фақат табиат ёрдамида чинакам гўзал қила оламиз!

Шу пайт Елена Львовна уларни нариги хонадаги дастурхонга таклиф қилиб кирди.

— Ах, Ларик, яна табиатдан гап очдингми? Менинг эрим бу мавзуда икки-уч соатлаб гапирса ҳам гапи тамом бўлмайди! Қани, мана бу уйга марҳамат.

Стол тузалган хонадан ёқимли қовун ҳиди келди. Дастурхонга гардиш қилиб сўйилган икки тарелка қовун ҳам қўйилган эди.

— Меҳмонлар жуда ғалати қовун олиб келишибди!— деди Елена Львовна эрига.— Ксения татиб кўриб, «умримда бунақа ширинини емаган эдим» дейди.

Саттор билан Розия «хайрият, яхши чиқибди» дегандай бир-бирларига мамнун қараб олишди.

— Мен табиат тўғрисида гапирсам сенга ёқмайди, Лена. Лекин мана шу қовун ҳам табиатнинг бир мўъжизаси эмасми? Бир донаси ўн-ўн беш кишини тўйдирди. Ҳидининг ажойиблигини қара! Мен бултур Тошкентга борганимда икки дона яхши қовун олиб беришди. Меҳмонхонанинг номерига олиб кириб қўйдим. Кун билан юриб, кечқурун келсам номерим шундай бир муаттар ҳидга тўлиб турибдики, ҳавони симириб нафас олдим, яйраб кетдим.

— Ҳақиқатан, бензин ҳидига тўйинган шаҳар ҳавосида табиатнинг хушбўй нарсалари кишига жуда бошқача туюлади,— деди Елена Львовна ҳам энди эрига ён бериб.— Ларя, қани, энди гапдан ишга ўтайлик...

Дастурхонда қовурилган товук, осетра балиғи, қора

икра, жажжи қадақлар ва бир шиша «Плиски» коньяги турар эди.

— Дурустроқ виномиз қолмаган экан, биз ҳам озгина коньяк ича қоламиз, тўғрими?— деб Елена Львовна Розияга жилмайиб қаради:— Олинг!

Розия коньякдан қўрқар эди, зўрға бир қултум ичди. Шунинг ўзидан ҳам бадани қизиб, юзлари ловиллай бошлаганини сизди. Мезбонлар яна қадақ таклиф қилишганда, рюмкани лабига тегизди-ю, секиш қайтиб қўйди.

— Озгина олинг,— деди Саттор ўзбекчалаб.

— Маст бўлиб қоламан,— шивирлади Розия.

Елена Львовна уларнинг гапларини тушунмаса ҳам, шивирлашларига ва майин муомалаларига қараб, икковини яқинда оила қурган куёв-келинга ўхшатди.

— Куёвингиз ёнингизда-ку, нимадан қўрқасиз, олинг!— деди Елена Львовна Розияга тегишиб.

«Куёв» сўзи Сатторга оловдай тегди. У мезбонларни адаштириш яхши эмаслигини ўйлаб, Розияга «Ростини айтайми?» дегандай қилиб қаради. Розия «Йўқ!» дегандай бош силкиб, коньякдан яна бир қултум ичди. Сўнг анча дадиллашиб, уй бекасидан сўради:

— Сиз бизни эр-хотин деб ўйладингизми? Йўқ, биз...

— Ах, ундай эмасми? Мен негадир ўйлабманки, сизлар асал ойининг гаштини суриб юрган ёшгина куёв-келин...

Бу гапдан меҳмонлар ўнғайсизланаётганини кўриб, Максимич хотинининг сўзини бўлди:

— Лена, бунинг аҳамияти йўқ. Асли ўзи энг ширин асал ойлари ўйланишдан олдин бўлади!

Кулишди. Максимич қадақларни яна тўлдирад экан, сўзида давом этди:

— Энг муҳими нима? Гунафша кўриндимми, демак баҳор келяпти, эрта-индин атиргул ҳам, албатта, очилади. Чунки табиатнинг йўлини ҳеч ким тўсолмайди.

Саттор ўз дардини эслаб оғир тин олди-да:

— Айтганингиз келсин!— деб қўйди.

Максимич Саттор билан Розияни қийнаб юрган қандайдир муаммо борлигини сизди. Аммо уларнинг ички сирларига аралашгиси келмади.

— Мен мана шу қадаҳни,— деди,— икковларингизнинг баҳорларингиз учун ичаман.

— Мен Ларикнинг тостига қўшиламан! Чиндан ҳам сизлар билан бирга уйимизга баҳор ҳавоси кириб келгандай бўлди.

Бу сўзлар келин-куёвлик ҳақидаги бояги тахминга қўшилиб Розиянинг хаёлини шундай банд қилиб олдики, у ўтиришнинг қолган қисми қандай ўтаётганини элас-элас пайқар эди.

«Муҳаббатни астойдил эъзозлайдиган одамлар бунақа бўлар экану,— дерди у ўзича.— Бўлмаса биз киммиз? Буларга нима яхшилик қилибмиз? Буларнинг ўз ҳаётларида муҳаббатнинг қадри баланд. Шунинг учун бизнинг муҳаббатимизни ҳам... ҳурмат қилишади. Қизиқ: «Биз Саттор билан бир-биримизни севишимиз шу қадар сезилиб турар эканми, уй бекаси ҳалиги гапларни айтди. Куёв-келин...» Бу сўзлар Розиянинг қалбига тушган бир чўғ бўлди-ю, ҳамма туйгуларини алангалантира бошлади.

Саттор Розиянинг кўнглидан ўтган нарсаларни сезиб тургандай унга тикилиб қаради-да, сирли кулимсираб қўйди. У мезбонларга тан берганини айтмоқчи эди. Боя келганларида Максимичнинг хотини эридан ўн беш-йигирма ёш кичик кўринган, Саттор бундан бир оз таажжубланган эди. Ҳозир Елена Львовна билан Максимичнинг ёшларидаги фарқ билинмай кетди. Максимич хотинининг ёнида алланечук жуда ёшариб қолди.

«Меҳр ёшартиради-да,— ўзича ўйланди Саттор.— Муҳаббатнинг йўли тўсилмаса шундай бўлади. Максимич муҳаббатни табиатдай зўр куч дегани бежиз эмас!..»

Саттор Розия билан кўз уриштириб, гўё унинг ҳам розилигини олди-да, қадаҳ кўтарди.

— Биз бу ерда гўзал бир табиат бағрида ўтиргандай яйраб ўтирибмиз,— деди.— Бизни шу қадар очиқ кўнгил билан кутаётганларингиз учун тўрт девор ичида ўтирганимиз ҳам эсимиздан чиқиб кетяпти.

— Рост!— хитоб қилди Розия. Саттор унинг кўнглидагини топиб айтгани беҳад ёқимли эди.

— Эндиги тилагимиз шуки,— Сатторнинг овози беихтиёр пасая бошлади:— Биз Розия икковимиз ҳам... сизларни... ўз уйимизда шундай яйратиб меҳмон қиладиган кунларга етайлик!

Саттор «ўз уйимизда» деган сўзни шундай айтдики, бунинг тагидаги маънони фақат Розия тушунди. Бу сўз

жуда ширин эди-ю, ammo таги ковланса тахири чиқади-ганга ўхшарди. Розия ҳозир уни ковлаштиргиси келмади. Елена Львовна билан қадаҳини уриштириб:

— Тошкентда меҳмон бўлишларингиз учун!— деди.

— Битта олловердиси бор!— деди Максимич.— Қўшимча тилак шуки, Лена билан бирга уйлариңизга борганда, йўлнинг бир қисмини Тошкент метросининг поездида босиб ўтайлик.

— Яшанг!— завқланиб деди Розия.

— Бўлмаса яна битта олловерди,— деди Сатторнинг илҳоми келиб:— Бизнинг Тошкент иссиқ жой: Максимич билан Елена Львовна бўлажак метродан чиққанларидан кейин то манзилга етгунларича толиқиб қолишлари мумкин, шунинг учун икковлари бугун биз айтган чинорлар билан эманларнинг соясида бирпас салқинлаб ўтсинлар! Ушангача бу дарахтлар омон турсин!

Максимич яна боягидай таъсирланиб:

— Қўлни беринг!— деди. Саттор кафтини тутган эди, Максимич қўлининг учи билан енгилгина уриб қўйди.— Биз бу тилакларни рўёбга чиқармагунча қўймаймиз!

Розия бунақа меҳмондорчиликда Саттор билан биринчи ўтириши эди. Саттор Максимичга чиндан ҳам ёқиб қолаётгани Розиянинг кўнглини ўстирар, қалбидаги меҳрга меҳр қўшар эди. «Қизиқ!— деб Розия ўзича ўйлади.— Агар Максимич Сатторнинг оиласи борлигини билса нима деркин? Боягидай пинагини бузмай, «бунинг аҳамияти йўқ» дейиши ҳам мумкин».

Розиянинг ўзига ҳозир бунинг аҳамияти илгаригидай катта кўринмас эди. Ичимлик уни беғам ва ботир қилиб қўйдими ёки бу даврада кўнгли ўсиб, ўзига ишончи ошдими, ҳар қалай, Саттор икковининг олдида турган ишқаллик энди ечиш мумкин бўлган бир тугунга ўхшаб кўрина бошлади. Қачондир бир вақт Саттор билан Розиянинг тақдирлари қўшилишига унинг ишонгиси келарди. Бу йўлда учрайдиган ҳамма довларни ошиб ўтишга етадиган бир куч ҳозир қалбида мавжланиб турганга ўхшарди.

Бир вақт улар мезбонлар билан хўшлашиб чиқиб, лифтга кирдилар. Лифтда бошқа ҳеч ким йўқ эди. Саттор эшикни ёпаётиб, завқли товуш билан:

— Қойилмисиз?— деди.

— Мезбонларгами?— сўради — Розия.— Қойилман. Сизга ҳам!

Саттор лифтнинг пастга олиб тушадиган тугмасини босмоқчи эди. Тугмани босмасдан Розияга ўғирилди:

— Менга қойилсиз?

— Ҳа, бугун жуда илҳомингиз келди!

Розия бу сўзларни Сатторга меҳри товланиб, кўзлари порлаб айтди. Саттор буни сезди-ю, лифтни ҳам унутиб Розияга яқинлашди. Бошқа вақтда унга айтолмайдиган, айтишга тили бормайдиган сўзлари юрагига қуйилиб келди.

— Розия, мен сиз билан бирга бўлсам, жаҳонда ҳеч бир одамдан қолишмайман, деб ўйлайман. Ўзимни шундай қудратли сезаманки, бахт деган нарсанинг бир нишониси шу бўлса керак. Сизда мени юксакларга ундайдиган бир куч бор. Мен фақат сиз билан бирга чинакам олижаноб одам бўла олишимни айрилиқ кунларда сездим!

Розия лифтнинг тўхтаб турганини сезиб, тугмасини босди. Лифт майин силкиниб пастга тушаётганида Розиянинг товуши олинди:

— Саттор, буни мен ҳам сезаман,— деди.— Лекин...

— Шошманг! Бугун биз Москва метросида юрдик. Тўғрими? Йигирманчи асрнинг мўъжизаларидан бири шу. Жаҳон савиясида фикрлашни талаб қиладиган иш. Биз шу ишга иштирок қиладиганимиздан фахрлансак арзийди. Лекин сиз ҳалигидай «алвидо» деб кетганингиздан кейин мен бу ишни ҳам ташлаб кетмоқчи бўлдим. Энди эсласам ҳайрон бўламан. Бирдан ўн йил орқага кетиб қолган эканманми дейман. Хайрият, бошлиғимиз жавоб бермади. Бўлмаса бугун кўришармидик, йўқми...

Кутилмаганда Розия қўлларини Сатторнинг кўкрагига қўйди. Табиат уларни бир-бирлари учун яратганига ҳозир Розиянинг ишонгиси келар эди.

— Майли, энди ихтиёр сизда,— деди у эҳтиросдан бўшашган товуш билан.— Мен сизга ишонаман, Саттор. Сиз учун ҳамма қийноқларга тайёрман!..

...Лифт аллақачон пастга тушиб тўхтаган эди. Кимдир эшикни очди. Саттор Розияни қўлидан олиб ташқарига бошлади.

Августнинг охирлари эди. Теримга тушишдан олдин уч-тўрт кун бўш вақт берилган. Ойшахон айвоннинг соя томонида иш тикиб ўтирар, пастдаги гулзорда ўғилчаси Мухтор капалак қувиб юрар эди.

Шу пайт дарвозадан Саттор кириб келди. У ўтган гал келганида қовоғини очмагани ва охирида хафалашиб кетгани учун Ойшахон эрини, яна уч-тўрт ойсиз келмайди, деб юрар эди. Энди Сатторнинг алланечук мулойим бўлиб ҳовлига кириб келганини кўрди-ю, қувониб айвондан яланг оёқ чопиб тушди:

— Вой, Сатторжон ака, қандай шамол учирди! — деб эрини елкасидан олиб кўришди, дарров қўлидан чамадонини олди. — Мухтор, чоп, даданг билан кўриш!

Лабларида яқинда еган қовунининг шираси қолган лўппи юзли болача бир қўли билан ойисининг этагидан тутган ҳолда иккинчи қўлчасини дадасига кўришиш учун узатди. Кўзлари ҳаёдан ялтиллаб, эшитилар-эшитилмас товуш билан:

— Ассаём! — деб шивирлади. Саттор унинг қўлчасини кафтига олиб секин силкитар экан, юраги «жиз» этди. Москвадан кўнглига тугиб келган ниятини амалга ошириши энди аввалгидан қийинроқ туюлди. У атрофга аланглаб:

— Аям кўринмайдими? — деди.

— Аям районга кетганлар. Топширган пиллаларига газвор берармиш. Кечқурун келадилар.

— Ҳамма соғми ахир?

— Ҳа, шукур, эсон-омон юрибмиз.

Саттор онаси уйда йўқлигидан ўзича мамнун бўлиб қўйди. У аввал Ойшахон билан яккама-якка гаплашмоқчи эди. Чамадонини очиб, Мухторга олиб келган ўйинчоқ-машиналарни олиб берди:

— Бор, ана у сояда ўйна, — деб сўрини кўрсатди. Ойшахонга қараб: — Ичкарига кирамиз, гап бор, — деди.

Саттор бугун жуда бошқача. Унинг мулойим гапириши Ойшахонга аввал ёқди, кейин эса меҳмонга келган бегона йигитнинг сиполигидай совуқ туюлди. Ойшахон чой дамлаб кирмоқчи эди, Саттор:

— Чой керак эмас, — деб уйга кириб диванга ўтирди. — Қани, сен ҳам ўтир.

Ойшахон ёмон бир кўнгилсизликни олдиндан сеза-

Ётгандай юраги увушиб, атлас рўйжо ёпилган сим каравотнинг бир четига омонатгина ўтирди.

— Ойша, мен сен билан бугун очиқчасига гаплашмоқчиман.

— Нимани?

— Икковимизнинг турмушимиз нотўғри қурилганини. Биласанми, девор қийшиқ урилса бир кун эмас, бир кун қулайди.

Ойшахон каравотдан йиқилиб кетаётгандай бўлиб, йилтироқ никель дастанни маҳкам чангаллади.

— Бу нима деганингиз?!

— Биз эскича турмуш қурганмиз, тўғрими? Ота-онанинг измига бўйсунганмиз. Бир-биримизнинг кўнглимиз билан ҳисоблашмаганмиз. Мана энди бунинг жабрини тортиб юрибмиз.

— Мен сиздан жабр кўрганам йўқ. Бирда-яримда қийналган бўлсам, ҳаммасига чидаб юрибман. Ё мени Сиров сизга ёмонлаб бордими? Бировларнинг гапига ишонманг, Сатторжон ака! Мана, тепамизда худо турипти! Мен ўлгунимча сизга содиқман!

Ойшахон оташин бўлиб айтган бу сўзлар унинг Сатторни астойдил севишини кўрсатиб турар эди. Аммо ўзи суймаган хотинининг севгиси бу гал ҳам Сатторга малол келди.

— Гап бировларнинг ёмонлашида эмас!

Саттор «мен сенга кўнгилисизман» деган фикрни ётиқроқ қилиб тушунтириш учун сўз қидирди:

— Мен ўзим... жуда қийналиб юрибман. Кўр-кўрона турмуш қуришнинг жабрини мен тортяпман!

Ойшахон бу гапларни яна бошқача тушунди:

— Беш йилдан бери шаҳарда бир ўзингизга қийин бўлаётибди, биламан, ўтган гал айтдим-ку, бизни олиб боринг, ижара бўлса ҳам майли...

— Гап уйда эмас, ахир, Ойша, наҳотки ҳеч нарсага фаросатинг етмайди! Гап меҳрда! Гап кўнгилда! Менда меҳр йўқ, тушундингми?!

Ойшахон каравотни шиқирлатиб, ўтирган жойида бир қимирлаб олди. У «эрим менга содиқми, йўқми» деб кўп ҳам бош қотирмас эди. У Сатторни яхши кўриши ва унга садоқат сақлаши гўё икковлари учун ҳам етарли эди. Сатторнинг ўтган галгига ўхшаш совуқ муомаласини эса Ойшахон кечириниш мумкин, деб ўйлар эди. «Одамларни эри уради, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан

сўкади. Сатторжон экам мени ҳали чертган ҳам эмас!» деб ўзинча фахрланиб юрар эди. Мана энди эри ўзининг бемеҳрлигини айтапти.

— Меҳр кўзда, дейишар эди, сиз биздан узоқларда юриб меҳрингизни йўқотгандирсиз.

— Бор бўлса йўқотар эдим, йўқни йўқотиб бўладими?

— Йўқ?!— ранги бўздай оқариб сўради Ойшахон.

У бирга ўтказган йилларидан ҳимоя истар, юзлаб одамлар уларга оқ фотиҳа берган тўйларидан мадад олмақчи бўлар эди. Аммо Саттор у таянмоқчи бўлган ҳамма устунларни бир-бир қулатиб бораётганга ўхшарди:

— Мен ўшанда ўқимоқчи эдим, Ойша, тўй бўлишига қарши эдим. Мен ўзим ҳам айбдорман! Ёмон хато қилганман! Қочиб кетмаганимга кейин минг пушаймон бўлдим! Орийат деб мени мажбур қилишган эди...

— Энди буни менга нега айтасиз?

— Ахир сен ҳам ҳақиқатни биллишинг керакми, йўқми? Ёки умрбод бу совуқ турмушга кўнгикиб ўтиб кетмоқчимисан?

— Совуқ бўлса сиз учун совуқдир, мен учун эмас!..

Саттор бу жавобдан танг қолиб, ўрнидан туриб кетди. Ойшахон ҳам беихтиёр ўрнидан туриб, каравотнинг ялтироқ дастасидан ушлаган ҳолда Сатторга бақрайиб қаради. Унинг ранги қонсиз, кўзлари алланечук тўхтаб қолган. У Сатторнинг қаршисида худди муаллимидан қаттиқ дашном эшитаётган талабага ўхшаб турарди.

— Сен ўзингни менинг ўрнимга ҳам қўйиб кўргин, Ойша. Кўзингни каттароқ очиб аҳволимизга бир қаранг! Агар менинг сенга астойдил кўнглим бўлганда беш йилдан бери кўчиртириб олиб кетмасмидим? Ёки ўзим ёнингга келмасмидим! Одамлар севган хотинлари учун нималар қилмайди! Мен эса... бу ерга бўйнидан бойлангандай мажбур бўлиб келаман. Сал нарсадан энса қотган, асаб бузилган... Бу ҳали уч-тўрт ойда бир келиб кетганим учун бўлаётган ҳолваси. Агар доим бирга турадиган бўлсак турмушимиз жаҳаннамга айланиб кетади. Ҳар кун уриш-жанжал қилиб, шарманда бўлиб юриб, охири бир кун ажрашишга мажбур бўламиз. Ундан кўра ҳозир яхшиликча бир битимга келайлик!

Ойшахон сим каравотнинг дастасига суянганича индамай ерга қараб турар, фақат аъзойи бадани зир титрар эди. Унинг титроғи суяниб турган каравотига ҳам

Ўтиб, темирларни ҳам шиқирлатарди. Саттор унинг юзи ўзгариб аллақандай жонсиз бўлиб қолганини кўрди-ю, «Нима қилиб қўйдим?» деб бир чўчиди.

Ойшахон тили зўрға калимага келиб:

— Ахир... ажрашмоқчимсиз?— деди.

— Бошқа чора йўқ. Мен сендан ёмонлик кўрган эмасман, Ойша. Шунинг учун яхшиликча орани очик қилиб кетмоқчиман. Менга ҳеч нарса керак эмас. Уй, буюм, мол-ҳол ҳаммаси сенга қолсин. Бола бор. Унинг учун қонун талаб қилган нафақани тўлаб тураман...

Ойшахондан садо чиқмас эди. Саттор «Ҳамма гапни айтдим», дегандай қилиб ҳовлига чиқиб кетди.

Ойшахоннинг кўзи қаршидаги деворга тушди. Тўйларига онаси билан бирга тиккан кўк бахмал сўзана деворни энлаб, ипаклари ҳали ҳам товланиб турибди. Сўзананинг устига Саттор билан Ойшахоннинг гулдор рамкага солинган расмлари ёнма-ён осиб қўйилган. Буни ҳам Ойшахон ўзи қилган эди. У Сатторни соғинганда девордаги расмга узоқ-узоқ тикиларди. Сатторнинг йўлига кўзи тўрт бўлиб, кечалари ёлғиз тунаганда, бу расм гўё унинг ёлғизлигини билдирмас эди. Мана энди унинг кутадиган Саттори йўқ. Энди бу одам уни умрбод ташлаб кетади!

Ойшахонни девордаги сўзана ҳам, расм ҳам чақиб олгандай бўлди. У бирдан бўғилиб, нафаси қайтиб, уйдан ташқарига интилди.

Айвонда Мухтор машина ўйнаб ўтирибди. Томнинг бўғотида мусича кукулаяпти. Қовоғари секин гўнғиллаб учиб ўтди. Олам шундай тинч, осмон ўз ўрнида турипти, сув ўз ариғида осойишта оқяпти. Фақат Ойшахоннинг ўй-хаёллари тўс-тўполон бўлиб кетган, бутун ҳис-туйғулари жойидан қўзғалган. Ажрашиш ҳақидаги гаплар унинг вужудига заҳар бўлиб тарқалаяпти. Ойшахон нажот истагандай атрофига аланглади.

Унинг кўзи товуқ катагининг томи устига ёйиб қўйилган қовун қоқига тушди. Ойшахон бу қовун қоқини «Сатторжон акам яхши кўрадилар, Тошкентга кўчиб борсак қишда еймиз» деб қилган эди. У Сатторнинг бу ерга келолмаслигини билгандан бери «бир кунни келиб бизни албатта, кўчиртириб кетадилар» деб ишонар эди. Ойшахон Саттор олган квартирада кўп қаватли бинонинг бешинчими, олтинчими қаватида қандай яшашларини ўйлаб, кунни кеча бир талай орзулар қилган, турли-туман

режалар тузган эди. Мана энди бунинг ҳаммаси пуч ёнгоқ бўлиб чиқди. Бирпасда Ойшахоннинг ҳамма орзу-умидлари чил-чил синди.

Бостирмадаги ола сигир арқонини таранг тортиб, Ойшахонга томон интилди-да, овқат сўрагандай босиқ бир товуш билан маъради. Унга ўт ўриб келиш керак. Ойшахон бирор ишга уннаса сал енгил тортадиганга ўхшади. Уроқни олмоқчи бўлиб нариги уйга ўтаётган эди, сўрида пешанасини кафтига қўйиб хаёл суриб ўтирган Сатторни кўрди. Кийимлари, сочи, бўйни ҳаммаси шундай озода, шундай чиройли, ўтириши ҳам шундай шаҳарча, назокатли! Ойшахон ўзи билан эрининг орасида фарқ нақадар катта эканини энди четдан кўргандай бўлди. «Ўзига муносиб қизни шаҳардан топган бўлса керак!» деган аламли ўй юрагини ўртаб юборди. У тўсатдан Сатторнинг тепасига келди-ю:

— Мен билан ажрашиб, шаҳардаги яхши кўрганнигизни олмоқчимисиз? — деди.

Ойшахон Сатторнинг «яхши кўрган ҳеч кимим йўқ» дейишини истарди. Саттор унинг шубҳасини рад этса, Ойшахоннинг кўнгли сал таскин топадиганга ўхшарди.

Саттор унга ачингандай бўлиб қаради-ю:

— Нима қилай, ҳаёт шунақа экан, — деди. — Сеннинг ҳам эркинг қўлингда бўлади-ку, Ойша. Ҳали ёшсан, мен билан турмуш қилиб ёлчиган эмассан. Балки бошқа биров...

— Бас! Эр сиздақа бўладиган бўлса мен дунёдан эрсиз ўтаман!

— Ихтиёр ўзингда. Фақат сендан илтимос... Бежанжал, яхшилик билан ажрашайлик.

Шундай ёмон ишни Саттор яхшилик билан қилмоқчи бўлаётгани Ойшахонни тутақтириб юборди:

— Сиз менга бунақа мулойим хунук гапларни айтманг! Ундан кўра Азроил бўлиб жонимни олганингиз яхшироқ! Чала ўлик қилиб кетгунча, ўлдириб кетинг мени!

Айвонда ўйнаётган Мухтор ўйинни ҳам унутиб онасига кўзининг пахтасини чиқариб қараб қолди. Саттор иложи борича ётиғи билан юракдан чиқариб айтган сўзлари Ойшахонни бунчалик даҳшатга солади, деб ҳеч ўйламаган эди, довираб қолди.

— Ойша, ўзингни бос, илтимос қиламан, Ойша!..

Сатторнинг сўзини ҳеч вақт ерда қолдирмаган, ҳаммаша ювош, қобил-мўмин Ойшахон ҳозир унинг илтимоси-

га қулоқ ҳам солмас, ҳовлининг ўртасида туриб, титраб-қақшаб:

— Пичоқни олиб чиқинг! Сўйиб кетинг мени!— дерди.

Мухтор йиғлаб ойисига томон интилди. Саттор саросима бўлиб Ойшахонни тирсагидан олди:

— Эсингни йиғ, Ойша! Мухторни қўрқитяпсан! Болангга қара!

Ойшахон Сатторнинг қўлидан ҳазар қилганга ўхшаб силтаниб, тирсагини бўшатиб олди:

— Қўлингизни тортинг! Мен «пүф сассиқман!»

Саттор уни севмаслиги, у билан ажрашиб, севганини олмоқчи эканлиги Ойшахоннинг қалбини шундай тимдалаяптики, оғриғига чидаб бўлмайди. Йиғласа, балки кўз ёшлари бу оғриқни сал юмшатар эди. Аммо унинг кўзлари намсиз. Лаблари ички қийноқдан тиришган, юзи ердай ўнгиб кетган.

Ўғилчаси йиғлаб келиб этагига ёпишган эди, Ойшахон:

— Тегма менга! — деб этагини боланинг қўлидан чиқариб олди. Унинг кўзига ҳозир бола ҳам кўринмас эди. У Сатторни четлаб ўтаман деб ёз бўйи ўзи авайлаб ўстирган нозик гул, бўтакўзларни босиб олди. Аммо буни сезмади. Боши оғриб нариги уйга кирди. Нега кирганини эслаёлмай, ичкарида нафаси бўғилиб, дарров қайтиб чиқди. Сўнг томорқани оралаб узоқлашиб кетди.

Бола унга эргашган эди, Саттор қайтарди:

— Ойингни бирпас ўз ҳолига қўй. Жаҳли сал босилсин. Юр, машиналарингни ўйнайсан. Юр!

Саттор ўғилчасини қўлидан тортиб, етаклаб, айвоннинг олдига олиб келди. Аммо боланинг машина ўйнагиси келмас, у ойиси кетган томонга хавотирланиб қараб турар эди.

«Мен сенга азалдан бемеҳрман... Тўй бўлишига қарши эдим. Ушанда қочиб кетмаганимга пушаймонман... Ахир сен ҳам ҳақиқатни билишинг керакми, йўқми?»

Саттор айтган бу сўзларнинг ҳар бири Ойшахонни гўё чаён бўлиб чақар эди. Ойшахон бу сўзларни хаёлидан узоқлаштирмоқчи бўлиб афрофига қаради. Ут-ўланлар орасида дарахтдан тўкилган олмалар юмалаб ётибди. Узоқда трактор тариллади. Уфқ хира, ҳаводан тупроқ ёғиб турибди. Қаердадир чанг-тўзон бўлган. Ойшахон хаёлини шу нарсалар билан банд қилишга тиришди:

«Қурт еган олмаши сигирга териб бермоқчи эдим... Трактор ниъма қияпти экан?»— Аммо тўсатдан яна Сатторнинг гаплари хаёлига босиб келди-ю, бошқа нарсалар билан аралаш-қуралаш бўлиб эшитила бошлади. «Агар менинг сенга кўнглим бўлганда, беш йилдан бери кўчириб олиб кетмасмидим?» Осмон ғубордан паст бўлиб қолганга ўхшайди. «Одамлар яхши кўрган хотинлари учун нималар қилмайди! Мен эса бўйнидан бойлагандай мажбур бўлиб келаман...» Сигир қурт еган олмани яхши ейди... Ойшахонга ҳозир ўзи ҳам, Саттор билан кечирган умри ҳам аянчли ва жирканч кўрина бошлади. Уй ҳам, ҳовли ҳам, томорқа ҳам заҳарли туйғуларга тўлиб кетганга ўхшарди. Ойшахон бу туйғулардан қочиб қутуладиган жой қидириб, томорқадан нарига ўтиб кетди.

У қаёққа бораётганини ўзи ҳам билмас эди. Торгина сўқмоқ пастда тўлқинланиб оқаётган улкан дарё бўйига келиб тамом бўлди...

Ҳовлида қолган Мухтор дадасининг қўлидан юлқиниб чиқди-да, туртиниб-қоқиниб ойнсининг изидан кетди.

Ойшахон дарёдан ҳар кун сув оладиган жойига келиб тўхтади.

Кенг ўзанда тармоқланиб оқаётган дарёнинг бир қисми бу ерда тош аралаш қумлоқ қирғоққа «чилп-чилп» урилиб ўтар эди. Қуйроқда бу оқим дарёнинг асосий оқимлари билан қўшилиб ваҳимали гирдобга айланиб кетар, нураб турган пастки соҳилни йил сайин емириб, жар қилиб борар эди.

Ойшахон тупроғи сувга тўкилиб, нураб турган ўша жарга қаради-ю, Сатторнинг «девор қийшиқ бўлса бир кун эмас, бир кун қулайди» деган сўзларини эслади. Саттор буни иккиёзларининг кўнгилсиз турмушлари ҳақида айтган бўлса ҳам, ҳозир Ойшахоннинг ўзи ўзига қийшиқ бир девор бўлиб кўринди. Саттор уни ташлаб кетадиган бўлса, бировлар «қийшиқ бўлгани учун ташлаб кетди!» деб кулишини, бошқа бировлар: «Бундан узоқроқ юрайлик, яна устимизга қулаб тушмасин!» деб ўзини тортишини Ойшахон гўё олдиндан ҳис қилди. У чидаб туриб бўлмайдиган бир аламдан тўлганиб, ўзига ўзи гапирди:

— Ташландиқ хотин... қийшиқ девор... Қулайди! Қуласа ҳам мана шу дарёга қуласин... Агар... Ҳеч ким... Ҳаммасини сув яширади...

Ойшахон кўзларини катта-катта очиб, дарёга тикилиб қолди. Ўзини чаёндай чақаётган ҳамма заҳарли туйғуларни шу дарёга фарқ қилиб юбориши мумкиндай туюлди. Бунинг учун Ойшахон ўзи ҳам фарқ бўлиши кераклигини ҳис қилди-ю, сесканиб, қирғоқдан икки-уч қадам орқага чекинди. Шунда ҳамма аламли ўйлар, ҳамма заҳарли туйғулар аввалгидан ҳам зўр бир куч билан вас-вас бўлиб босиб келди. Унинг кўз олди қоронғилашди. Нима қилаётганини ўзи ҳам билмагани ҳолда нимчасини ечиб ерга ташлади. Хаёлида интиқом аралаш бир ўй тутундай буруқсар эди: «Ҳали пушаймон бўлади! Ҳали кўради! Ҳа, ҳа...»

14

Ҳовлида ёлғиз ўзи қолган Саттор Ойшахонга айтган гапларини эслаб, мулоҳаза қилиб кўрди. Ҳаммаси рост, ҳаммаси уни кўпдан бери қийнаб юрган ҳақиқат. Аммо бу ҳақиқатни Ойшахон кўтара оладими ёки бирон қорхон юз берадими? Мана шу ўй унинг хаёлига энди келди-ю, Саттор бирдан изтиробга тушди. Эҳтимол, онасининг авзойи бежоллигини Саттордан кўра бола тезроқ сезгандир? Шунинг учун дадасининг ёнида қолгиси келмай ҳовлидан йиғламоқчи чиқиб кетгандир?

Саттор ўғли кетган томонга шошилиб жўнади. Сўқмоққа чиққанда дарахтлар орасидан дарёнинг нариги чети ойнадай ярақлаб кўринди. Шу пайт қирғоқ томонда боланинг дод солиб йиғлагани эшитилди. Саттор овоз келган томонга қараб югурди.

Мухтор ойисининг телбага ўхшаб бир нарсалар деб гапириниб ўзини дарёга ташлаганини анча берироқдан кўрган эди. У қўрққанидан ойисига қараб эмас, орқага қараб чопиб келмоқда эди:

— Ая!.. Аяжон! Ая!— Бола Сатторни кўрди-ю, унга қараб қўл чўзди: — Дадажон! Ая кетди! Ая...

Васвасга берилиб боласини ҳам унутган Ойшахон муздай тўлқинлар ичида сесканиб: «Нега бундай қилдим?» деди. У дарёнинг чуқур жойига ўзини ташлаган эди, чўкаётиб Мухторнинг «Ая!» деб чинқирганини эшитди. Оналик туйғуси энди ўзини эслатди. Ойшахон жонжаҳди билан юқорига интилди. Оёғи дарёнинг тагига тегиб қапчидими ёки оқим ёрдам бердими, Ойшахон сузишни билмаса ҳам, сув юзига бир талпиниб чиқди.

Шунда ёруғ дунё унга бениҳоя ғанимат ва азиз туюлди. У ҳозир боласининг ёнига чиқишни, яшашни истарди, тирлик қолишга бутун борлиғи билан интиларди. Дунёда ўлимдан бераҳм, ўлимдан мудҳиш нарса йўқлиги унга энди билинмоқда. Унинг назарида дунё ҳозир сувга эмас, ўлимга тўлиб оқмоқда эди. Қирғоқларга урилиб ўтаётган бераҳм куч уни ўз қаърига тортиб кетди. Ойшахон, нафаси қайтиб, сув ютиб, яна кўринмай қолди. Чинқириб йиғлаётган боласига сўнгги марта қараб олишга ҳам улгурмади.

Унинг юзага бир қалқиб чиққанини кўрган Саттор чопиб келаётган кўйича кўйлагини ечди, туфлисини оёғидан отди-да, дарёга сакради.

Қудратли оқим Ойшахоннинг жар этагидаги гирдобларга томон олиб кетмоқда эди. Дарё бўйида ўсиб, бу атрофда кўп сузган Саттор ўша гирдоблардан ҳамшиша қўрқар эди. Бу ерда яхши сузадиган одамни ҳам пастга тортиб кетадиган бир ўпқон бор эди. Бундан беш йил олдин шу ерда бир сувчи йигит чўкиб ўлгани унинг эсига тушди.

Ойшахон сув ичида талваса қилиб, қўл-оёқларини сермаб типирчилар, аммо ушлайдиган ё таянадиган ҳеч нарса тополмас, нафаси қайтиб, сув ютиб, ҳушидан кетиб борар эди. Шу пайт Саттор етиб келди. Унинг қўлига Ойшахоннинг ёқаси илинди. Саттор ёқадан тортиб, энди юзага чиққан пайтда Ойшахон жон аччиғи билан унга ёпишди-ю, бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Ўзини йўқотиб қўйган Ойшахон нима қилаётганини билмас, Сатторни қучоғидан қўйса сўнгги умидидан ажраладиганга ўхшар эди. Бироқ бу ҳолатда сузиб бўлмас эди. Энди иккови бирга чўка бошлади. Сатторни ваҳима босди. Ойшахон зилдай оғир. Сув ичида таянадиган жой бўлмагани учун дурустроқ силтаниб ҳам бўлмасди. Саттор тиззаси билан Ойшахоннинг қорнигами, биқинигами бир урди. Шунда Ойшахон уни қўйиб юборди. Саттор бир интилиб сув юзига чиқар экан, тусмол билан Ойшахоннинг бошини топиб, сочидан ушлаб юқорига тортди.

Ниҳоят, икковларининг ҳам бошлари сув юзида кўринди. Саттор энтикиб сув пуркаб нафасини ростлади. Ойшахон ҳушидан кетган эди. Саттор уни чалқанча қилиб, бир қўли билан кўйлагининг елкасидан ушлаб олди.

Бу орада улар машъум гирдобларга яқин бориб қолган эдилар. Зўр оқимнинг асосий қисми шу гирдобларга бориб пасаяр, ўпқонга тушиб, йўқ бўлиб кетар эди. Аммо оқимнинг нариги четида йирик соч ўримларига ўхшаш ғайир тўлқинлар гирдобини четлаб ўтар эди. Саттор бутун кучини ишга солиб, оқимнинг ўша четига қараб суза бошлади. Бу оқим дарёнинг ўртасига — бошқа ваҳимали оқимларга қараб кетса ҳам, қуйроққа бориб қирғоққа ёндашишини у яхши биларди. Жони кўзига кўринмаган бўйдоқлик даврида Саттор тенгдош йигитлар билан бас бойлашиб, бир марта мана шу жойдан сузиб ўтган ҳам эди. Аммо ҳозир бир қўлидаги оғир юк билан кучли оқимнинг нариги четига ўтиш беҳад мушкул туюлди. У хатарли гирдобга яқин бориб қолди. Оқим жимиб, гирдобга сингиб кетаётган жойда сув уни куч билан пастга тортди. Саттор «энди тамом» деб ўйлади. Аммо тирик қолган истаги, яшаи иштиёқи унга шундай бир қувват берди, ўлим хавфи уни шундай қамчиладики, Сатторнинг оёқ-қўлларигина эмас, бутун вужуди, баданида бор ҳар битта мускули сузгичга айлашиб кетгандай бўлди. У жон-жаҳди билан талпина-талпина соч ўримларига ўхшаган ўша четки оқимга қулоч отиб кирди. Бу оқим ёрдамида нишабга қараб сузиш осонроқ эди. Саттор анча нарига бориб, тошлоқ қирғоққа ёндашди.

* * *

Ойшахон ҳушига келиб кўзини очса, тепасида мажнунтолнинг майини эгилган шохлари қуёш нурларида нафис йилтираб турибди. «Тирик қолдимми?» деган ўй ҳалига биринчи бўлиб келди. Бадани карахт. У бошини бир ёнга бурди. Кўп йиғлаб кўзи қизарган Мухтор ойисининг қимирлаганини кўриб суюниб кетди. Ойшахон эшитилар-эшитилмас товуш билан:

— Мухторжон!.. — деди. Бола тошлоқда шақир-шукур юриб келиб, онасининг ёнига чўккалади. Ойшахон ётган кўйича қўрғошиндай оғир қўлини зўрға кўтариб, ўғлини бағрига босди. Шағалда оғир қадам товуши эшитилди. Ойшахон юзини нариги томонга ўгирди. Сочлари ҳўл, майкачан Саттор унга ҳорғин кўзлари билан тикилиб турибди. Ойшахон сув тагида кимгадир ёпишганини

гира-шира эслади. Ким эди у? Ойшахон билмайди. У Саттордан ҳайиқиб, юзини Мухторнинг панасига олди. Заиф лаби титраб, боладан шивирлаб сўради:

— Мени ким... олиб чиқди?

Мухтор бошини кўтариб, Сатторга болаларча бир ифтихор билан қаради. Сўнг завқ билан:

— Дадам! — деди.

Болача отасини гўё энди таниган ва гўё энди астойдил яхши кўриб қолган эди. Ойшахон буни сезди-ю, кўзларига ёш қўйилиб келди. У Сатторни пушаймон қилдирмоқчи бўлиб ўзини дарёга ташлаганидан энди минг пушаймон эди. Ўзини ўлимдан олиб қолган Сатторга эса уялиб қарай олмас эди.

Саттор унинг қилган ишидан қанчалик норози бўлмасин, ҳозир кўзига ёш олаётганини кўриб, енгилроқ гап қидирди:

— Сувни кўп ютиб роса водавоз бўлиб кетган экансан. Тўкиб-тўкиб зўрға тамом қилдим!

Саттор уни қўлига кўтариб, оғзини пастга қилиб, ютган сувларини қандай туширгани Ойшахоннинг кўз олдига келди. У изза бўлиб ўрнидан туришга интилди, аммо бошини кўтариб ололмади. Кўнгли беҳузур бўлди.

— Ёт, қимирлама, ҳадемай яхши бўласан, — деди Саттор. — Унгача аям ҳам келиб қолар.

Саттор унинг қуруқ нимчасини бошига қўйиб қўйди.

Хосият хола райондан қайтганда Ойшахон уйга келтирилиб, диванга ётқизиб қўйилган, Саттор фельдшерни чақириб дори-дармон қилдирган эди. У Ойшахоннинг ўзини сувга ташлаганини онасига ҳам, бошқаларга ҳам атайлаб айтмади. Гапни кўпайтиргиси келмай:

— Оёғи тойиб тушиб кетибди, — деб қўя қолди. Ойшахон ҳам буни тасдиқлар эди. Ажрашиш ҳақида бўлиб ўтган гап фақат иккови биладиган ички сир бўлиб қолиши Ойшахонга далда берар, кераксиз гап-сўзлардан уни ҳимоя қиладигандай бўлар эди. Кечки пайт воқеадан хабар топиб Ойшахоннинг онаси ҳам келди. Саттор кўчага чиқиб кетганда:

— Қудажон, болам кўзиккан, бунга инс-жинс теккан, иримини қилайлик, — деб Ойшахонга исириқ солди. Кейин уни ҳовлига суяб олиб чиқишди.

Хосият хола битта жўжахўрозни келинининг оёғи тагига келтириб сўйди-да, қонидан чаккасига озгина суртди. Ойшахонни елкасига уриб-уриб қоқди:

— Суқ бўлсанг, чиқ, ҳасад бўлсанг, чиқ! Арвоқ бўлсанг, гўрга бор! Шайтон бўлсанг, ғорга бор!

Ойшахон бунақа иримларнинг фойда беришига ишонар, шунинг учун ўзини тобора яхши ҳис қилар эди.

Оқшом унга жўжахўрознинг шўрвасидан ичириб ётқишиди. Эртаси куни Ойшахон хийла яхши бўлиб турди ва кундалик юмушларини қилиб кетди.

У ошхонада ширчой пишираётганда, Хосият хола билан Саттор айвонда гаплашиб ўтирар эдилар.

— Бир худо деганимиз бор экан-да, — деди Хосият хола. — Бўлмаса, бу дарё ҳар йили қонсирайди. Битта-иккита одамними, молними олиб кетади. Сенинг хабардор бўлиб қолганингни айт-а, Сатторжон. Мана бу болагинангинг бахtimi, ишқилиб, хотининг бир ўлимдан қолипти!

Мухтор бир ғилдирағи чиқиб кетган машиначасини Сатторнинг олдига кўтариб келди:

— Дада, тузатиб бейинг!

Саттор ғилдиракни ўрнига қўйиб берган эди, бирпас ўтмай Мухтор яна:

— Дада, бу сизга! — деб Сатторнинг олдига қошиқ келтириб қўйди.

У Сатторнинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрарди. Гўё у дадасини энди топиб олган. Шу вақтгача Саттор қўл етмас бир узоқликда юрар, Мухтор ундан доим уялар, тортынар, яқинига боришдан ҳайиқар эди. Кечадан бери дадаси унга беҳад яқин, беҳад қадрдон бўлиб қолган, Мухтор унга болаларча бир ихлос билан қарайдиган бўлган. Бугун ширчойни ҳам у Сатторнинг ёнида ўтириб ичди.

Оталик ҳисси Сатторга ҳам жуда илиқ туюлиб, кўнглининг бир четини юмшатиб турар эди. Аммо кўнглининг тубида ҳали ҳам ўша тошдай оғир тугун ўрнидан жилмай ётипти. У ёқда Сатторни деб ич-этини еб юрган Розия. Бу ёқда бу кўнглисиз турмуш. Икки ўт орасида куйиб юрган унинг ўзи...

Москвада Розия бутун ихтиёрини Сатторга бергандан кейин бу чигал тугунни ечишнинг йўли топилгандай бўлган эди. Саттор Ойшахонни жанжал-тўполонсиз ажрашишга кўндираман, деб ўйлаган, кеча шу ишонч билан бу ерга келган эди. Бироқ бу ҳаммаси бир хом хаёл эканини у энди кўриб турибди. Бир-бирига киришиб кетган эт билан тирноқни оғриқсиз ажратиб бўл-

маслигини Саттор унутган экан. Сўнги бир кун унга хотинини севмаслигидан ҳам муҳимроқ, мураккаброқ нарсалар борлигини эслатди.

Агар Ойшахон ҳам Сатторнинг ўзи даражасида мустақил фикр юритадиган, ҳамма нарсани таҳлил қила оладиган одам бўлганида эди, ҳар қандай ички оғриқларга чидаб, инсоний гурурини қўлдан бермай, «муҳаббатсиз турмушни мен ҳам истамайман» деган бўларди. Унда Саттор ўйлагандай бежанжал ажрашишлари мумкин эди. Бироқ Ойшахон аввал ота-онанинг, сўнг эр билан қайнананинг измига бўйсуниб ўрганган. Унинг ички дунёси боланикидай мўрт бўлиб қолган. У дала иши-ю, рўзғор ташвиши билан бўлиб, ўзига яхши қараёлмагани учунми, ҳамиша кимгадир суянади, кимнингдир раъйига қарайди. Турмушга чиққандан бери унинг суянган тоғи ҳам, энг катта таянчи ҳам Саттор эди. Кеча Саттор ҳалиги гапларни айтгандан кейин бу тоғ гўё жойидан қўзғалиб кетди, Ойшахон таянчидан ажралиб, мувозанатини йўқотди-ю, бехосдан дарёга йиқилиб тушгандай бўлди. Бугун шу тоғ яна ўз ўрнида осойишта турганга ўхшайди — Саттор Ойшахонни дарёдан олиб чиққани ҳам, одамларга гап нимадалигини айтмагани ҳам, ўғилчасини ёнига олиб ўтиргани ҳам гўё шундан далолат беради.

Ойшахон ширчойни ҳамма қатори иштаҳа билан ичди, Хосият хола эр-хотинни ёлғиз қолдиргиси келиб, коса-товоқларни ўзи йиғиштириб олиб кетди. Саттор Ойшахонга ер тагидан қараб:

— Энди дурустмисан? — деди.

— Ҳа, шукур.

— Кеча... нега ундай қилдинг?..

— Ўзим ҳам билмайман.

— Мендан қасд олмоқчи бўлдингми?

— Қасд? Йўқ, мен... мен... шармандаликдан қутулмоқчи бўлдим.

— Агар сен чўкиб кетсанг, энг катта шармандалик ана унда бўлар эди!

Ойшахон кўзлари ёшланиб:

— Ҳеч ким билмас эди, — деди. — «Оёғи тойиб тушиб кетибди», дедингиз, ҳамма ишонди-ку.

— Ҳеч ким билмаса ҳам, мен билар эдим!

— Сиз ҳам кеча одамга оғир ботадиган гапларни айтдингиз-да.

— Гапим нотўғри бўлса, исбот қилиб бергин эди, дардинг бўлса, очиқ айтгин эди. Шунчалик жаҳолатга бериласанми? Бу ёқда бола. Ўзингнинг ёш жонинг. Яна мени ҳам бировнинг ўлимига сабаб бўлган бир қотилга айлантириб кетмоқчимидинг?

Ойшахон кеча ақлини йўқотиб қилган қилиғининг бунчалик ёмон маънолари борлигини энди астойдил фаҳмлади-ю, азбаройи хижолат бўлганидан пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

— Мен бир аҳмоқлик қилдим... Умримда бундай уятли иш қилган эмас эдим...

Ҳозир шу туришда Ойшахон Сатторга фақат ўзининг хотини бўлиб эмас, ёрдамга муҳтож бечора бир одам бўлиб кўринди. Уни шу аҳволда ташлаб кетиш — сузишни билмайдиган одамни дарёнинг ўртасига олиб бориб ташлаб кетишга ўхшарди.

— Э тавба!— деди Саттор куюниб.— Сен ҳам мана шу қишлоқда дарёнинг бўйида ўсгансан-ку. Нега ақалли сузишни ўрганмагансан?

Гап фақат сувда сузиш ҳақидагина эмаслигини Ойшахон ҳам сездди. У кўз ёшини кафти билан артиб:

— Уялганман, — деди. — Қичкиналигимда дарёдан қўрқар эдим. Кейин: «Қиз болага уят бўлади» деб аям қўймаганлар. Ўзим ҳам одамлар гап қилади, деб тортинганман.

— Одамларнинг гапи-ю, эскича қарашлари келиб-келиб сенга ёпишгани қизиқ. Ахир худди шу қишлоқдан чиққан Рихсихон Тошкентда сузиш мусобақаларида соврин олди-ку. Уни телевизорга чиқариб мақташганда ҳаммаларинг: «Бу қиз бизнинг қишлоқдан!» деб фахрлангандирсанлар?

Саттор шу билан: «Гап сенинг қиз бола бўлганинда ҳам эмас, қишлоқлик эканлигинда ҳам эмас, ҳамма айб ўзингда!» деяётгандай бўлди.

Бу Ойшахонга эрининг кечаги оғир гапини эслатди. Ойшахоннинг кўзига яна ёш қуюлиб келди:

— Нима қилай? Рихсихон институтда ўқиган. Мен ҳам ўзимга яраша бирон жойда ўқий дедим. Олиб бормадингиз.

— Институтда ўқимасданам униб-ўсиб кетаётганлар йўқми?

— Нега бўлмас экан? Бор. Раис тоғам мени, табел-

чиликка оламан, деди. Дадам қўймадилар. Механиза-торликни ўрганай дедим, аянгиз рухсат бермадилар. Ўзимнинг аям ҳам: «Болалик аёлга тўгри келмайди», деб туриб олдилар.

— Хуллас, сен бировнинг рухсатига қараб, биров-нинг измига бўйсуниб ўрганиб қолгансан. Лекин сени мустақил яшашга ўргатиб бўлармикан? Сувда сузиш унча қийин эмас. Ҳаёт дарёсида мустақил сузишни сенга ўргатиб бўлармикан?

Ойшахон бош эгиб, «сиз нима десангиз шу» деганга ўхшаб ўтирарди. Унинг юзи ички бир изтиробдан оқариб кетган, лаблари титрар эди.

Хосият хола ошхонадан қайтиб келаётиб, эр-хоти-нинг орасида жиддий гаплар бўлаётганини сизди. Кели-нининг кўзи нам эканини кўриб:

— Сатторжон, сен Ойшага қаттиқ ботма, ўзининг сал мазаси бўлмай юрибди, — деди. — Саратон кунларида ҳам худо буни бир фалокатдан асраб қолган. Сигирга ўт ўраман деб, самолёт эндигина дори сочиб ўтган жойга бориб қолган. Бир-икки тутам ўт ўргандан кейин билган.

— Ҳашаротга қарши сепганмиди? — деб Саттор Ойшахонга хавотирлик билан тикилди.

— Ҳа.

— Ҳамма ёққа эълон қилинар эди-ку. Эҳтиёт бўлинг-лар, дейишмаганмиди?

— Айтишган эди. Мен билмай бориб қолибман.

— Ие, а, ҳидидан ҳам билсанг бўларди-ку!

— Ҳиди ҳамма ёққа тарқаб кетган эди-да... Йўл-нинг четига байроқча тиқиб қўйилган экан, мен гўл кўрмай ўтиб кетибман.

— Кейин нима бўлди?

— Сизган заҳотим ўтни ташлаб қочдим. Уч-тўрт кунгача бошим айланиб, кўзим тиниб юрдим. Докторлар дори-дармон қилди.

— Сигирга ўт ўраман деб-а? Жонинг сабил қолганми сенинг? Одам ҳам шунақа бўладими?

Сатторнинг койишлари Ойшахонга оғир ботмас, бир жиҳатдан ҳатто ёқимли туюлар эди. Бу койишларда кечаги совуқ сиполик йўқ, балки жонкуярликка ўхшаш бир илиқлик бор. Сатторнинг бояги куёнганлари ҳам, «Сени ҳаёт дарёсида мустақил сузишга ўргатиб бўлармикан?» деган сўзлари ҳам Ойшахонни умидлантиради.

«Сатторжон акамлар ажрашиш тўғрисидаги гапларини аччиқ устида айтган бўлсалар, — деб ўйлайди у, — бора-бора ҳаммаси эсларидан чиқиб кетармикин? Қошки шундай бўлса!..»

Ойшахоннинг кўнглидан ўтган бу гапларни Саттор гўё сезди-ю, қалбида қарама-қарши ҳислар туғён уриб ўрнидан туриб кетди.

«Нима қилиш керак? Муҳаббатсиз турмушдан воз кечишга у ҳозир ҳам ўзини ҳақли сезади. Лекин Ойшахон ҳам тирик бир одам. Кеча Саттор унинг чўкаётганини кўриб, бир четда жим қараб туролмади-ку? Бугун унинг ёрдамга муҳтож бир инсон эканлигини кўриб туриб, ташлаб кетса, кейин бир умр ўзини гуноҳкор сезмасми-кан? Ахир айб Ойшахоннинг бир ўзида эмас-ку. Нарёқда қолоқ ота-она, бу ёқда эски тушунчали қайнана. Саттор Ойшахонни уларнинг таъсиридан қутқариб олиш учун беш йилдан бери нима қилди? Ҳеч нарса! Нуқул хотинини суймаслигини пеш қилиб, ўзини ундан олиб қочиб юрди. Одам одамга дўст, ғамхўр, деган тушунча қаёқда қолди? Гражданлик туйғуси қаёқда қолди? «Мен илғорман, сен орқада қолгансан, нари тур!» деб итариб ташлаш...

Йўқ, Саттор бундай қилолмайди. Аммо бу боши берк кўчадан қандай чиқиш мумкин? Ойшахонни бу ерда қолдириб кетса-ю, турмушлари аввалгидай давом этса, яна шу ота-она билан қайнананинг таъсири ўзини кўрсатаверади. Ҳеч нарса ўзгармайди. Агар уни Тошкентга олиб бориб, бирга яшаса, Ойшахон тезроқ ўзгариши мумкин, Сатторнинг кўнглини тезроқ тушуниши мумкин. Бироқ бунга Саттор бардош бера олармикин? Кеча дарёда Ойшахон уни бўйнидан қучоқлаб, чўктириб юбораёзгани Сатторнинг эсига тушди-ю, эти жунжикди. Ойшахон мана шунақа қилиб унинг бутун орзуларини чўктириб юбормасмикин? Саттор Розиядан маҳрум бўлиб армон қилиб юрмасмикин?

Бироқ Розиянинг ўзи: «Менга сўз беринг, биз ҳеч кимга ёмонлик қилмайлик!» демаган эдими? Энди Саттор бошқаларга ёмонлик қилмаслик учун бутун оғирликни ўзига олса нима деркин? Ўзини қандай тутаркин? Наҳотки шу ҳолатда ҳам Розия Саттордан юз ўгириб кета олса?

Нима қилиш керак? Саттор не вақтгача ёлғиз ўзи

ҳовли билан битта бўлиб ўй ўйлайди-ю, охири яна Ойшахонга рўпара бўлди:

— Таваккал! — деб гўё ўзига-ўзи далда берди. — Мен сени Тошкентга кўчиртириб кетсам... борасанми?

Ойшахон Сатторга «синаб кўряпсизми ё чини биланми» дегандай, кўзларини катта-катта очиб тикилди. Саттор унга изтироб билан қараб турибди. Ойшахоннинг «ҳа» дейиши кўнглининг аллақаерига оғир зарба бўлиб тушадигандек.

Ойшахон унинг кечаги гапларини эслади-ю, иккиланди:

— Борсак қаерда турамиз?

— Кузда уй берадиган бўлган.

— Бизга-я?

— Ҳа, сен ҳам рўйхатда борсан.

— Бориб яна... ортиқча юк бўлсак...

— Бу ёғи ўзинга боғлиқ. Ишга кирарсан.

— Ундай бўлса, майли... Бораман!

Кеч кузда Саттор уйга ордер олди-ю, Ойшахонларни кўчиртириб кетди.

15

Қиш жуда қаттиқ келди. Февраль охирлаб қолаётган пайтда ҳам Тошкентда қор белга урар эди. Қаҳратон совуққа чидаб бўлмайди. Кўчалар тойғоқ, машиналарнинг ғилдиракларида занжирлар шақирлайди. Шаҳарда бор бульдозерлар, скреперлар ишга солинган бўлса ҳам, устма-уст ёғиб турган қордан кўчаларни тозалаб улгуришолмайди. Бундай пайтда троллейбус, трамвайларнинг юриши қийинлашади, бекатларда одам ҳаддан ташқари кўпайиб кетади.

Саттор ишдан чиқиб боғчага борса, Ойшахон Мухторни кийинтириб олиб чиқаётган экан. Учовлари трамвай бекатига келиб узоқ туришди. Уларнинг трамвайлари қаердадир қорга тиқилиб, тўхтаб қолган эди. Кечки изғиринда боланинг юзи кўкариб кетди. Саттор унинг қалт-қалт титраётганини кўрди-ю, кўчадан ўтаётган машиналарга қўл кўтара бошлади.

Ҳозир таксининг бўши анқога шафе. Қўл кўтарувчи-

лар беҳисоб. Одамлар ҳатто кабинаси бўшроқ юк машиналарига ҳам қўл кўтаради.

Таксининг орқа ўриндиғида хомуш келаётган Розия йўлда қўл кўтариб турган Сатторни кўриб қолди. Ҳовурдан хира тортган дераза орқали унинг ким билан турганини кўзи илғаганича бўлмай, таксичига:

— Тўхтатинг! — деди.

Машина йўл четига чиқиб тўхтаётганини кўрган Саттор болани қўлига олиб чопди. Ойшахон унинг кетидан югурди. Шофёр олдинги эшикни очди.

— Қаёққа?

— Илгариги Қашқар маҳалласи томонга, янги уйларга!

Пўстин кийган семиз шофёр орқага бурилиб, Розияга:

— Айланиш бўлади-ку! — деди.

Саттор орқа ўриндиқда ўтирган сувсар телпакли аёлга энди қаради. Розияни таниб, бирдан нафаси ичига тушиб кетгандай бўлди.

— Сиз! — дея олди, холос.

Бу орада Ойшахон ҳам етиб келиб, орқа эшикни очди:

— Вой, жой бор экан-а, ола қолинг, амаки, айланиш бўлса пулини тўлаймиз!

Ойшахон қўнғир тивит рўмолини пешанасига бостириб ўраган. Совуқда юзининг туклари тиккайиб турган бу озғин жувон Сатторнинг хотини эканини Розия энди пайқади-ю, нима дейишини, ўзини қандай тутишини билмай, бир лаҳза қотиб турди.

Саттор уй олиб хотинини кўчиртириб келганидан Розия хабардор эди. Саттор унга ҳамма воқеани айтиб берган. Шундан бошқа илож йўқлигини Розия ҳам тушунган, орзу-умидлари барбод бўлса ҳам, тишини-тишига қўйиб, Саттор тутган йўлни маъқуллаган эди. Аммо ҳозир Тошкентнинг аллақасерида Ойшахон унинг севган йиғити Саттор билан бирга яшаётганини кўз олдига келтирса, Розия ички азобдан ўзини қўядиган жой тополмай қолар, Ойшахон кўчиб келгандан бери шундай катта шаҳар гоҳо Розияга торлик қилаётгандай туюлар эди. Энди улар ҳаммаси шунчалик мураккаб ҳис-туйғулари билан бирга мана бу машинага қандай сиғишади?

Саттор Розиянинг ўзгариб кетганини сизди, бу тасо-

дифий учрашувдан унинг ўзи ҳам қаттиқ ўнғайсизланиб, дарров эшикни ёпмоқчи бўлди.

Шу пайт Розия Сатторнинг қўлида совуқдан дийдираб турган болани кўрди. Бирдан ҳушини йиғиб:

— Йўқ, йўқ, киринглар, айланиш бўлса майли! — деди.

Ойшахон орқа эшикдан кириб ўриндиққа ўзини ташлади. Машинанинг печкаси «ғир-ғир» ишлаб турар эди:

— Иссиққина экан-эй! — деди Ойшахон суюниб, сўнг болани Сатторнинг қўлидан олди.

Саттор хотинининг гаплари ва ўтиришларидан уялдими, шу аҳволда Розияга дуч келганидан изза бўлдими, бўйнини қисиб шофёрнинг ёнига ўтирганича сукутга кетди.

Розия ҳам қимир этмай жим ўтирарди. Улар анчадан бери кўришмаган эдилар, бир-бирларини соғинган эдилар. Аммо ҳозир учрашиб қолганларидан хурсанд бўлолмасдилар. Бошқа мураккаб туйғулар икковини ҳам эсанкиратиб қўйган, ҳатто саломлашишга ҳам тиллари бормас эди. «Нега? — деди Розия ўзича. — Наҳотки Саттор ўзини танимаганга солиб ўтира олса? Хотинидан шу даражада ҳайиқадими?»

Розия Саттор билан охирги марта учрашганда бўлиб ўтган мушкул гапларни эслади.

«Мен шундай бир оғир аҳволдаманки, — деган эди Саттор, — сизга ҳатто «Кутинг!» ҳам деёлмайман. Бировнинг қўйди-чиқди бўлишини кўришда нима олижаноблик бор? Мен сиздан садоқат талаб қилишга ҳам ҳаққим йўқ. Агар бошқа биров билан бахтингиз очилса, ҳозир мен бунга рози бўлишдан бошқа чора тополмайман!» Розия кўзига ёш олиб, бу гапларга қаттиқ эътироз билдирган бўлса ҳам, чигал ўй-хаёллар жонидан тўйдириб юборганда бошқа бирор йигитни Сатторга ўхшатиб севиб қолишни астойдил истар эди. «Бу бедаво дарднинг давоси шу бўлса керак!» деб ўйларди. Москвадан Розия билан хафалашиб қайтган Сора холаси воқеанинг бир четини Розиянинг ота-онасига айтиб берган эди. Розияни ҳалигача эрга беролмаганларидан ташвиш чекиб юрган ота-она энди бу гапларни эшитиб қаттиқ изтиробга тушган, қизлари бошқа бирор йигитга мойиллик билдиришини зориқиб кутар эдилар. Розиядай кўҳлик қизга севги изҳор қилган, жазман бўлиб совчи юбораётган йигитлар

йўқ эмас эди, аммо уларнинг бирортаси Розиянинг қалбидаги муҳаббатдан устун келолмас эди. Розиянинг ота-онаси эса, ўзлари севишиб оила қурган одамлар бўлганликлари учун қизларини хоҳламаган одамига мажбур қилиб узатишни истамас эдилар. Розиянинг ўзи кечаю кундуз Сатторни ўйлар, уни бирор соат хаёлидан узоқлаштиролмас эди. Сатторнинг хотинига нисбатан ҳам одамгарчилик қилаётгани, унинг Розияга айтган сўнгги гапларида ҳам алоҳида бир тангилик борлигини унутолмас эди. Агар Розия муҳаббатсиз оила қуришнинг бутун даҳшатини Саттор орқали бунчалик яқиндан кўрмаганда эди, балки ўзига сал-пал ёққан бирор яхши йигитга тегиб ҳам кетарди. Аммо кўнгилсиз турмуш одамини қандай оғир аҳволларга солишини Розия мана ҳозир ҳам Сатторга қараб кўриб ўтирибди. Саттор унга: «Одам худди яширин бир букриликни баданида олиб юргандай бўлади!» деган эди. Эҳтимол, Саттор ҳозир мана шу букриликнинг кўриниб кетишидан қўрқиб, Розияга орқа ўгириб ўтиргандир?

Машина қўзғалгунча ўтган бир лаҳзалик жимликда Розиянинг хаёлидан чопқиллаб ўтган бу ўйлар Сатторга гўё энди бориб етди. Саттор қиров инган қулоқчинини пешанасидан нари сурди-ю, орқага ўтирилди. Розия шофёрнинг кетида ўтирар эди. Сатторнинг соғинч тўла кўзи Розиянинг кўзларига тушганда, қизнинг чеҳраси худди офтоб тушган ойнадай тўсатдан жонланиб кетди.

— Розия, сўрашмадик ҳам, яхши юрибсизми?

Сатторнинг Розияга қараётган кўзларида ажиб бир майинлик бор эди. Унинг овози ҳам шу қадар илиқ эшитилардики, Ойшахон ёнида ўтирган қизга «ялт» этиб қаради.

Сунъий қоракўл пальтоси ўзига жуда ярашиб тушган бу хушрўй қизнинг Сатторга қараши ҳам бениҳоя нафис. У Саттор билан сўрашар экан, эҳтирос тўла кўзларини йигитнинг юзидан ололмас эди.

— Ие, а... бирга ишлайсизларми? — сўради Ойшахон таажжуб аралаш норозилик оҳангида.

Саттор Ойшахоннинг бу оҳангига мутлақо мос келмайдиган босиқ товуш билан:

— Ҳа, — деди, — Розия ҳам метрони лойиҳалашга қатнашган. Танишиб қўйинглари!

Ойшахон билан Розия тил учида сўрашар эканлар,

«бир кун эмас, бир кун учрашар эди, — деб ўйланди Саттор.— Майли, бир-бирини кўриб, билиб қўйсин!»

Сатторнинг овозидаги босиқ оҳанг Розияга ҳам ўтди:

— Айтмоқчи, Саттор, метро ҳақида ҳукумат қарори чиқипти. Газеталарда ўқидик...

— Охири бахайр бўлсин, Розия. Бошланиши яхши!

Саттор билан Розия кўпдан кутилган бу қарордангина эмас, ҳозир учрашиб қолганларидан ҳам шодланиб гапирмоқда эдилар. Дийдор кўришиш қувончи энди ўзини кўрсатмоқда эди. Ойшахон эса уларнинг гапига аралашолмай, бир четга чиқиб қолгандай безовталаниб ўтирар эди.

Сирғанчиқ йўлдан кўзини олмай, машинани эҳтиёт билан ҳайдаб бораётган шофёр бирдан гапга аралашди:

— Метрони айтяпсизларми? Мен ҳам газетада ўқидим. Яқин орада қурилармикин?

— Ҳозирча лойиҳа топшириқлари тасдиқланди. Яна ҳали тадқиқот ишлари олиб борилади. Қурилиш бир-икки йилдан кейин бошланса керак.

— Газетада қанақа станциялар бўлишини ҳам ёзишпти, — деди шофёр. — Схемаси ҳам бор экан, мен шу «Фарҳод» деган станциянинг қаерда бўлишини билолмай қолдим.

Саттор буни тушунтириб берган эди, шофёр афсусланиб:

— Биздан узоқроқ экан-да, — деди. — Майли, узоқ бўлса ҳам, ишқилиб, қурилсин. Бу совуқда қўл кўтариб турган одамларнинг кўплигини қаранг!

Қор-совуқларда асфальтнинг ўйилган жойлари жуда кўпайиб кетган, машиналар силкиниб-қоқиниб унча тез юролмас, шунинг учун шофёрлар қўл кўтарувчилар олдида ҳуда-беҳуда тўхтаб вақт кеткизишни ёқтиришмас эди. Машиналар тўхтамай ўтаверганидан асабийлашган иккита ёш йигит йўлнинг ўртасига чиқиб Сатторлар ўтирган таксини мажбур қилиб тўхтатмоқчи бўлди. Шофёр рулни кескин буриб ўтиб кетмоқчи эди. Ғилдираклар қорда сирганиб кетиб, машина йўлга кўндаланг бўлиб қолди. Хайрият, қаршидан келаётган автобус узоқда эди, шофёр тезликни ўзгартириб, машинасини усталик билан ўнглаб олди. Йўл тўсган йигитчалар ура қошиди.

— Ҳозир қувиб бориб қулоқ-чаккасига тарсаки туширсам бўлар эди-ю, лекин одам ҳар ёғини ўйлаб андиша қилади-да, — деди терлаб кетган шофёр. — Бир чеккаси, йўловчиларга ҳам осон тутиб бўлмайди. Ҳаво мунақа. Транспортнинг аҳволи маълум. Одам кўп. Сменани топширгунча ийғим чиқиб кетади-ей. Метро қурилса биз ҳам сал енгил тортармидик, дейман-де!

— Енгил тортишингиз аниқ, — деди Саттор. — Метронинг ҳузурини ҳамма кўради. Ер остида қишу ёз баробарлигини айтмайсизми!

Розия Москва метросида Саттор билан бирга юрганларини эслади-ю:

— Ҳақиқатан, метронинг қор-ёмғир билан ҳисоблашмаслиги ҳам яхши-да, — деб қўйди.

Машинанинг бир бурчагида ўғлини олдига олиб ўтирган Ойшахон Саттор билан Розиянинг қандайдир сирли бир муносабатлари борлигини тобора аниқ пайқамоқда эди. Бу икковининг орасида катта бир ижодий меҳнат ва жозибали мақсаддан ташқари, улкан бир туйғу ҳам борлигини, Саттор билан Розия бир-бирига жуда муносиб кўринишини Ойшахон рашк оловида ўртаниб ҳис қилди-ю, бунга қарши исён кўтаргиси келди.

— Қор-ёмғир дейсиз! Ҳозир бизнинг гулхонага боринг. Қаҳратон совуқларда ҳам гуллар очилиб ётибди!

Ойшахон бу гапларни Розияга қараб, «биз сиздан кам эмасмиз» деган бир писанда билан айтди. Кутилмаган бу писандадан Розия эсанкираб қолди. Саттор ўриндиққа чап қўлтиғини таяб, Ойшахонга ўгирилиб қаради. Унинг лаблари алам билан титраётганини кўрди-ю, сабабини сезиб, кўнглини кўтариб қўйгиси келди.

— Ойша ҳозир шаҳарнинг энг катта гулхонасида ишлайди, — деди Саттор Розияга. — Узи қишлоқда ҳам гулчиликни яхши кўрар эди. Бу ерда машҳур бир гулчига шогирд бўлиб олди. Устозинг ким эди?

— Шафоат Розиковна! — деди Ойшахон ифтихор билан. — Газеталарда суратлари чиққан. «Янги Тошкентни гулбоғ шаҳарга айлантираммиз!» деб сўз берганлар!

— Ҳа, эшитувдим, — деди Розия Ойшахондан кўзини олиб Сатторга қараркан.

У Ойшахоннинг ишга қандай кирганини Саттордан эшитган эди. Қўни-қўшнилардан бири Ойшахонни тикув

фабрикасига ишга таклиф қилган, бошқа бири уни заводга олиб борган, учинчиси комбинатга одам кераклиги ҳақидаги эълонни олиб келиб кўрсатган эди. Ҳамма жойда: «Ўз ҳисобимиздан ўқитиб, истаган ҳунарингизни ўргатамиз, кейин бизда ишлайсиз!» дейишар эди. Ишлайдиган одамга талаб бу қадар катталиги, меҳнаткаш киши бу даражада азиз экани Ойшахонга жуда ёқиб тушган эди. Бироқ у ҳовлига ўргангани учунми, тўртинчи қаватдаги квартираларида ўтиравериб сиқилиб кетар, кўкаламзор жойларни кўмсар эди. Буни сезган Саттор янги Тошкентни гулзор, кўкаламзор қилиш учун жонкуяр одамлар кераклигини ўйлади-ю, Ойшахонни шаҳар гулхонасига олиб борди. Ойшахон улкан оранжереяларда Ўзбекистонда бор энг ажойиб гуллар ва кўркам ўсимликларни ўстириш мумкинлигини кўриб, бу ишга астойдил қизиқиб қолди. Ҳозир у ҳам янги Тошкентда гуллар ва боғларни мумкин қадар кўпайтириш иштиёқи билан ишлаб юрибди.

Розия шунинг сизди-ю, Ойшахоннинг севган иши бутун ҳаётига яхши таъсир кўрсатиши мумкинлигини ўйлади. Қачондир бир вақт Ойшахон ҳам орадаги мураккаб муаммони ўзинча мустақил таҳлил қиладиган ва адолатли ҳукм чиқарадиган бўлишини истади. Розия шу истак таъсирида Ойшахонга мулойим бир назар ташлади-да:

— Ишингиздан хурсанд бўлсангиз... биз ҳам сиз учун хурсандмиз,— деди.

Розия Ойшахоннинг бояги писандасини кўнглига олмай, бу қадар мулойим жавоб қилгани ғалати эди. Ойшахон унинг нега бундай деганини тушунолмади юзига тикилиб қолди. Шунда бирдан кўз-кўзга тушди. Розиянинг кўзлари ҳамма воқеадан хабардор эканини айтиб турарди. Ойшахон буни пайқаб, юраги орқасига тортиб кетди. Саттор Ойшахондан ажрашиб, шу қизни олмоқчи бўлганми? Наҳотки бу қиз Ойшахоннинг ўзини дарёга ташлаганини ҳам билса? Ойшахон Розиянинг кўзларида ёниб турган оловга тоб беролмади. Нигоҳини Розиядан олиб, тез Сатторга қаради. Бироқ Сатторнинг кўзларида ҳам ҳудди шундай олов ёнмоқда эди. Ойшахон эрини ҳеч вақт ҳозиргидай ўтли бир қиёфада кўрган эмас. Саттор Розияни кўргандан бери бутунлай ўзгариб қолганини Ойшахон ўз кўзи билан кўриб турибди!

Шу пайт Саттор яна Розияга юзланди. Сирдош кишилар орасидагина бўладиган нозик бир туйғу билан:

— Эртага Москвадан Максимич келадиган,— деди.

— Максимич? Метронинг иши билан-а?

— Ҳа, архитекторлар метро станцияларининг эскизларини чизишяпти. Қурилиш бошланишидан олдин тайёргарлик ишлари жуда кўп бўлади-ку. Шунинг ҳаммасига Максимич Москвадан мутасадди қилиб тайинланяпти.

Москвада ўн саккизинчи қаватда бўлган ўтириш, ўшандаги масъуд дамлар, яхши тилаклар, Саттор қадаҳ кўтариб айтган орзулар ҳаммаси бирдан Розиянинг ёди-га тушди. Қани бу орзуларнинг амалга ошгани? Максимич хотинини олиб келса Саттор билан Розия уларни қайси уйларига таклиф қилишадн? Ҳаёт билан орзунинг орасига тушган тоғлар Саттор билан Розияни умрбод бир-биридан айириб қўядигандай туюлди.

Розиянинг кўзларида ёш ҳалқаланди. Саттор бунинг сабабини сезиб юраги эзилди:

— Агар... у одам сизни сўраса... нима дейман, Розия?

Бу саволда «Наҳотки ўша орзулардан бутунлай воз кечсак?» деган маъно бор эди. Йўқ, Розия умидини узмоқчи эмас. Ҳамма нарсадан қатъи назар, дийдор кўришиб туриш ҳам унга ганимат туюлди.

— Мени сўраса, ўзимга хабар беринг,— деди Розия.— Телефон бор-ку.

Саттор билан Розия яқин орада яна учрашишлари муқаррарлигини сезган Ойшахон алампдан дод деб юборгиси келди. Аммо Саттор унга бутун ҳақиқатни айтган ўша даҳшатли кун эсига тушди. Саттор ундан ҳеч нарсани яширган эмасди-ку. Ҳозирги аҳволга Ойшахон ҳам сабабчи экани унинг ўзига энди сезилди. Саттор билан Розия астойдил истасалар, ҳозир ҳам Ойшахонни зор қақшатиб, бир-бири билан топнишиб кетишлари мумкин эмасми?

— Тўхтатинг!— деди Ойшахон тўсатдан шофёрга.— Биз келдик!

Машина илгариги Қашқар маҳалласининг ўрнига тушган баланд уйлар қаршисида тўхтади. Розия улар билан хайрлашаётиб, Сатторга кўзлари мўлтираб қараганини Ойшахон кўриб қолди. Саттор бошқа аёл билан

яшаши Розияни қанчалик ўрташини сезиб, Ойшахоннинг қалбидаги алам сал пасайди.

Саттор хомуш. У Ойшахон билан уйга бораётган бўлса ҳам, бутун хаёли, фикри Розияга эргашиб кетган эди. Ойшахон буни сезиб аввал хўрлиги келди. Сўнг Саттор бутун оғирликни ўзига олиб, уни янги уйга кўчиртириб келганини, суйган ишига киритиб қўйганини ўйлади-ю, яна ҳовуридан тушди. Кечқурун газ ёниб турган бежирим ошхонада чой ичиб ўтирганларида у Сатторга қўрқа-писа кўз ташлади-да:

— Сатторжон ака, мунча жимиб қолдингиз?— деди.— Нимани ўйлаяпсиз?

— Билгинг келдими?

— Ҳа.

— Эрк деган нарсани ўйлаяпман.

— Эрк?

— Ҳа. Оналар боласини, «эркам» деб суяди. Кексалар «юртингга эрка бўл» деб дуо қилади. Шунга қараганда, эрк азалдан жуда тансиқ экан-да.

— Лекин ўзига жуда эрк бериб ёмон йўлга кириб кетган тантиқлар ҳам бор...

— Ҳамма нарсанинг ортиқчаси одамни бузади. Лекин мен буни айтаётганим йўқ... Инқилоб бизга озодлик берди, деймиз. Озодликни офтобга ўхшатамиз. Бу тўғри. Офтоб ҳаммага баробар нур сочади. Лекин ҳар бир тирик жон бу нурдан ўз кучига яраша баҳра олади. Мана, сен гулчисан... Айт-чи, офтоб нур сочиб тургани билан гулнинг ичида бор кучлар уйғонмаса ёки уйғонган кучларга эрк берилмаса, шу гул очиладими?

— Йўқ.

— Қарс икки қўлдан чиқади, деган гап бу ерда ҳам бор. Озодлик офтоби нур сочиб турганда одамнинг қалбида бор энг яхши кучлар уйғонса, бу кучларга йўл очилса, эрк берилса, ана унда кишининг бутун умри хазонсиз бир гул бўлиб очилади... Озодлик офтоби ҳар бир юракда ўзгача бир гул бўлиб очилса, эрк дегани ана шу бўлади. «Бахтинг очилсин» деган тилак бор. Менимча, одамнинг бахти очилиши учун юрагида аввал мана шунақа бир гул очилиши керак.

Саттор дилдан чиқариб айтган бу гаплар икки орадаги ғуборни тарқатгандай бўлди. Аммо ғубор тарқатгандан кейин янада аниқ кўрина бошлаган бир нарса Ойшахонни баттар изтиробга солди.

Саттор Ойшахон билан яшаётганидан бахтиёрми? Бояги қиз... кўзлари мўлтираб кетди... Ойшахоннинг ўзи-чи? Унга осонми бундай яшаш?

Саттор чойни ичиб бўлиб, ўз бўлмасига кириб кетди.

Икки хонали квартиранинг кичикроқ хонасини Саттор кабинет қилиб олган. У кечалари алламаҳалгача лойиҳа чизади. Гоҳи-гоҳида Саттор чарчабми, сиқилибми, оғир «ух» тортади.

Бугун Ойшахон юпқа девор орқали шу «ух»ни яна эшитди-ю, юраги қон бўлиб кетди. Уғилчасини бағрига босиб:

«Энди нима қиламиз?— деб шивирлади.— Қандоқ қилсак тўғри бўлади?»

Кичкина бола ҳали бу саволларга тушунмайди. Оғнаси эса ҳамон бир қарорга келолмайди.

МУНДАРИЖА

Қора кўзлар. <i>Роман</i> : : :	3
Эрк. <i>Қисса</i> : : :	303

На узбекском языке

Пиримкул Кадыров

ЧЕРНЫЕ ГЛАЗА

ВОЛЬНОСТЬ

РОМАН И ПОВЕСТЬ

Редактор Х. Мансурова

Рассом Д. Афусиниди

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Н. Жўраева

Корректор М. Аҳмедова

ИБ № 379

Босмахонага берилди 4/Х-1977 й. Босишга рухсат этилди 28/III-1978 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 13,0. Шартли босма л. 21,84. Нашр
л. 22,34. Тиражи 60000 (7- муқовада — 15000, 5- муқовада — 45000).
Гафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент,
Навобий кўчаси, 30. Шартнома № 39—77.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия
ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида 1- қоғозга бо-
сияди. Тошкент, Навобий кўчаси, 30, 1978 йил. Заказ № 1087. Баҳо-
си 1 с. 60 т.